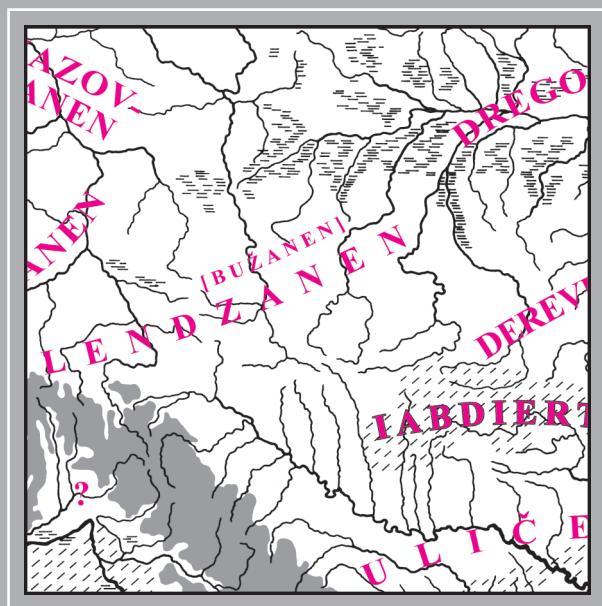

U ŹRÓDEŁ EUROPY
ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ:
POGRANICZE POLSKO-UKRAIŃSKIE
W PERSPEKTYWIE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS:
DAS POLNISCH-UKRAINISCHE GRENZGEBIET
AUS ARCHÄOLOGISCHER PERSPEKTIVE

Rzeszów 2007

U ŹRÓDEŁ EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ:
POGRANICZE POLSKO-UKRAIŃSKIE
W PERSPEKTYWIE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH

FRÜHZEIT OSTMITTELEUROPAS:
DAS POLNISCH-UKRAINISCHE GRENZGEBIET
AUS ARCHÄOLOGISCHER PERSPEKTIVE

COLLECTIO ARCHAEOLOGICA RESSOVIENSIS

TOMUS V

COLLEGIUM EDITORUM

Sylwester Czopek, Michał Parczewski,
Andrzej Pelisiak, Zbigniew Pianowski, Aleksander Sytnyk,
Marcin Wołoszyn

Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego
Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego

**U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej:
pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań
archeologicznych**

**Frühzeit Ostmitteleuropas:
Das polnisch-ukrainische Grenzgebiet
aus archäologischer Perspektive**

Maciej Dębiec, Marcin Wołoszyn
Red. / Hrsg.

Redaktorzy tomu:
Maciej Dębiec
Marcin Wołoszyn

Redaktor techniczny:
Marek Bobowski (Mitel)

Korekta:
Mitel

Tłumaczenia:
Romana Kielbasińska

Korekta językowa:
Felix Biermann

© Copyright by Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego
© Copyright by Mitel

ISBN 978-83-60545-47-8

WYDAWCA

mitel

35-205 Rzeszów, ul. Warszawska 5/7, tel./fax 017 861-26-69, 852-13-62

SPIS TREŚCI

INHALTSVERZEICHNISS

Maciej Dębiec, Marcin Wołoszyn Słowo wstępne	7	Maciej Dębiec, Marcin Wołoszyn Einleitung	7
Jan Machnik, Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyryč Wspólne polsko-ukraińskie badania nad pradziejami dorzecza górnego Dniestru	11	Jan Machnik, Dmytro Pavliv, Volodymyr Petehyryč Gemeinschaftliche polnisch-ukrainische Forschungen zur Vorgeschichte des oberen Dnjestrgebietes	11
Marta Połtowicz-Bobak Zachód i Wschód Europy – różne obszary, jedna tradycja. Wschodnie pogranicze schyłkowopaleolitycznej kultury magdałeńskiej	35	Marta Połtowicz-Bobak Der Westen und der Osten Europas – verschiedene Gebiete, eine Tradition. Das östliche Grenzgebiet der spätpaläolithischen Magdalénienkultur	35
Maciej Dębiec, Aleksander Dzbyński Nowa epoka: pierwsi rolnicy w Polsce południowo-wschodniej i na zachodniej Ukrainie (VI–V tys. p.n.e.)	53	Maciej Dębiec, Aleksander Dzbyński Eine neue Epoche: die ersten Ackerbauern in Südpolen und in der Westukraine (6.–5. Jt. v.u.Z.)	53
Renata Zych Społeczności międzyrzecza Dniestru i Sanu w dobie środkowego neolitu (IV tys. p.n.e.)	67	Renata Zych Die Gemeinschaften des Gebietes zwischen Dnjestr und San im Mittelneolithikum (4. Jt. v.u.Z.)	67
Andrzej Pelisiak Na granicach wielkiego eurazjatyckiego stepu. Europa Środkowo-Wschodnia w IV–III tys. BC.	81	Andrzej Pelisiak In den Randbereichen der Eurasischen Grosssteppe. Das Ostmitteleuropa im 4.–3. Jt. v. Ch.	81
Małgorzata Rybicka Zagadnienie neolityzacji Równiny Pruskiej – z perspektywy odkryć w Równinie Dolnej, stan. III, województwo warmińsko-mazurskie	95	Małgorzata Rybicka Die Problematik der Neolithisierung von Pruska Ebene im Lichte der Ausgrabungen in Równina Dolna, Fpl. 3, Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie. . .	95
Sylwester Czopek Środkowoeuropejska rubież kulturowa – między Wschodem a Zachodem w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza	109	Sylwester Czopek Das ostmitteleuropäische Grenzgebiet – zwischen Ost und West in der Bronze- und Früheisenzeit	109
Maciej Karwowski <i>Hic Celticum finis</i> – osadnictwo celtyckie na pograniczu Polski i Ukrainy	127	Maciej Karwowski <i>Hic Celticum finis</i> – die keltische Besiedlung im polnisch-ukrainischen Grenzgebiet	127
Iwona Florkiewicz, Agnieszka Reszczyńska <i>Barbaricum Germanicum</i> – <i>Barbaricum</i> <i>Europae orientalia</i> . Osadnictwo między Wisłą, górnym Bugiem a Dniestrem w III w. p.n.e. – V w. n.e.	143	Iwona Florkiewicz, Agnieszka Reszczyńska <i>Barbaricum Germanicum</i> – <i>Barbaricum Europae</i> <i>orientalia</i> . Die Besiedlung zwischen der Weichsel, dem oberen Bug und dem Dnjestr vom 3. Jh. v.u.Z. bis zum 5. Jh. u.Z.	143
Michał Parczewski Problem Łędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej	161	Michał Parczewski Das Problem der Lendzanen und die Bildung der polnisch-altrussischen ethnischen Grenze	161

Marcin Wołoszyn

Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem.
Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach
polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego
pogranicza..... 177

Joanna Berdowska

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego 207

Marcin Wołoszyn

Zwischen Gnesnen, Krakau und Kiev. Archäologie
über frühmittelalterliche polnisch-altrussische
Beziehungen und die Gestaltung
des polnisch-altrussischen Grenzgebietes 177

Joanna Berdowska

Instytut für Archäologie der Universität zu Rzeszów .. 207

WSTĘP

Niniejszy tom zawiera zbiór studiów poświęconych prahistorii i wczesnemu średniowieczu ziem stanowiących obecnie obszar pogranicza Polski i Ukrainy. Książka z pewnością nie wyczerpuje wszystkich zagadnień związanych z tą problematyką. Autorami poszczególnych prac są pracownicy Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, w serii szkiców przedstawili oni wynik swoich własnych badań dotyczących relacji mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej i jej wschodnich sąsiadów.

Termin Europa Środkowo-Wschodnia nawiązuje oczywiście do propozycji zawartej w klasycznej już, choć w języku polskim dostępnej od niedawna monografii O. Haleckiego¹.

Przemiany polityczne ostatnich dwóch dekad: rozpad systemu komunistycznego, upadek muru berlińskiego, poszerzenie Unii Europejskiej oraz NATO na wschód powodują, że dyskusja o podziałach naszego kontynentu, jak i ich trwałości nabrała nowego znaczenia.

W dyskusji tej w niewielkim stopniu wykorzystywane są ustalenia prahistoryków. Słynny brytyjski historyk cywilizacji A. Toynbee, analizując przemiany kulturowe wśród prawosławnych mieszkańców Imperium Osmańskiego zwraca uwagę, że ich narastająca emancypacja wobec tureckich władców przejawiała się także w noszeniu coraz bardziej zachodnioeuropejskich strojów. Tego typu obserwacje – choć przydatne – określił on, z charakterystyczną dla angielskiego dżentelmena rezerwą mianem „krawieckiego świadectwa”². Niestety, właśnie tego typu „fakty” są najczęściej dostępnymi dla archeologa. Dyscyplina ta koncentruje się na poznawaniu kultury materialnej minionych społeczności, więcej wiemy dzięki niej o elementach stroju noszonego w minionych epokach, czy półziemiankach niż o mentalności ludzi w nich mieszkających. Jak wykorzystać to nieco „krawieckie świadectwo”, w dyskusji na temat cywilizacyjnych podziałów naszego kontynentu?

Prób charakterystyki poszczególnych regionów Europy dokonywać można, stosując bardzo wiele kryteriów, od analizy systemów podatkowych aż po studia nad sporami teologicznymi. Jest tu więc także miejsce na archeologię.

Przed wszystkim jednak stwierdzić należy, iż archeologia oferuje w studiach nad kulturą, nad cywilizacjami i kontaktami między nimi zupełnie inną perspektywę czasową, niedostępną autorom klasycznych³, a i nowszych⁴ studiów nad cywilizacjami ludzkimi. Przy wszystkich kontrowersjach co do wymowy źródeł archeologicznych, zwłaszcza ich etnicznej czy ogólnie historycznej interpretacji⁵, walor głębi czasowej, jaka towarzyszy poznaniu archeologicznemu pozostaje niezaprzeczalnym atutem tej dyscypliny.

¹ O. Halecki, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin 2002, s. 121–136.

² A. J. Toynbee, *Studium historii*, Warszawa 2000, s. 607.

³ A. J. Toynbee, *Studium...*

⁴ S. P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2007.

⁵ S. Brather, *Ethnische Interpretation in der frühgeschichtliche Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin–New York 2004.

A. J. Toynbee⁶ określił cywilizację egipską jako cywilizację „bez rodziców” – dzięki badaniom archeologicznym wiemy, że to nieprawda. Podobna sytuacja dotyczy także dziejów Europy środkowo-wschodniej – jej historia nie zaczyna się wraz z relacją Tacyta czy Klaudiusza Ptolemeusza.

Po transformacji ustrojowej w naszej części Europy (1989) badania nad kontaktami ze wschodem Europy uległy gwałtownemu przyspieszeniu. Podejmowane w ostatnich latach prace wykopaliskowe, ale i ukazujące się syntetyczne opracowania dowodzą, że stare hasło *Ex Oriente lux* budzi nadzieję i mobilizuje do aktywności badaczy tak z Europy Wschodniej, jak i Zachodniej. Mamy nadzieję, że aktywnym i wartościowym uczestnikiem tych prac będą także przedstawiciele rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.

*

Bezpośrednim impulsem dla przygotowania niniejszej pracy stał się udział pracowników Instytutu Archeologii UR w dniach kultury polskiej (Polen-Markt) organizowanych – już po raz 10. – przez Uniwersytet w Greifswaldzie. 21 XI opublikowane tu artykuły zaprezentujemy w Greifswaldzie w ramach osobnej sesji.

Korzystając z okazji składamy podziękowania Wszystkim, których życzliwości i zaangażowaniu zawdzięczamy możliwość udziału w greifswaldzkich dniach kultury polskiej. Specjalne słowa podziękowania należą się Prof. Dr Christianowi Lübke. Serdeczne podziękowania składamy także Pani Romanie Kielbasińskiej, która dokonała tłumaczenia na język niemiecki niniejszej książki, jak i Prof. Dr Felixowi Biermannowi za korektę językową przedkładanej publikacji.

Mamy nadzieję, że niniejszy tom tak w Polsce, jak i w Niemczech znajdzie życzliwego Czytelnika, a także że wśród archeologów, historyków pracujących w Greifswaldzie obudzi zainteresowanie – z ich perspektywy raczej odległym – regionem Europy. Regionem z pewnością ważnym dla Europy, a zarazem obszarem, którego systematyczne badania – zwłaszcza w zakresie wczesnego średniowiecza – dopiero się zaczynają.

Rzeszów, październik 2007
Maciej Dębiec, Marcin Wołoszyn

⁶ A. J. Toynbee, *Stadium...*, s. 43.

VORWORT

Der vorliegende Band enthält Studien über die Vorgeschichte und das Frühmittelalter von Gebieten, die gegenwärtig das Grenzgebiet Polens und der Ukraine bilden. Das Buch behandelt sicherlich nicht alle mit dieser Problematik verbundenen Fragen in erschöpfender Weise, aber doch einige wesentliche Aspekte. Die Autoren sind sämtlich Mitarbeiter des Instituts für Archäologie der Universität zu Rzeszów. In einer Reihe von Skizzen haben sie die Ergebnisse ihrer Untersuchungen über die Beziehungen zwischen den Bewohnern Ostmitteleuropas und ihren östlichen Nachbarn dargestellt.

Die Bezeichnung „Ostmitteleuropa“ knüpft an einen Terminus O. Haleckis¹ an, den er in einer an sich schon klassischen, in der polnischen Sprache aber erst seit Kurzem zugänglichen Monographie vorgeschlagen hat.

Die politischen Wandlungen der letzten zwei Dekaden – der Zerfall des kommunistischen Systems, der Fall der Berliner Mauer, die Erweiterung der Europäischen Union und der NATO nach Osten – haben zur Folge, dass die Diskussion über die Einteilungen unseres Kontinent sowie über ihre Dauerhaftigkeit eine neue Bedeutung gewonnen hat.

In dieser Diskussion werden die Resultate der Vorgeschichtsforschung in nur geringem Maße genutzt. Der berühmte britische Historiker den menschlichen Zivilisationen, A. J. Toynbee weist bei der Analyse der Kulturwandlungen unter den orthodoxen Bewohnern des Osmanischen Imperiums darauf hin, dass ihre wachsende Emantipation den türkischen Herrschern gegenüber auch im immer mehr westeuropäischen Gewand zum Ausdruck kam. Derartige Beobachtungen auch wenn nützliche hat er – mit der für den englischen Gentleman charakteristischen Zurückhaltung – als „Schneiderzeugnis“² bezeichnet. Leider nur solche „Tatsachen“ sind uns – Archäologen – meist verfügbar. Die Archäologie konzentriert sich in der Regel auf die Erkenntnis der materiellen Kultur vergangener Gesellschaften. Infolge der spezifischen Quellen und Methoden der archäologischen Forschung wissen wir – im Grunde bedauerlicherweise – mehr von der historischen Tracht oder der urgeschichtlichen Grubenhäusern als von der Mentalität der diese nutzenden Menschen. Wie ist dieses „Schneiderzeugnis“ für die Frage der zivilisatorischen Einteilungen unseres Kontinents zu nutzen?

Einzelne Regionen Europas lassen sich mit vielen Kriterien charakterisieren, von der Analyse der Steuersysteme bis hin zu Studien über die theologischen Auseinandersetzungen. Es gibt hier also auch Platz für Archäologie.

Insbesondere bietet die Archäologie für die Studien zur Kultur, zu den Zivilisationen und ihren gegenseitigen Kontakten eine ganz eigentümliche Perspektive, die sowohl den klassischen³ Autoren als auch den heutigen⁴ Studien über die menschlichen Zivilisationen unzugänglich ist. Bei allen Kontroversen über die Aussagefähigkeit der Archäologie, besonders zu ethnischen oder allgemein historischen Fragen⁵, ist unbestritten, dass ihre tiefe Zeitperspektive ein grosser und weiterführender Vorteil ist.

¹ O. Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, London–New York 1950, S. 125–141.

² A. J. Toynbee, *A Study of History*, London–New York–Toronto 1957, B. II, S. 154.

³ A. J. Toynbee, *A Study...*

⁴ S. P. Hantington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York 1996.

⁵ S. Brather, *Ethnische Interpretation in der frühgeschichtliche Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin–New York 2004.

A. J. Toynbee⁶ bezeichnete die ägyptische Kultur als Zivilisation „ohne Eltern“ – dank archäologischer Untersuchungen wissen wir, dass das unzutreffend war. Dasselbe gilt für die Geschichte Ostmitteleuropas, die nicht erst mit dem Bericht von Tacitus oder Claudios Ptolemaios einsetzte.

Nach der Verfassungswandel in unserem Teil Europas (1989) haben die Untersuchungen über die Kontakte mit dem Osten Europas eine rapide Beschleunigung erfahren.

Die in den letzten Jahren unternommenen Grabungsarbeiten sowie publizierte syntethische Bearbeitungen weisen darauf hin, dass die alte Parole *Ex oriente lux* die Hoffnung erweckt und einen Anlass zur wissenschaftlichen Aktivität sowohl der ost- als auch westeuropäischen Forschern gibt. Wir hoffen, dass auch die Rzeszower Archäologen ein bedeutender Teilnehmer an diese Arbeiten sein werden.

*

Eine direkte Anregung zur Vorbereitung der vorliegenden Arbeit ist die Teilnahme der Mitarbeiter vom Institut an Polenmarkt, der schon zum 10. mal – von der Greifswalder Universität – veranstaltet wird. Am 21 XI werden die in dem Band zusammengestellten Beiträge im Rahmen eines Workshops präsentiert.

Bei dieser Gelegenheit möchten wir uns bei Allen bedanken, deren Freundlichkeit und Angagemant wir unsere Teilnahme an Greifswalder Treffen zu verdanken haben. Ein besonderer Dank gilt für Prof. Dr Christian Lübke, der dies maßgeblich möglich gemacht hat. Außerdem möchten wir uns bei Frau Romana Kiełbasińska für die Übersetzung der Texte und bei Prof. Dr. Felix Biermann für die Sprachkorrektur bedanken.

Wir hoffen, dass dieser Band geneigte Leser findet und das Interesse für eine von Greifswald zwar etwas entfernte, für die Geschichte Europas aber gleichwohl bedeutende Region weckt, deren Erforschung in vieler Hinsicht noch am Anfang steht.

Reszów, im Oktober 2007

Maciej Dębiec, Marcin Wołoszyn

⁶ A. J. Toynbee, *A Study...*, B. I, S. 70.

WSPÓLNE POLSKO-UKRAIŃSKIE BADANIA NAD PRADZIEJAMI
DORZECZA GÓRNEGO DNIESTRU

GEMEINSCHAFTLICHE POLNISCH-UKRAINISCHE FORSCHUNGEN
ZUR VORGESCHICHTE DES OBEREN DNJESTRGEBIETES

Wprowadzenie

Dorzecze górnego Dniestru jest jednym z najciekawszych i najważniejszych pod względem archeologicznym obszarów Europy Środkowo-Wschodniej. Rzut oka na mapę wystarczy, aby się przekonać, że stanowi on rodzaj pomostu pomiędzy kręgiem kultur ukształtowanych w środkowo-zachodniej części naszego kontynentu (np. kultura malicka, kultura pucharów lejkowatych, kultura ceramiki sznurowej), a tymi, których kolebką są obszary północno-wschodnich Bałkanów, dorzecza dolnego Dunaju, bądź też szerokiej, nadczarnomorskiej strefy stepowej (m.in. kultura bugo-dniestrzańska, Cucuteni-Trypolie, kultura grobów jamowych). Równocześnie obszar ten jest do pewnego stopnia otwarty poprzez szereg przełęczy wschodniokarpackich i system sieci wodnej na kontakty z dorzeczem środkowego Dunaju, w tym także na pobliski, bogaty w miedź Siedmiogród. Pod względem warunków ekologicznych teren dorzecza górnego Dniestru z przewagą urodzajnych gleb, z obecnością licznych źródeł solnych w jego części podkarpackiej, znakomicie nadawał się zarówno dla wczesnego rolnictwa (tzn. dla jego odmiany kopienicznej i wypaleniskowo-odłogowej), jak też dla pasterstwa rozwijającego się w środowisku mocno już, rzecz jasna, przekształconym, w wyniku długotrwałego istnienia tych pierwszych form gospodarki rolnej.

Krótką historia archeologicznych badań nad Dniestrem

Nie należy się zatem dziwić, że omawiany obszar wzbudzał zainteresowanie wielu badaczy, poczynając od schyłku XIX w., związanych głównie z lwowskim i krakowskim ośrodkiem naukowym¹. Ich uwaga skupiała się przede wszystkim na licznych w tym terenie prahistorycznych kurhanach (głównie z późne-

Einleitung

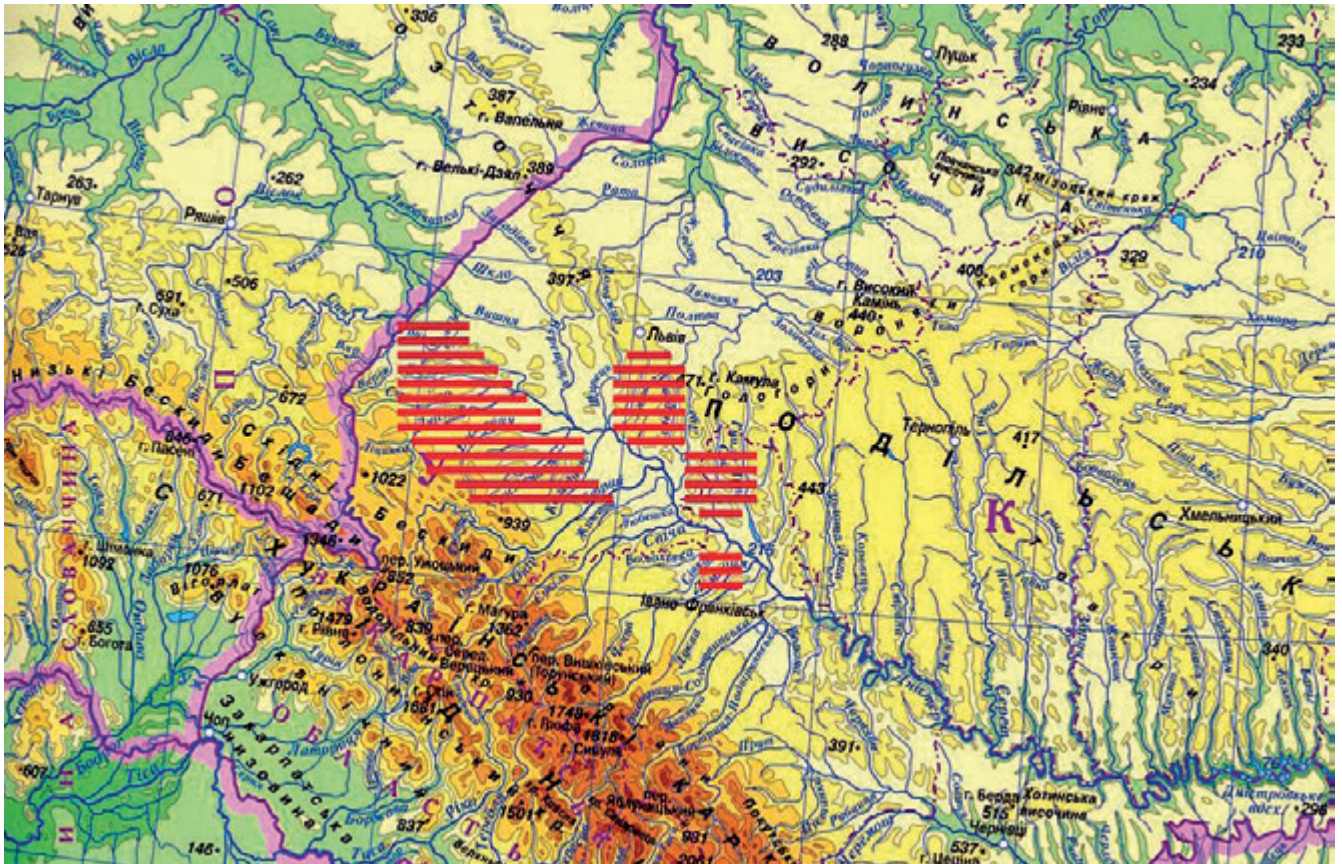
Das obere Dnjestrgebiet ist eines der interessantesten und archäologisch bedeutendsten Gebiete Ostmitteleuropas. Schon ein flüchtiger Blick auf die Karte ergibt, dass es eine Art Brücke zwischen den Kulturen Westmitteleuropas (z. B. Malice-, Trichterbecher- und Schnurkeramikultur) und jenen Kulturen bildet, deren Wiege die nordöstlichen Balkangebiete, das untere Donaugebiet oder eine breite Steppenzone im Schwarzmeerraum waren (u. a. Bug-Dnjestr, Cucuteni-Tripolje- und Grabgrubenkultur). Gleichzeitig ist die Dnjestrregion bis zu einem gewissen Grade offen für Kontakte mit dem mittleren Donaugebiet, darunter mit dem an Kupfer reichen Siebenbürgen, und zwar über eine Reihe von ostkarpatischen Pässen und durch das Gewässernetz. Das obere Dnjestrgebiet war in seinem karpatischen Teil infolge seiner fruchtbaren Böden und zahlreicher Salzquellen sowohl für den frühen Ackerbau – d. h. für seine Hackbau- und Rodungs-Brachfeld-Variante – als auch für die Hirtenwirtschaft geeignet, die in den durch menschliche Eingriffe schon stark veränderten Gebieten gute Voraussetzungen fand.

Kurze Geschichte der Grabungsarbeiten am Dnjestr

Es kann nicht verwundern, dass das hier betrachtete Gebiet schon Ende des 19. Jh. ins Blickfeld der archäologischen Forschung geriet, vor allem von Lemberg und Krakau aus¹. Die Aufmerksamkeit der ersten Forscher konzentrierte sich auf die zahlreichen vorgeschichtlichen Hügelgräber, die hauptsächlich aus dem Spätneolithikum und aus den Anfängen der Bronzezeit stammen. Sie wurden zunächst eher dilettantisch ausgegraben, z. B. von A. Chizzola, Oberst der österreichischen Armee, in Balice (jetzt Balyči) un-

¹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006.

¹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006.

Ryc. 1. Mapka dorzecza górnego Dniestru z oznaczonym poziomym kreskowaniem obszaru badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w latach 1992–2007.

Abb. 1. Karte des oberen Dnjestrgebiets, horizontale Schraffur – Forschungsgebiet der polnisch-ukrainische archäologische Expedition von 1992 bis 2007.

go neolitu i z początków epoki brązu), które rozkopywane były początkowo w sposób amatorski, np. przez płk. wojsk austriackich A. Chizzolę w miejscowości Balice (obecnie Bałyči), niedaleko Mościsk², a z czasem bardziej już naukowy, chociaż daleko odbiegający od dzisiejszych standardów. Mamy tu na myśli zarówno badania z końca XIX w. i początku XX w. W. Demetrykiewicza i archeologa węgierskiego M. Roska, koło Drohobycza³, jak też prowadzone w okresie międzywojennym na znacznie już większą skalę i na szerszym terenie akcje wykopaliskowe T. Sulimirskiego⁴, J. Pasternaka⁵, a wspomagane przez M. Smiszko⁶ i amatora archeologii V. Kobilnyka⁷.

Po II wojnie światowej badania tego typu udało się jeszcze przez jakiś czas kontynuować w latach 50. i 70.

weit von Mostys'ka². Mit der Zeit gewannen die Untersuchungen an Professionalität, wenn ihre Qualität auch immer noch stark von den heutigen Standards abwich. Zu erwähnen sind hier Untersuchungen vom Ende des 19. und Anfang des 20. Jh. bei Drohobyč, die von W. Demetrykiewicz und dem ungarischen Archäologen M. Roska vorgenommen wurden³ desweiteren groß angelegte, ein beachtliches Terrain umfassende Grabungsarbeiten, die in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen von T. Sulimirski⁴ und J. Pasternak⁵ geleitet sowie von M. Smiszko⁶ und dem Amateur V. Kobilnyk⁷ unterstützt wurden.

Nach dem zweiten Weltkrieg gelang es, die Forschungen in den 1950er und 1970er Jahren fortzusetzen, allerdings in einem geringeren Ausmaß und fast

² Chizzola 1903.

³ Demetrykiewicz 1897; Roska 1919.

⁴ Sulimirski 1935; 1968.

⁵ Pasternak 1933; 1936.

⁶ Smiszko 1933.

⁷ Kobilnyk 1933.

² Chizzola 1903.

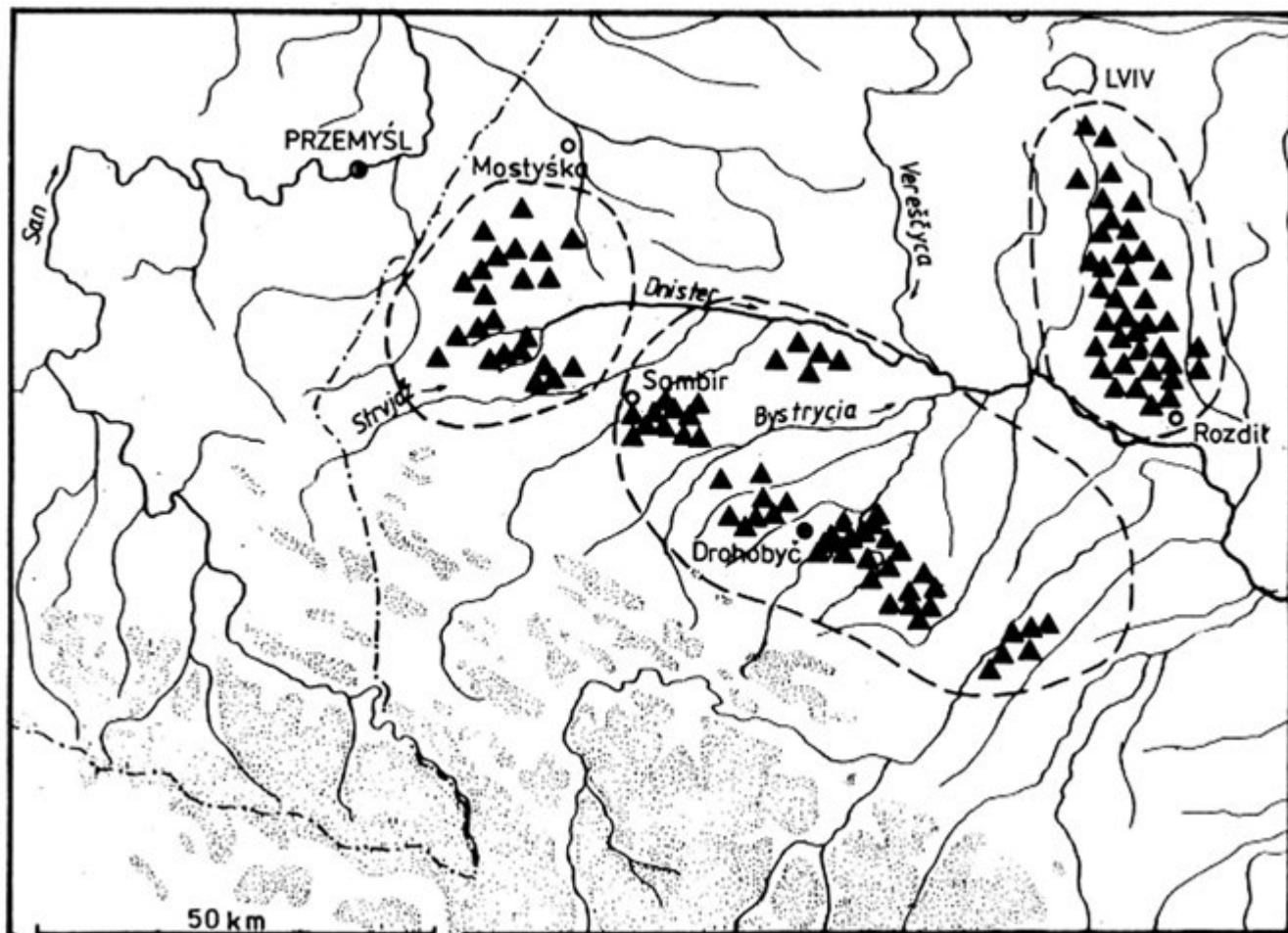
³ Demetrykiewicz 1897; Roska 1919.

⁴ Sulimirski 1935; 1968.

⁵ Pasternak 1933; 1936.

⁶ Smiszko 1933.

⁷ Kobilnyk 1933.

Ryc. 2. Mapka międzyrzecza Sanu i górnego Dniestru z miejscami (oznaczonymi trójkątami), gdzie odkryto kurhany w ramach badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej do 2005 r.

Abb. 2. Karte des Gebiets zwischen San und dem oberen Dnjestr; mit Dreiecken sind die bis 2005 von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition belegten Fundstellen von Hügelgräbern gekennzeichnet.

lecz na znacznie już mniejszą skalę i to niemal wyłącznie w rejonie Drohobycza i Sambora⁸. Poważne ograniczenie w tym okresie akcji terenowych w dorzeczu górnego Dniestru spowodowane zostało nie tylko znacznym zmniejszeniem się w wyniku wojny i powojennych zmian politycznych kadry lwowskich archeologów, ale przede wszystkim ze względu na militarно przygraniczny charakter tego obszaru, zwłaszcza jego przykarpackiej części, za czasów władzy sowieckiej. Niejako na marginesie XIX- i XX-wiecznych zainteresowań naddniestrzańskimi kurhanami, niekiedy także grodziskami, znalazły się inne stanowiska prahistoryczne. Tym niemniej w 1942 r., mimo czasu wojny, udało się ukraińskiemu archeologowi J. Pasternakowi przeprowadzić na niewielką skalę badanie osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w miej-

ausschließlich im Bereich von Drohobycz und Sambir⁸. Die Einschränkung der Grabungsaktivitäten im oberen Dnjestrgebiet wurde nicht nur durch die personelle Verringerung der Lemberger Archäologie verursacht, die Krieg und Nachkriegszeit mit sich brachten, sondern auch durch den militärischen Grenzcharakter jenes Gebietes in der Sowjetperiode, besonders im Umkreis der Karpaten. Die Forschungen des 19. und 20. Jh. im Dnjestrraum betrafen fast nur Hügelgräber, seltener Burgwälle, während vorgeschichtliche Siedlungen kaum untersucht wurden. Allerdings gelang es dem ukrainischen Archäologen J. Pasternak trotz des Krieges (in dem Jahre 1942), kleinflächige Ausgrabungen in der linienbandkeramischen Siedlung von Kotovane bei Drohobycz durchzuführen⁹. In den 1980er Jahren entdeckte V. Konopla aus Lemberg

⁸ Berniakovič 1959; Šviesnikov 1974.

⁸ Berniakovič 1959; Šviesnikov 1974.

⁹ Pasternak 1961.

scowości Kotovane koło Drohobycza⁹, zaś po wojnie, w latach 80. V. Konopla ze Lwowa odkrył w trakcie dorywczych akcji kilka osadowych stanowisk wczesno-neolitycznych (kultura malicka?) u ujścia rzeki Tyśmienicy do Dniestru, m.in. w rejonie wsi Radełyči i Rudnyki (Archiwum Instytutu Ukrainoznawstwa NANU we Lwowie).

Powstanie i działalność polsko-ukraińskiej ekspedycji

Przełom polityczny, jaki dokonał się w latach 1989 i 1990 w środkowej i wschodniej części Europy, w wyniku którego powstała wolna Ukraina, umożliwił stworzenie w 1992 r. pierwszego wspólnego polsko-ukraińskiego programu systematycznych badań archeologicznych w międzyrzeczu Sanu i Dniestru¹⁰. Ich celem było w pierwszym rzędzie lepsze niż dotąd poznanie oraz porównanie sytuacji osadniczo-kulturowej na terenach leżących bezpośrednio po obu stronach obecnej granicy między Polską a Ukrainą¹¹. Badania rozpoczęto więc od doliny rzeki Wiar, prawego dopływu Sanu, oraz rzeki Strwiąż (ukr. Stryvior), wpadającej do Dniestru w okolicy Sambora¹², poszerzając je wkrótce o dalsze tereny w kierunku wschodnim, leżące głównie w prawym dorzeczu Dniestru¹³. W wyniku tych badań zweryfikowano stan zachowania znanych już z literatury kurhanów, odkrywając także kilkadziesiąt nieznanych wcześniej kopców (ryc. 1–4), oraz znaczną liczbę innych stanowisk z różnych czasów, w ścisłym powiązaniu z topografią terenu, co nie zawsze miało miejsce podczas wcześniej tu prowadzonych dorywczych poszukiwań archeologicznych¹⁴. Niektóre z nich wytypowano do przeprowadzenia nowoczesnych badań wykopaliskowych.

I tak w 1996 r. zbadano w miejscowości Side koło Sambora pierwszą nad górnym Dniestrem (odkrytą w ramach wspólnej ekspedycji polsko-ukraińskiej) niewielką, ulokowaną między kurhanami osadę (obozowisko?) kultury ceramiki sznurowej (ryc. 5–7),

– eher ungeplant – einige frühneolithische Siedlungsplätze der Malice-Kultur (?) an der Mündung des Flusses Tysmienica in den Dnjestr, u.a. im Bereich der Dörfer Radełyči und Rudnyki (Archiv des Instituts für Ukrainekunde NANU in Lemberg).

Entstehung und Aktivitäten der polnisch-ukrainischen Expedition

Die politische Wende von 1989 und 1990 in Mittel- und Osteuropa, die zur Unabhängigkeit der Ukraine führte, ermöglichte im Jahre 1992 das erste gemeinsame polnisch-ukrainische Forschungsprogramm für systematische archäologische Untersuchungen im San- und Dnjestrgebiet¹⁰. Das Ziel dieser Kooperation war, die Besiedlungs- und Kultursituation in den Gebieten beiderseits der heutigen polnisch-ukrainischen Grenze zu erforschen und zu vergleichen¹¹. Mit den Untersuchungen wurde in den Tälern der Flüsse Wiar, eines rechten Nebenflusses des Sans, und Strwiąż (ukrainisch Stryvior), der in der Gegend von Sambir in den Dnjestr mündet, begonnen¹². Das Arbeitsgebiet wurde bald nach Osten erweitert, hauptsächlich rechts des Dnjestr¹³. Bei diesen Untersuchungen wurde der Erhaltungszustand der schon aus der Literatur bekannten Hügelgräber in ihrer Beziehung zur Topographie verifiziert. Dabei konnten überdies einige Hundert bis dahin unbekannte Grabhügel (Abb. 1–4) sowie eine beträchtliche Zahl weiterer Fundplätze aus verschiedenen Perioden entdeckt werden, was bei den hier zuvor nur planlos durchgeführten Prospektionen nicht immer der Fall gewesen war¹⁴. Manche der Fundplätze wurden für Grabungsarbeiten ausgewählt.

Hernach wurde im Jahre 1996 im Ort Side bei Sambir die erste Siedlung bzw. Lagerstätte (?) der Schnurkeramikultur am oberen Dnjestr untersucht (Abb. 5–7), ein kleiner, zwischen Hügelgräbern liegender Wohnplatz. Der erst im Rahmen der gemeinsamen polnisch-ukrainischen Expedition entdeckte Fundplatz stammt aus der frühesten schnurkeramischen

⁹ Pasternak 1961.

¹⁰ Cyhyłyk, Machnik 1994; Machnik, Cyhyłyk 2001. Program ten realizowany był w ramach umowy o współpracy naukowej, najpierw zawartej pomiędzy Instytutem Archeologii i Etnologii PAN a Instytutem Ukrainoznawstwa im. I. V. Krypjakewyča NANU we Lwowie, a później pomiędzy tym ostatnim a Uniwersytetem w Rzeszowie.

¹¹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2005.

¹² Machnik i inni 2006.

¹³ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006a; 2006b.

¹⁴ Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Hrybowycz 2000.

¹⁰ Cyhyłyk, Machnik 1994; Machnik, Cyhyłyk 2001. Dieses Programm erfolgte im Rahmen eines Vertrags über wissenschaftliche Zusammenarbeit, der zuerst zwischen dem Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften und dem I. V. Krypjakewyč-Institut für Ukrainekunde NANU in Lemberg abgeschlossen wurde und später zwischen dem letztgenannten und Universität zu Rzeszów.

¹¹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2005.

¹² Machnik u. a. 2006.

¹³ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006a; 2006b.

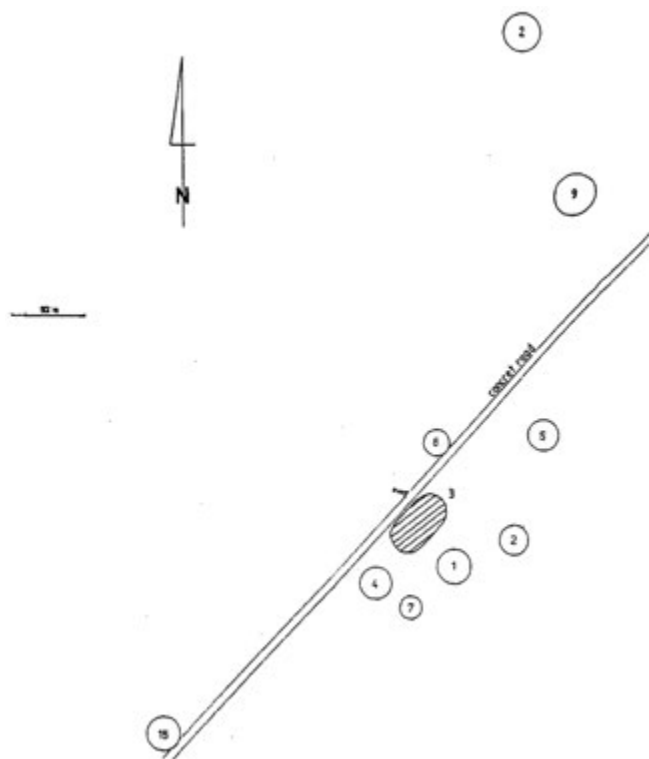
¹⁴ Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Hrybowycz 2000.

Ryc. 3. Bronyca, rej. Drohobycz, jeden z zachowanych kurhanów na otwartej przestrzeni (Fot. J. Machnik).
Abb. 3. Bronyca, Raj. Drohobyč, eines der im offenen Gelände erhaltenen Hügelgräber (Foto J. Machnik).

Ryc. 4. Kolodijew, rej. Kałusz, jeden z kurhanów w lesie odkrytych przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną w 2006 r. nad rzeką Siwką na północ od Kałusza (Fot. J. Machnik).
Abb. 4. Kolodijew, Raj. Kaluś, eines der 2006 von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition am Sivka-Fluss, nördlich von Kaluś, im Wald entdeckten Hügelgräber (Foto J. Machnik).

Ryc. 5. Side, rej. Sambor, planik jednej z grup kurhanowych i miejsc osady kultury ceramiki sznurowej (zakreskowany owal), badanej przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną w 1996 r. Abb. 5. Side, Raj. Sambir, Lageplan einer der Hügelgräbergruppe und die Lage einer Siedlung der schnurkeramischen Kultur (schraffiertes Oval), beides 1996 von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition entdeckt.

z jej najwcześniejszej fazy chronologicznej, tzn. z ok. 2900 r. BC¹⁵. W latach 1998, 1999 zbadano w miejscowości Bykiv, rej. Drohobycz, na stanowisku „Bihijivka” kurhan wraz z otoczeniem (ryc. 8), pochodzący z późnej fazy tej kultury¹⁶. W tym samym czasie przeprowadzono badania wykopaliskowe na prawej terasie nadzalewowej Dniestru, w miejscowości Majnyč, rej. Drohobycz (ryc. 9), odkrywając pozostałości osadnictwa neolitycznego, z początków epoki brązu, z okresu wpływów rzymskich (ryc. 10) i z wczesnego średniowiecza¹⁷. W kolejnych dwóch latach (2000, 2001) ta sama ekspedycja zbadała trzy (spośród 17 kopców odkrytych przez nią w tej miejscowości) kurhany tej samej kultury we wsi Nyžni Haji, rej. Drohobycz (ryc. 11, 12). Dwa z tych kurhanów zawierały wyłącznie pochówki dzieci¹⁸. W wymienionej już miejscowości Bykiv, tylko na innym stanowisku (zwanym „Bihijivka”) niż to, na którym zbadano wspomniany kur-

Phase, d. h. von ca. 2900 v. Chr.¹⁵ In den Jahren 1998 und 1999 wurde im Ort Bykiv, Raj. Drohobyč, an der Fundstelle „Bihijivka” ein aus der Spätphase dieser Kultur stammendes Hügelgrab mitsamt seiner Umgebung erforscht (Abb. 8)¹⁶. In derselben Zeit wurden Grabungsarbeiten auf der rechten, über dem Überschwemmungsgebiet des Dnjestr gelegenen Terrasse im Ort Majnyč, Raj. Drohobyč, vorgenommen (Abb. 9). Dabei wurden Relikte neolithischer Besiedlung, solcher vom Anfang der Bronzezeit, aus der römischen Kaiserzeit (Abb. 10) und aus dem Frühmittelalter aufgedeckt¹⁷. In den folgenden beiden Jahren (2000, 2001) konnten drei von 17 Hügelgräbern derselben Kultur im Dorf Nyžni Haji, Raj. Drohobyč, untersucht werden (Abb. 11, 12). Zwei von diesen Kurganen enthielten ausschließlich Kinderbestattungen¹⁸.

Am früher erwähnte Ort Bykiv, aber an einer anderen, „Koło Figury” („Bei der Figur”) genannten Fundstelle, hat die polnisch-ukrainische Expedition eine Bestattung im Bereich einer großen, rechteckigen Grabenanlage freigelegt (Abb. 13), die zu der sog. Westpodolien-Gruppe aus der frühskythischen Zeit (7./6. Jh. v. Chr.) gehörte¹⁹. Im folgenden Jahr wurden ebendort zwei Gräber sowie Siedlungsobjekte der Mierzanowice-Kultur ausgegraben²⁰. An der Fundstelle „Bihijivka” wurde in den Jahren 2004–2006 außerdem eine palisadenbefestigte Siedlung aus der Mitte des 10. Jhs. v. Chr. entdeckt (Abb. 14–15), die sich unter den dort vorhandenen älteren Hügelgräbern erstreckt²¹.

Für die Realisierung des gemeinsamen polnisch-ukrainischen Programms waren auch palynologische, geomorphologische und bodenkundliche Forschungen wichtig, die die Rekonstruktion von Änderungen im Naturraum zuließen und das Aufkommen der Produktionswirtschaft, also den Beginn des Neolithikums, beleuchten (Abb. 16–17). Das Arbeitsgebiet hat sich als günstig für die Realisierung eines solchen interdisziplinären Programms erwiesen, da sich in der unmittelbaren Nachbarschaft der archäologischen Fundplätze Torfablagerungen – vor allem in dem breiten, sumpfigen Dnjestrtal (Abb. 9) – befinden und zahlreiche alluviale, die Terrassen jenes Stromes und sei-

¹⁵ Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997.

¹⁶ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c.

¹⁷ Cyhyłyk, Hrybovyč, Machnik 2006.

¹⁸ Machnik 2003.

¹⁵ Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997.

¹⁶ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006c.

¹⁷ Cyhyłyk, Hrybovyč, Machnik 2006.

¹⁸ Machnik 2003.

¹⁹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2003.

²⁰ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2005.

²¹ Machnik, Pawliw, Pelisiak, Petehyrycz 2005; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006e; 2007.

Ryc. 6. Side, rej. Sambor, badania polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej osady kultury ceramiki sznurowej w 1996 r., na pierwszym planie jedno z trwalszych palenisk w trakcie eksploracji (Fot. J. Machnik).

Abb. 6. Side, Raj. Sambir, die Forschungen der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition (1996) an der Siedlung der schnurkeramischen Kultur, im Vordergrund – eine der länger benutzten Feuerstellen während der Exploration (Foto J. Machnik).

han neolityczny, ekspedycja polsko-ukraińska odkryła pochówki w obrębie dużej, prostokątnej konstrukcji rowkowej (ryc. 13), należący do tzw. grupy zachodniopodolskiej z okresu wczesnoscytyjskiego, tzn. z VII/VI w. BC¹⁹. Natomiast rok później na tym samym stanowisku zbadano dwa groby i obiekty osadowe kultury mierzanowickiej²⁰, zaś na stanowisku „Bihijivka” odkryto w całości w latach 2004–2006, osiedle otoczone palisadą z połowy X w. BC (ryc. 14, 15), ułożone pośród istniejących tam starszych kurhanów²¹.

W trakcie realizacji wspólnego, polsko-ukraińskiego programu naukowego pojawiła się potrzeba i możliwość poszerzenia go o badania przyrodnicze (palinologiczne, geomorfologiczne i gleboznawcze), zmierzające do odtworzenia zmian w środowisku naturalnym na przestrzeni dziejów, od momentu pojawienia się na tym obszarze gospodarki wytwórczej, czyli od początku neolitu (ryc. 16, 17). Teren ten okazał się bowiem bardzo wdzięczny dla realizacji takiego

ner Nebenflüsse bildende Ablagerungen freigelegt werden konnten²².

Kurzer Bericht über die bisherigen Ergebnisse der Forschungen der polnisch-ukrainischen Expedition

Ein bedeutender Teil der bisherigen Resultate unserer interdisziplinären Forschungen wurde jüngst im 3. Band der Prace Komisji Prehistorii Karpat veröffentlicht, unter dem Titel „Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period”²³. Die Ergebnisse können hier folgendermaßen zusammengefasst werden: Das obere Dnjestrgebiet, das geographisch mit dem rechten Teil der oberen Weichselregion, darunter auch des Sangebietes, zusammenhängt, weist zahlreiche Siedlungsspuren aus nahezu allen vorgeschichtlichen Perioden und aus dem Frühmittelalter auf. Was das Neolithikum und die Anfänge der Bronzezeit anbelangt, so haben wir es hier auch mit denselben Kulturen wie im Weich-

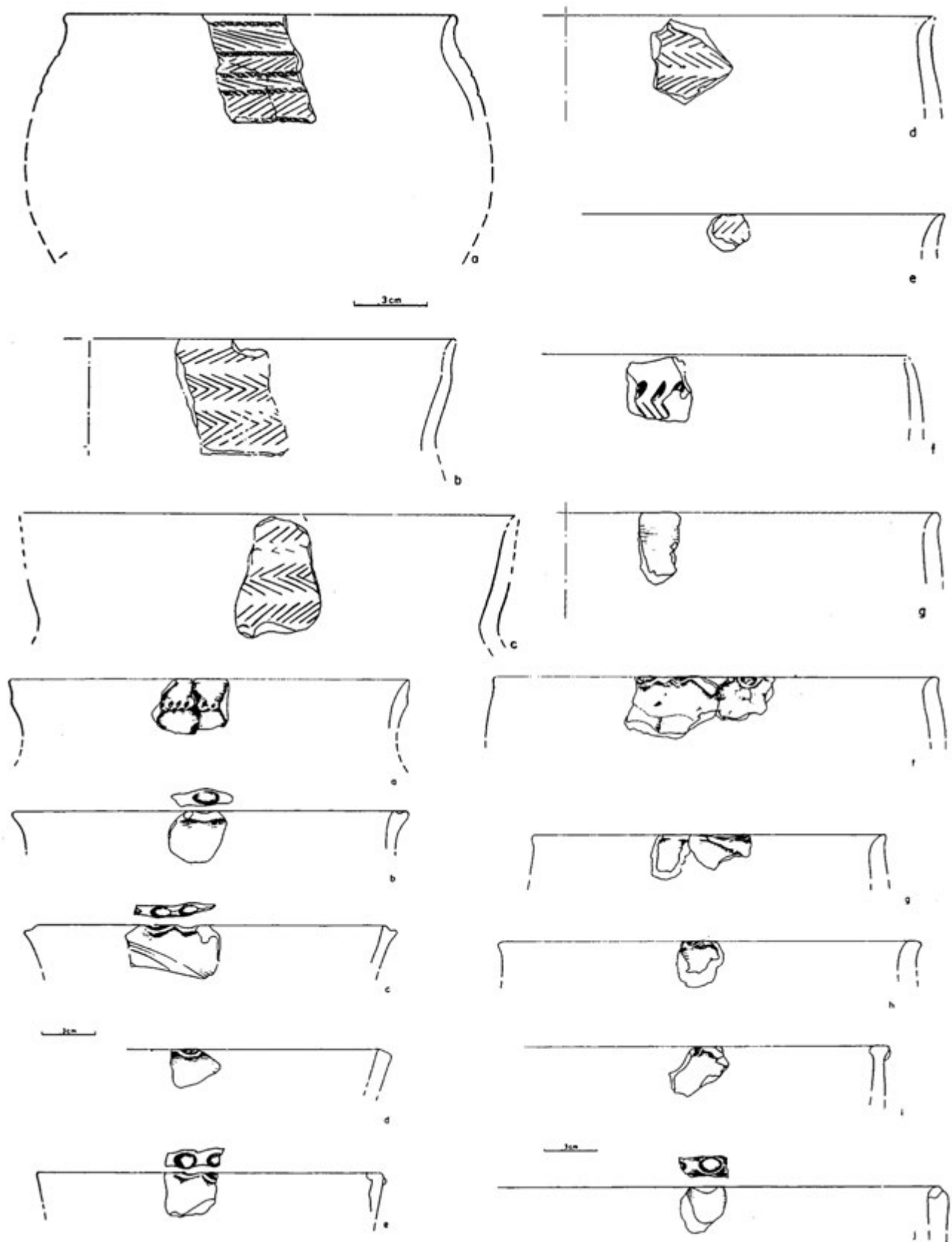
¹⁹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2003.

²⁰ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2004.

²¹ Machnik, Pawliw, Pelisiak, Petehyrycz 2005; Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2006e; 2007.

²² Harmata, Machnik, Starkel 2006.

²³ Harmata, Machnik, Starkel 2006.

Ryc. 7. Side, rej. Sambor, fragmenty naczyń glinianych kultury ceramiki sznurowej z osady badanej przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną w 1996 r.

Abb. 7. Side, Raj. Sambir, Tongefäßfragmente der schnurkeramischen Kultur aus der 1996 von der polnisch-ukrainischen Expedition erforschten Siedlung.

Ryc. 8. Bykiv, rej. Drohobycz, stanowisko „Bihijivka”, kurhan I kultury ceramiki sznurowej w początkowej fazie badań przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną w 1998 r (Fot. J. Machnik).

Abb. 8. Bykiv, Raj. Drohobyč, Fst. „Bihijivka”, Hügelgrab I der schnurkeramischen Kultur in der ersten Forschungsetappe der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition von 1998 (Foto J. Machnik).

interdyscyplinarnego programu ze względu na znajdujące się w bezpośrednim sąsiedztwie stanowisk archeologicznych osadów torfowych, przede wszystkim w szerokiej, zabagnionej dolinie Dniestru (ryc. 9), a także licznych odsłonięć osadów aluwialnych budujących terasy tej rzeki i jej dopływów²².

Krótkie omówienia dotychczasowych wyników badań polsko-ukraińskiej ekspedycji

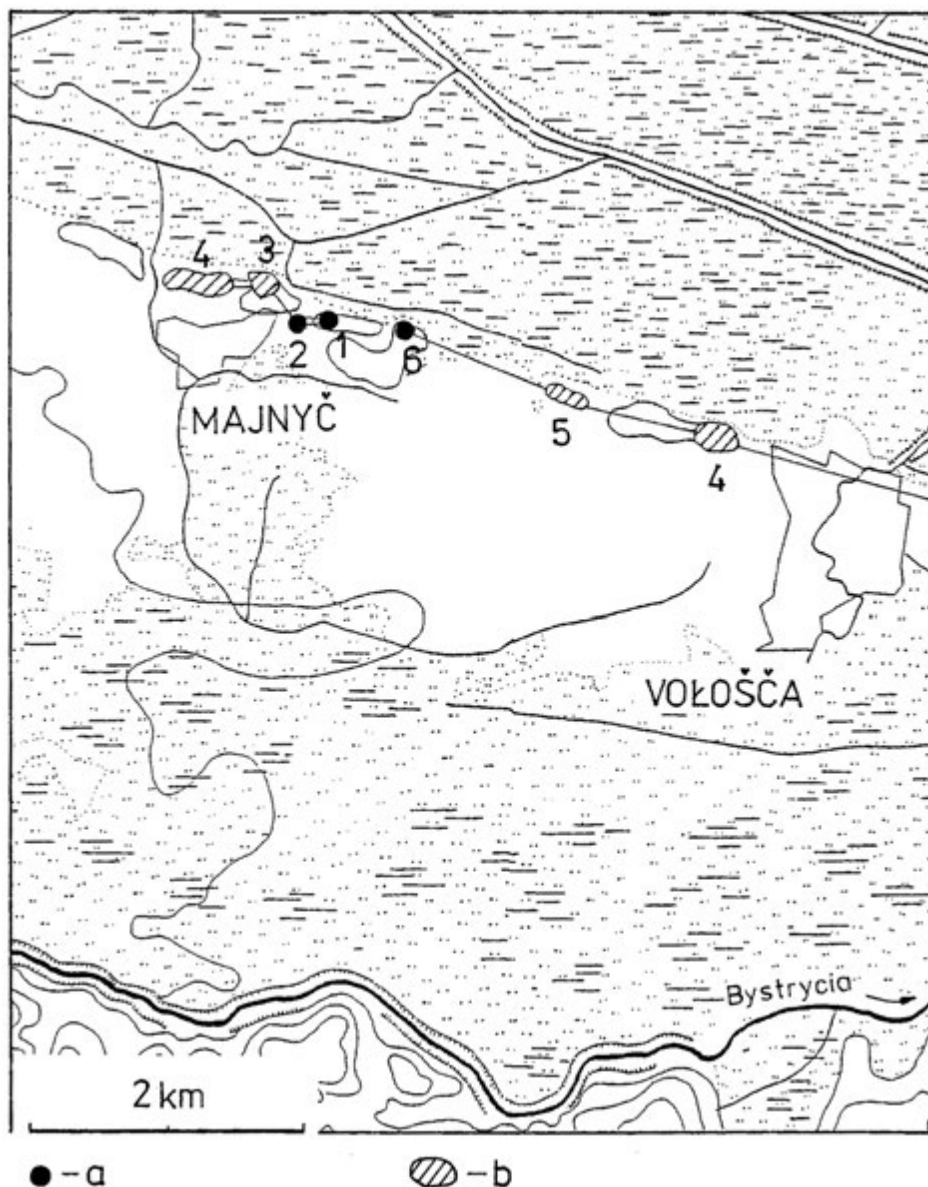
Znaczna część uzyskanych rezultatów naukowych tych interdyscyplinarnych badań na omawianym obszarze została niedawno opublikowana w III tomie Prace Komisji Prehistorii Karpat, pt. „Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period”²³. Najogólniej wyniki te można ująć w sposób następujący. Dorzecze górnego Dniestru, stanowiące w znacznej mierze przedłużenia krain geograficznych występujących w prawym dorzeczu górnej Wisły, w tym także Sanu, wykazuje liczne ślady osadnictwa z wszystkich niemal okresów pradziejowych i z wczesnego średniowiecza. Jeśli zaś chodzi o neolit i począt-

sel- und Sangebiet zu tun, d. h. mit der Linienbandkeramischen Kultur (u.a. Kotovane, Majnyč), mit manchen Gruppen des Lengyel-Polgar-Kulturkreises (u.a. Majnyč, Vološča, Bykiv), mit der Trichterbecherkultur (u.a. Bykiv, Majnyč, Nyžni Haji), mit der Schnurkeramischen Kultur, die u. a. dank der Untersuchung der Siedlung in Side und der Hügelgräber in Nyžni Haji und Bykiv besonders gut erforscht ist, mit der Mierzanowice-Kultur (u. a. Bykiv, Majnyč) und mit der Trzciniec-Kultur (u. a. Bykiv).

Erst in den späten Phasen der Bronze- und in der Hallstattzeit kommen im untersuchten Abschnitt des oberen Dnjestr, nur wenige Dutzend Kilometer von der heutigen Staatsgrenze entfernt, osteuropäische und eventuell transkarpatische Kulturelemente auf. Beispiele dafür sind die schon erwähnte Grabanlage (Abb. 13) der sog. Westpodolien-Gruppe aus dem 7./6. Jh. v. Chr. mit Anknüpfungen an den skythischen Kulturkreis (Bykiv, Fundstelle „bei der Figur”) sowie die mit einer Palisade umgebene Siedlung aus dem 10. Jh. v. Chr. (Abb. 15), deren Keramikfunde teilweise Merkmale der Gava-Holihady-Kultur aufweisen. Diese Kultur wird zum sog. thrakischen Hallstatt gerechnet (Bykiv, Fundstelle „Bihijivka”).

²² Harmata, Machnik, Starkel 2006.

²³ Harmata, Machnik, Starkel 2006.

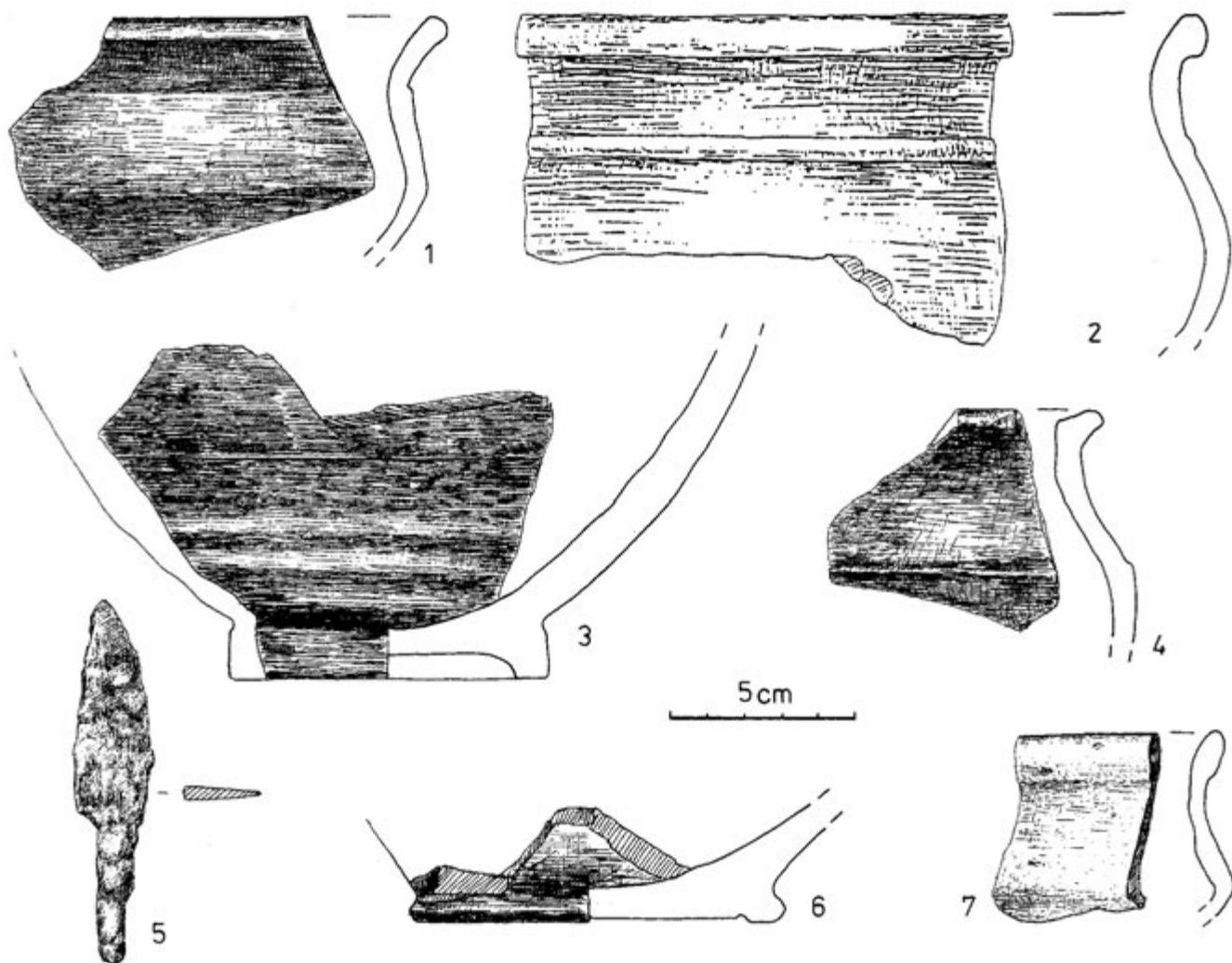
Ryc. 9. Majnyč, rej. Drohobycz, wielokulturowe stanowiska archeologiczne na prawej terasie nadzalewowej Dniestru, odkryte i badane przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną w latach 1998–2000: a – znalezisko pojedyncze, b – większa koncentracja znalezisk.

Abb. 9. Majnyč, Raj. Drohobyč, polykulturelle Fundstellen im Bereich der rechten Überschwemmungsterrasse des Dnjestr, entdeckt und erforscht von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition in der Zeit von 1998 bis 2000: a – Einzelfund, b – grössere Konzentration der Funde.

ki epoki brązu, mamy tu do czynienia także z tymi samymi kulturami, tzn. z kulturą ceramiki wstęgowej rytej (m.in. Kotovane, Majnyč), z niektórymi grupami kręgu kulturowego Lengyel – Polgar (m.in. Majnyč, Vołosča, Bykiv), z kulturą pucharów lejkowatych (m.in. Bykiv, Majnyč, Nyżni Haji), z kulturą ceramiki sznurowej (szczególnie dobrze rozpoznaną m.in. dzięki zbadaniu osady w Side i kurhanów w Nyżnich Hajach i Bykowie), z kulturą mierzanowicką (m.in. Bykiv, Majnyč) i z kulturą trzciniecką (m.in. Bykiv).

Die Besiedlungs- und Kulturverhältnisse der Latènezeit sind im Arbeitsgebiet im Lichte der polnisch-ukrainischen Untersuchungen noch nicht ganz klar. Es ist bislang nicht gelungen, eindeutige Fundplätze aus jener Zeitspanne zu lokalisieren. Das überrascht, da solche Fundorte mit Keramik keltischen Typs nur unfern des hier betrachteten Raumes in den Randzonen des heutigen Polens auftreten²⁴.

²⁴ Ginalski, Muzyczuk 1999; Madyda-Legutko 2003.

Ryc. 10. Majnyč, rej. Drohobycz, fragmenty naczyń glinianych i nóż żelazny z późnego okresu wpływów rzymskich z osady badanej w latach 1998–2000 przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną.

Abb. 10. Majnyč, Raj. Drohobyč, Tongefäßfragmente und ein Eisenmesser der spätrömischen Kaiserzeit aus der von 1998 bis 2000 von der polnisch-ukrainischen Expedition erforschten Siedlung.

Dopiero w późnych fazach epoki brązu i w okresie halsztackim pojawiają się na badanym odcinku górnego Dniestru i to w niedużej, zaledwie kilkudziesięciokilometrowej odległości od dzisiejszej granicy państwowej, wschodnioeuropejskie i ewentualnie zakarpacie elementy kulturowe w postaci wspomnianego już założenia grobowego z VII/VI w. BC. tzw. grupy zachodniopodolskiej (ryc. 13), o nawiązaniach do scytyjskiego kręgu kulturowego (Bykiv, stanowisko „Koło Figury”) oraz otoczonej palisadą osady z połowy X w BC (ryc. 15) z ceramiką o cechach kultury Gava-Holihirady, zaliczanej do tzw. Halsztatu Trackiego (Bykiv, stanowisko „Bihijivka”).

Sytuacja osadnicza i kulturowa w okresie lateńskim na omawianym obszarze, w świetle badań ekspedycji polsko-ukraińskiej, nadal nie przedstawia się

Die Expedition hat hingegen die Existenz von zahlreichen Fundstellen aus der Römischen Kaiserzeit am Dnjestr bestätigt, insbesondere aus ihren späten Phasen. Ihre Kulturzugehörigkeit ist jedoch nicht ganz eindeutig. Das Fundmaterial, besonders der in großer Menge vorliegende keramische Fundstoff (u.a. aus Majnyč, Vološča, Ozerne-Luka), weist Merkmale sowohl der Przeworsk- als auch der Černjachov-Kultur auf (Abb. 10). Es sollte hier auch mit dem Vorhandensein von Elementen anderer Kulturen jener Zeit gerechnet werden, u.a. der sog. Subkarpatischen Hügelgräberkultur²⁵.

Die polnisch-ukrainischen Untersuchungen haben den weißen Fleck auf der Besiedlungskarte der Völkerwanderungszeit, den das uns interessierende Ge-

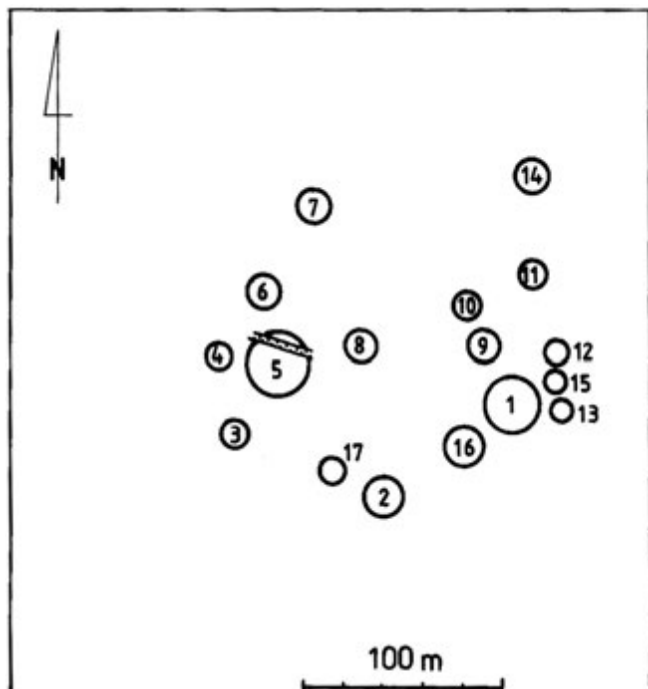
²⁵ Cyhyłyk, Hrybovyč, Machnik 2006.

jasno. Nie udało się tu znaleźć całkiem pewnych stanowisk z tego czasu, co jest tym bardziej zaskakujące, że występują one (z ceramiką typu celtyckiego) stosunkowo niedaleko od omawianego obszaru na południowo-wschodnich krańcach dzisiejszej Polski, w dorzeczu Sanu²⁴.

Potwierdzona została natomiast przez tę ekspedycję obecność licznych nad Dniestrem stanowisk z okresu wpływów rzymskich, zwłaszcza z późnych jego faz chronologicznych, chociaż ich przynależność kulturowa nie jest do końca jednoznaczna. Materiał zabytkowy, a zwłaszcza liczna ceramika znaleziona na badanych przez ekspedycję stanowiskach z tego czasu (m.in. Majnyč, Wołosča, Ozerne – Łuka) wykazuje cechy zarówno kultury przeworskiej jak też czerniachowskiej (ryc. 10). Trzeba się tu także liczyć z obecnością elementów innych jeszcze grup kulturowych z tego czasu, m.in. tzw. kultury kurhanów karpaccyckich²⁵.

Jeśli dotychczasowe polsko-ukraińskie badania nie wypełniły na interesującym nas obszarze białej plamy na mapie osadnictwa z okresu wędrówek ludów, to wniosły one sporą liczbę nowych punktów do sieci osadniczej z wczesnego średniowiecza, zwłaszcza z czasów Rusi Kijowskiej i Księstwa Haličko-Włodzimierskiego. Nie tylko zweryfikowano kilka grodzisk, pochodzących, być może, jeszcze z okresu plemiennego (m.in. Holobutiv, Kulczyce), ale także odkryto i rozpoznano metodą wykopaliskową otwartą osadę w Majnyču nad Dniestrem (z półziemiankowymi chatami i obiektami gospodarczymi), prawdopodobnie z IX–XII w.²⁶

Ważnych obserwacji dokonano też w zakresie tzw. geografii osadniczej (ryc. 17). Okazało się, że podobnie jak w dorzeczu górnej Wisły, także na badanym przez ekspedycję polsko-ukraińską obszarze, osadnictwo w poszczególnych okresach czasu preferuje określone strefy wysokościowe²⁷. I tak, stanowiska kultur wczesnoneolitycznych (ceramiki wstęgowej rytej, kręgu Lengyel – Polgar) usytuowane są niemal wyłącznie w strefie wielkodolinnej (ryc. 17), głównie na terasie nadzalewowej Dniestru (np. Majnyč, Wołosča). Raczej do wyjątków należy położone na wysoczyźnie stanowisko kultury ceramiki wstęgowej rytej w wymienionej już miejscowości Kotovane koło Stupnyci. Może

Ryc. 11. Nyżni Haji, rej. Drohobycz, planik kurhanów odkrytych przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną.

Abb. 11. Nyżni Haji, Raj. Drohobycz, Lageplan der von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition entdeckten Hügelgräber.

biet darstellt, bislang nicht ausfüllen können. Dagegen wurde eine beträchtliche Anzahl neuer Fundpunkte für das Besiedlungsnetz des Frühmittelalters festgestellt, besonders aus den Zeiten der Kiever Rus' und des Fürstentums von Halič-Volodymyr. Es wurden nicht nur einige Burgwälle verifiziert, die vielleicht in die Stammeszeit gehören (u.a. Holobutiv, Kulčyci), sondern auch eine offene Siedlung in Majnyč am Dnjestr – mit Grubenhäusern und Wirtschaftsobjekten – freigelegt, die wahrscheinlich aus dem 9–12. Jh. stammt²⁶.

Wichtige Beobachtungen wurden auch zur Besiedlungsgeographie gemacht (Abb. 17). Es zeigte sich, dass ebenso wie im oberen Weichselgebiet auch in dem von der polnisch-ukrainischen Expedition untersuchten Bereich die Besiedlung in manchen Perioden bestimmte höher gelegene Zonen bevorzugte²⁷. So liegen die Fundstellen der frühneolithischen Kulturen (der Linienbandkeramischen Kultur und des Lengyel-Polgar-Kreises) fast ausschließlich in der Zone des großen Tales (Abb. 17) auf einer hochwasserfreien Dnjestrterrasse (z.B. Majnyč, Wołosča). Eher eine Ausnahme stellt die auf einer Hochfläche gelegene Fundstelle der Linienbandkeramischen Kultur in Kotovane bei

²⁴ Ginalski, Muzyczuk 1999; Madyda-Legutko 2003.

²⁵ Cyhyłyk, Hrybovyč, Machnik 2006.

²⁶ Cyhyłyk, Hrybovyč, Machnik 2006.

²⁷ Harmata, Machnik, Starkel 2006a, 246, 250. Fig. 1; 3.

²⁶ Cyhyłyk, Hrybovyč, Machnik 2006.

²⁷ Harmata, Machnik, Starkel 2006a, 246, 250. Fig. 1; 3.

Ryc. 12. Nyżni Haji, rej. Drohobycz, przekrój nasypu kurhanu nr 10 kultury ceramiki sznurowej, badany przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną, na którym widoczna jest ciemna warstwa pierwotnego humusu, zaś na rzucie poziomym jeden z dziecięcych grobów (Fot. J. Machnik).

Abb. 12. Nyżni Haji, Raj. Drohobyč, Schnitt durch das von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition entdeckte Hügelgrab Nr. 10 (Schnurkeramik Kultur); erkennbare dunkle Schicht des primären Bodens; im Plenum – eines der Kindergräber (Foto J. Machnik).

się to wiązać z obecnością w tej okolicy licznych słonych źródeł (tzw. solanek).

Większość natomiast odkrytych przez ekspedycję śladów osadnictwa kultury pucharów lejkowatych występuje, podobnie jak na małopolskich wyżynach lessowych i pogórzach karpaccich, znacznie wyżej, tzn. na wypłaszczeniach i w górnych partiach stokowych garbów oraz wzniesień (ryc. 17). Dotyczy to jeszcze bardziej kultury ceramiki sznurowej, której kurhany lokowane były wyłącznie na wyniosłych, z dala widocznych miejscach terenu, rozrzucone zazwyczaj łańcuchowo wzdłuż osi garbów. W takim samym wysokim położeniu odkryta została również wymieniona już osada tej kultury w Side, koło Sambora²⁸.

Stanowiska z wczesnego okresu epoki brązu (kultura mierzanowicka i trzciniecka), stwierdzone zostały zarówno w strefie wielkodolinnej (np. Majnyč), jak i na wysoczyźnie (np. Bykiv), natomiast ślady osadnictwa pochodzące z późniejszych faz tego okresu czy ewentualnie z Halsztatu, występują znów, jak się wydaje, przeważnie w wyższej strefie krajobrazu

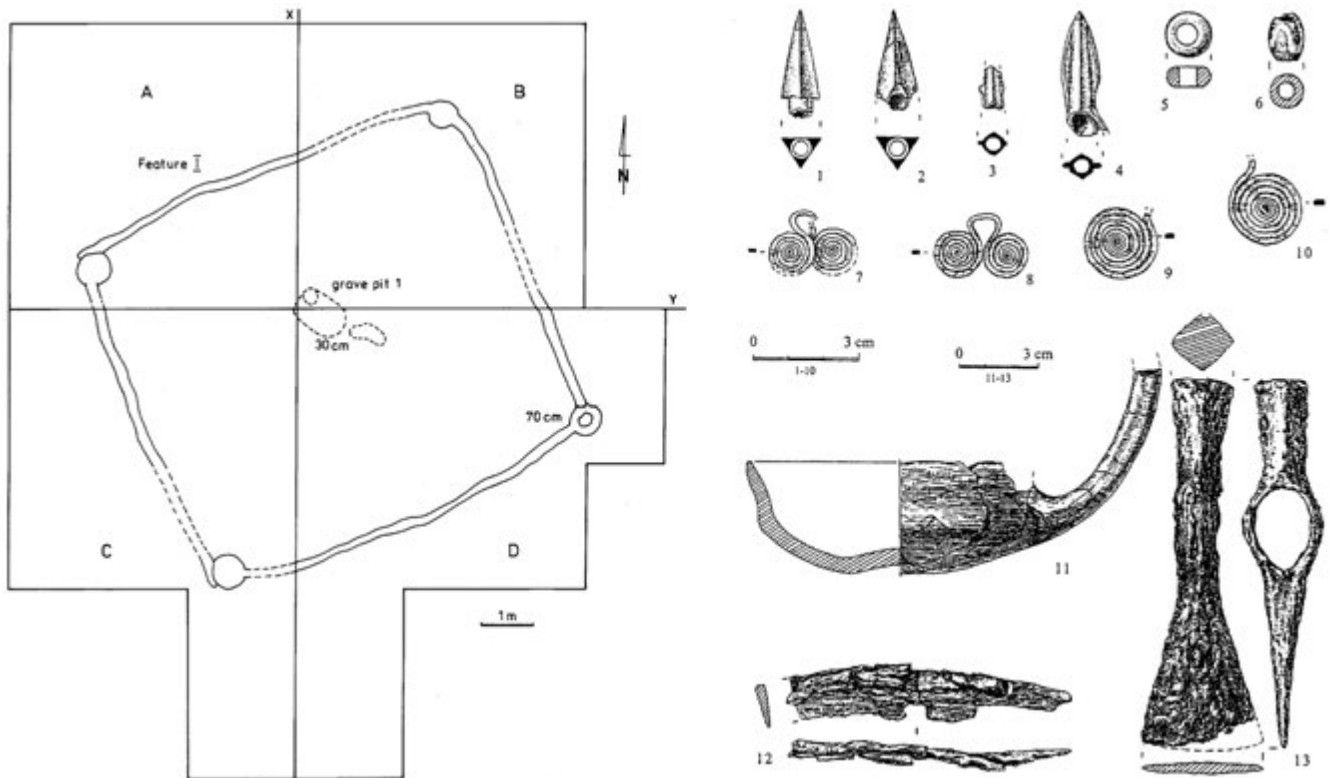
Stupnycia dar. Sie ist wohl auf die zahlreichen Salzquellen in dieser Gegend zurückzuführen.

Die meisten von der polnisch-ukrainischen Expedition entdeckten Besiedlungsspuren der Trichterbecherkultur nehmen höhere Geländepositionen ein, auf Plateaus, höheren Hanglagen, Kuppen und Anhöhen (Abb. 17); damit ähnelt ihre Lage jener in den kleinpolnischen Lössgebieten und im Karpatenvorland. Das gilt in noch höherem Maße für die Schnurkeramikkultur, deren Hügelgräber gewöhnlich auf hoch gelegenen, weithin sichtbaren Plätzen angelegt wurden und dabei weit gestreute Reihen bildeten. In einer ähnlich erhöhten Position wurde die schon erwähnte Siedlung jener Kultur von Side bei Sambir gegründet²⁸.

Die Fundstellen der Frühbronzezeit (Mierzanowice- und Trzciniec-Kultur) wurden sowohl in der Zone des großen Tales (z.B. Majnyč) als auch auf den Hochflächen (z.B. Bykiv) festgestellt. Die Siedlungen aus den späteren Phasen dieser Epoche sowie jene, die möglicherweise schon in die Hallstattzeit datieren, scheinen wiederum verstärkt in den Hochlagen ver-

²⁸ Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997.

²⁸ Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997.

Ryc. 13. Bykiv, rej. Drohobycz, stanowisko „Kolo Figury”, czworokątne, rowkowe założenie grobowe oraz pochodzące z niego zabytki z wczesnego okresu scytyjskiego, odkryte w trakcie badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w 2002 r.

Abb. 13. Bykiv, Raj. Drohobyč, Fst. „Kolo Figury”, grabenartige Grabanlage von viereckigem Umriss mit den daraus stammenden Fundstücken der frühskythischen Zeit, entdeckt 2002 von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition.

(np. Bykiv), chociaż spotykamy je także w wielkodołinnej (np. Majnyč).

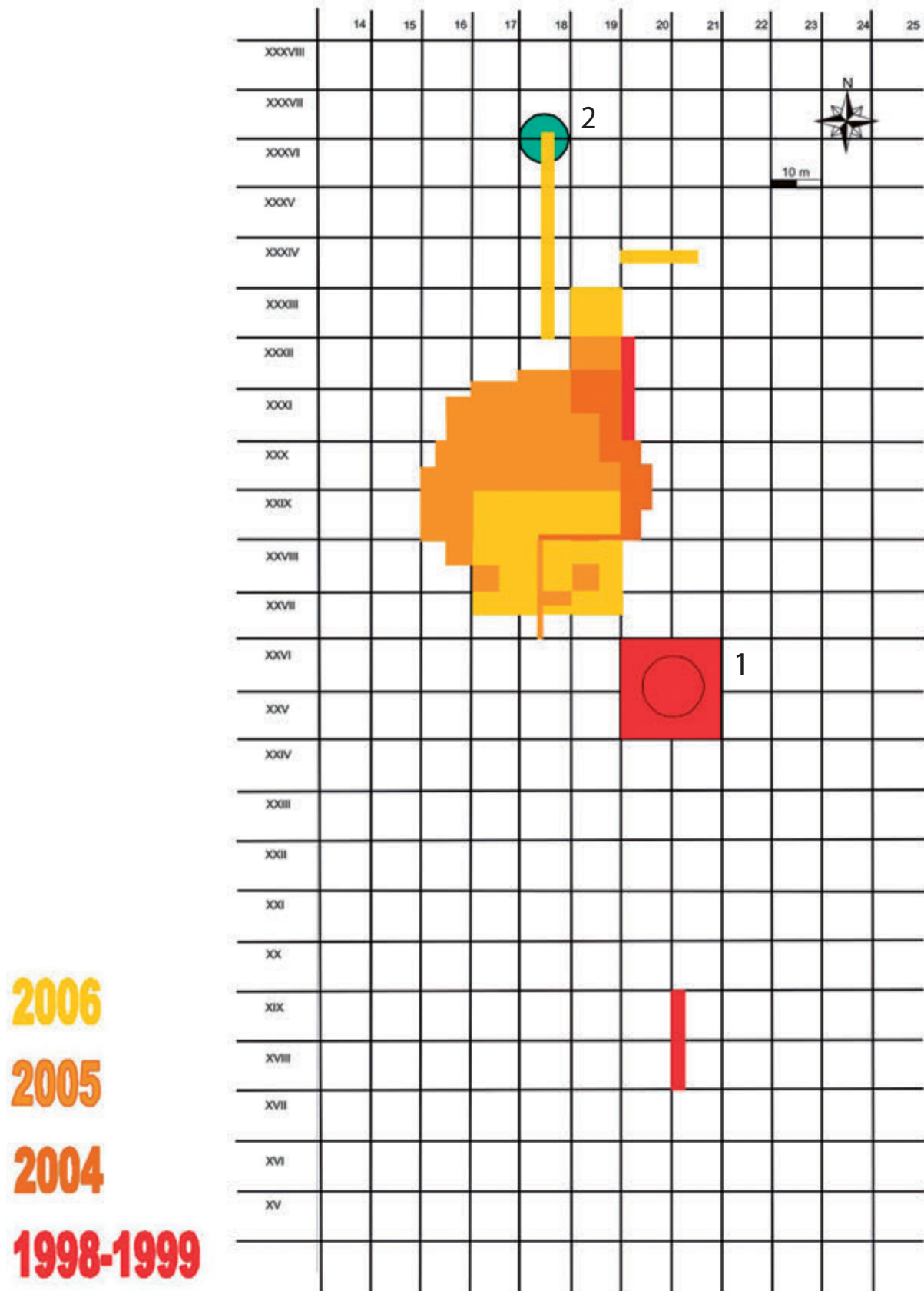
Interesująco przedstawia się położenie stanowisk wczesnośredniowiecznych (ryc. 17). Starsze z nich pochodzące, jak się wydaje, głównie jeszcze sprzed XII wieku zostały odkryte w niższej strefie, ściślej na terasie nadzalewowej Dniestru (np. Majnyč, Wołoszča). Nie dotyczy to wiążących się ewentualnie z tym okresem grodzisk Kulczyce (dziś Kulčyci). Natomiast najliczniejsze ślady aktywności w najmłodszej fazie wczesnego średniowiecza, a zwłaszcza w późniejszych okresach, zarejestrowano niemal wyłącznie na wysoczyźnie. Być może jest to związane z obejmowaniem tej strefy dopiero w tym czasie pod uprawy, już w ramach gospodarki wczesnofeudalnej.

Wydaje się nie ulegać wątpliwości, że jednym z największych osiągnięć 15-letniej działalności polsko-ukraińskiej ekspedycji w dorzeczu górnego Dniestru jest zainwentaryzowanie około 1300 zachowanych tam kurhanów (ryc. 1). Praca ta nie jest jeszcze zakończona; ostatnie akcje prowadzone na bardziej wschodnich

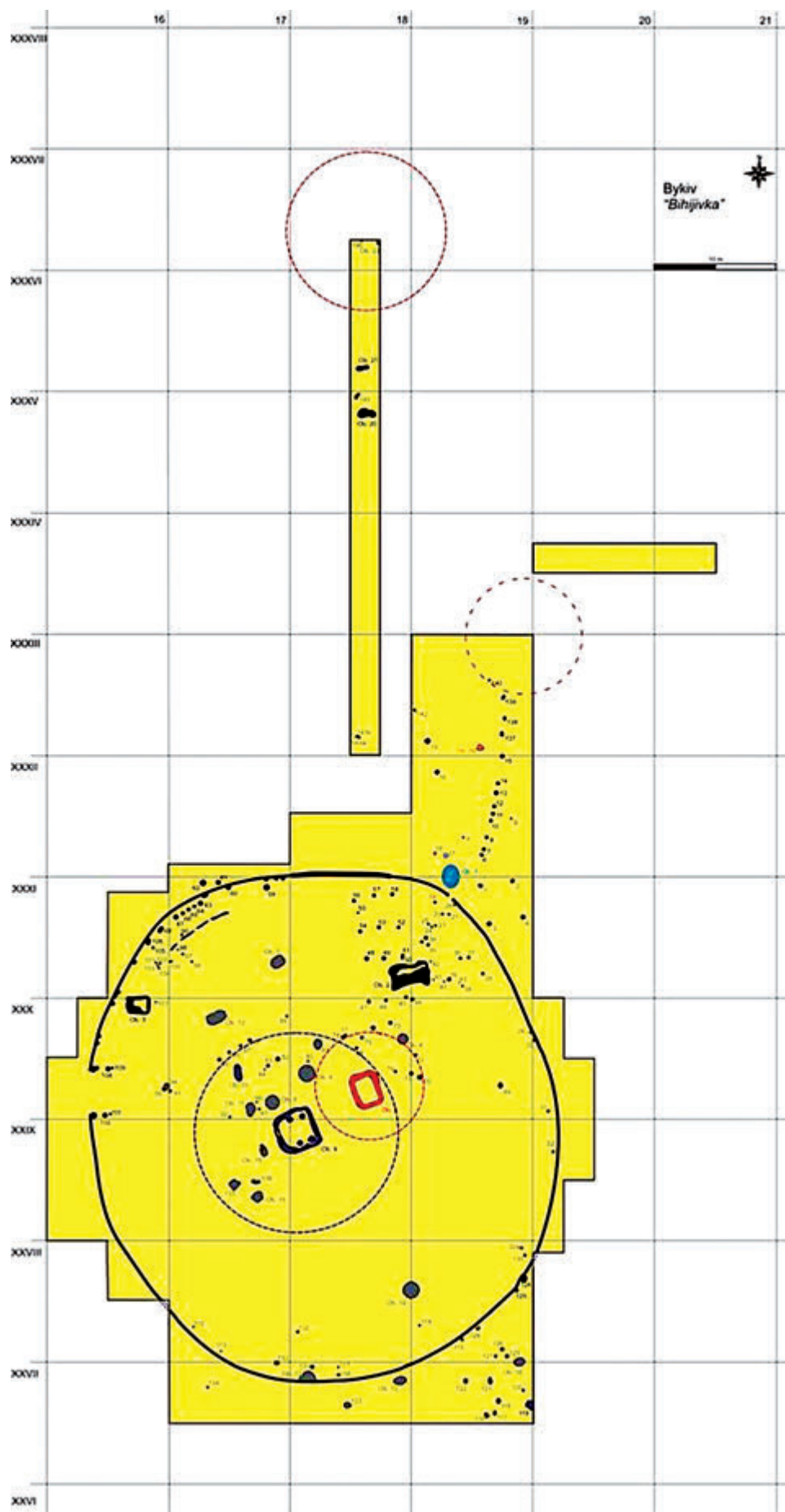
teilt zu sein (z.B. Bykiv), obgleich solche Fundplätze auch in der Talzone vorkommen (z.B. Majnyč).

Interessant ist die Lage der frühmittelalterlichen Fundstellen (Abb. 17). Die älteren Siedlungen, die hauptsächlich aus der Zeit vor dem 12. Jh. stammen dürften, wurden in niedrig gelegenen Positionen beobachtet, meist auf der oberhalb des Überschwemmungsgebietes gelegenen Dnjestrterrasse (z.B. Majnyč, Wołoszča). Das gilt nicht für die eventuell in jener Zeit genutzten oder errichteten Burgwälle z.B. jetzt Kulčyci. Die meisten Siedlungen aus der jüngsten Phase des Frühmittelalters, besonders aus dessen spätesten Phasen, wurden dagegen fast ausschließlich auf der Hochfläche registriert. Das wird damit zusammenhängen, dass dieses Terrain erst im Rahmen der frühfeudalen Wirtschaft für ackerbauliche Zwecke erschlossen wurde.

Unzweifelhaft gehört zu den größten Errungenschaften der 15jährigen Tätigkeit der polnisch-ukrainischen Expedition im oberen Dnjestrgebiet die Inventarisierung von um 1300 Hügelgräbern (Abb. 1).

Ryc. 14. Bykiv, rej. Drohobycz, stanowisko „Bihijivka”, planik wykopów archeologicznych z kolejnych lat badań polsko-ukraińskiej ekspedycji, naniesionych na siatkę arową. Kółkami oznaczone są kurhany – nr 1 (niebadany) i nr 2.
 Abb. 14. Bykiv, Raj. Drohobyč, Fst. „Bihijivka”, Lageplan der Grabungsschnitte in den einzelnen Jahren der Forschungstätigkeit der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition – Ar-Raster-Projektion; mit Kreisen wurden die Grabhügel gekennzeichnet – Nr 1 (unerforscht) und 2.

Ryc. 15. Bykiv, rej. Drohobycz, stanowisko „Bihijivka”, plan „zagrody” z połowy X w. przed Chr. (Hallstatt tracki) otoczonej rowkiem palisadowym, zbadanej przez polsko-ukraińską ekspedycję archeologiczną (kółkami oznaczono domniemane kurhany).

Abb. 15. Bykiv, Raj. Drohobyč, Fst. „Bihijivka”, Plan eines vom Palisadengraben umgebenen „Gehöftes” aus der Mitte des 10. Jh. v.Chr. (thrakische Hallstattzeit), das von der polnisch-ukrainischen archäologischen Expedition erforscht wurde (mit Kreisen wurden vermutliche Grabhügeln gekennzeichnet).

odcinkach tego obszaru²⁹ wskazują na obecność jeszcze wielu tego rodzaju obiektów, z których znakomita większość, jak można sądzić po ich rozmiarach i położeniu, jest zapewne pozostałością ludności kultury ceramiki sznurowej. Byłaby to jedna z największych koncentracji kurhanów tej kultury w całym jej ogromnym zasięgu terytorialnym. Przeprowadzone przez ekspedycję badania wykopaliskowe niektórych z tych kurhanów pozwoliły na lepsze niż dotąd poznanie ich budowy, cech obrządku pogrzebowego i chronologii, a ponadto na stwierdzenie bardzo ważnego faktu sypania w sąsiedztwie niektórych większych kopców, także małych kopczyków, kryjących pochówki dzieci (ryc. 11, 12).

Rzeczą niezmiernie istotną jest również dokładne datowanie metodą radiowęglową pierwszej, odkrytej nad Dniestrem krótkotrwałej osady (obozowiska?) ludności kultury ceramiki sznurowej w Side. Okazuje się, że pojawia się ona tych terenach już w samym początku III tys. BC, wcześniej niż możemy datować jej najstarsze ślady pobytu w północnej i zachodniej części Europy³⁰. Jeśli to by się potwierdziło w dalszych badaniach, zaistniałaby wówczas potrzeba nowego spojrzenia na problem genezy fenomenu kultury ceramiki sznurowej.

Duże znaczenie dla odtwarzania pierwotnego krajobrazu ma stwierdzenie obecności pod nasypami wszystkich zbadanych przez ekspedycję kurhanów (ryc. 12) warstwy organicznej, w postaci tzw. zdegradowanego czarnoziemiu³¹. Pozostaje to w zgodzie z podobnymi obserwacjami dokonanymi w trakcie dokładnych badań kurhanów tej kultury także na innych terenach, np. na Grzędzie Sokalskiej³².

Warstwa organiczna pod kurhanami jest niewątpliwie świadectwem długotrwałego, bezleśnego krajobrazu w miejscach (na wysoczyznach) ich budowy³³. Znajduje to potwierdzenie także w diagramach palinologicznych dokonanych na podstawie wierceń we wspomnianych osadach torfowych z doliny Dniestru³⁴. Proces niszczenia pierwotnego środowiska leśnego na interesującym nas obszarze, w związku z osadniczo-gospodarczą działalnością człowie-

Diese Arbeit ist noch nicht beendet; die jüngsten, in den weiter östlich gelegenen Bereichen dieses Gebietes durchgeführten Prospektionen²⁹ weisen auf die Existenz noch vieler derartiger Objekte hin, von denen die Mehrzahl – ausweislich ihrer Ausmaße und Lage – auf die Schnurkeramikkultur zurückgehen dürfte. Trifft dies zu, haben wir eine der größten Konzentrationen von Hügelgräbern in deren ganzen Verbreitungsgebiet vor uns. Unsere Grabungsuntersuchungen haben einige Aufschlüsse über die Bauweise, die Merkmale des Bestattungsritus und die Chronologie der Kurgane gegeben. Darüber hinaus konnte festgestellt werden, dass sich in der Nachbarschaft mancher der größeren Hügel auch kleine Grabhügel mit Kinderbestattungen befanden (Abb. 11–12).

Von besonderer Bedeutung ist auch die Radiokarbondatierung der ersten, nur kurz genutzten schnurkeramischen Siedlung oder Lagerstätte (?) am Dnjestr in Side. Sie ergab, dass die Schnurkeramikkultur auf diesem Gebiet schon zu Beginn des 3. Jt. v. Chr. aufkommt; damit früher, als es sich bislang für diese Kultur in Nord- und Westeuropa abzeichnet³⁰. Sollte sich dieser chronologische Ansatz bei den weiteren Untersuchungen bestätigen, müsste das Problem der Genese der Schnurkeramischen Kultur neu überdacht werden.

Wichtig für die Rekonstruktion der ursprünglichen Landschaft ist die regelmäßige Entdeckung einer organischen Schicht, der sog. degradierten Schwarzerde, unter den Aufschüttungen der untersuchten Hügelgräber (Abb. 12)³¹. Dies stimmt mit Beobachtungen überein, die bei Untersuchungen von Hügelgräbern dieser Kultur auch in anderen Gebieten gemacht wurden, z.B. in Grzęda Sokalska³².

Die organische Schicht unter den Hügelgräbern weist ohne Zweifel auf eine seit längerem waldlose Landschaft an ihren Errichtungsorten – auf den Hochflächen – hin³³. Dies findet Bestätigung in den palynologischen Diagrammen, die aus den erwähnten Torfablagerungen im Dnjestrtal gewonnen wurden³⁴. Der mit den Siedlungs- und Wirtschaftsaktivitäten des Menschen zusammengehende Zerstörungsprozess der ursprünglichen Bewaldung begann nach diesen paläobotanischen Untersuchungen (Abb. 16) bereits

²⁹ Machnik, Pavliv, Petehyryč, Prynada 2002; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2007.

³⁰ Furholt 2003, 135–143.

³¹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006, 105, fot. 14.

³² Bagińska, Machnik 2007.

³³ Gurba, Wojtanowicz 1974, 60.

³⁴ Harmata, Kalinovyč, Budek, Starkel, Jacyšin 2006.

²⁹ Machnik, Pavliv, Petehyryč, Prynada 2002; Machnik, Pavliv, Petehyrycz 2007.

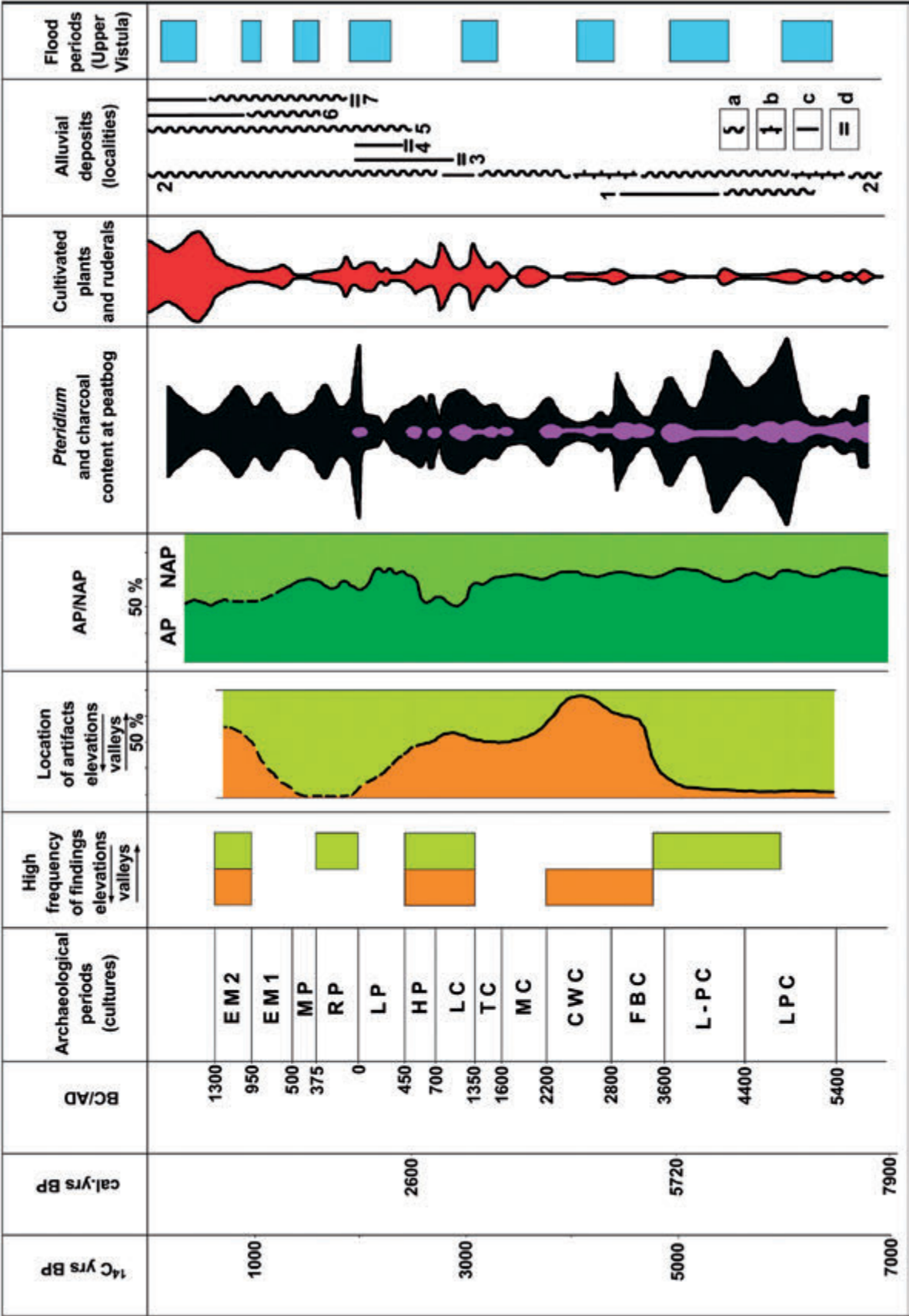
³⁰ Furholt 2003, 135–143.

³¹ Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006, 105, Fot. 14.

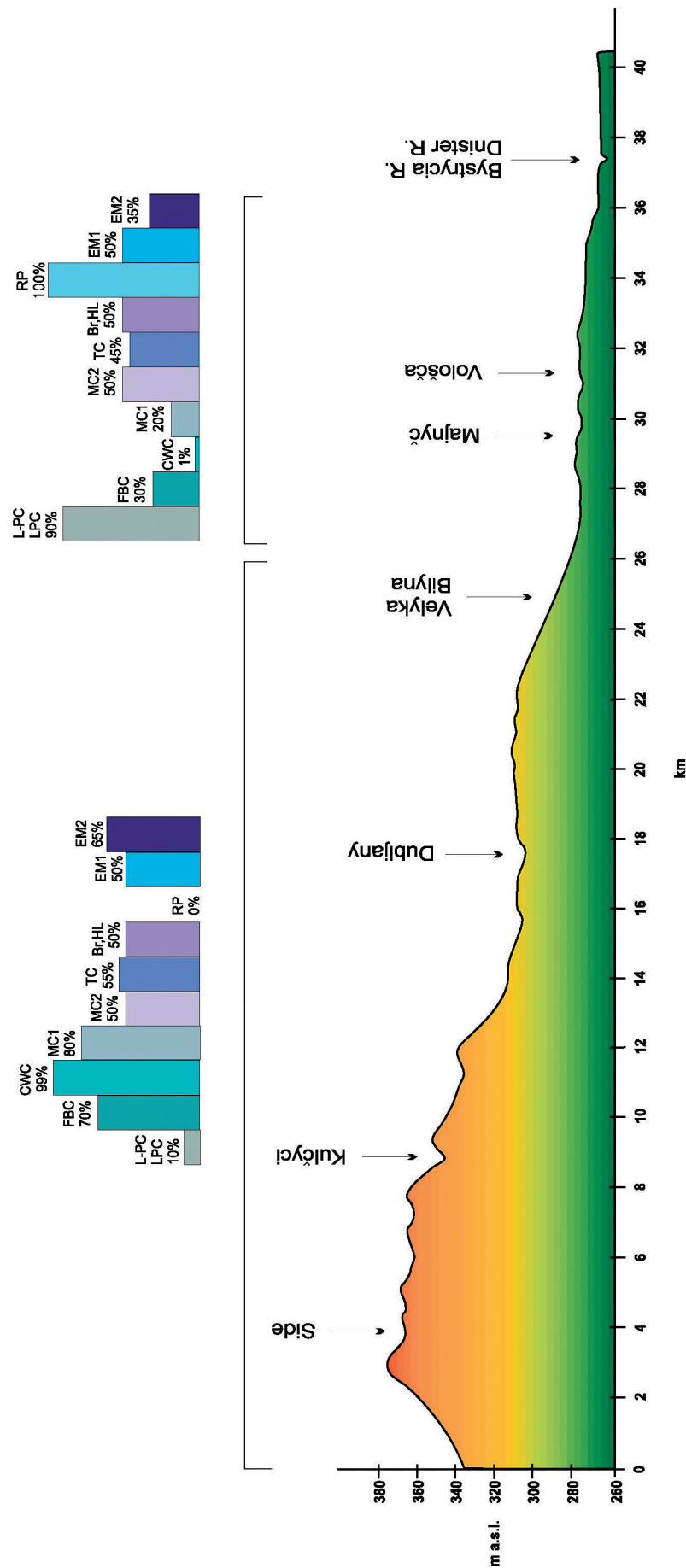
³² Bagińska, Machnik 2007.

³³ Gurba, Wojtanowicz 1974, 60.

³⁴ Harmata, Kalinovyč, Budek, Starkel, Jacyšin 2006.

Ryc. 16. Synkretyczny diagram aktywności człowieka w środowisku przyrodniczym dorzecza górnego Dniestru na podstawie badań palinologicznych i archeologicznych polsko-ukraińskiej ekspedycji (wg Harmata, Machnik, Starkel 2006).
Abb. 16. Synkretisches Diagramm der menschlichen Aktivität in der Naturumwelt des oberen Dnjestrgebiets auf Grund der von der polnisch-ukrainischen Expedition durchgeführten pollenanalytischen, geomorphologischen und archäologischen Untersuchungen (nach Harmata, Machnik, Starkel 2006).

Ryc. 17. Diagram pokazujący przekrój W-E Wysoczyzny Samborskiej, z uwzględnieniem położenia stanowisk archeologicznych pod względem wysokości (wg Harmata, Machnik, Starkel 2006).

Abb. 17. Diagramm mit dem West-Ost-Schnitt des Hochgebiets von Sambir mit Berücksichtigung der Höhenlage der einzelnen Fundstellen (nach Harmata, Machnik, Starkel 2006).

ka, rozpoczął się, jak wykazują wspomniane badania paleobotaniczne (ryc. 16), znacznie wcześniej, mniej więcej od drugiej połowy VI tys. BC, a w ciągu IV tys. BC musiał się wyraźnie nasilić w wyniku stosowania wówczas na dużą skalę przez ludność kultury pucharów lejkowatych, wypaleniskowo-odłogowej metody agrarnej³⁵.

Nowe potrzeby i cele badawcze polsko-ukraińskiej ekspedycji

Dotychczasowe interdyscyplinarne badania ekspedycji polsko-ukraińskiej w dorzeczu górnego Dniestru (i częściowo także Sanu), jakkolwiek przyniosły szereg istotnych wyników, nie wyjaśniły jednak jeszcze wielu ważnych kwestii, jak chociażby kształtowania się na tym obszarze sytuacji kulturowej w środkowym i późnym okresie epoki brązu, w okresie halsztackim, a zwłaszcza lateńskim. Co do zaś starszych epok, to nie udało się do końca zdefiniować diagnostycznych cech wczesnoneolitycznych grup czy kultur z kręgu lendzielsko-polgarskiego, ani też wyznaczyć czy rozpoznać wschodnie rubieże tych i innych jednostek taksonomicznych o charakterze środkowo-europejskim, zwłaszcza kultury pucharów lejkowatych i kultury ceramiki sznurowej. Rzeczą więc oczywistą jest potrzeba kontynuacji badań terenowych i studiów, obejmujących tym razem także tereny leżące dalej na wschód w stosunku do dotąd rozpoznanych, poczynając od rzeki Stryj aż do zachodniej granicy Pokucia i Płyty Podolskiej, czyli do obszarów o odmiennych już warunkach fizjograficznych, wchodzących mniej lub bardziej w zasięg osadnictwa lub silnego oddziaływania kultur kręgu południowo-wschodniego, związanego z szeroko pojętą strefą nadczarnomorską. Kształtowanie się wymienionych rubieży i wyznaczenie obszaru wzajemnego przenikania się cech kulturowych o tak różnej genezie, będzie należeć do priorytetowych zagadnień w przyszłym projekcie naukowym. Projekt takich wspólnych polsko-ukraińskich badań jest przygotowany³⁶, a jego realizacja poniekąd już się rozpoczęła na tzw. Wysoczyźnie Wojniłowskiej, między rzekami Siwką i Łomnicą, gdzie jesienią 2006 r. i na wiosnę 2007 r. wspólna ekspedycja polsko-ukra-

viel früher, etwa in der zweiten Hälfte des 6. Jt. v. Chr., und intensivierte sich im 4. Jt. v. Chr. Das war wohl eine Folge der damals von der Bevölkerung der Trichterbecherkultur angewandten Brandrodungs- und Brachfeldwirtschaft³⁵.

Weitere Forschungsfelder und Forschungsziele der polnisch-ukrainischen Expedition

Die bisherigen interdisziplinären Forschungen der polnisch-ukrainischen Expedition im oberen Dnjesrgebiet (und zum Teil auch in der Sanregion) haben zwar eine Reihe von bedeutenden Ergebnissen gebracht, doch sind viele wichtige Fragen noch nicht geklärt: z.B. die Kulturverhältnisse in der Mittel- und Spätbronzezeit, in der Hallstattzeit und vor allem in der Latènezeit. Was die älteren Perioden anbelangt, so ist es bislang nicht gelungen, die Merkmale der frühneolithischen Gruppen oder Kulturen aus dem Lengyel-Polgar-Kreis vollständig zu definieren und die östlichen Randgebiete dieser und anderer taxonomischer Einheiten mitteleuropäischen Charakters – insbesondere der Trichterbecher- und Schnurkeramikultur – zu bestimmen und zu erkennen. Daraus ergibt sich die Notwendigkeit der Fortsetzung der Grabungsarbeiten und Studien. Sie sollen auch weiter nach Osten ausgedehnt werden, vom Fluss Stryj bis zur Westgrenze von Pokucie und der Podolien-Platte; also in Gebiete mit abweichenden geomorphologischen Bedingungen, die im Wesentlichen schon in den Siedlungs- und Einflussbereich der Kulturen der Schwarzmeerzone (im weiteren Sinne) gehören. Der Charakter der Grenzzone und die Erhellung gegenseitiger Beziehungen von Kulturen mit so unterschiedlicher Genese werden im Fokus der künftigen wissenschaftlichen Forschungen stehen. Ein entsprechendes polnisch-ukrainisches Forschungsprojekt ist schon vorbereitet³⁶, und mit seiner Realisierung wurde schon begonnen. Arbeitsgebiet ist zunächst die sog. Vojnilovska-Hochebene zwischen den Flüssen Sivka und Lomnica, wo die gemeinsame polnisch-ukrainische Expedition im Herbst 2006 und Frühjahr 2007 in einem Areal von

³⁵ Kruk, Milisauskas 1999.

³⁶ Es ist Bestandteil eines neuen bilateralen Vertrages über die Zusammenarbeit zwischen der Universität in Rzeszów und dem I. V. Krypjačevyč-Institut für Ukrainekunde NANU in Lemberg, im Rahmen eines internationalen, zwischen der Polnischen Akademie für Kunst und Wissenschaften (Polska Akademia Umiejętności) und der Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine in Kiev für die Jahre 2007–2010 abgeschlossenen Abkommens.

³⁵ Kruk, Milisauskas 1999.

³⁶ Wchodzi on w zakres nowej, bilateralnej umowy o współpracy między Uniwersytetem Rzeszowskim a Instytutem Ukrainoznawstwa im. I. V. Krypjačevyča NANU we Lwowie, mieszczącym się w ramach szerszego, międzynarodowego porozumienia, zawartego przez Polską Akademię Umiejętności i Narodową Akademię Nauk Ukrainy w Kijowie na lata 2007–2010.

ińska odkryła na przestrzeni o powierzchni około 75 km², ok. 200 nieznanych dotąd kurhanów i jedno grodzisko³⁷.

gut 75 km² ca. 200 bisher unbekannte Hügelgräber und einen Burgwall entdeckt hat³⁷.

³⁷ Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2007.

³⁷ Machnik, Pawliw, Petehyrycz 2007.

BIBLIOGRAPHIE

- Bagińska J., Machnik J.
2007 *Pasterze u schyłku neolitu w początkach epoki brązu*, [in:] *Badania archeologiczne w południowo-wschodniej Lubelszczyźnie. Skarby z przeszłości*, Lublin (im Druck).
- Berniakovič K. V.
1959 *Sidlišťe lidu se šňůrovou keramikou na hornim Dněstru a Sanu*, *Archeologické rozhledy* 9/5, S. 692–698.
- Chizzola A.
1903 *Prähistorische Funde aus Westgalizien*, *Jahrbuch der Königlich Kaiserlichen Zentralkommission für Kunst und Historische Denkmäler*, 1/I, S. 139–152.
- Cyhyłyk V., Hrybovyč R., Machnik J.
2006 *Archaeological Excavations in the Majnyč Village in the Upper Dniester River Valley*, [in:] *Environment and...*, s. 162–194.
- Cyhyłyk W., Machnik J.
1994 *Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie badania terenowe w międzyrzeczu Sanu i Dniestru*, *AAC* 32, S. 205–213.
- Ginalski J., Muzyczuk A.
1999 *Stan badań nad osadnictwem celtyckim na Podkarpaciu*, [in:] S. Czopek, A. Kokowski (Hrsg.), *Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa*, Rzeszów, S. 9–14.
- Gurba J., Wojtanowicz J.
1974 *Problematyka archeologiczno-geograficzna kurhanów i cmentarzysk kurhanowych na Grzędzie Sokalskiej*, [in:] *Przewodnik XII Ogólnopolskiego Zjazdu Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, Lublin 28–31 VIII 1974, Lublin, S. 57–61.
- Harmata K., Kalinovyč N., Budek A., Starkel L., Jacyšin A.
2006 *Environmental Changes during the Holocene*, [in:] *Environment and...*, S. 66–81.
- Harmata K., Machnik J., Starkel L.
2006 *Editorial*, [in:] *Environment and...*, S. 9–10.
2006a *Transformation of Natural Environment by Human Activities*, [in:] *Environment and...*, S. 245–251.
- Furholt M.
2003 *Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südsandinavien*, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, B. 101, Bonn.
- Kobilnyk V.
1933 *Mohyla č. I, II, III w Horodyšči*, *Litopys Bojkivščyny* 2/3, S. 31–40.
- Kruk J., Milisauskas S.
1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, *Kraków*.
- Machnik J.
2003 *Sprawozdanie z badań archeologicznej ekspedycji polsko-ukraińskiej w Międzyrzeczu Sanu i górnego Dniestru w 2001 roku*, *Rocznik PAU*, Rok 2001/2002, S. 225–229.
- Machnik J., Cyhyłyk W.
2001 *Z badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w międzyrzeczu Sanu i górnego Dniestru*, [in:] J. Lech, J. Partyka (Hrsg.), *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, Ojców, S. 447–461.
- Machnik J.: (J. Machnik und andere), Cyhyłyk V., Hrybovyč R., Hupało V., Mackevyč L., Petehyryč V., Sosnowska E., Tunia K.
2006 *Archaeological Surface Survey in the Strviaz River Valley*, [in:] *Environment and...*, S. 106–125.
- Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V.
2003 *Kurhanne pochovannja rannoskits'koho času u verchiv'jach Dnistra*, [in:] *Epoka brązu...*, S. 531–548.
- 2005 *Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drohobycz*, [in:] W. Bonusiak (Hrsg.), *Drohobycz miasto wielu kultur*, Rzeszów, S. 9–59.
- 2006 *Notes on the History of Archaeological Research in the Upper Basin of the Dniester River*, [in:] *Environment and...*, S. 93–105.
- 2006a *Results of the Archaeological Field Survey on the Sambir Upland*, [in:] *Environment and...*, S. 126–142.
- 2006b *Results of the Archaeological Field Survey on the Drohobyč Upland*, [in:] *Environment and...*, S. 143–161.
- 2006c *Barrow of the Corded Ware Culture from Bykiv, Drohobyč District*, [in:] *Environment and...*, S. 195–227.
- 2006d *Recapitulation of Results of the Archaeological Research and Outline of Archaeological Research and Outline of the History of the Earliest Settlement on the Sambir Upland (including the Strviaz River Basin) and the Drohobyč Upland*, [in:] *Environment and...*, S. 228–243.
- 2006e *Wyniki polsko-ukraińskich badań wykopaliskowych we wsi Byków, koło Drohobycza w roku 2005*, *Rocznik PAU*, Rok 2005/2006.
- 2007 *Archeologiczne badania w Bykowie koło Drohobycza oraz na Wysoczyźnie Wojniłowskiej między rzeką Siwką i Łomnicą w 2006 r.*, *Rocznik PAU*, rok 2006/2007 (im Druck).
- Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V., Prynada I.
2002 *Kurhany krajnioho zahodu Podilskoj vysočyny*, *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Ševčenko* 244, S. 481–505.
- Machnik J., Pawliw D., Pelisiak A., Petehyrycz W.
2005 *Krótką relacją z badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej we wsi Byków, rej. Drohobycz, w 2004 r.*, *Rocznik PAU*, Rok 2004/2005, S. 293–296.
- Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W., Hrybowycz R.
1999 *Prahistoryczne kurhany na podkarpackich wysoczyznach górnego Dniestru*, [in:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, *Kraków*, S. 185–207.
- Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W.
1997 *Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początków III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora*, *RPrzemyski* 33/5 (Archeologia), S. 3–28.
- Madyda-Legutko R.
2003 *Polskie Karpaty w okresie późnolateńskim i w okresie wpływów rzymskich. Uwagi dotyczące zróżnicowania kulturowego*, [in:] J. Gancarski (Hrsg.), *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*, *Krosno*, S. 71–92.
- Pasternak J.
1936 *Šnurova mohyla v Kulčyciach*, *Litopys Bojkivščyny* 7, S. 1–4.

1961 *Archeologija Ukrajiny*, Toronto.

Roska M.

1919 *Glanement des antiquités de l'époque préhistorique en Galicie*, Dolgozatok-Travaux 9, S. 25–29.

Sulimirski T.

1933 *Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego*, Z Otchłani Wieków 10, S. 22.

1968 *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of Carpatians*, London.

Šviešnikov I. K.

1974 *Istorija naselennja Peredkarpattja, Podillja i Volyni v kinci III – na počatku II tysjačolittja do našoji ery*, Kyjiv.

ZACHÓD I WSCHÓD EUROPY – RÓŻNE OBSZARY, JEDNA TRADYCJA.
WSCHODNIE POGRANICZE SCHYLKOWOPALEOLITYCZNEJ KULTURY MAGDALEŃSKIEJ

DER WESTEN UND DER OSTEN EUROPAS – VERSCHIEDENE GEBIETE, EINE TRADITION.
DAS ÖSTLICHE GRENZGEBIET DER SPÄTPALÄOLITHISCHEN MAGDALÉNIENKULTUR

Czasy, w których lądolód zlodowacenia Wisły osiągnął swój maksymalny zasięg są okresem niemal całkowitego zaniku osadnictwa ludzkiego na terenach środkowej Europy. Ekstremalnie trudne warunki przyrodnicze praktycznie uniemożliwiały bardziej trwałe osadzanie się na tych terenach. Dyskusje na temat obecności ludzi na terenach środkowo-europejskich trwają; część badaczy uznaje, że osadnictwo zanika całkowicie¹, inni zaś twierdzą, że niewielkie grupy ludzkie eksplorowały te tereny przez cały czas, nawet jeśli pobyty te należały do krótkotrwałych². Wydaje się dziś, że druga z propozycji jest bardziej uzasadniona.

Nie zmienia to jednak faktu, że rzeczywista rekolonizacja wyżyn europejskich miała miejsce już po zakończeniu II pleniglacjału, a jej przebieg jest związany z jedną z najbardziej rozwiniętych kultur paleolitycznych – technokompleksem magdaleńskim.

Kolebką magdalenieniu jest Europa Zachodnia – obszar południowo-wschodniej Francji i północnej Hiszpanii (Katalonia)³. Powstała tam ok. XVIII tys. BP kultura zaczyna się rozpowszechniać, obejmując najpierw coraz bardziej rozległe tereny Francji⁴, a następnie ekspandując ku północy i wschodowi, i obejmując ostatecznie bardzo rozległe obszary aż po wschodnią Polskę i Morawy.

Magdalenien jest dziś powszechnie uznawany za technokompleks. Uznaje się, że mimo istnienia wspólnych cech, przejawiających się między innymi w inwentarzach kamiennych i kościanych, wynikających zapewne ze wspólnych korzeni oraz podobnych sposobów adaptacji do zbliżonego środowiska naturalnego, poszczególne rejony objęte przez osadnictwo magdaleńskie posiadają swoje własne cechy i kierunki rozwoju, a także wewnętrzne powiązania i zależności

In dem Zeitraum, in dem das Binneneis der Weichsel-Vereisung seine maximale Ausdehnung erreichte, kam es zu einem nahezu vollständigen Schwund der Besiedlung im mitteleuropäischen Gebiet. Extreme klimatische Verhältnisse behinderten eine dauerhafte Besiedlung dieses Territoriums. Die Diskussionen über die Anwesenheit von Menschen in Mitteleuropa zu jener Zeit halten allerdings an; ein Teil der Forscher ist der Auffassung, dass die Besiedlung völlig verschwand¹, während andere meinen, dass kleine Menschengruppen diese Gebiete auch in jener Epoche nutzten, wenn ihre Aufenthalte auch nur kurze Zeiträume umfassten². Die zuletzt genannte Hypothese scheint besser begründet zu sein.

Das ändert jedoch nichts an der Tatsache, dass die umfassendere Rekolonisation der europäischen Hochebenen nach dem Abschluss des II. Pleniglazials stattgefunden hat. Dieser Prozess ist mit einer der am höchsten entwickelten paläolithischen Kulturen, dem Magdalénien-Komplex, verbunden.

Das Ursprungsgebiet des Magdalénien ist Westeuropa, namentlich der ostfranzösische und nordspanische bzw. katalonische Raum³. Die dort ungefähr im 18. Jt. BP entstandene Kultur breitete sich zunächst in weiteren Gebieten Frankreichs aus⁴, um dann nach Norden und Osten zu expandieren und schließlich große Räume bis nach Ostpolen und Mähren einzunehmen.

Das Magdalénien gilt heute allgemein als „Technokomplex“. Die gemeinsamen, u.a. in den Stein- und Knocheninventaren erkennbaren Merkmale gingen sicherlich auf gleiche Wurzeln und ähnliche Anpassungsweisen an die jeweils vergleichbaren Umweltbedingungen zurück. Zugleich wird beobachtet, dass die

¹ Housley et al. 1997.

² Kozłowski 1999; Terberger, Street 2002.

³ Djindjan 2000.

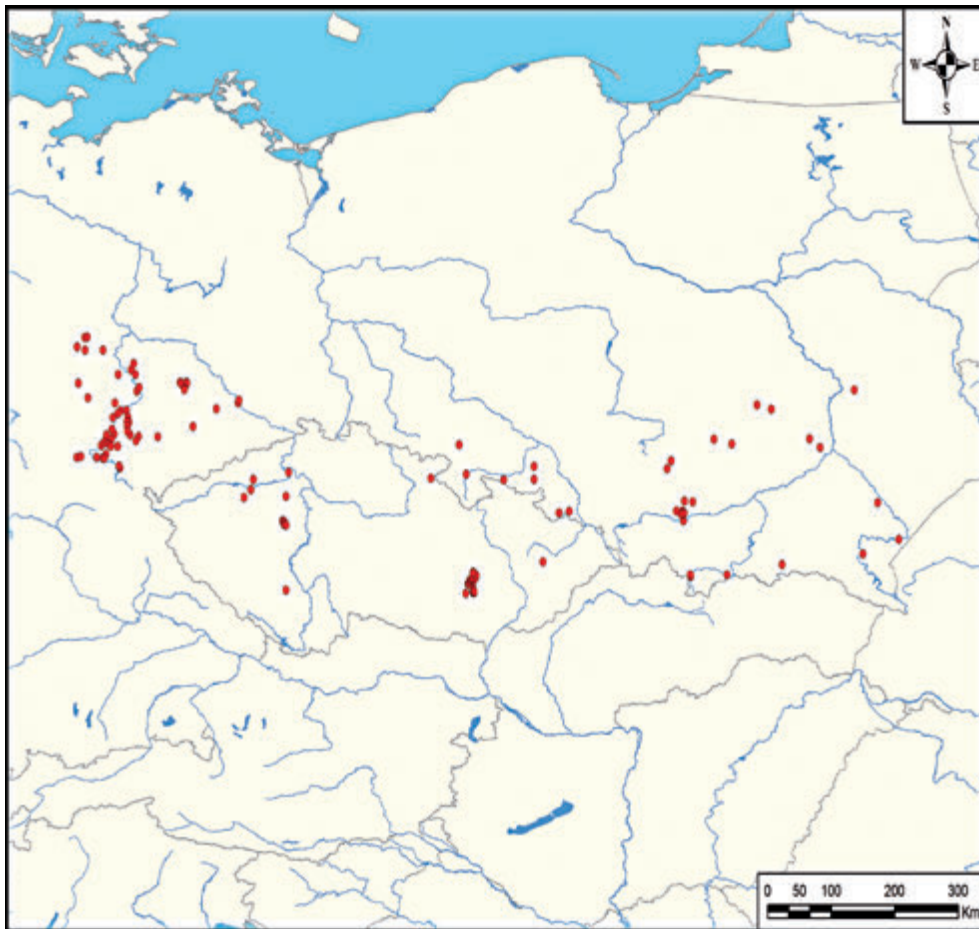
⁴ Bosselin, Djindjan 1988; Djindjan 2000.

¹ Housley et al. 1997.

² Kozłowski 1999; Terberger, Street 2002.

³ Djindjan 2000.

⁴ Bosselin, Djindjan 1988; Djindjan 2000.

Ryc. 1. Magdaleńskie centra osadnicze we wschodniej części Europy Środkowej.

Abb. 1. Besiedlungszentren des Magdalénien im Ostteil Mitteleuropas.

sprawiające, że nie mówi się już dziś o magdalenienie jako zwartej jednostce taksonomicznej. Poszczególne rejony mają swoje własne cechy i dynamikę rozwoju.

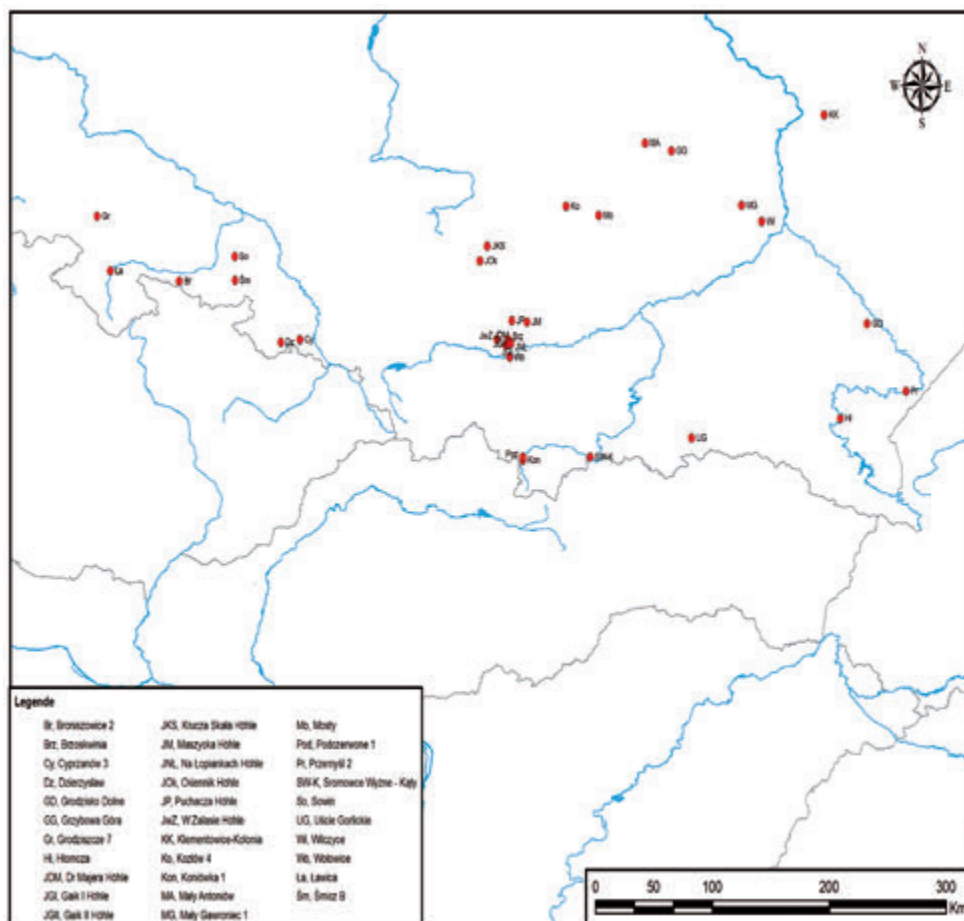
Jednym z takich obszarów, które, moim zdaniem, można traktować jako jedną z prowincji, nazwaną przeze mnie prowincją „wschodniośrodkowoeuropejską” są obszary Centralnych Niemiec (Turyngia, Saksonia), Moraw, Czech i Polski. Obszary te zarówno ze względu na analogie pomiędzy inwentarzami, eksploatację źródeł surowców naturalnych, jak i eksploatację terenów łączą na tyle silne związki, że można przypuszczać, iż żyjące na tych terenach grupy ludzkie, należące do tego samego kompleksu, były ze sobą powiązane w sposób bardziej ścisły niż tylko przez ogólne, szeroko rozumiane tradycje. Tereny Polski wyznaczają północną i wschodnią granicę zasięgu magdalenieniu, tereny Moraw – jego wschodnie pogranicze po południowej stronie Sudetów.

Najwcześniejsze ślady osadnictwa magdaleńskiego z omawianych tu obszarów pochodzą z terenów Polski – z Jaskini Maszyckiej koło Krakowa. Stanowisko,

indywidualne siedliska i tereny osadnictwa Magdalénien posiadają własne cechy i dynamikę rozwoju, które jednak nie stoją w izolacji, lecz są ze sobą powiązane. So kann man das Magdalénien heute als eine taxonomische Einheit betrachten. Einzelne ihrer Bereiche besitzen eigene Merkmale und eine eigene Entwicklungsdynamik.

Eine Zone, die m. E. eine eigene, als „ostmitteleuropäisch“ zu bezeichnende Einheit darstellt, sind die Gebiete Mitteldeutschlands (Thüringen, Sachsen), Mährens, Böhmens und Polens. Diese Gebiete weisen in Hinsicht auf die Analogien zwischen den Fundinventaren, die Nutzungsweisen von Rohstoffen und Räumen eine so starke Ähnlichkeit auf, dass man vermuten kann, dass die hier lebenden Menschengruppen miteinander enger verbunden waren als nur durch allgemeine Traditionen. Die polnischen Gebiete liegen an der Nord- und Ostgrenze der Verbreitung des Magdalénien, die mährischen Regionen an der östlichen Grenze südlich der Sudeten.

Die ältesten Spuren der Magdalénien-Besiedlung im hier behandelten Raum stammen aus Polen, und

Ryc. 2. Najważniejsze stanowiska magdalenieniu w Polsce.

Abb. 2. Die wichtigste Fundstellen von Magdalénien Polen.

datowane na połowę XV tys. BP (14520 ± 240 lat BP) jest wyjątkowe z wielu względów. Jako jedyne z polskich stanowisk magdalenieńskich dostarczyło szczątków ludzkich i bogatego inwentarza kościanego. Jest to też jedyne stanowisko na terenach wschodniego pogranicza technokompleksu magdalenieńskiego posiadające tak wyraźne, bezpośrednie analogie na terenach Francji, przy jednoczesnym braku bliższych nawiązań na terenach Europy Środkowej. Zasiedlenie Jaskini Maszyckiej wyprzedza pierwszą dużą falę osadnictwa magdalenieńskiego o około 1000 lat. Zarówno cechy inwentarza, jak i analiza pochodzenia surowców sugerują, że grupa łowców przybyła z terenów zachodniej Europy (Francji), eksplorowała rozległe terytoria położone zarówno na zachód, jak i, co wydaje się bardzo ważne, na wschód od stanowiska, leżące już poza zasięgiem objętym kiedykolwiek przez osadnictwo magdalenieńskie⁵.

zwar aus der Maszycka-Höhle bei Kraków. Die in die Mitte des 15. Jt. BP (14520 ± 240 J. BP) datierte Fundstelle ist aus mehreren Gründen einzigartig. Sie ist die einzige polnische Magdalénien-Fundstelle, die menschliche Überreste und ein reiches Knocheninventar geliefert hat. Sie ist auch der einzige Fundplatz im Osten des Magdalénien-Technokomplexes, der unmittelbare Analogien im französischen Gebiet aufweist, wobei zugleich nähere Anknüpfungen in Mitteleuropa fehlen. Die Besiedlung der Maszycka-Höhle geht der ersten großen Welle der Magdalénien-Besiedlung um ca. 1000 Jahre voran. Sowohl die Merkmale des Fundinventars als auch die Herkunftsanalyse der Rohstoffe weisen darauf hin, dass eine Jägergruppe aus Westeuropa, wohl aus dem heutigen französischen Territorium, große Räume westlich und bemerkenswerterweise auch östlich des Fundplatzes aufgesucht hat, teils außerhalb des später durch die Magdalénien-Besiedlung eingenommenen Bereiches⁵.

⁵ Kozłowski et al. 1993; Allain et al. 1985.

⁵ Kozłowski et al. 1993; Allain et al. 1985.

Tab. 1. Datowanie bezwzględne stanowisk magdaleńskich poprzedzających interstadiał Bølling w środkowej Europie.

Taf. 1. Absolute Datierung der vor Interstadial Bølling datieren Magdalénien-Fundplätze in Mitteleuropa.

Fundstelle	Land	BP	Probe	Bibliographie
Dzierżysław	Polen	13500 ± 80 13370 ± 80 13220 ± 70 14150 ± 70 13180 ± 60	GdA-69 GdA-193 GdA-70 Poz-10136 Poz-10135	Ginter, Połtowicz 2001, Goslar – unpublieziertes Bericht
Hłomcza	Polen	TL 13500 ± 2000 TL 14600 ± 2300		Łanczont et al. 2002
Maszycka Höhle	Polen	15490 ± 319 14520 ± 240	Ly-2454 Ly-2453	Kozłowski et al. 1993
Kniegrotte	Deutschland	14470 ± 140 13520 ± 130 13310 ± 110 13190 ± 130 13160 ± 140 13130 ± 120 13120 ± 130 13090 ± 130 13585 ± 165	OxA-4851 OxA-4852 OxA-4832 OxA-4846 OxA-4850 OxA-4849 OxA-4845 OxA-4853 GrN-6649	Höck 2000, Street 2000
Balcarova Höhle	Mähren	13930 ± 100	GrN28448	Valoch, Nereuda 2005
Nova Dratenicka Höhle	Mähren	13870 ± 140 12900 ± 140 11670 ± 150	OxA-1953 OxA-1954 OxA-1952	Valoch, Nereuda 2005
Žitneho Höhle	Mähren	13220 ± 90	GrN-28453	Valoch, Nereuda 2005

Główne fale napływu osadnictwa ludności technokompleksu magdaleńskiego miały miejsce w dwóch okresach: pierwsza w okresie Dryasu I, po interstadiale Epe oraz druga, największa, w czasach przypadających na Bølling.

Coraz większa precyzja datowania bezwzględno metodą C14 oraz objęcie nią szeregu stanowisk datowanych dotychczas na podstawie danych geologicznych bądź typologicznych pozwoliły na weryfikację naszych dotychczasowych poglądów na rozprzestrzenienie osadnictwa magdaleńskiego w środkowej Europie (tab. 1). Przede wszystkim jest dziś oczywiste, że ślady osadnictwa poprzedzającego Bølling nie są jedynie pozostałościami epizodycznych pobytów lecz odzwierciedlają faktycznie falę bardziej stabilnego, stałego zajmowania terytoriów opuszczonych podczas maksimum pleniglacialnego.

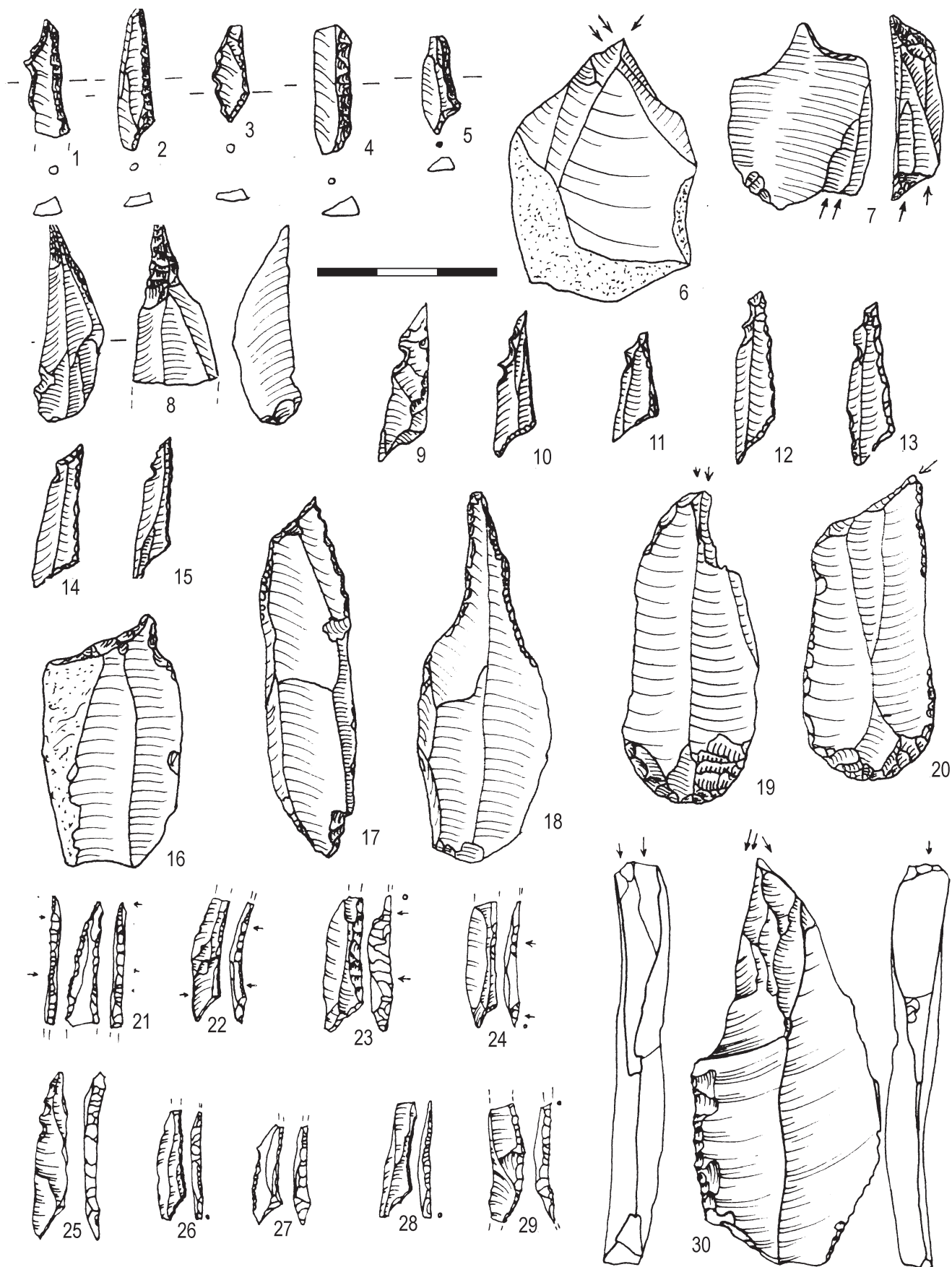
Osadnictwo to poświadczane jest na terenach środkowych Niemiec (Kniegrotte w Turynгии)⁶, Moraw (ja-

Die Hauptwellen der Bevölkerung des Magdalénien-Technokomplexes erfolgten in zwei Perioden: die erste in der Zeit von Dryas I., nach dem Interstadial Epe, die zweite und umfangreichere fällt in die Bølling-Zeit.

Eine immer größere Genauigkeit bei der absoluten Datierung mit der 14C-Methode und ihre Anwendung auf bisher lediglich anhand geologischer und typologischer Angaben datierte Fundstellen haben zur Veränderung unserer bisherigen Auffassungen über die Verbreitung der Magdalénien-Besiedlung in Mitteleuropa geführt (Taf. 1). Es ist heute insbesondere klar, dass die Spuren der der Bølling-Zeit vorausgehenden Besiedlung nicht nur von kurzen Aufenthalten zeugen, sondern eine stabilere, dauerhafte Einnahme von Territorien widerspiegeln, die während des Pleniglacial-Maximums verlassen worden waren.

Diese Besiedlung wird im Gebiet Mitteldeutschlands (Kniegrotte, Thüringen)⁶, Mährens (Höh-

⁶ Höck 2000.⁶ Höck 2000.

Ryc. 3. Zespoły z trójkątami: 1–8: Hranice (wg Valoch 2001), 9–20: Kniegrotte (wg Höch 2000), 21–30: Dzierżysław.

Abb. 3. Fundkomplexe mit Dreiecken: 1–8: Hranice (nach Valoch 2001), 9–20: Kniegrotte (nach Höch 2000), 21–30: Dzierżysław.

skinie: Pekarna, Balcarka, Žitneho)⁷ oraz Polski (Dzierżysław, Hłomcza, Wilczyce)⁸.

Charakterystyczny jest przy tym fakt, że osadnictwo to już we wcześniejszej fazie osiąga swój maksymalny zasięg wschodni. Jedynymi obszarami, z których osadnictwo magdaleńskie nie jest znane sprzed Bøllingu są tereny Czech⁹ – trudno jednak ocenić dziś, czy jest to stan faktyczny, czy też wynik braku precyzyjnych datowań i szerszych badań nad zagadnieniem osadnictwa magdaleńskiego na tych obszarach.

Warto podkreślić fakt braku bezpośredniego związku pomiędzy klimatem a rozprzestrzenianiem się osadnictwa. Jak pokazują coraz liczniejsze stanowiska magdaleńskie datowane na okres poprzedzający ciepłą oscylację Bølling, bardziej surowe warunki naturalne nie stanowiły przeszkody w wędrówkach łowców i zajmowaniu przez nich nowych terenów. Jest to, jak się wydaje, wynikiem bardzo dużych i dobrze rozwiniętych umiejętności adaptacyjnych do zastanych warunków naturalnych, widocznych dziś w postaci zróżnicowania typów stanowisk i ich lokalizacji, elastycznego wyboru zwierzyny łownej czy umiejętności wykorzystania źródeł surowców naturalnych¹⁰.

Obserwacja mapy Europy Środkowej pozwala na identyfikację kilku centrów osadniczych na omawianych tu terenach. Główne z nich to obszary Turynii i Saksonii¹¹, Morawski Kras¹², Czeski Kras i tereny Czech północno-zachodnich¹³, Śląsk, Małopolska (okolice Krakowa) oraz tereny Polski południowo-wschodniej¹⁴ z rysującym się ostatnio centrum (?) na Wyżynie Sandomierskiej (Wilczyce¹⁵, Mały Antoniów¹⁶, niepublikowane badania W. Migala i M. Przeździeckiego na stanowiskach Mały Gawroniec, Zawichost, Jankowice, oraz badania W. Migala, M. Przeździeckiego i K. Pyżewicz w Łysowodach¹⁷). Pośród tych centrów spotykane są jedynie, na niektórych obszarach, pojedyncze stanowiska magdaleńskie.

len von Pekarna, Balcarka, Žitneho)⁷ sowie Polens (Dzierżysław, Hłomcza, Wilczyce)⁸ bezeugt.

Bezeichnend ist dabei der Umstand, dass diese Besiedlung schon in der früheren Phase ihre maximale östliche Ausdehnung erreicht. Die einzigen Regionen ohne vor-Bøllingzeitliche Magdalénien-Besiedlung liegen in Böhmen⁹; es ist aber derzeit schwer zu entscheiden, ob dies ein reales Bild wiedergibt oder auf den Forschungsstand zurückzuführen ist.

Erwähnenswert ist dabei das Fehlen eines unmittelbaren Zusammenhangs zwischen dem Klima und der Besiedlung: Die immer häufigeren Magdalénien-Fundplätze aus der Zeit vor der Bølling-Periode zeigen, dass extreme Klimabedingungen kein Hindernis für die Wanderungen der Jäger und die Erfassung neuer Gebiete darstellten. Das scheint eine Folge gut entwickelter Anpassungsfähigkeiten an die natürlichen Verhältnisse zu sein, die an der Differenzierung der Fundstellentypen und ihrer Lokalisierung, an der flexiblen Auswahl der Jagdtiere und der Fähigkeit, Rohstoffe zu nutzen, erkennbar werden¹⁰.

In Mitteleuropa können einige Siedlungszentren in den behandelten Gebieten identifiziert werden. Dazu gehören: Thüringen und Sachsen¹¹, der Mährische Karst¹², der Böhmisches Karst und die nordwestböhmisches Gebiete¹³, Schlesien, Klempen (die Umgebung von Krakau) sowie südostpolnische Regionen¹⁴ mit dem erst in jüngerer Zeit erkannten Zentrum (?) auf der Sandomierz-Hochebene (Wilczyce¹⁵; Mały Antoniów¹⁶; unveröffentlichte Untersuchungen von W. Migal und M. Przeździecki an den Fundplätzen Mały Gawroniec, Zawichost und Jankowice sowie die Untersuchungen von W. Migal, M. Przeździecki und K. Pyżewicz in Łysowody¹⁷). Zwischen diesen regionalen Schwerpunkten sind teilweise nur einzelne Magdalénien-Fundstellen bekannt. Derartige Besied-

⁷ Valoch, Neruda 2005.

⁸ Ginter, Połtowicz w druku; Łanczont et al. 2002.

⁹ Vencl 1991.

¹⁰ Połtowicz w druku.

¹¹ Weniger 1987.

¹² Valoch 2001.

¹³ Vencl 1991.

¹⁴ Połtowicz 2005; Połtowicz w druku.

¹⁵ Fiedorczuk, Schild 2002.

¹⁶ Sawicki 1960.

¹⁷ Informacja ustna W. Migala. Dziękuję Panu W. Migalowi za zgodę na cytowanie badanych przez Niego i Jego zespół stanowisk przed ich publikacją.

⁷ Valoch, Neruda 2005.

⁸ Ginter, Połtowicz im Druck; Łanczont et al. 2002.

⁹ Vencl 1991.

¹⁰ Połtowicz im Druck.

¹¹ Weniger 1987.

¹² Valoch 2001.

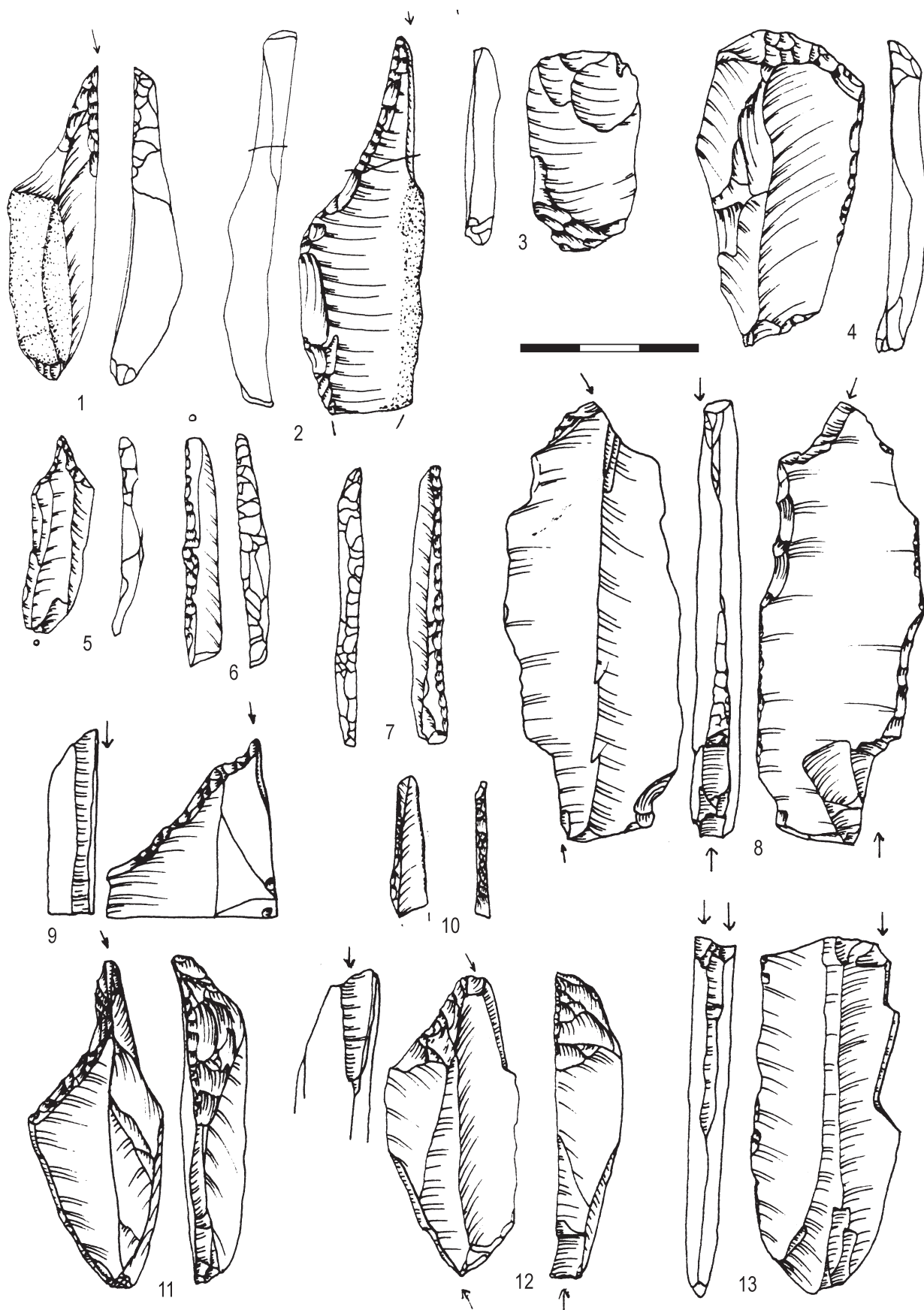
¹³ Vencl 1991.

¹⁴ Połtowicz 2005; Połtowicz im Druck.

¹⁵ Fiedorczuk, Schild 2002.

¹⁶ Sawicki 1960.

¹⁷ Mündliche Information von W. Migal. Ich danke Herrn W. Migal für die freundliche Zustimmung, auf die noch unveröffentlichten, von ihm und seinem Team untersuchten Fundstellen einzugehen.

Ryc. 4. Zespoły z rylcami typu Lacan: 1–7: Wilczyce (wg Fiedorczuk, Schild 2002), 8–13: Hłomcza (wg Łanczont et al. 2002).
 Abb. 4. Fundkomplexe mit Sticheln vom Lacan-Typ: 1–7: Wilczyce (nach Fiedorczuk, Schild 2002), 8–13: Hłomcza (nach Łanczont et al. 2002).

Taka struktura osadnicza, z zaznaczającymi się regionalnymi centrami jest typowa dla osadnictwa magdaleńskiego praktycznie na całym obszarze jego występowania. Od samego początku rysują się wyraźne regiony o widocznej koncentracji stanowisk, rozdzielonych terenami, niekiedy rozległymi, pozbawionymi czy prawie pozbawionymi stanowisk. Do najlepiej znanych obszarów z zachodniej części Europy Środkowej należy Nadrenia i Jura Szwabska.

Te poszczególne centra osadnicze obejmowały, jak się wydaje dość określone terytoria eksploatowane przez poszczególne grupy zbieraczy i łowców. Można przypuszczać, że tereny te stanowiły swoiste mikroregiony, na których zaopatrywano się nie tylko w pożywienie, ale także w surowce naturalne¹⁸. Wskazują na to zarówno surowce lokalne wykorzystywane na stanowiskach, które niemal zawsze stanowią przeważającą większość łupanych surowców kamiennych, jak i importy skał. Na całym omawianym tu obszarze zauważa się istnienie pewnych reguł rządzących dystrybucją surowców kamiennych. Kierunki importów zasadniczo łączą Morawy z południową Polską oraz Czechy z centralnymi Niemcami¹⁹. Dowodem relacji pomiędzy Morawami a Polską są importy krzemienia jurajskiego pochodzącego z południowej Polski, znajdowane na stanowiskach w jaskiniach Pekarnej, Byci Skala, Adlerova, Kůlna i Ochozská (?), krzemienia czekoladowego znanego z Ochozskiej i Pekarnej oraz świciechowskiego z Pekarnej²⁰. Najdalej na południowy zachód wysuniętym importem krzemienia jurajskiego są wióry z wspomnianej już jaskini Gudenus w Austrii²¹. Na polskich stanowiskach importy z południa ograniczają się do nielicznych egzemplarzy radiolarytów (stanowiska Dzierżysław 35, Brzostkwinia, Wilczyce, Uście Gorlickie), przy czym w większości przypadków trudno jest ustalić jednoznacznie ich pochodzenie. Radiolaryty z Brzostkwinia czy Wilczyce mogą pochodzić z Pienin. Radiolaryty z Uścia Gorlickiego są przez P. Valde-Nowaka określane jako pienińskie²². Ten brak importów na stanowiskach polskich nie jest jednak zaskakujący, bo jest wynikiem braku surowców dobrej jakości po południowej stronie Karpat i Sudetów.

lungsstrukturen mit regionalen Zentren sind typisch für das gesamte Magdalénien-Verbreitungsgebiet; es gibt dort überall Regionen mit deutlicher Fundplatzkonzentration und dazwischen manchmal ausgedehnte Gebiete ohne oder fast ohne Fundstellen. Zu den bekanntesten Zentralräumen aus dem Westteil Mitteleuropas gehören das Rheinland und der Schwäbische Jura.

Die einzelnen Besiedlungszentren umfassten anscheinend bestimmte Territorien, die von Sammler- und Jägergruppen genutzt wurden. Man kann annehmen, dass es spezifische Mikroregionen waren, in denen man sich nicht nur mit Nahrung, sondern auch mit Rohstoffen versorgte¹⁸. Darauf weisen sowohl die lokalen Rohstoffe, die an fast allen Fundplätzen die dominierende Grundlage für die Steinbearbeitung bildeten, als auch die importierten Steine hin. Im ganzen hier betrachteten Raum gibt es bei der Distribution von Steinrohstoffen gewisse Regelmäßigkeiten. Die Importe verbinden grundsätzlich Mähren mit Südpolen sowie Böhmen mit Mitteldeutschland¹⁹. Belege für die Beziehungen zwischen Mähren und Polen liefern die aus Südpolen stammenden Jurafeuersteinimporte, die in den Höhlen Pekarna, Byci Skala, Adlerova, Kůlna und Ochozská (?) gefunden wurden, Importe von „Schokoladenfeuerstein“ aus der Ochozská- und Pekarna-Höhle sowie solche von Świeciechów-Feuerstein aus Pekarna²⁰. Die südwestlichsten Feuersteinimporte sind Klingen aus der Gudenushöhle in Österreich²¹. An den polnischen Fundplätzen sind die Importe aus dem Süden auf wenige Radiolarite beschränkt (Fundplätze Dzierżysław 35, Brzostkwinia, Wilczyce, Uście Gorlickie), deren Herkunft allerdings meist nicht eindeutig zu bestimmen ist. Die Radiolarite aus Brzostkwinia und Wilczyce könnten aus dem Pieniny-Gebirge stammen. Die Radiolarite aus Uście Gorlickie werden von P. Valde-Nowak als Pieniny-Radiolarite bezeichnet²². Das Fehlen von Importen an den polnischen Fundstellen überrascht uns allerdings nicht, da es im Süden der Karpaten und Sudeten an guten Rohstoffen mangelt.

Der Kontakt zwischen Böhmen und Mitteldeutschland wird einerseits durch das Vorkommen der Bečov-Quarzite in Thüringen (Groitsch, Kniegrotte), ander-

¹⁸ Połtowicz w druku.

¹⁹ Połtowicz w druku.

²⁰ Valoch 2001.

²¹ Cyrek 1986.

²² Valde-Nowak 1998.

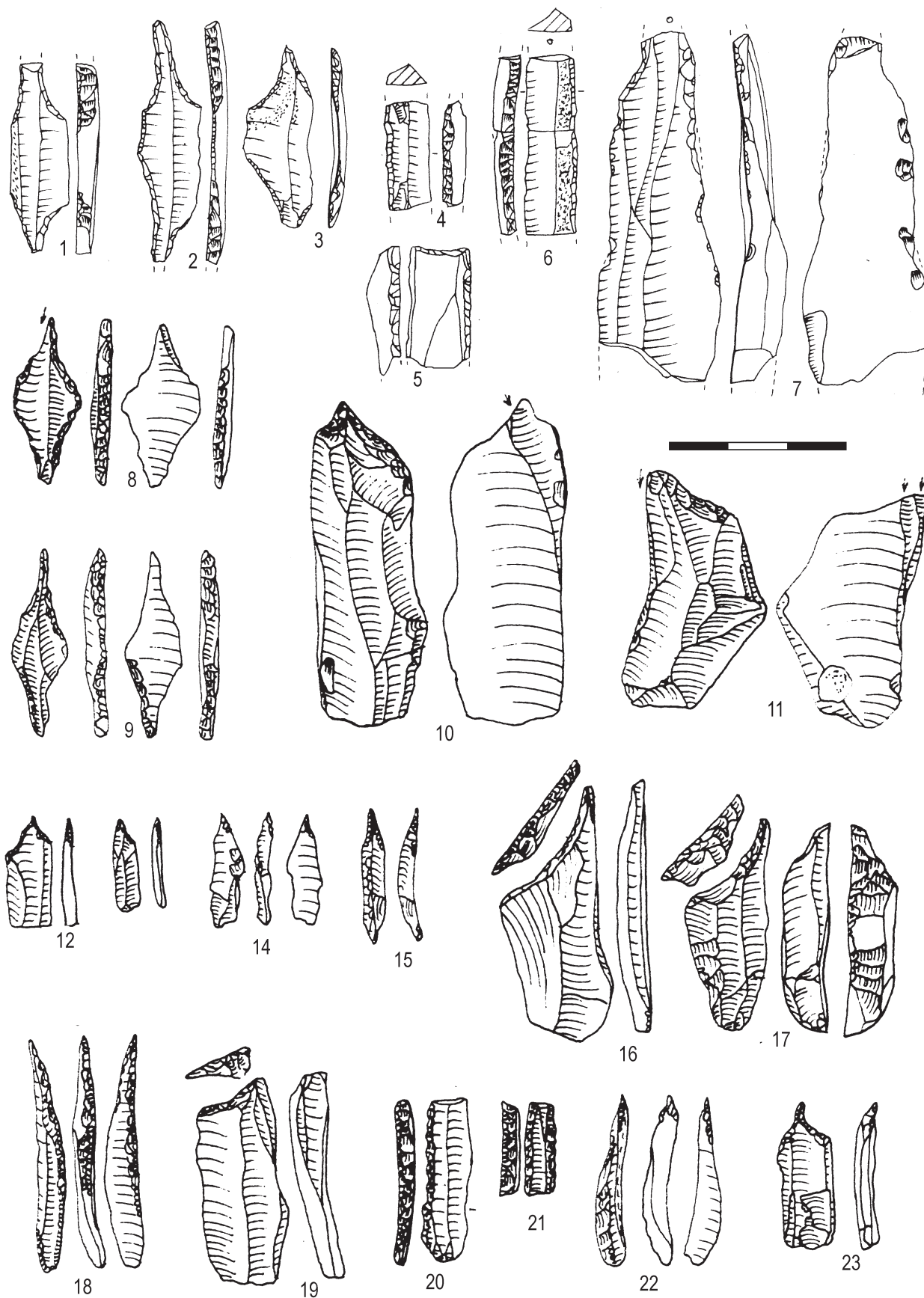
¹⁸ Połtowicz im Druck.

¹⁹ Połtowicz im Druck.

²⁰ Valoch 2001.

²¹ Cyrek 1986.

²² Valde-Nowak 1998.

Ryc. 5. Zespoły z przekłuwaczami typu Langbohrer: 1–7: Klementowice Kolonia (wg Jastrzębski, Libera 1988), 8–11: Malomeřice-Borky (wg Valoch 2001), 12–23: Nebra (wg Mania 1999).

Abb. 5. Fundkomplexe mit Bohrern vom Langbohrer-Typ: 1–7: Klementowice Kolonia (nach Jastrzębski, Libera 1988), 8–11: Malomeřice-Borky (nach Valoch 2001), 12–23: Nebra (nach Mania 1999).

Łączność pomiędzy Czechami a terenami środkowych Niemiec poświadczona jest obecnością importów kwarcytów z Bečova na stanowiskach w Turynгии (Groitsch, Kniegrotte) z jednej strony, z drugiej zaś wykorzystywaniem na stanowiskach czeskich krzemieni pochodzących ze złóż morenowych, leżących na północ od granicy Czech.

Importy surowców odbiegające od tego schematu należą do rzadkości, choć należy zwrócić uwagę na obecność wióra z krzemienia świciechowskiego na stanowisku w Oelknitz w Turynгии²³, czy też kwarcytów bečovskich w Malomeřicach-Borkach I na Morawach z jednej, a morawskich kryształów i radiolarytów o bliżej nieustalonej, ale wschodniej proveniencji na czeskim stanowisku Hostim²⁴ i Putim oraz radiolarytów w jaskiniach Krapnikovej i Deravej. Te importy mogą być dodatkową przesłanką wskazującą na istnienie szerokich, choć najpewniej nieintensywnych relacji na obszarze całej wydzielonej tu prowincji. Południowy kierunek długodystansowych kontaktów pomiędzy grupami magdaleńskimi potwierdzać mogą także znaleziska wiórów z austriackiej jaskini Gudenus²⁵, leżącej poza granicami omawianego tutaj terytorium. Zdaniem niektórych badaczy, tereny Austrii należą do obszarów pozostających w ścisłych związkach z terenami Moraw²⁶. Pośrednio więc można by wskazywać na istnienie związków łączących Polskę południową, Morawy i Austrię. Można sądzić, że zasięg kontaktów wyznaczanych przez kierunki i zasięgi importów surowców kamiennych wyznacza jednocześnie strefy eksploatowane przez poszczególne grupy łowców magdaleńskich.

Tereny Niemiec środkowych, obok wyraźnych kontaktów z Czechami, wykazują także związki z terenami Niemiec południowo-zachodnich. Jest to jedyny rejon na omawianym tu terytorium, w przypadku którego można wskazać na istnienie dość ścisłych relacji z obszarami położonymi dalej na zachód (m.in. importy jaspisu, radiolarytu, gagatu), z terenami położonymi w odległości około 300 km²⁷. Tereny te można by, być może uznać na rodzaj „łącznika” pomiędzy wschodnią a zachodnią prowincją technokompleksu magdaleńskiego.

seits durch die Benutzung- an den böhmischen Fundstellen- der Feuersteine aus den nördlich von Böhmen gelegenen Moränen bezeugt.

Rohstoffimporte, die von diesem Schema abweichen, sind selten. Hier ist einerseits auf eine Klinge aus Swieciechów-Feuerstein im thüringischen Oelknitz²³ sowie auf Bečov-Quarzite in Malomeřice-Borki I in Mähren, andererseits auf mährische Kristalle und Radiolarite unbestimmter Provenienz in Hostim²⁴ und Putim sowie auf Radiolarite in den Höhlen Krapnikova und Derava hinzuweisen. Diese Importe können als Anzeichen weiträumiger, allerdings sicher nicht sehr intensiver Beziehungen innerhalb des hier betrachteten Raumes gelten. Die südliche Richtung der Fernkontakte zwischen den Magdalénien-Gruppen dürfte auch von den Klingen aus der österreichischen, schon außerhalb des Arbeitsgebietes gelegenen Gudenushöhle bezeugt werden²⁵. Nach der Auffassung mancher Forscher hatten die österreichischen Gebiete enge Beziehungen mit Mähren²⁶. Es kann also mittelbar auf Verbindungen zwischen Südpolen, Mähren und Österreich gedeutet werden. Man kann annehmen, dass die Richtungen und Verbreitungsbereiche importierter Steinrohstoffe zugleich die Zonen der Streifzüge einzelner Magdalénien-Jägergruppen anzeigen.

Die mitteldeutschen Regionen weisen neben deutlichen Kontakten mit Böhmen auch Verbindungen mit den Gebieten Südwestdeutschlands auf. Dies ist der einzige Teil des Arbeitsgebietes, in dem recht enge Beziehungen mit den teils mehrere 100 km weiter westlich gelegenen Gebieten erkennbar sind (z. B. Importe von Jaspis, Radiolarit, Gagat)²⁷. Der mitteldeutsche Raum kann also als eine Art „Vermittler“ zwischen der Ost- und der Westprovinz des Magdalénien-Technokomplexes angesehen werden.

Von dem oben dargestellten Modell überregionaler Beziehungen weicht die Provenienz der in der Maszycka-Höhle gefundenen Importe deutlich ab. Die Steinrohstoffe stammen aus weiten Räumen sowohl westlich als auch östlich des Fundplatzes²⁸. Neben dem dominierenden lokalen Jurafeuerstein kommt hier sowohl Feuerstein vom Plattensilex-Typ, dessen Lagerstätten in Süddeutschland liegen, als auch Wol-

²³ Kozłowski 1987.

²⁴ Vencl 1995.

²⁵ Cyrek 1986.

²⁶ Oliva 2002.

²⁷ Weniger 1987.

²³ Kozłowski 1987.

²⁴ Vencl 1995.

²⁵ Cyrek 1986.

²⁶ Oliva 2002.

²⁷ Weniger 1987.

²⁸ Kozłowski et al. 1993.

Od przedstawionego powyżej modelu relacji międzyterytorialnych odbiega w zasadniczym stopniu kierunek napływu importów znalezionych na stanowisku w Jaskini Maszyckiej. Surowce kamienne pochodzą z bardzo rozległych terytoriów położonych zarówno na zachód, jak i na wschód od stanowiska²⁸. Obok dominującego lokalnego krzemienia jurajskiego występuje tu zarówno krzemień typu Plattensilex, którego wychodnie lokalizowane są na terenach południowych Niemiec, jak i krzemień wołyński i naddniestrzański, którego złoża położone są już poza wschodnimi granicami kompleksu magdaleńskiego. Słabiej natomiast poświadczony jest południowy kierunek kontaktów, który zaznaczony jest jedynie przez importy surowców pienińskich. Jaskinia Maszycka jest jedynym na omawianym obszarze stanowiskiem, którego skład surowcowy wskazuje na inny – zachodnio-wschodni kierunek wędrówki. Brak bliższych związków z terenami południowymi i obszarem wschodniej części Niemiec potwierdza także brak analogii typologicznych, które z kolei istnieją pomiędzy Jaskinią Maszycką a kilkoma stanowiskami francuskimi takimi jak np. jaskinie de la Garenne, Roc de Marcamps, d'Arly²⁹.

Najważniejsze i najbardziej charakterystyczne są naturalnie kościane *navettes*, ale podobieństwa obserwuje się także w inwentarzach kamiennych oraz, co szczególnie istotne, w stylistyce zdobień³⁰. Choć stanowiska francuskie są o około 1000 lat starsze od Jaskini Maszyckiej, to jednak podobieństwa pomiędzy zespółami są tak wyraźne, że można bez trudu wykazać związki pomiędzy nimi. Różnica chronologiczna jest w tym kontekście zrozumiała – co więcej, może ona w pewnym stopniu obrazować tempo rozprzestrzeniania się kultury archeologicznej na szerokie dystanse.

Osadnictwo z J. Maszyckiej można uznać za pierwszy „pionierski” epizod rekolonizacji terenów wschodnich przez ludność magdaleńską. Epizod ten jest bardzo słabo poznany i nie wiemy dziś ani jaki był jego zakres, ani jakie miał znaczenie dla dalszego rozprzestrzeniania magdalenieniu na wschód. Trudno dziś także dopatrywać się jakichkolwiek związków pomiędzy nim a kolejnymi fazami zasiedlania wyżyn środkowoeuropejskich.

Dwie kolejne fazy są ze sobą ściśle powiązane i można chyba przyjąć, że w rzeczywistości obrazują one jedną, nieprzerwaną, choć zróżnicowaną pod

hynien- und Dnjestr-Feuerstein vor, der aus Regionen außerhalb der Ostgrenzen des Magdalénien-Komplexes stammt. Schwächer belegt sind südliche Beziehungen, die nur durch Rohstoffimporte aus dem Pieniny-Gebirge belegt werden. Die Maszycka-Höhle ist der einzige Fundplatz im behandelten Gebiet, dessen Rohstoffinventar auf eine west-östliche Wanderungsrichtung hinweist. Das Fehlen von näheren Südverbindungen und Kontakten mit dem ostdeutschen Raum wird durch den Mangel an typologischen Analogien untermauert. Solche sind hingegen zwischen der Maszycka-Höhle und einigen französischen Fundplätzen, wie z. B. mit den Höhlen de la Garenne, Roc de Marcamps und d'Arly, vorhanden²⁹.

Am wichtigsten und charakteristischsten sind natürlich Knochen-*navettes*, aber Ähnlichkeiten werden auch bei den Steininventaren und insbesondere in den Verzierungsstilen beobachtet³⁰. Obwohl die französischen Fundstellen ca. 1000 Jahre älter sind als die Maszycka-Fundstelle, so sind die Ähnlichkeiten zwischen den Komplexen doch so deutlich, dass Verbindungen zwischen ihnen kaum Zweifeln unterliegen können. In diesem Zusammenhang ist der chronologische Unterschied verständlich, und er illustriert vielleicht die Zeitspanne, in der sich eine archäologische Kultur in weit entfernte Gebiete ausbreitete.

Die Besiedlung des Maszycka-Fundplatzes kann als die erste bahnbrechende Episode der Rekolonisation der östlichen Räume durch die Magdalénien-Bevölkerung angesehen werden. Diese Phase ist bislang nur sehr schwach erforscht. Wir kennen derzeit weder ihre Reichweite noch ihre Bedeutung für die östliche Verbreitung des Magdalénien. Es fällt auch schwer, ihr Verhältnis zu den weiteren Phasen der Besiedlung der mitteleuropäischen Hochebenen zu benennen.

Zwei weitere Phasen sind sehr eng miteinander verbunden, und man kann wohl annehmen, dass sie tatsächlich eine ununterbrochene, unterschiedlich intensive Besiedlungswelle darstellen, die ausgedehnte Räume der mitteleuropäischen Hochebenen auf beiden Seiten der Karpaten und Sudeten betraf. Erwähnenswert ist der Umstand, dass die Magdalénien-Jäger schon in der Zeit des kalten Dryas I die Ostgrenzen ihres Verbreitungsbereichs erreicht haben. Die Expansion der Magdalénien-Besiedlung war also nicht in wesentlicher Form abhängig von den an der Wen-

²⁸ Kozłowski et al. 1993.

²⁹ Desbrosse, Kozłowski 1988.

³⁰ Allain et al. 1985.

²⁹ Desbrosse, Kozłowski 1988.

³⁰ Allain et al. 1985.

względem intensywności falę osadnictwa, zajmującą rozległe obszary wyżyn środkowoeuropejskich po obu stronach Karpat i Sudetów. Warto zwrócić uwagę na fakt, że magdaleńscy łowcy docierają do wschodnich granic swojej penetracji już w okresie chłodnego Dryasu I. Ekspansja osadnictwa magdaleńskiego nie jest tu więc w zasadniczy sposób uzależniona od przemian warunków naturalnych, jakie miały miejsce na przełomie Dryasu I i Bøllingu.

Kierunek rekolonizacji terenów środkowoeuropejskich w tej najważniejszej fazie (fazach) rozwoju magdalenieniu jest jednak zasadniczo różny od obserwowanego dla pionierów z Jaskini Maszyckiej. Poświadczony kierunek południe–północ wskazuje na to, że także zasiedlenie tych terenów odbywało się na tej linii. Trudno jest dziś odtworzyć dokładny szlak wędrówek. Datowania bezwzględne nie pozwalają na ustalenie, czy wcześniejsze było osadnictwo na Morawach czy w Polsce oraz którądy przebiegała droga z zachodu na wschód. Moim zdaniem, nie ma podstaw do ustalenia, czy szlak ten wiódł z Niemiec do Polski i stamtąd na Morawy, czy też z Niemiec przez Morawy na tereny dzisiejszej Polski. Odpowiedzi na to pytanie nie dostarczają ani dane geochronologiczne, ani prześledzenie dróg importów, ani wreszcie dane wynikające z analizy inwentarzy kamiennych (kości są na ogół zbyt słabo zachowane, by na ich podstawie można było wysuwać bardziej ogólne wnioski). Osadnictwo magdaleńskie pojawia się na omawianych tu terenach mniej więcej w tym samym czasie z wyjątkiem terenów Czech, co jednak może być pozorne i wynikać ze stanu badań na tym obszarze.

Analiza inwentarzy krzemiennych najważniejszych i najbogatszych zespołów pokazuje nieco inny obraz relacji łączących tereny Europy Środkowej na wschód od Łaby. Inwentarze krzemienne na całym tym obszarze wykazują cały szereg cech wspólnych. Wyróżnić tu można kilka facjesów, mających także nawiązania na terenach położonych dalej na zachód, w tym także na terenach klasycznych dla technokompleksu magdaleńskiego. Do najbardziej charakterystycznych należy z pewnością facjes z trójkątami znany z Turyn-gii (Kniegrotte), Moraw (Hranice) i polskiego Śląska (Dzierżysław). Podobnie charakterystyczny jest facjes z rylcami typu Lacan, poświadczony także na stanowiskach we wszystkich wymienionych powyżej rejonach: Hłomcza i Wilczyce w Polsce, Pekarna i Malomeřice-Borky I na Morawach, Kniegrotte i Oelknitz w Turyn-gii, czy zespoły z tzw. Langbohrer, znane z Klemen-

de von Dryas I zur Bølling-Zeit erfolgenden Veränderungen der klimatischen Verhältnisse.

Die Richtung der Rekolonisation mitteleuropäischer Gebiete in diesen bedeutendsten Entwicklungsphasen des Magdaléniens unterscheidet sich grundsätzlich von der früheren, in Maszycka-Höhle beobachteten Phase. Wahrscheinlich erfolgte die Besiedlung in Süd-Nord-Richtung. Es ist allerdings schwer, den Einwanderungsweg genau zu rekonstruieren. Die bisherigen absoluten Datierungen lassen offen, ob die Besiedlung zuerst in Mähren oder erst in Polen erfolgte, und wie die West-Ost-Ausbreitung verlief. M. E. ist derzeit nicht zu entscheiden, ob dieser Weg von Deutschland nach Polen und von dort nach Mähren führte, oder von Deutschland durch Mähren in die heutigen polnischen Gebiete. Weder geochronologische Forschungen noch die Analyse der Importwege oder der Stein- und meist schlecht erhaltenen Knocheninventare erhellen diesen Problembereich. Die Magdalénien-Besiedlung erscheint in den hier besprochenen Gebieten – mit Ausnahme von Böhmen – allorten etwa zeitgleich. Das mag allerdings nur scheinbar sein und könnte sich aus dem Forschungsstand ergeben.

Die Analyse der bedeutendsten und reichhaltigsten Feuersteininventare zeigt ein etwas anderes Bild der Beziehungen zwischen den mitteleuropäischen Gebieten östlich der Elbe. Die Fundensembles weisen im ganzen Raum eine Reihe von gemeinsamen Merkmalen auf. Es können hier einige Typen ausgesondert werden, die an die Formen der westlich gelegenen, teils für den Magdalénien-Technokomplex klassischen Gebiete anknüpfen. Zu den diesbezüglich charakteristischsten Ausprägungen gehört eine aus Thüringen (Kniegrotte), Mähren (Hranice) und Polnisch-Schlesien (Dzierżysław) bekannte Fazies mit Dreiecken. Ebenso charakteristisch sind die Stichel vom Lacan-Typ, die an Fundstellen in allen oben genannten Regionen bezeugt sind (Hłomcza und Wilczyce in Polen, Pekarna und Malomeřice-Borky I in Mähren, Kniegrotte und Oelknitz in Thüringen), oder Komplexe von sog. Langbohrern, die aus Klementowice Kolonia, Malomeřice-Borky oder Nebra bekannt wurden. Mehr oder weniger enge Analogien sind in den Inventaren vieler Fundplätze zu finden³¹. Dabei werden – anders als bei der Verbreitung der Steinrohstoffe – keine Verbindungen zwischen den einzelnen

³¹ Vgl. z.B. Kozłowski 1987.

towic Kolonii, Malomeřic Borków czy Nebry. Bliższe lub dalsze analogie wśród inwentarzy można znaleźć dla wielu stanowisk³¹. Nie obserwuje się tu związków łączących poszczególne obszary, tak jak to miało miejsce w przypadku rozkładu importów surowców kamiennych. Z drugiej strony jednak prowincja wschodnia zachowuje charakterystyczne cechy odróżniające ją od terenów zachodniej Europy. Wydaje się, że te podobieństwa można interpretować pewną ciągłością tradycji, przejawiającą się długotrwałym zachowywaniem stylu i form wyrobów, ale także względami funkcjonalnymi i modelami przystosowania się do warunków środowiskowych, odgrywającymi znaczącą, a być może decydującą rolę w produkcji określonych typów narzędzi.

Na istnienie na omawianych tu obszarach oddzielnej „prowincji” magdalenienu wskazują też charakterystyczne cechy sztuki, na co zwrócił uwagę M. Küßner³². Jest to rejon występowania wyłącznie sztuki ruchomej. Malowidła naskalne są zupełnie nieznanne, poza jednym przedstawieniem z jaskini Byçi Skala na Morawach³³. Nie jest to spowodowane brakiem jaskiń, które występują na wszystkich omawianych tu obszarach. Bardzo charakterystyczne są też przedstawienia kobiece tzw. Venus typu Gönnersdorf, nieznane na terenach położonych na zachód od Renu. W tym przypadku należy mówić o szerszym, ale też wyłącznie środkowoeuropejskim zasięgu charakterystycznych wyrobów magdaleńskich. Charakterystyczne są też motywy zdobnicze – geometryczne i figuralne.

Niewątpliwie do szczególnie interesujących zagadnień należy problem możliwych związków pomiędzy terenami zasiedlonymi przez ludność magdaleńską, na pograniczu zasięgu tej jednostki taksonomicznej a terenami położonymi dalej na wschód. Na podstawie dzisiejszego stanu badań uważa się, że osadnictwo ludności technokompleksu magdaleńskiego nie przekroczyło linii Bugu. Poza wschodnią granicą dzisiejszej Polski nie znaleziono dotąd żadnego stanowiska, które można by uznać za magdaleńskie. Osadnictwo rozwijające się na terenach dzisiejszej Ukrainy łączy się z kompleksem epigraweckim, stanowiącym kontynuację grawetienu³⁴. Tereny położone na wschód od Polski są więc związane z innym światem kulturowym,

Gebieten beobachtet. Gleichwohl bewahrt die östliche Provinz charakteristische Merkmale, die sie von den Gebieten Westeuropas abheben. Die Ähnlichkeiten scheinen zunächst mit gemeinsamen Traditionen zusammenzuhängen, die sich in der Beibehaltung von Stil und Form der Erzeugnisse manifestiert. Dazu kommen funktionale Aspekte und gleiche Muster der Anpassung an die natürlichen Verhältnisse. Diese spielten eine maßgebliche Rolle bei der Produktion von bestimmten Werkzeugtypen.

Auf die Existenz einer besonderen „Provinz“ des Magdaléniens weisen auch charakteristische Merkmale der Kunst hin, auf die M. Küßner³² aufmerksam gemacht hat. Im hier betrachteten Gebiet kommt ausschließlich Kleinkunst vor; mit Ausnahme einer Darstellung aus der Höhle Byçi Skala in Mähren³³ ist Höhlenmalerei unbekannt. Das ist selbstredend nicht auf den Mangel an Höhlen zurückzuführen, die ja in allen hier behandelten Gebieten vorkommen. Sehr charakteristisch sind Frauendarstellungen wie die sog. Venus vom Typ Gönnersdorf, die westlich des Rheins unbekannt sind. In diesem Fall kann von einer weiten, aber ausschließlich mitteleuropäischen Verbreitung der charakteristischen Magdalénien-Erzeugnisse gesprochen werden. Bezeichnend sind auch geometrische und figurale Verzierungsmotive.

Zu den interessantesten Fragen gehören mögliche Verbindungen zwischen der östlichen Magdalénien-Bevölkerung und den weiter östlich gelegenen Gebieten. Derzeit wird die Auffassung vertreten, dass die Besiedlung des Magdalénien-Technokomplexes den Bug nicht ostwärts überschritten hat. Jenseits der heutigen polnischen Ost-Grenze gibt es bislang keinen Fundplatz des Magdalénien. Die Besiedlung in der heutigen Ukraine ist mit dem Epigravettien verbunden, das eine Entwicklung aus dem Gravettien darstellt³⁴. Die Gebiete östlich Polens sind von einer eher bodenständigen Kulturwelt mit stark entwickelten eigenen Traditionen geprägt. Zugleich wird an den Magdalénien-Fundplätzen, vor allem aus den ostpolnischen Gebieten, importierter Wolhynien- und Dnjestr-Feuerstein gefunden. Solche Importe sind schon aus Maszycka-Höhle bekannt³⁵, außerdem aus anderen Fundplätzen der Dryas I- und Bølling-Zeit. Das deutet auf Kontakte zwischen diesen Regionen und

³¹ Por. Kozłowski 1987.

³² Küßner 2003.

³³ Oliva 2002; Valoch 2001.

³⁴ Kozłowski 2004.

³² Küßner 2003.

³³ Oliva 2002; Valoch 2001.

³⁴ Kozłowski 2004.

³⁵ Kozłowski et al. 1993.

bardziej „zasiedziały”, o dobrze ukształtowanej tradycji. Jednocześnie na stanowiskach magdaleńskich, przede wszystkim z terenów wschodniej Polski, znadowane są importy krzemieni wołyńskich i naddnie-strzańskich. Importy takie znane są już z J. Maszyckiej³⁵, a potem także z innych stanowisk datowanych zarówno na Dryas I, jak i na Bølling. Dowodzi to istnienia jakichś kontaktów między tymi dwoma rejonami i być może także pomiędzy ludnością tych dwóch jednostek taksonomicznych. Relacje te nie zostawiły jednak czytelnych śladów w inwentarzach kamiennych, mogących wskazywać na przesunięcie osadnictwa magdaleńskiego na wschód, ani także na wpływy kulturowe, które mogłyby odcisnąć piętno na składzie czy stylistyce inwentarzy kamiennych. Wydaje się, że obie tradycje były na tyle mocno ukształtowane, że nie podlegały łatwej akulturacji nawet przez jednostkę, z którą utrzymywały kontakty.

Ślady osadnictwa magdaleńskiego nie są też do-tychczas jednoznacznie poświadczane na terenach Słowacji. Żadne z dotychczas znanych stanowisk nie zostało uznane za magdaleńskie, choć, zdaniem niektórych badaczy, obecność osadnictwa związane-ego z tą jednostką taksonomiczną na terenach Słowacji nie jest wykluczona. Na możliwy związek z magdalenieniem wskazuje się w przypadku stanowiska Toporec, z którego pochodzi krzemień typu birczańskiego³⁶ – być może można by wskazać także inne stanowiska. Brak magdalenieniu na terenach Słowacji może być faktycznie pozorny. Powszechnie uznaje się, że pasmo Białych Karpat stanowiło barierę, której ludność magdaleńska nie zdołała (lub nie chciała?) nigdy przekroczyć³⁷. Wydaje się jednak, że bariera ta nie powinna stanowić przeszkody poważniejszej niż choćby Sudety, które przecież pokonywano wielokrotnie, na co wskazują choćby wspomniane powyżej kontakty na linii Morawy – południowa Polska; kontakt przez przełęcze karpackie, znany choćby z badań nad kulturą grawecką, nie był niemożliwy. Tereny Małopolski niemal od najwcześniejszych etapów osadnictwa paleolitycznego były powiązane licznymi relacjami z terenami Słowacji. Nie można wykluczyć, że brak magdalenieniu na wschód od jego granic jest pozorny, a w każdym razie należy się liczyć z istnieniem pomiędzy tymi obszarami jakichś związków, których natura i znaczenie są dziś trudne do określenia.

ichrer Bevölkerung hin. In den Steininventaren haben diese Beziehungen allerdings keine deutlichen Spuren hinterlassen, die auf eine östliche Verschiebung der Magdalénien-Besiedlung oder auf allgemeine Kultur-einflüsse zurückführbar wären. Beide Traditionen waren so stark, dass sie durch Einflüsse der jeweils anderen Einheit nicht aufgegeben wurden.

Auch in den slowakischen Gebieten ist eine Magdalénien-Besiedlung bislang noch nicht eindeutig bezeugt, obwohl manche Forscher ihre Existenz in jener Region für wahrscheinlich halten. Möglicherweise stand der Fundplatz Toporec in Zusammenhang mit dem Magdalénien, von wo der Feuerstein vom Typ Bircza stammt³⁶; vielleicht kann auf weitere Fundstellen verwiesen werden. Das Fehlen des Magdalénien in den slowakischen Gebieten mag nur scheinbar sein. Es wird allgemein angenommen, dass der Gebirgszug der Weißen Karpaten eine Barriere bildete, die die Magdalénien-Bevölkerung nicht überschreiten konnte oder wollte³⁷. Diese Barriere dürfte allerdings kein größeres Hindernis als die Sudeten gewesen sein, die doch mehrfach bezwungen worden sind. Darauf weisen z.B. die oben erwähnten Zeugen für Kontakte zwischen Mähren und Südpolen hin, und auch der bei Untersuchungen der Gravettien-Kultur erkennbare Kontakt über die Karpatenpässe hinweg war offensichtlich möglich. Die kleinpolnischen Gebiete waren seit den frühesten Etappen der paläolithischen Besiedlung durch zahlreiche Beziehungen mit den slowakischen Regionen verbunden. So ist nicht auszuschließen, dass das Fehlen des Magdalénien östlich des hier im Schwerpunkt behandelten Raums vom Forschungsstand nur vorgespiegelt wird. In jedem Falle aber gab es Verbindungen aus dem Magdalénien-Territorium nach Osten, deren Natur und Bedeutung bislang nur schwer einzuschätzen sind.

Die östliche Peripherie des Magdaléniens besitzt somit eigene Merkmale sowie Verbindungen in andere Bereiche jenes Technokomplexes. Die Zone ist ein Teil des Magdalénien, stellt gleichzeitig aber eine eigene, territorial eingegrenzte Provinz dar, die eigene Entwicklungen, Wirtschaftsmuster, kulturelle Beziehungen und Kontaktnetze aufweist.

Die Jägergruppen des Magdalénien aus dem Westen, wo sich die Grundlagen ihrer Kultur herausgebildet hatten, erlebten in ihren östlichen Gebieten eine eigene Entwicklung, bei der sie sich allmählich

³⁵ Kozłowski et al. 1993.

³⁶ Łanczont et al. 2002.

³⁷ Kozłowski 1992; Kozłowski 1992.

³⁶ Łanczont et al. 2002.

³⁷ Kozłowski 1992; Kozłowski 1992.

Wschodnie pogranicze magdalenieniu posiada więc własne cechy oraz sieć powiązań międzygrupowych czyniących zeń obszar, który pozostając w kręgu technokompleksu magdaleńskiego, tworzy jednocześnie odrębną prowincję rządzącą się własnymi modelami rozwoju i zagospodarowania pozostających w jej zasięgu obszarów, powiązaną relacjami międzygrupowymi, o ograniczonym zasięgu terytorialnym.

Grupy łowców magdaleńskich, przybyłe z Zachodu, gdzie ukształtowały się podstawy ich kultury, podążają na zajętych przez siebie terenach swoją własną drogą rozwoju, wyodrębniając ją stopniowo w odrębną prowincję. Warto tu chyba podkreślić przede wszystkim fakt istnienia kontaktów z terenami położonymi na wschód od dzisiejszych granic magdalenieniu. W przypadku terenów Polski południowo-wschodniej, wschodni kierunek powiązań, najpewniej z odmienną od magdaleńskiej ludnością poświadczony jest znacznie wyraźniej niż relacje z terenami magdaleńskimi leżącymi bardziej na zachód (tereny Śląska czy podkrakowskie). Widocznie ważniejsza była odległość i łatwość dostępu do potrzebnych zasobów niż powiązania kulturowe między zamieszkującą go ludnością. Wydaje się, że wschodnie granice magdalenieniu nie były jednocześnie granicą nieprzekraczalną, lecz bardziej taką, która łączy tereny o odmiennej genezie i tradycji.

zu einer besonderen Gruppe formierten. Erwähnenswert sind hier wohl vor allem die Kontakte mit den Gebieten östlich der heute bekannten Grenzen des Magdaléniens. In den südostpolnischen Gebieten waren die östlichen Verbindungen, die auf eine andere Bevölkerung zielten, intensiver als Kontakte mit den westlich benachbarten Magdalénien-Gebieten, etwa nach Schlesien oder aber Umgebung von Krakau. Die geringe Entfernung und ein leichter Zugang zu den benötigten Rohstoffen waren dafür ausschlaggebend, kulturelle Verbindungen zwischen den unterschiedlichen Bevölkerungen ein Nebeneffekt. Die Ostgrenze des Magdaléniens war offensichtlich nicht unüberschreitbar, sondern verband Bereiche unterschiedlicher Genese und Tradition.

BIBLIOGRAPHIE

- Allain J., Desbrosse R., Kozłowski J. K., Rigaud A., Jeannet M., Leroi-Gourhan Arl.
 1985 *Le Magdalénien à navettes*, Gallia Préhistoire 28, S. 37–124.
- Bosselin B., Djindjan F.
 1988 *Un essai de structuration du Magdalénien français à partir de l'outillage lithique*, Bulletin de la Société Préhistorique Française 85, S. 304–331.
- Cyrek K.
 1986 *Die Technologie des Magdalenischen Stein-Komplexes aus der Gudenushöhle*, Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte 36, S. 7–24.
- Desbrosse R., Kozłowski J. K.
 1988 *Hommes et climats à l'âge des Mammouth: le Paléolithique supérieur d'Eurasie centrale*, Paris.
- Djindjan F.
 2000 *Identité, chronologie et territoires du Magdalénien en Europe occidentale: questions posées*, [in:] G. Pion (Hrsg.), *Le Paléolithique supérieur récent: nouvelles données sur le peuplement et l'environnement*, Actes de la Table ronde de Chambéry. Société Préhistorique Française, Memoirs XXVIII, S. 95–112.
- Fiedorczuk J., Schild R.
 2002 *Wilczyce – The Magdalenian site in Poland*, [in:] B. Eriksen, B. Brathund (Hrsg.), *Recent studies in the Final Palaeolithic of the European plain*, Proceedings of the U.I.S.P.P. Symposium, Højbjerg, S. 91–100.
- Ginter B., Połtowicz M.
 w druku *Magdalenian Settlements in Poland Before to the Bölling Oscillation*
- Höck Ch.
 2000 *Das Magdalénien der Kniegrotte*, Stuttgart.
- Housley R. A., Gamble C. S., Street M., Pettit P.
 1997 *Radiocarbon evidence for the Lateglacial human recolonisation of northern Europe*, Proceedings of the Prehistoric Society 63, S. 25–54.
- Jastrzębski S., Libera J.
 1988 *Stanowisko późnomagdaleńskie w Klementowicach-Kolonii w świetle badań 1981–1982*. Spraw. Arch. 39 (1987), S. 9–52.
- Kozłowski J. K.
 1987 *Le Magdalénien en Pologne*, [in:] J. Ph. Rigaud (Hrsg.), *Le Magdalénien en Europe*. ERAUL 38, S. 31–49.
 1992 *Le Paléolithique des Carpates occidentaux*, Préistoria Alpina 28/2, S. 113–126.
 1999 *Les origines de la recolonisation de la partie septentrionale de l'Europe centrale après le Pléniglaciaire*, Folia Quaternaria 70, S. 317–331.
 2004 *Świat przed „rewolucją” neolityczną*, Wielka Historia Świata, B. 1, Kraków–Warszawa.
- Kozłowski S. K.
 1992 *The West Carpathians and Sudeten at the end of the Upper Palaeolithic*, Préistoria Alpina 28/2, S. 127–137.
- Kozłowski S. K., Sachse-Kozłowska E., Marshack A., Madeyska T., Kierdorf H., Lasota-Moskalewska A., Jakubowski G., Winiarska-Kabacińska M., Kapica Z., Wierciński A.
 1993 *Maszycka Cave. A Magdalenian site in southern Poland*, Jahrbuch der Römisch-Germanisches Zentralmuseum 40, S. 115–252.
- Küßner M.
 2003 *Gravierungen von Fundstellen des späten Jungpalaolithikums im mittleren Elstertal um Gera, Ostthuringen*, Veröffentlichungen des Landesamtes für Archaeologie (Festschrift Dietrich Mania) 57, S. 337–355.
- Łanczont M., Madeyska T., Muzyczuk A., Valde-Nowak P.
 2002 *Hłomcza – stanowisko kultury magdaleńskiej w Karpatach polskich*, [in:] J. Gancarski (Hrsg.), *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, Krosno, S. 147–187.
- Mania D.
 1999 *Nebra – eine jungpaläolithische Freilandstation im Saale-Unstrut-Gebiet*. Mit Beiträgen von V. Toepfer (†) und E. Vlček, Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie Sachsen-Anhalt 54, Halle.
- Oliva M.
 2002 *Využívání krajiny a zdrojů kamenných surovin v mladém paleolitu českých zemí*, Archeologické rozhledy 54, S. 555–581.
- Połtowicz M.
 2005 *Wykorzystanie i dystrybucja surowców kamiennych w paleolicie Polski południowo-wschodniej*, [in:] M. Kuraś (Hrsg.) *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, (Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 4), Stalowa Wola, S. 187–197.
- Połtowicz M.
 w druku *Środowiskowe uwarunkowania osadnictwa magdaleńskiego w Europie Środkowej*.
- w druku *Magdalenian period in Poland and neighbouring areas*.
- Sawicki L.
 1960 *Stanowisko otwarte madleńskie Mały Antoniów*, Z badań czwartorzędu w Polsce 9, S. 171–208.
- Terberger T., Street M.
 2002 *Hiatus or continuity? New results for the question of Pleniglacial settlement in Central Europe*, Antiquity 76, S. 691–698.
- Valde-Nowak P.
 1998 *Z badań najstarszego osadnictwa w Karpatach polskich*, [in:] J. Gancarski (Hrsg.) *Dzieje Podkarpacia*, B. II, Krosno, S. 39–54.
- Valoch K.
 2001 *Das Magdalénien in Mähren*, Jahrbuch der Römisch-Germanisches Zentralmuseum 48, S. 103–159.
- Valoch K., Neruda P.
 2005 *K chronologii moravského magdalénienu*, Archeologické rozhledy 57, S. 459–476.
- Vencl S.
 1991 *Bemerkungen zum Magdalénien in Böhmen*, Anthropologie 29/2, S. 85–93.

1995 *Hostim. Magdalenian in Bohemia*. Památky Archeologické – Supplementum 4, Prague.

Weniger G.

1987 *Magdalenian Settlement Pattern and Subsistence in Central Europe: the South-Western and Central Germany cases*, Proceedings of the Prehistoric Society 53, S. 293–307.

Maciej Dębiec, Aleksander Dzbyński

NOWA EPOKA: PIERWSI ROLNICY W POLSCE POŁUDNIOWO-WSCHODNIEJ I NA ZACHODNIEJ UKRAINIE (VI–V TYS. P.N.E.)

EINE NEUE EPOCHE: DIE ERSTEN ACKERBAUERN IN SÜDOSTPOLEN UND IN DER WESTUKRAINE (6.–5. JT. V.U.Z.)

W drugiej połowie 5 tys. BC obszary położone na północ od łuku Karpat zostają zasiedlone przez społeczności wczesnorolnicze, określane przez archeologów jako kultura ceramiki wstęgowej rytej. Mechanizm powstawania nowych siedlisk rolniczych powtarzał tu generalny model rozprzestrzeniania się neolitu w Europie Środkowej, co sugeruje, że w ramach tej kultury kierowano się wspólną zasadą poszukiwania dogodnych terenów pod zasiedlenie. Osady wczesnoneolityczne grupują się przede wszystkim na obszarach pokrytych glebami lessowymi. Zarówno w południowo-wschodniej Polsce, jak i w zachodniej Europie 70–100% stanowisk wczesnoneolitycznych jest sytuowanych na terenach zajętych przez te utwory. Wszędzie tam osady zakładano najchętniej w pobliżu cieków wodnych, nie dalej niż 500 m od koryta rzeki lub potoku. Na stanowiskach oddalonych od naturalnych cieków wodnych odkrywa się niekiedy pozostałości studni drewnianych. Z badań na wyżynach lessowych w dorzeczu górnej Wisły wynika, że stanowiska najstarszych rolników położone są z reguły przy krawędziach teras nadzalewowych, najczęściej w dolinach większych lub średnich rzek¹. Dotychczasowe obserwacje pod tym względem z terenu na wschód od Wisły, z Podkarpacia, potwierdzają ten wzór osadnictwa.

Tereny położone na prawym brzegu górnego biegu Wisły przez długi czas należały do słabo rozpoznanych archeologicznie obszarów. Dopiero ostatnie lata przyniosły poprawę sytuacji. Większość śladów osadnictwa najstarszych rolników została odkryta w latach 90. XX w. W porównaniu z dawnym stanem badań nastąpił poważny przyrost ilości stanowisk tak, że obecnie znamy ich ok. 170². Taka liczba stanowisk pozwala na podejmowanie szczegółowych analiz osadniczych, które pozwalają np. określać gęstość zaludnienia tego terenu, związki ze środowiskiem naturalnym oraz

In der zweiten Hälfte des 5. Jt. v.u.Z. wurden die Gebiete nördlich des Karpatenbogens durch die frühen Agrargemeinschaften der Linienbandkeramischen Kultur besiedelt. Das Entstehungsmuster der neuen Agrarsiedlungen entsprach dabei dem generellen Modell der Verbreitung des Neolithikums in Mitteleuropa. Das weist darauf hin, dass die Besiedlung im Rahmen dieser Kultur dem allgemeinen Grundsatz der Suche nach siedlungsgünstigen Gebieten folgte. Die frühneolithischen Siedlungen ballen sich vor allem in den Lössregionen. Sowohl in Südostpolen als auch in Westeuropa liegen 70–100% der frühneolithischen Fundstellen in solchen Territorien. Die Siedlungen wurden stets bevorzugt in der Nähe von Wasserläufen angelegt, selten weiter als 500 m von den Gewässern entfernt. An den von den Wasserläufen entfernten Fundplätzen werden manchmal Reste von Holzbrunnen entdeckt. Aus den Untersuchungen auf den Lösshochebenen des oberen Weichselgebietes geht hervor, dass die Fundstellen der ältesten Ackerbauern in der Regel in Randbereichen der hochwasserfreien Terrassen über den Tälern größerer oder mittelgroßer Flüsse liegen¹. Die Beobachtungen im Gebiet östlich der Weichsel und im Karpatenvorland bestätigen dieses Besiedlungsmuster.

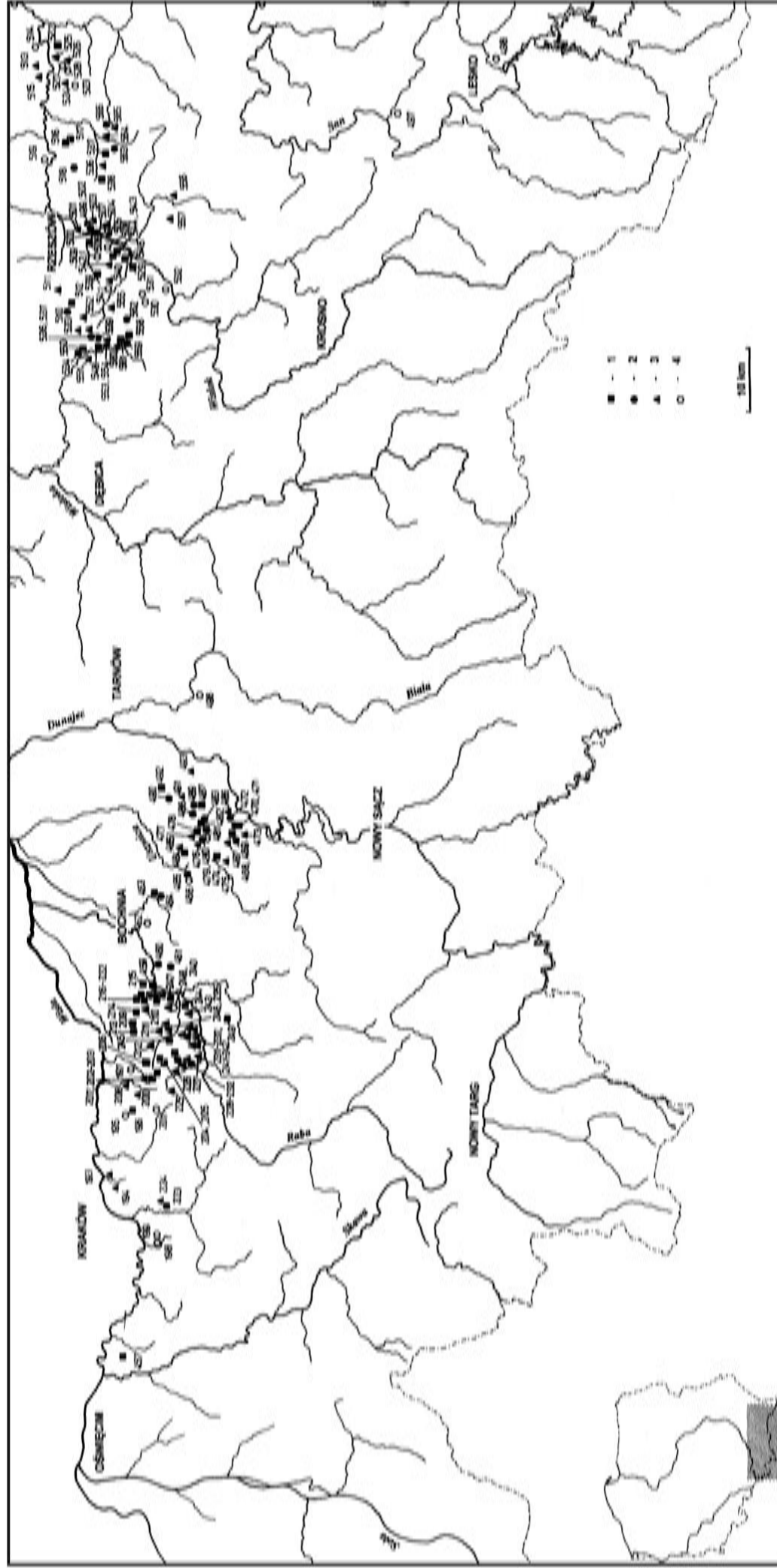
Die am rechten Ufer der oberen Weichsel gelegenen Gebiete waren lange Zeit archäologisch nur gering erforscht. Erst die letzten Jahre haben zu einer Verbesserung der Situation geführt: Die meisten Siedlungsspuren der ersten Ackerbauern wurden in den 1990er Jahren entdeckt. Die Zahl der Fundstellen hat sich dabei um ein Vielfaches erhöht, so dass wir zur Zeit ca. 170 einschlägige Fundplätze kennen². Auf dieser Grundlage sind eingehende Analysen der Besiedlung möglich, die z. B. die Besiedlungsdichte, das Verhältnis zur natürlichen Umwelt, gegenseitige

¹ Kruk, Milisauskas 1999.

² Czekał-Zastawny 2001.

¹ Kruk, Milisauskas 1999.

² Czekał-Zastawny 2001.

Ryc. 1. Rozmieszczenie punktów osadniczych kultury ceramiki wstęgowej rytej na prawobrzeżu górnej Wisły – stan badań na rok 2001; 1 – osada, 2 – obozowisko, 3 – ślad osadniczy, 4 – stanowisko o niepewnej przynależności do kultury ceramiki wstęgowej rytej (wg Czekaj-Zastawny 2001).

Abb. 1. Lokalisierung der Siedlungsaktivitäten der Linienbandkeramik auf der rechten Seite der oberen Weichsel – der Forschungsstand 2001: 1 – Siedlung, 2 – Lagerstätte, 3 – Aufenthaltsspuren, 4 – Fundstelle mit nicht sicheren Zugehörigkeit der Linienbandkeramik (nach Czekaj-Zastawny 2001).

wzajemne relacje pomiędzy poszczególnymi osadami i skupiskami osadniczymi. Region ten wyznacza również południową granicę osadnictwa kultury ceramiki wstęgowej rytej na ziemiach polskich, a najbliższe skupiska osadnicze związane są już z terenami zakarpaczkimi.

Osadnictwo kultury ceramiki wstęgowej rytej na obszarze Podkarpacia znane jest przede wszystkim z terenów lessowych, rozciągających się na linii wschód–zachód od górnej Wisły po środkowe dorzecze Sanu. Poza tymi terenami osadnictwo tej kultury praktycznie nie jest znane. Najbardziej liczne zgrupowania śladów osadnictwa występuje pomiędzy Krakowem a Tarnowem (skupisko zachodnie) oraz w środkowym biegu Wisłoka (skupisko wschodnie). Skupisko zachodnie składa się z licznych śladów osadnictwa na lessach wielicko-bocheńskich oraz sąsiadującej z nim grupy zlokalizowanej na prawym brzegu Uzwicy. Natomiast w skupisku wschodnim można wyodrębnić jedno duże nagromadzenie stanowisk wokół Rzeszowa oraz strefę nieco bardziej rozproszonego osadnictwa między Rzeszowem, Przeworskiem a Przemyślem. Oba skupiska rozdzielone są dorzeczem Wisłoki, gdzie nie znaleziono dotąd stanowisk omawianej kultury³.

Na terenach dzisiejszej Ukrainy kultura ceramiki wstęgowej rytej występuje w trzech podstawowych koncentracjach: na terenie Wołynia, a w szczególności wokół miasta Łuck i Równie⁴ oraz nad górnym i nad środkowym Dniestrem⁵. Najbardziej charakterystyczną cechą tych ugrupowań na terenie Ukrainy jest prawie całkowity brak w zdobieniu naczyń tzw. ornamentu żelazowskiego (były to poprzeczne karby na liniach rytych), który to sposób zdobienia jest bardzo charakterystyczny i dla stanowisk podkrakowskich i podrzeszowskich. Jest to jedno z zagadnień, które archeolodzy starają się wyjaśnić. Grupy te wykazują pewne odrębne cechy lokalne, jakkolwiek najbardziej ich charakterystyczną wspólną cechą jest kontynuowanie dekoracji ceramiki w stylistyce „nutowej” i jak już wspomniano, prawie brak ornamentyki „żelazowskiej”⁶. W efekcie zamieszkiwania na terenach obfitujących w dobrej jakości krzemień wołyński, bardzo szybko rozwinęła się tu również lokalna wytwórczość narzę-

Kontakty zwischen einzelnen Siedlungen sowie Besiedlungskonzentrationen betreffen. Die hier näher betrachtete Region bildet die südliche Grenze der Linienbandkeramischen Kultur in den polnischen Gebieten; die nächsten entsprechenden Besiedlungskonzentrationen liegen jenseits der Karpaten.

Die Besiedlung der Linienbandkeramischen Kultur im Karpatenvorland ist vor allem von den Lössböden bekannt, die sich von der oberen Weichsel bis zum mittleren Sangebiet in West-Ost-Richtung erstrecken. Außerhalb jener Regionen ist eine Besiedlung dieser Kultur praktisch unbekannt. Die zahlreichsten Besiedlungsspuren kommen zwischen Krakau und Tarnów (die westliche Konzentration) sowie im mittleren Wisłokgebiet (die östliche Konzentration) vor. Die westliche Konzentration besteht aus zahlreichen Siedlungsresten in den Lössgebieten um Wieliczka und Bochnia sowie am rechten Ufer der Uzwica. In der östlichen Konzentration kann eine große Anhäufung von Fundstellen um Rzeszów sowie eine Zone verstreuter Besiedlung zwischen Rzeszów, Przeworsk und Przemyśl benannt werden. Die beiden Ballungsgebiete trennt die Wisłokaregion, wo bislang keine solchen Fundplätze bekannt geworden sind³.

Auf dem Gebiet der heutigen Ukraine tritt die Linienbandkeramische Kultur in drei Hauptkonzentrationen auf: in Wolhynien, besonders um die Städte Luck und Rivne⁴ sowie am oberen und mittleren Dnjestr⁵. Das charakteristischste Merkmal der ukrainischen Gruppierungen ist das nahezu vollständige Fehlen des sog. Żeliezovce-Verzierungsornaments an der Keramik, das durch Querkerben auf Ritzlinien gebildet wird. Diese Verzierungsweise ist hingegen sowohl für die Fundstellen des Krakauer Landes als auch für jene der Region von Rzeszów überaus typisch. Mit der Herausarbeitung derartiger lokaler Merkmale und den Ursachen für ihre Verteilung beschäftigen sich die Archäologen. Die Gruppen in der Ukraine weisen gewisse lokale Merkmale auf. Ihre gemeinsamen Charakteristika sind jedoch die Fortsetzung der Keramikdekoration im „Notenstil“ und das erwähnte, fast vollständige Fehlen des Żeliezovce-Ornaments⁶. Die Besiedlung der an qualitativem wolhynischem Feuerstein reichen Gebiete hatte zur Folge, dass sich hier frühzeitig eine lokale Produktion von Werkzeu-

³ Czekaj-Zastawny 2001.

⁴ Ochrimienko 2001.

⁵ Larina 1991.

⁶ Kozłowski 1985.

³ Czekaj-Zastawny 2001.

⁴ Ochrimienko 2001.

⁵ Larina 1991.

⁶ Kozłowski 1985.

dziowa, nieco odmienna od tego, co znamy z zachodniego obszaru występowania kultury wstęgowej.

Dom i podwórze

Pojedyncze gospodarstwo było podstawową jednostką organizacji społecznej i ekonomicznej wczesnych rolników. Na podstawie analizy rozmieszczenia różnych obiektów nieruchomości oraz materiałów zabytkowych, przeprowadzonych na stanowisku Langweiler 8 w Nadrenii ustalono, że działalność związana z jednym gospodarstwem skupiała się w promieniu 25 m wokół tzw. długiego domu o konstrukcji słupowej. Na tej podstawie możemy przypuszczać, że odległości pomiędzy współcześnie funkcjonującymi domostwami musiały być znaczne. Wsie składały się zazwyczaj z kilku długich domów słupowych o wymiarach sięgających 50 m długości i 7 m szerokości. Dachy takich domów były dwuspadowe, wsparte na dwu lub trzech rzędach poprzecznych słupów wewnętrznych.

Na obszarze Podkarpacia osady zbadane w różnym stopniu ujawniły ślady od jednego do kilkunastu naziemnych domostw słupowych, charakterystycznych dla tej kultury. Wielkość osad, jak i zagęszczenie obiektów nieruchomości na odkrytych powierzchniach jest różne. Na przykład w Brzeziu odsłonięto 18 arów, na których znajdowały się pozostałości po trzech takich budowlach. Natomiast na jednym z ostatnio badanych stanowisk w Zwięzycy na powierzchni 18 arów znajdowało się 8–9 długich domów kultury ceramiki wstęgowej rytej (pochodziły one jednak z różnych faz zabudowy). Generalnie wszędzie zarysom domów towarzyszą jamy budowlane, powstałe na skutek wybierania surowca do wylepienia ścian. Są to podłużne, bardzo duże obiekty, zawierające zazwyczaj największe ilości zabytków, pochodzące głównie z czasów użytkowania sąsiadujących z nimi naziemnych domów słupowych.

Z badań na osadzie w Olszanicy pod Krakowem wynika, że układ zabytków ruchomych jest ściśle związany z rozmieszczeniem domostw słupowych i innych obiektów. W rezultacie tych analiz stwierdzono na przykład, że narzędzia krzemienne nie były wyrzucane po ich całkowitym zużyciu lecz przechowywane w jednym miejscu. Z tego stanowiska pochodzą również sugestie dotyczące różnic w przestrzennym podziale przestrzeni gospodarczej na męską i żeńską. Stwierdzono bowiem, że drapacze grupowały się w zachodniej części jednego z domostw, natomiast rdzenie

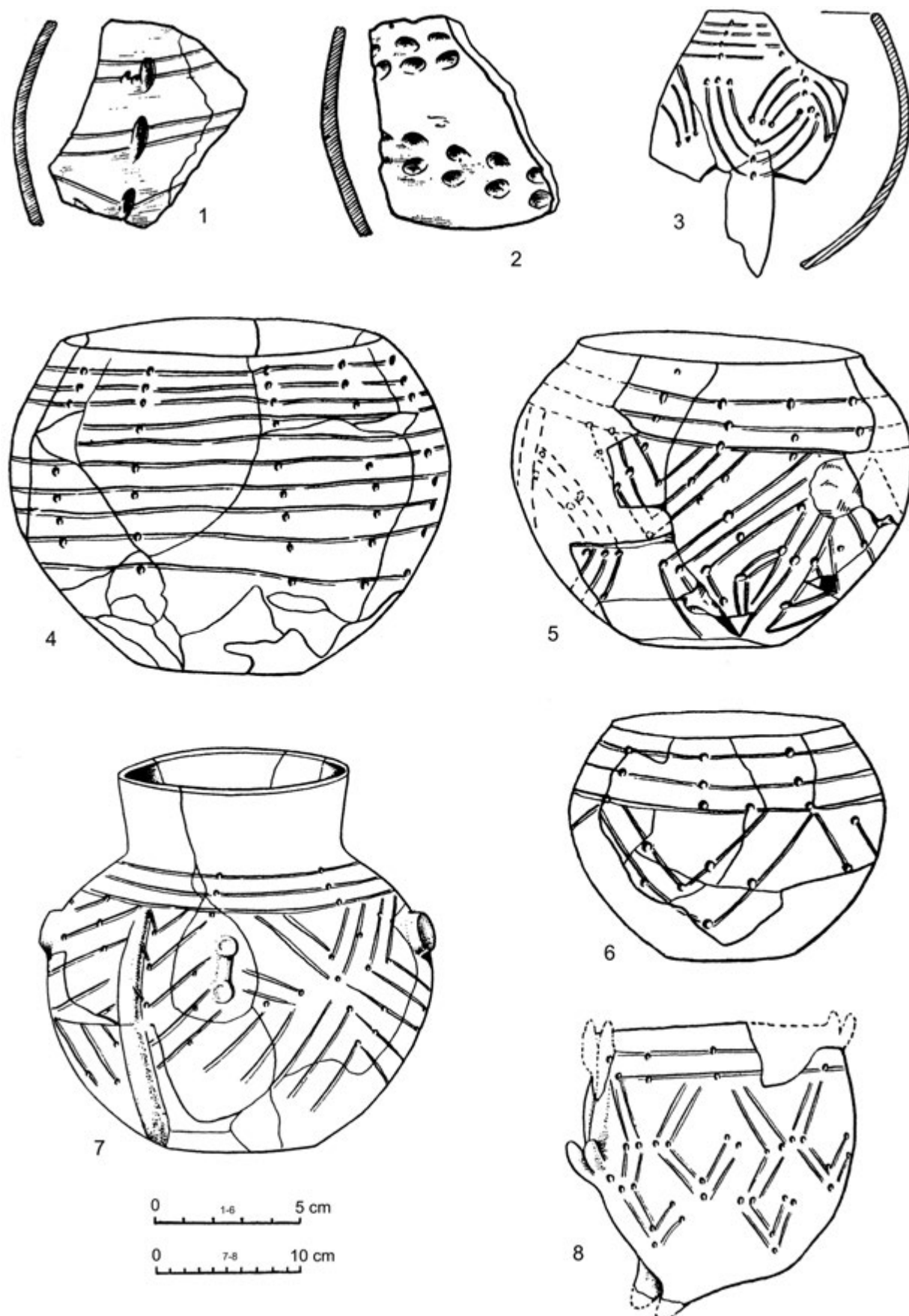
gen entwickelte, deren Typen etwas von jenen der westlichen Bandkeramischen Kultur abwichen.

Haus und Hof

Der Hof war die grundlegende Einheit der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Organisation der damaligen Ackerbauern. Bei der in Langweiler Fpl.8 (Nordrhein-Westfalen, Deutschland) durchgeführten Analyse der Verteilung verschiedener Siedlungsbefunde und Funde wurde festgestellt, dass sich die mit dem Hof zusammenhängende Wirtschaft im Umkreis von 25 m um das Hauptgebäude, ein Pfostenlanghaus, konzentrierte. Daraus können wir schließen, dass die Entfernungen zwischen diesen Häusern beträchtlich waren. Die Siedlungen bestanden gewöhnlich aus einigen Pfostenlanghäusern von bis zu 50 m Länge und 7 m Breite. Ihre Satteldächer stützten sich auf zwei Reihen von Innenpfosten.

In den Siedlungen des Karpatenvorlandes wurden in unterschiedlichem Ausmaß Spuren von einem bis zu einem Dutzend ebenerdiger Pfostenhäuser beobachtet, wie sie für diese Kultur charakteristisch waren. Die Siedlungsgröße, -intensität und Befunddichte sind in den freigelegten Flächen unterschiedlich. In Brzezie wurden beispielsweise auf einer Fläche von 18 Ar Reste von drei solchen Bauwerken freigelegt. In einer der unlängst untersuchten Fundstellen in Zwięzycy gab es auf der ebenso großen Fläche hingegen 8–9 Langhäuser der Linienbandkeramischen Kultur. Sie stammten allerdings aus mehreren Siedlungsphasen. Allerorten treten neben den Hausgrundrissen Gruben auf, die zur Lehmentnahme für den Wandbewurf dienten. Es sind längliche, sehr große Objekte, die in der Regel größere Mengen von Funden – hauptsächlich aus der Nutzungszeit der benachbarten Pfostenhäuser – enthalten.

In der Siedlung von Olszanica bei Krakau konnte festgestellt werden, dass die Verteilung der Funde mit der Lage der Pfostenhäuser und anderer Objekte korrespondiert. So wurde beobachtet, dass die Feuersteinwerkzeuge nach ihrem Gebrauch nicht weggeworfen, sondern an einer bestimmten Stelle aufbewahrt wurden. Von diesem Fundplatz stammen auch Hinweise auf eine Gliederung des Wirtschaftsraumes in einen männlichen und einen weiblichen Bereich: die Kratzer gruppierten sich im Westteil eines Hauses, die Kerne fast ausschließlich in seinem Ostteil. Die Kratzer sollen laut dieser Hypothese als kleine kratzende Werkzeuge zur Lederbearbeitung durch Frau-

Ryc. 2. Wybór ceramiki kultury ceramiki wstęgowej rytej z terenów Ukrainy (wg Passek, Černyš 1963).

Abb. 2. Eine Auswahl der Linienbandkeramik aus dem Territorium der Ukraine (nach Passek, Černyš 1963).

Ryc. 3. Częściowo odkryty długi dom słupowy kultury ceramiki wstęgowej rytej na stanowisku Zwiężczyca 3 w pobliżu Rzeszowa (Fot. M. Dębiec).

Abb. 3. Ein teilweise freigelegtes Langhaus der linienbandkeramischen Kultur von der Fundstelle Zwiężczyca 3 in der Nähe Rzeszów (Foto M. Dębiec).

występowały niemal wyłącznie w jego partii wschodniej. Drapacze jako niewielkie narzędzia skrobiące miałyby służyć w myśl tej hipotezy do wyprawiania skór. Natomiast obróbka rdzeni i wytwarzanie narzędzi stanowiłyby domenę mężczyzn⁷.

W obrębie osad wstęgowych znajdowały się wydzielone miejsca przeznaczone do różnego rodzaju prac gospodarskich. W Olszanicy pod Krakowem natrafiono m.in. na piece gliniane, wykorzystywane prawdopodobnie do przygotowywania pożywienia⁸. W wypełniskach jam związanych z tymi konstrukcjami znaleziono ślady kilku gatunków zbóż i innych roślin użytkowych (pszenica orkisz, komosa biała, rdest powojowy, przytulia fałszywa, goździkowate itp.). Piece takie są dość rzadko spotykane na osiedlach wczesnoneolitycznych. W Olszanicy znaleziono je w skupisku jam położonym w pewnej odległości od domów. Nieco częstsze są piece na stanowiskach niemieckich, gdzie dzięki szerokopłaszczyznowym badaniom wykopaliskowym uwaga badaczy nie skupia się wyłącznie na domu i jego najbliższym otoczeniu.

Na terenie Podkarpacia jedyne jak dotąd pozostałości pieca odkryto na osadzie w Zwiężczy. Swoją budową i umiejscowieniem w obrębie skupiska różnej wielkości jam nawiązuje do odkryć wymienionych powyżej. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy było to otwarte palenisko, czy też całkiem zakryty piec gliniany, albowiem zachowały się jedynie dol-

en giedient haben, während die Bearbeitung der Kerne und die Anfertigung von Werkzeugen männliche Tätigkeiten gewesen seien⁷.

In den Siedlungen der bandkeramischen Kultur befanden sich besondere Plätze für diverse wirtschaftliche Arbeiten. In Olszanica bei Kraków wurden u.a. Tonöfen entdeckt, die wahrscheinlich für die Nahrungszubereitung verwendet wurden⁸. In der Verfüllung der mit diesen Öfen zusammenhängenden Gruben wurden Spuren von verschiedenen Getreidearten und anderen Nutzpflanzen gefunden (Spelzweizen, weißer Gänsefuß, kleiner Windenknöterich, Frühlings-Kreuzlabkraut, Nelkengewächse u.ä.). Solche Öfen sind in frühneolithischen Siedlungen Polens bislang nur selten nachgewiesen worden. In Olszanica wurden sie in Konzentration und etwas separiert von den Häusern angetroffen. Etwas häufiger sind derartige Öfen an den deutschen Fundstellen, wo sich dank großflächiger Grabungsarbeiten die Aufmerksamkeit der Forscher nicht nur auf das Haus und dessen nächste Umgebung richtet.

Die bisher einzigen Ofenreste im Karpatenvorland wurden in der Siedlung von Zwiężczyca gefunden. Es ist allerdings unklar, ob es sich um eine offene Herdstelle oder um einen Kuppelofen handelte, da sich nur untere Konstruktionspartien erhalten hatten. Aus einer Grube direkt am Ofen konnten viele gebrannte Lehmewurfreste geborgen werden, die vom Ofen

⁷ Milisauskas 1989; Milisauskas, Kruk 1999.

⁸ Milisauskas, Kruk 1999.

⁷ Milisauskas 1989; Milisauskas, Kruk 1999.

⁸ Milisauskas, Kruk 1999.

ne partie konstrukcji. Natomiast w głębokim obiekcie tuż obok pieca natrafiono na bardzo dużą ilość przepalanej polepy konstrukcyjnej, co sugeruje sytuację przedstawianą na rekonstrukcjach pieców do wypału ceramiki z terenów Niemiec. Po wypaleniu naczyń ceramicznych rozbijano górną część pieca i usuwano ją do pobliskiej jamy odpadkowej. Być może miejsce to było następnie wykorzystywane jako zwykłe palenisko, co sugerują analizy rozprzestrzenienia zabytków w najbliższej przestrzeni tego obiektu. Nieco dalej od paleniska, wokół niego znajdowało się kilka jam, w których przeważał materiał kamienny i krzemienisty. Większość tego materiału stanowią narzędzia krzemienne, tłuki kamienne i krzemienne, odłupki, wióry oraz odpadki produkcyjne. Nie są to zatem pozostałości krótkotrwałych działań, a dodatkowo koncentrują się one idealnie wokół wcześniejszego pieca. Wszystko wskazuje zatem na to, że odbywała się tam intensywna działalność gospodarcza, związana z wtórnym wykorzystaniem miejsca obok domu, stanowiącego źródło ciepła i światła.

Wokół osady

Wśród ważnych zagadnień archeologii istotne miejsce zajmują rozważania nad gospodarczymi podstawami społeczności pradziejowych oraz ich związki ze środowiskiem naturalnym. Ważnych informacji o rolnictwie we wczesnym neolicie dostarczają oszacowania wielkości powierzchni uprawnej, niezbędnej dla wyżywienia ówczesnych grup ludzkich. Jedną z metod badania tych zagadnień są próby ustalenia zależności między potrzebami grup ludzi zamieszkujących konkretne osady a wielkością i charakterem danego obszaru wraz z jego specyfiką środowiskową. Punktem wyjścia takich studiów były rozmaite metody statystyczne, informacje z dziedziny ekologii, ekonomii czy informacje etnograficzne.

Najpopularniejszym, szeroko stosowanym w odniesieniu do ludności różnych okresów pradziejów sposobem w badaniach zachowań terytorialnych społeczności pradziejowych jest metoda „*site catchment*”. W metodzie tej przyjęto za podstawę wnioskowania tzw. „zasadę najmniejszego wysiłku” sformułowaną przez G. Z. Zipfa⁹. W myśl tej zasady zdolności i możliwości społeczności ludzkich do efektywnej eksploatacji zasobów naturalnych zależały od wydatkowanej na ten cel energii. Granicę opłacalności gospodarowania „rolniczego” określa dystans wyznaczony przez

stammen und für eine Kuppelkonstruktion sprechen. Das Objekt wäre dann mit Brennöfen aus den deutschen Gebieten vergleichbar. Nach dem Gefäßbrand wurde der obere Teil des Ofens zerschlagen und in der Abfallgrube entsorgt. Die Vorrichtung dürfte später als einfache Feuerstelle genutzt worden sein, worauf die Verteilung der Funde in ihrer nächsten Umgebung hindeutet. In größerer Entfernung von der Feuerstelle gab es einige Gruben, die Stein- und Silexmaterial enthielten: vorwiegend Feuersteinwerkzeuge, Schläger, Abschlüge, Klingen und Produktionsabfälle. Sie zeugen von länger währenden Aktivitäten im Umkreis des früheren Ofens. Alles weist darauf hin, dass es dort zu intensiven wirtschaftlichen Tätigkeiten kam, die mit der sekundären Nutzung des neben dem Haus gelegenen Ofens als Wärme- und Lichtquelle verbunden waren.

Die Umgebung der Siedlung

Unter den archäologischen Fragen nehmen die Überlegungen zu den wirtschaftlichen Grundlagen der urgeschichtlichen Gemeinschaften und deren Verhältnis zur natürlichen Umwelt einen bedeutenden Platz ein. Wichtige Informationen über die Agrarwirtschaft im Frühneolithikum liefert die Bestimmung der für die Ernährung der damaligen Menschengruppen notwendigen Ackerfläche. Eine methodische Herangehensweise ist dabei der Versuch, das Verhältnis zwischen den Bedürfnissen der in der Siedlung lebenden Menschen und der Größe sowie dem Charakter des betreffenden Wirtschaftsraumes und seinen geologisch-ökologischen Eigenschaften zu bestimmen. Die Grundlage solcher Studien sind verschiedene statistische Methoden, Informationen aus dem Bereich der Ökologie, Ökonomie und Ethnographie.

Die populärste, für verschiedene vorgeschichtliche Perioden oft angewandte Methode zur Erforschung von Raumnutzungsmustern ist das „*site catchment*“. Dabei bildet das von G. K. Zipf formulierte sog. „Prinzip des geringsten Aufwandes“⁹ eine wesentliche Grundlage. Diesem Grundsatz gemäß waren die Fähigkeiten und Möglichkeiten der menschlichen Gemeinschaften, die naturräumlichen Angebote effektiv zu nutzen, von der dafür aufzuwendenden Energie abhängig. Demnach ist Agrarwirtschaft nur bis zu einer Distanz von 5 km sinnvoll, was einem ca. einstündigen Fußmarsch entspricht; am effektivsten wird in

⁹ Zipf 1965.

⁹ Zipf 1965.

Ryc. 4. Najbliższe otoczenie (w promieniu 1 km) wokół osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w Zwięczyca 3.
Abb. 4. Das Nachbargebiet (im Radius von 1 Km.) der Siedlung der linienbandkeramischen Kultur in Zwięczyca 3.

godzinę marszu (5 km), zaś najefektywniej gospodaruje się w promieniu 1 km od osady¹⁰.

Ostrożne próby oszacowania terytorium eksploatowanego przez osadę podjęto także w odniesieniu do osiedla „wstęgowego” w Zwięczyca. Omawiane stanowisko usytuowane jest na lessowej terasie nadzalewowej lewego brzegu Wisłoka. Obecne koryto tej rzeki przebiega ok. 400 metrów na południe od stanowiska. Osada położona jest na stoku nieznacznego wyniesienia opadającego w kierunku terasy zalewowej Wisłoka

einem Umkreis von 1 km von der Siedlung gewirtschaftet¹⁰.

Vorsichtige Schätzungen gibt es auch für den Wirtschaftsraum der bandkeramischen Siedlung in Zwięczyca. Die behandelte Fundstelle befindet sich auf einer hochwasserfreien Lössterrasse am linken Wislokufer. Heute verläuft der Fluss ca. 400 m südlich der Fundstelle. Die Siedlung liegt am Hang einer kleinen, zur Überschwemmungsterrasse des Wisłok und zu dem kleinen Fluss Lubcza abfallenden Erhebung.

¹⁰ Vita-Finzi, Higgs 1972; Kruk, Alexandrowicz, Milisaukas, Śnieszko 1996.

¹⁰ Vita-Finzi, Higgs 1972; Kruk, Alexandrowicz, Milisaukas, Śnieszko 1996.

ka oraz niewielkiego ciek rzecznego Lubczy. Z trzech stron ograniczone jest dolinami rzek (Wisłok, Lubcza, Paryja) oraz znacznym obniżeniem będącym paleomeandrem. Jedyny łatwy dostęp do osady znajdował się od strony północno-zachodniej.

W myśl modelu „*site catchment*” dla stanowiska w Zwiężycy obliczono obszar w promieniu 1 km od osady, który wynosi około 314 ha, przy czym samo stanowisko zajmuje 11,2 ha powierzchni. Teren, na którym uprawy i wypasy w znacznym stopniu były ograniczone (terasa akumulacyjna) zajmował 171 ha i stanowił 54,5% wyznaczonego okręgu, teren sprzyjający uprawom i wypasowi (wyższe poziomy terasy zalewowej, terasa nadzalewowa oraz wysoczyzna) obejmował 132 ha i zajmował 42% badanego obszaru. Z obliczeń wyłączono obszar stanowiska, zakładając, że co najmniej część tego obszaru zajęta była przez budynki mieszkalne, inne urządzenia gospodarcze oraz pozostałości opuszczonych domów.

Podobne wyliczenia można również przeprowadzić odnośnie do obszarów niezbędnych dla hodowli. Punktem wyjścia były tu ustalenia C. Bakels¹¹. Dokonując obliczeń pod kątem wypasów uwzględniono całą analizowaną przestrzeń w promieniu 1 km, gdyż w tym celu mogła być również wykorzystywana strefa wyłączona z upraw (chodzi tu szczególnie o pozyskiwanie paszy, a w mniejszym stopniu sam wypas). Przeprowadzone symulacje wykazały, że areal ziem nadających się pod uprawy nie był zbyt duży. Populacja licząca 75 osób musiałaby wykorzystywać prawie 50% wszystkich dostępnych pod uprawę obszarów w promieniu 1 km. Jednocześnie prawie 86% całego obszaru zawartego w tak wyznaczonym terenie musiałoby być wykorzystywane na pozyskiwanie paszy dla zwierząt¹².

Gospodarowanie około 75-osobowej grupy na terenie 1 km wokół osady powodowałoby zatem obciążenie środowiska, które przekraczałoby jego możliwości produkcyjne. Można więc sądzić, że terytorium eksploatowane przez osadę rozciągało się na terytorium większym niż zawarte w okręgu o promieniu 1 km, najprawdopodobniej w kierunku północnym. Teren na południe oraz wschód najprawdopodobniej należy wykluczyć ze względu na przeszkodę w postaci rzeki Wisłok, stronę zachodnią częściowo ograniczał paleomeander. Rzeczka Paryja płynąca na północ od stanowiska nie stanowiła przeszkody terenowej w znacznym stopniu utrudniającej komunikację i eks-

Von drei Seiten ist sie durch Flusstäler (Wisłok, Lubcza, Paryja) sowie die Niederung eines Altarms begrenzt. Der einzige leichte Zugang zur Siedlung ergab sich auf der Nordostseite.

Im Sinne des „*site catchment*“-Modells wurde für die Fundstelle in Zwiężycza ein Wirtschaftsareal mit einem Radius von 1 km errechnet, was ca. 314 ha Fläche entspricht, wobei die Fundstelle selbst eine Fläche von 11,2 ha einnimmt. Das Terrain der Akkumulationsterrasse, das nur in beschränktem Maße für Ackerbau und Weidenutzung zur Verfügung stand, nahm 171 ha ein und machte 54,5% des bestimmten Bereiches aus. Das für Ackerbau und Weide günstige Areal – die höheren Regionen der Überschwemmungsterrasse, die über dem Überschwemmungsgebiet gelegene Terrasse sowie die Hochfläche – umfasste 132 ha, und damit 42% des erschlossenen Wirtschaftsgeländes. In dieses wurde der Siedlungsbereich nicht mit eingerechnet, da sicherlich zumindest ein Teil davon mit Häusern, Wirtschaftsanlagen und Überresten aufgebener Gebäude belegt war.

Ähnliche Berechnungen kann man für die zur Tierzucht notwendigen Gebiete vornehmen. Grundlage hierfür sind die Überlegungen von C. Bakels¹¹. Dafür wurde der ganze analysierte Raum im Umkreis von 1 km berücksichtigt, weil für die Weidewirtschaft auch die aus dem Ackerbau ausgeschlossene Zone genutzt werden konnte, und zwar für die Gewinnung von Futter und in geringem Maße zur Beweidung selbst. Die Kalkulation zeigt, dass das für den Anbau geeignete Areal nicht allzu groß war. Eine 75 Personen zählende Population hätte fast 50% aller für den Anbau zugänglichen Bereiche im Umkreis von 1 km genutzt während fast 86% des ganzen so bestimmten Gebietes für die Gewinnung von Viehfutter verbraucht werden müsste¹².

Die wirtschaftliche Aktivität einer Gruppe von 75 Personen auf einem Gebiet von 1 km Radius um die Siedlung dürfte eine starke Belastung für die Umwelt gewesen sein, die deren Regenerationsmöglichkeiten überschritten hätte. Es kann deshalb angenommen werden, dass das von den Siedlern genutzte Areal über 1 km Radius hinausging, wahrscheinlich in nördlicher Richtung. Im Süden und Osten stellten der Fluss Wisłok, im Westen der Altarm Hindernisse für die Ausweitung der Wirtschaftsfläche dar. Der kleine, nördlich der Siedlung fließende Fluss Paryja bildete

¹¹ Bakels 1992.

¹² Dębiec, Dzbyński, Pelisiak 2005.

¹¹ Bakels 1992.

¹² Dębiec, Dzbyński, Pelisiak 2005.

Ryc. 5. Fragment glinianej figurki ludzkiej ze stanowiska Zwiężczyca 3 (Fot. M. Dębiec).

Abb. 5. Fragment der menschlichen Tonplastik von der Fundstelle Zwiężczyca 3 (Foto M. Dębiec).

placowanie środowiska poza nią. Tam też znajdowały się tereny najdogodniejsze do rolniczej eksploatacji¹³.

Spółeczeństwo

Poważnym utrudnieniem w badaniach nad społeczeństwem wczesnych rolników na Podkarpaciu jest całkowity brak cmentarzysk i grobów, które są nadal głównym źródłem wiedzy o społeczeństwie pradziejowym. Pojedyncze groby tej kultury odkryto dotychczas jedynie w Aleksandrowicach w Małopolsce w związku z budową autostrady A4¹⁴. Baza źródłowa będzie się na pewno powiększać w miarę tego, jak intensyfikowane będą szerokopłaszczyznowe badania archeologiczne. Doświadczenia archeologów krajów europejskich pod tym względem wskazują, że cmentarzyska lokowano zwykle w pewnym oddaleniu od osad wstęgowych, które wynosi 400–600 m.

Badania cmentarzysk (ale nie tylko) pozwalają nam dziś postrzegać społeczeństwo kultury ceramiki wstęgowej rytej jako mało zróżnicowane. Wszelkie różnice w pozycji społecznej miały bezpośredni związek z płcią i wiekiem jednostek oraz z gospodarowaniem domowym. Kobiетom przypadały głównie zadania w gospodarstwie przydomowym, natomiast mężczyźni zajmowali się pracą na roli, hodowlą oraz łowiectwem. Władza bazująca na osobistym prestiżu jednostek należała do starszych mężczyzn, będących

hingegen keine Einschränkung für die Kommunikation und die Nutzung des Geländes jenseits des Gewässers. Dort befanden sich auch die für den Ackerbau günstigsten Gebiete¹³.

Gesellschaft

Das Verständnis der gesellschaftlichen Verhältnisse der frühen Ackerbauern im Karpatenvorland wird durch das weitgehende Fehlen von Gräbern erschwert, die nach wie vor die Hauptquelle des Wissens über die vorgeschichtliche Gesellschaft sind. Einzelne Gräber der Linienbandkeramik-Kultur sind bis jetzt lediglich in Aleksandrowice in Kleinpolen entdeckt worden, im Zusammenhang mit dem Bau der Autobahn A4¹⁴. Die Quellenbasis wird sich gewiss erweitern, wenn die großflächigen archäologischen Untersuchungen häufiger werden. Diesbezügliche Erfahrungen der Archäologie aus anderen Teilen Europas weisen darauf hin, dass die Gräberfelder meist in gewisser Entfernung von den bandkeramischen Siedlungen lagen, etwa 400–600 m entfernt.

Die Untersuchungen der Gräberfelder und andere Aspekte der archäologischen Quellen lassen darauf schließen, dass die Gesellschaft der linienbandkeramischen Kultur sozial wenig differenziert war. Alle Unterschiede in der gesellschaftlichen Position hingen unmittelbar mit dem Geschlecht und dem Al-

¹³ Dębiec, Dzbyński, Pelisiak 2005.

¹⁴ Czekał-Zastawny 2000.

¹³ Dębiec, Dzbyński, Pelisiak 2005.

¹⁴ Czekał-Zastawny 2000.

reprezentantami rodów. Na taki obraz społeczeństwa wskazują analizy cmentarzysk z Niemiec i Czech, na których stwierdzono charakterystyczny rozkład wyposażenia grobowego. Ciężkie kamienne narzędzia, będące zapewne zarówno oznaką prestiżu, jak i wykonywanej roli, znajdowane są głównie w grobach starszych mężczyzn. Natomiast drobne ozdoby i ceramika występują zawsze w grobach kobiecych. Niektóre narzędzia kamienne kultury ceramiki wstęgowej rytej musiały być nośnikami specjalnych treści symbolicznych, które archeolodzy definiują jako prestiżowe.

Do takich bardzo rzadkich znalezisk należą czekany kamienne kultury ceramiki wstęgowej rytej, które odkryto na osadzie w Zwięzycy. Do dziś znamy ok. 40 takich zabytków z całego terenu kultury ceramiki wstęgowej rytej¹⁵. W niemieckiej literaturze znane są pod nazwą *doppelschneidige Hacken* lub *Doppelhacken*¹⁶. Nazwa taka wynika z ich formy jako narzędzia z poprzecznie wykonanym ostrzem, nawiązującym do motyki. Również w polskiej literaturze M. Cabalska zwróciła uwagę na ten aspekt przedmiotu, proponując nazwę motyka dwustronna¹⁷.

W literaturze przedmiotu można znaleźć przykłady podobnych znalezisk. Są one rozpatrywane głównie w aspekcie ich znaczenia symbolicznego dla społeczności wczesnych rolników w Europie. Najnowsze omówienie tej problematyki znajduje się w artykule A. Czekaj-Zastawny¹⁸. Najlepszym argumentem na rzecz takiej tezy jest konstrukcyjna podatność omawianego narzędzia na uszkodzenia ze względu na obecność wywierconego otworu. Z jednej strony osłabia on całą konstrukcję przedmiotu, a z drugiej strony otwór wydaje się zbyt mały, by mógł spełniać swoje funkcje. Potwierdzeniem tych obserwacji jest fakt, że prawie wszystkie znane do tej pory czekany kamienne posiadają uszkodzenia właśnie części przyotworowej. Nie przeszkadzało to jednak ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej, by umieszczać je w uszkodzonej postaci jako dary w grobach¹⁹.

Czekany występują w dwóch typach obiektów, tj. w grobach ciałopalnych i w jamach osadowych oraz jako znaleziska luźne. Najwięcej zabytków zostało odkrytych jako znaleziska luźne. Do tej kategorii należy również do niedawna jedyny znany z Polski czekan

ter der Individuen sowie mit der Wirtschaftsführung zusammen. Den Frauen fielen hauptsächlich Aufgaben in der Hauswirtschaft zu, die Männer waren mit Ackerbau, Viehzucht und Jagd beschäftigt. Macht basierte auf dem persönlichen Prestige der jeweiligen Individuen, in der Regel älteren Männer als Vertretern der Familien. Auf dieses Bild der Gesellschaft weisen die Analysen von Gräberfeldern aus Deutschland und Tschechien hin, bei denen eine charakteristische Anordnung der Grabausstattung festgestellt wurde: Schwere Steinwerkzeuge, wohl ein Anzeichen des Prestiges und der sozialen Stellung, wurden hauptsächlich in Gräbern älterer Männer geborgen. Kleine Schmuckstücke und die Keramik treten dagegen in Frauengräbern auf. Manche Steinwerkzeuge der linienbandkeramischen Kultur waren wohl Träger bestimmter symbolischer Inhalte, die von den Archäologen als Prestigeobjekte definiert werden.

Zu den seltenen Funden gehören die Steinhacken der linienbandkeramischen Kultur, die in der Siedlung in Zwięzycy entdeckt wurden. Derzeit kennen wir aus dem ganzen Verbreitungsgebiet jener Kultur ca. 40 Funde¹⁵. In der deutschen Literatur sind sie unter dem Namen *doppelschneidige Hacken* oder *Doppelhacken* bekannt¹⁶. Dieser Name geht auf ihre Form mit einer quer angebrachten, an die Hacke anknüpfenden Schneide zurück. Auch in Polen hat M. Cabalska auf diesen Aspekt des Gegenstandes verwiesen und die Bezeichnung als *doppelseitige Hacke* vorgeschlagen¹⁷.

In der Literatur gibt es Beispiele für ähnliche Funde. Sie werden hauptsächlich unter dem Aspekt ihrer symbolischen Bedeutung für die Gemeinschaften der damaligen Ackerbauern in Europa untersucht. Die letzte Besprechung dieser Problematik enthält ein Artikel von A. Czekaj-Zastawny¹⁸. Das beste Argument für die Interpretation als Symbol ist die beschädigungsanfällige Konstruktion der Hacken, die sich aus dem gebohrten Loch ergibt. Einerseits vermindert es die Stabilität des Gerätes, andererseits scheint das Loch zu klein zu sein, um eine Schäftung zu ermöglichen. Diese Überlegungen werden durch den Umstand untermauert, dass fast alle bisher bekannten Hacken Beschädigungen im Bereich der Durchlochung aufweisen. Das hinderte die Bevölkerung der Linien-

¹⁵ Czekaj-Zastawny, Zastawny 2002.

¹⁶ Nieszery 1995, 157.

¹⁷ Cabalska 1960; Cabalska 1960a.

¹⁸ Czekaj-Zastawny 2004.

¹⁹ Nieszery 1995, 381, grób 209.

¹⁵ Czekaj-Zastawny, Zastawny 2002.

¹⁶ Nieszery 1995, 157.

¹⁷ Cabalska 1960; Cabalska 1960a.

¹⁸ Czekaj-Zastawny 2004.

z Krakowa (Wola Justowska). Pochodzi on jeszcze z XIX-wiecznych zasobów Muzeum Archeologicznego w Krakowie i ostatnio opisany został w szerokim europejskim kontekście przez A. Czekaj-Zastawny i A. Zastawnego²⁰.

Niezwykle rzadkim znaleziskiem na osadach wstęgowych jest również plastyka figuralna. Z obszaru Podkarpacia znanych jest kilka okazów. Na osadzie w Zwięzycy natrafiono na fragment figurki ludzkiej, który jednakże nie może być jednoznacznie przyporządkowany do kultury ceramiki wstęgowej. Zachowana jest część udowa obu nóg oraz podbrzusze, nogi co najmniej w części górnej były ze sobą połączone, a krok został ukazany przy pomocy wgłębienia. Zachowana niewielka odstająca krawędź może być pozostałością podbrzusza znaczniejszych rozmiarów lub też nadmiernie zaokrąglonych pośladków, czyli tzw. steatopygii, która jest częstą formą przedstawień na figurkach późniejszego kręgu lendzielskiego²¹. Brak jest śladów zdobień. Zachowane wymiary to: długość – 71 mm, szerokość – 51 mm, grubość – 28 mm.

Zakładając, że twórca zachował proporcje ciała ludzkiego, figurka musiała mieć około 20 cm wysokości. Zachowany fragment nie posiada jakichkolwiek cech płciowych, choć we wczesnym neolicie europejskim znane są głównie przedstawienia żeńskie²². Można zatem przypuszczać, że mamy do czynienia z przedstawieniem żeńskiej postaci stojącej. Najbliższe analogiczne znaleziska związane z wczesnym neolitem wystąpiły dotąd na osadzie kultury ceramiki wstęgowej rytej w Gwoźdźcu²³, gdzie znaleziono fragment glinianej nogi. Wspomnieć wypada jeszcze o domniemanym fragmencie główki odkrytej w Łańcut²⁴.

bandkeramik jedoch nicht daran, sie in beschädigter Form als Beigaben in Gräbern niederzulegen¹⁹.

Die Hacken treten in Brandgräbern und Siedlungsgruben sowie als Streufunde auf. Letztere sind häufiger. Dazu zählt auch das vor dem Neufund einzige derartige Exemplar aus Polen, ein Stück von Krakau (Wola Justowska). Er wurde im 19. Jh. geborgen, befindet sich im Archäologischen Museum in Krakau und wurde unlängst vor einem breiteren europäischen Kontext von A. Czekaj-Zastawny und A. Zastawny beschrieben²⁰.

Äußerst seltene Funde in den bandkeramischen Siedlungen sind Figuralplastiken. Aus dem Karpatenvorland sind einige Exemplare bekannt. In der Siedlung in Zwięzycia stieß man auf das Fragment einer kleinen menschlichen Figur, das allerdings nicht eindeutig aus der Bandkeramischen Kultur stammt. Erhalten haben sich der Unterleib sowie Teile der Beine, die zumindest im Oberteil miteinander verbunden waren. Der Schoß wurde durch eine Eintiefung markiert, der kleine absteigende Rand dürfte den Ansatz eines Unterleibes von größeren Ausmaßen oder von übermäßig rundlichen Gesäßbacken sein; also eine Figur mit Kennzeichen der sog. Steatopygie, die eine häufige Darstellungsform bei den Figuren des späteren Lengyel-Kreises ist²¹. Es fehlen Verzierungs Spuren. Die erhaltenen Ausmaße betragen in der Länge 71 mm, in der Breite 51 mm und in der Dicke 28 mm.

Wenn wir annehmen, dass der Schöpfer die Proportionen des menschlichen Körpers eingehalten hat, dürfte die Figur etwa 20 cm groß gewesen sein. Das erhaltene Fragment wies keine Geschlechtsmerkmale auf, obwohl im europäischen Frühneolithikum hauptsächlich weibliche Darstellungen bekannt sind²². Es kann also vermutet werden, dass wir es mit der Darstellung einer stehenden Frauengestalt zu tun haben. Die nächsten Analogien, die aus dem frühen Neolithikum stammen, traten in der linienbandkeramischen Siedlung von Gwoździec auf²³. Dort wurde ein Beinfragment gefunden. Außerdem gibt es ein angebliches Kopffragment aus Łańcut²⁴.

²⁰ Czekaj-Zastawny, Zastawny (2002).

²¹ Kaczanowska, Kozłowski 2002, 130.

²² Biehl 2000, 36.

²³ Kukułka 2000.

²⁴ Gruszczńska 1991.

¹⁹ Nieszery 1995, 381, Grab 209.

²⁰ Czekaj-Zastawny, Zastawny 2002.

²¹ Kaczanowska, Kozłowski 2002, 130.

²² Biehl 2000, 36.

²³ Kukułka 2000.

²⁴ Gruszczńska 1991.

BIBLIOGRAPHIE

- Bakels C. C.
1982 *Research on Land Clearance during the Early Neolithic in the Loess Regions of The Netherlands, Belgium and Northern France*, [in:] B. Frenzel (Hrsg.), *Evaluation of Land Surfaces Cleared from Forest by Prehistoric Man in Early Neolithic Times and the Time of Migrating Germanic Tribes*, Stuttgart, S. 47–55.
- Biehl P. F.
2000 *Neue Untersuchungen zur intentionalen Zerstörung frühkupferzeitlichen Menschenstatuetten Bulgariens*, [in:] S. Kadrow (Hrsg.), *A Turning of Ages (Im Wandel der Zeiten)*, Kraków, S. 25–45.
- Cabalska M.
1960 *Kultura pucharów lejkowatych*, [in:] *Pradzieje powiatu krakowskiego*, B. 1, Kraków, S. 143–234.
1960a *Neolityczne materiały kamienne*, [in:] *Pradzieje powiatu krakowskiego*, B. 1, Kraków, S. 235–264.
- Czekaj-Zastawny A.
2000 *Kultura ceramiki wstęgowej rytej w zachodniej części Małopolski – materiały do badań nad geografią osadnictwa*, Spraw. Arch. 52, S. 49–95.
2000 *Groby kultury ceramiki wstęgowej rytej z Aleksandrowic, stan. 2, gm. Zabierzów, woj. małopolskie*, Spraw. Arch. 52, S. 97–112.
2001 *Kultura ceramiki wstęgowej rytej na prawobrzeżu górnej Wisły – materiały do badań nad geografią osadnictwa*, Spraw. Arch. 53, S. 9–15.
2004 *Symbolic Objects in the Linear Pottery Culture*, [in:] A. Lukes, M. Zvelebil (Hrsg.), *LBK Dialogues. Studies in the formation of the Linear Pottery Culture*, Oxford, S. 177–180.
- Czekaj-Zastawny A., Zastawny A.
2002 *Wczesnoneolityczny czekan kamienny z Krakowa Woli Justowskiej*, Materiały Archeologiczne 33, S. 201–214.
- Dębiec M.
2006 *Terytorium eksploatowane przez ludność osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w Łańcucie, stan. 3, woj. podkarpackie*, *Analecta Archaeologica Resoviensia* 1, S. 29–62.
- Dębiec M., Dzbyński A.
2006 *Neue Funde der doppelschneidigen Geräte aus der linearbandkeramischen Siedlung in Zwiężczyca, Gemeinde Boguchwała, Wojewodschaft Podkarpackie*, Spraw. Arch. 58, S. 223–245.
- Dębiec M., Dzbyński A., Pelisiak A.
2005 *Terytorium eksploatowane przez społeczności osad wczesnoneolitycznych w Kotlinie Sandomierskiej na przykładzie osady KCWR w Zwiężczyca stan. 3*, [in:] M. Kuraś (Hrsg.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej (Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli 4)*, Stalowa Wola, S. 215–228.
- Gruszczyńska A.
1991 *Prace wykopaliskowe na osadzie neolitycznej w Łańcucie w latach 1982–1984*, MSROA 12, S. 149–155.
- Kaczanowska M., Kozłowski J. K.
2002 *Anthropomorphical and zoomorphical clay figurines from the Middle Phase of the Lengyel culture in Southern Poland*, *Archeologické rozhledy* 44, S. 129–136.
- Kozłowski J. K.
1974 *Über die Untersuchungen der östlichen Peripherien der Linear-Band-Keramik-Kultur*, AAC 14, S. 5–55.
1985 *The Eastern Areas of the Linear Band Pottery Culture*, [in:] A. Kokowski (Hrsg.), *Memoires Archeologiques*, Lublin, s. 51–70.
- Kruk J., Alexandrowicz S. W., Milisauskas S., Śnieszko Z.
1996 *Osadnictwo i zmiany środowiska naturalnego wyżyn les-sowych: Studium archeologiczne i paleogeograficzne nad neolitem w dorzeczu Nidzicy*, Kraków.
- Kruk J., Milisauskas S.
1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- Kukułka A.
2000 *Znalezisko wczesnoneolitycznej glinianej nogi z Gwoźdźca, st. 2*, MSROA 21, S. 181–183.
- Larina O. V.
1999 *Kuľtura linijno-lentočnoj keramiki pruto-dniestrovskogo regiona*, *Stratum Plus* 2, S. 10–140.
- Milisauskas S.
1989 *Specialized activity areas at Olszanica*, [in:] J. Rulf (Hrsg.), *Bylany Seminar 1987*, Prague, S. 233–242.
- Nieszczy N.
1995 *Linearbandkeramische Graberfeld in Bayern 16*, *Espelkamp*.
- Ochrimenko G.
2001 *Kuľtura linijno-stričkovoi keramiki na Volini*, Luck.
- Passek T. S., Černýš E. K.
1963 *Pamjatniki kuľtury linejno-lentočnoj keramiki na territorii SSSR*, Moskva.
- Vita-Finzi C., Higgs E. S.
1970 *Prehistoric Economies in the Mount Carmel Area of Palestine: Site Catchment Analysis*, *Proceedings of the Prehistoric Society* 36, S. 1–37.
- Zipf G. K.
1965 *Human Behavior and the Principle of Least Effort*, New York.

Renata Zych

SPOŁECZNOŚCI MIĘDZYRZECZA DNIESTRU I SANU W DOBIE ŚRODKOWEGO NEOLITU
(IV TYS. P.N.E.)

DIE GEMEINSCHAFTEN DES GEBIETES ZWISCHEN DNJESTR UND SAN
IM MITTELNEOLITHIKUM (4. JT. V.U. Z.)

W IV tysiącleciu BC obszar dorzeczy Sanu i Dniestru był terenem stykania się różnych kultur i przenikania różnych cech i wzorców kulturowych między nimi. Kulturami, które w tym czasie odegrały znaczącą rolę były kultura trypolska (KT) oraz kultura pucharów lejkowatych (KPL).

Kultura trypolska zajmowała obszar pomiędzy Seretem i Prutem a Dniestrem. Znana jest przede wszystkim z odkrytych osad. Znaleźiska cmentarzysk są stosunkowo rzadkie. Na zajmowanym przez nią obszarze istniały wielkie osady zakładane na terasach rzek. Domy były prostokątne ze ścianami glinianymi, po których pozostały zwały polepy tzw. płoszczadki. Domy były rozłożone półkolistie lub kolistie wokół centralnego placu, ewentualnie centralnie umieszczonego, większego od innych budynku. Osady były złożone z wielkiej liczby domów, tworząc nawet pewnego rodzaju protomiasta. Oblicza się, że największe osady mogły być zamieszkane nawet przez 10–14 tys. mieszkańców. Bardzo wysoki poziom osiągnęła kultura materialna, zwłaszcza wytwórczość krzemieniarska i przetwórstwo rud miedzi. Znajdowane są liczne wyroby miedziane takie jak: siekiery, topory, dłuta, zawieszki, bransolety itp. Ceramika tej kultury pod względem technologicznym, jak i artystycznym należy do najznakomitszych w eneolicie. Jest zdobiona techniką odciskową, jak i przede wszystkim malowaniem. Cechą charakterystyczną kultury trypolskiej jest występowanie dużej ilości zoo- i antropomorficznych glinianych figurek oraz glinianych modeli domów. Ludność KT prowadziła ekstensywną gospodarkę rolną. W późnej fazie rozwoju tej kultury coraz większą rolę zaczęło odgrywać pasterstwo, a dzięki kontaktom z kulturami stepowymi wschodniej Europy wprowadzono hodowlę konia.

W drugiej połowie V tysiąclecia BC na obszarze od Jutlandii po Kujawy pojawiła się kultura pucharów lejkowatych. W czasie swojego rozkwitu zasięgiem ob-

Im 4. Jt. v.u. Z. waren das San- und das Dnjestrgebiet ein Berührungsraum verschiedener Kulturen, der von gegenseitiger Durchdringung verschiedener Merkmale und Vorbilder gekennzeichnet war. Die Tripolje-Kultur (TK) und die Trichterbecherkultur (TBK) spielten zu dieser Zeit eine bedeutende Rolle.

Die Tripolje-Kultur nahm das Gebiet zwischen Seret, Pruth und Dnjestr ein. Sie wird durch mehrere archäologisch untersuchte Siedlungen beleuchtet, während Gräberfelder bislang nur selten erfasst wurden. In ihrem Gebiet existierten große Siedlungen auf Flussterrassen. Die Häuser waren rechteckig und besaßen Lehmwände, von denen Lehmewurfbrocken, die sog. „Płoszczadki“, zeugen. Innerhalb der Siedlungen waren die Häuser halbkreis- oder kreisförmig um einen zentralen Platz oder um ein durch seine Größe hervorgehobenes, zentral gelegenes Haus angeordnet. Die Siedlungen bestanden aus zahlreichen Bauten und stellten eine Art Protostädte dar. Die größten Siedlungen könnten durchaus von 10–14 000 Menschen bewohnt gewesen sein. Die materielle Kultur erreichte ein sehr hohes Niveau, insbesondere die Herstellung von Feuersteingerät und die Kupferbearbeitung. Bei den Ausgrabungen werden regelmäßig große Mengen von Kupfererzeugnissen wie Beile, Äxte, Meißel, Anhänger, Armringe u.ä. zutage gefördert. Die Keramik dieser Kultur gehört zu der technologisch und künstlerisch hervorragendsten Irdenware des Neolithikums. Sie ist mit Abdruckornamenten und vor allem durch Bemalung verziert. Ein charakteristisches Merkmal der Tripolje-Kultur sind zoo- und anthropomorphe Tonfiguren sowie Tonmodelle von Häusern. Die Bevölkerung der TK betrieb intensiven Ackerbau. In der Spätphase der Entwicklung dieser Kultur begann die Viehzucht eine immer bedeutendere Rolle zu spielen, und infolge von Kontakten mit den Steppenkulturen Osteuropas wurde die Pferdezücht übernommen.

jęła tereny od Holandii po zachodnią Ukrainę oraz od południowej Szwecji po Słowację i Czechy. Kultura pucharów lejkowatych znana jest zarówno z osad, jak i cmentarzysk, a zwłaszcza z wielkich grobowców megalitycznych. Pomimo elementów wspólnych, wielki obszar zajmowany przez tę kulturę można podzielić na kilka grup regionalnych, charakteryzujących się swoistymi cechami. Dla przedstawianego tu tematu największe znaczenie posiada grupa pld.-wsch. (małopolska) KPL. Przedstawiciele tej grupy opanowali złoża krzemienia nad środkową Wisłą i Kamienną, stwarzając jeden z największych w ówczesnej Europie ośrodków produkcji kamiennych wiórow i siekier. W wyniku transformacji gospodarczo-społecznych nastąpił prężny rozwój tej kultury. Wprowadzono ekstensywną gospodarkę rolną, uprawę sprzężaną oraz wykorzystywano zwierzęta do transportu. Zmiany te umożliwiły opanowanie terenów niżowych, znacznie gorszych pod względem przydatności rolnej od lessów obszarów starowżywnych. Kultura pucharów lejkowatych utrzymywała żywe kontakty z kulturami południowymi. Coraz więcej danych potwierdza również oddziaływanie na siebie obu przedstawionych powyżej kultur.

Celem tego artykułu jest zasygnalizowanie pewnych problemów związanych z relacjami kultury trypolskiej z kulturą pucharów lejkowatych. Dotyczy to głównie obszarów pld.-wsch. Polski, które do tej pory nie były brane pod uwagę, tzn. Kotliny Sandomierskiej i Karpat.

Kontakty, jakie istniały między społecznościami tych kultur były niejednokrotnie omawiane w literaturze. Stanowiły one jeden z aspektów szerszego zagadnienia związków KT z innymi kulturami środkowej Europy¹ lub wspomniano jedynie o nich przy okazji przedstawiania kontaktów KT z kulturami naddunajskimi². Kontakty społeczności KPL z KT były też rozpatrywane bardziej wnikliwie i szczegółowo³.

Podstawową pracą odnoszącą się do tego zagadnienia jest wciąż książka A. Kości „Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska” z 1981 roku. Przedstawiono tam nie tylko materiały odzwierciedlające kontakty obu kultur, ale wyróżniono również najważniejsze cechy KT przejawiające się w KPL.

W der zweiten Hälfte des 5. Jt. kam im Raum zwischen Jütland und Kujawien die Trichterbecherkultur auf. In ihrer Blütezeit umfasste sie Regionen von den Niederlanden bis in die Westukraine sowie von Schweden bis nach Böhmen und in die Slowakei. Die Trichterbecherkultur ist sowohl durch Siedlungen als auch durch Gräberfelder – hier vor allem durch große megalithische Grabmonumente – bekannt. Trotz gemeinsamer Elemente kann das große von dieser Kultur eingenommene Gebiet in einige regionale Gruppen mit jeweils eigenen Merkmalen gegliedert werden. Für das hier behandelte Thema hat die südöstliche bzw. kleinpolnische Gruppe der TBK die größte Bedeutung. Die Vertreter dieser Gruppe verfügten über Feuersteinlagerstätten an der mittleren Weichsel und in Kamienna und schufen auf dieser Grundlage eines der damals größten europäischen Herstellungszentren für Klingen und Beile. Infolge wirtschaftlich-gesellschaftlicher Wandlungen kam es zu einer intensiven Entwicklung dieser Kultur. Man hat einen extensiven Ackerbau mit Pfluggespannen eingeführt und Tiere auch zum Transport genutzt. Diese Veränderungen haben ermöglicht, auch Niederungsgebiete zu besiedeln, die für Ackerbauzwecke allerdings schlechter als die Lössböden des höher gelegenen Altsiedellandes geeignet waren. Die Trichterbecherkultur unterhielt rege Kontakte mit südlichen Kulturen, und immer deutlicher wird auch eine gegenseitige Beeinflussung von TBK und TK.

Im Folgenden sollen diese Beziehungen der Tripolje- und der Trichterbecherkultur thematisiert werden. Im Fokus stehen dabei hauptsächlich die südöstlichen polnischen Gebiete, die unter diesem Gesichtspunkt bisher wenig untersucht wurden, und zwar die Sandomierz-Senke und Karpaten.

Kontakte zwischen den Gemeinschaften dieser Kulturen wurden allgemein schon mehrfach behandelt, im Rahmen von Untersuchungen zu den Beziehungen der TK mit anderen Kulturen Mitteleuropas¹ oder bei der Darstellung der Kontakte der TK mit Donauländischen Kulturen². Das gegenseitige Verhältnis der Gemeinschaften der TBK und der TK wurde ebenfalls bereits eingehender betrachtet³. Grundsätzlich bleibt für diese Problematik nach wie vor das 1981 erschienene Buch von A. Kośko „Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturo-

¹ Videiko 2000.

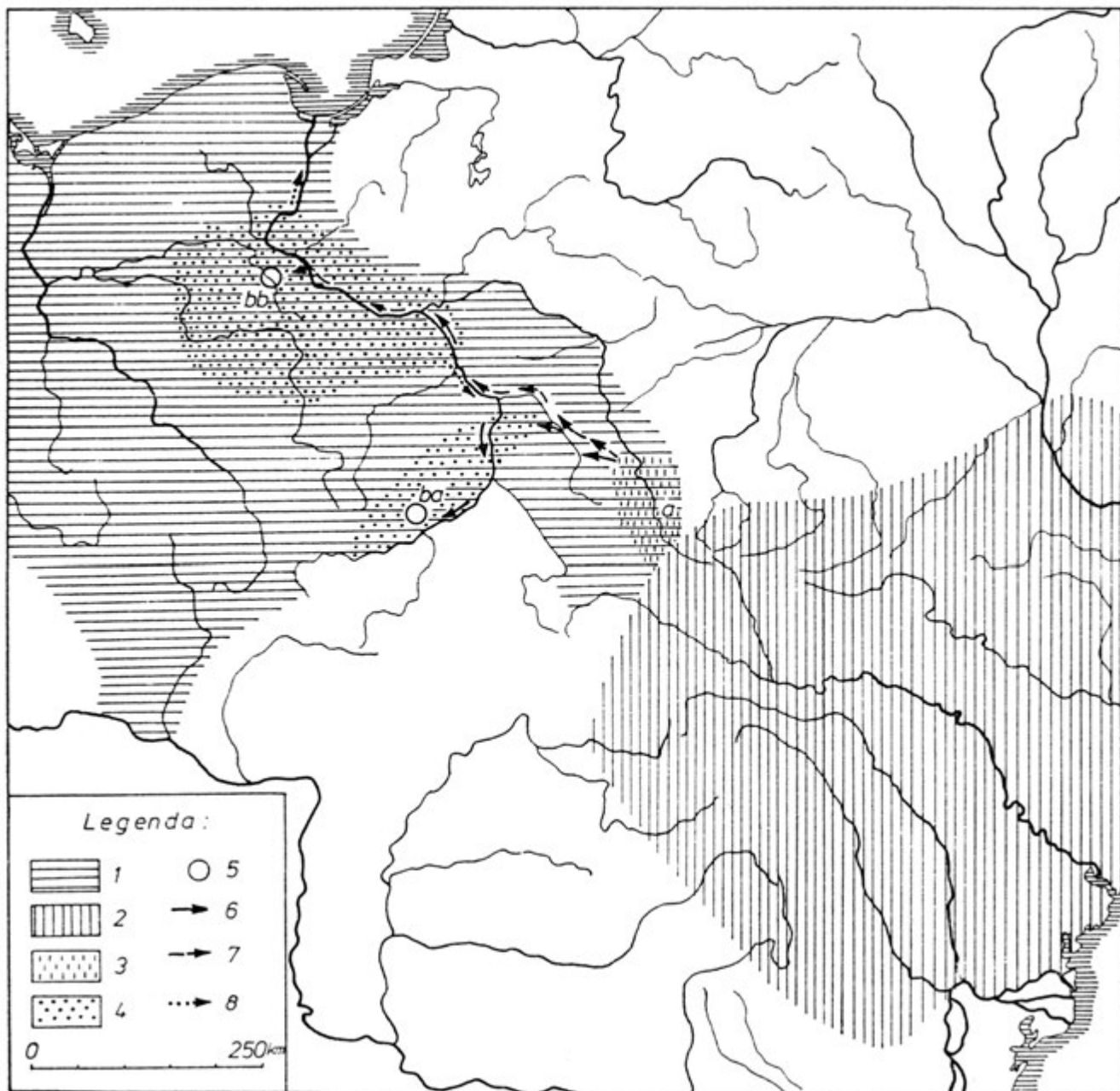
² Movsha 2000; Kadrow, Zakościelna 2000.

³ Kośko 1981; 2000; Budziszewski 2000.

¹ Videiko 2000.

² Movsha 2000; Kadrow, Zakościelna 2000.

³ Kośko 1981; 2000; Budziszewski 2000.

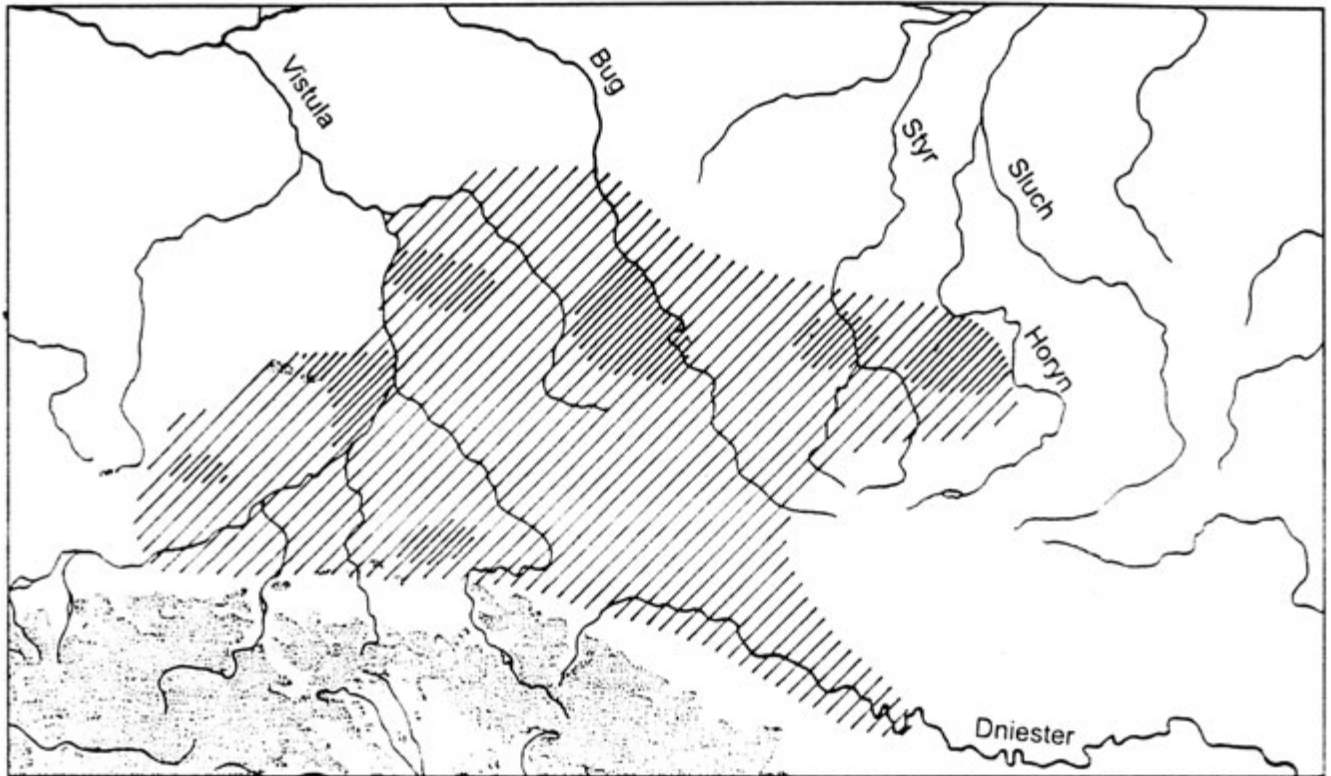

Ryc. 1. Zasięgi adaptacji wzorców KT w strefie KPL (wg Koško 1981). 1 – ekumena KPL; 2 – ekumena KT; 3 – strefa akulturacji trypolskiej; 4 – strefa adaptacji wzorców KT; 5 – centra stref; 6 – trasa infiltracji wzorców KT; 7 – hipotetyczna trasa infiltracji wzorców KT; 8 – trasy dalekosiężnych przemieszczeń.

Abb. 1. Verbreitung der Adaptationen der Vorbilder der TK im Bereich der TBK (nach Koško 1981). 1 – Ökumene der TBK; 2 – Ökumene der TK; 3 – Bereich der Tripolje-Akkulturation; 4 – Bereich der Adaptation der Vorbilder der TK; 5 – Zentren der einzelnen Bereiche; 6 – Infiltrationsweg der Vorbilder der TK; 7 – hypothetischer Infiltrationsweg der Vorbilder der TK; 8 – Wege weitreichender Verlagerungen der.

Najważniejsze ślady KT w KPL to: malowana ceramika, ornament sznurowy, zdobienia zoomorficzne, domieszka tłuczonych muszli, naczynia ze ściętą krawędzią, użycie w wytwórczości krzemieniarskiej surowca wołyńskiego i występowanie cech technologiczno-typologicznych krzemieniarstwa KT oraz domostwa o konstrukcjach opartych na wzorcach trypol-

wych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska” („Der Anteil südosteuropäischer Kulturmuster an der Entwicklung der in den Niederungsgebieten siedelnden Gemeinschaften der Trichterbecherkultur. Die Mątewska-Gruppe“). Dort wurden nicht nur die auf Kontakte der beiden Kulturen hinweisenden Materialien vorge-

Ryc. 2. Osadnictwo kultury lubelsko-wołyńskiej – jej maksymalny zasięg (wg Kadrow, Zakościelna 2000).

Abb. 2. Besiedlung der Lublin-Wolhynien-Kultur in ihrer maximalen Ausdehnung (nach Kadrow, Zakościelna 2000).

skich „płoszczadek”⁴. Wyróżnione zostały również trzy kręgi, na obszarze których cechy te występują (ryc. 1) oraz przeprowadzono bardziej wnikliwą analizę impulsów trypolskich i na tej podstawie zróżnicowano kręgi pod względem mocy i charakteru oddziaływań KT, jak i stopnia przyswojenia jej wzorców kulturowych⁵. Inni badacze w generalnym zarysie przyjęli ten model, niekiedy kładąc większy nacisk (zwłaszcza badacze ukraińscy) na wpływy KPL na KT⁶. Tak zarysowany model był w dużej mierze efektem dotychczasowego stanu badań nad kulturą pucharów lejkowatych w Polsce. Jak możemy zaobserwować (ryc. 1), w modelu tym obszar pld.-wsch. Polski, tj. Kotliny Sandomierskiej i części Karpat nie został zaznaczony jako zasiedlony przez społeczności KPL. Niektórzy badacze umieszczali tam kulturę lubelsko-wołyńską (ryc. 2), inni kulturę badeńską (ryc. 3). W świetle dzisiejszej wiedzy obszar ten możemy włączyć do ekumeny „pucharowej” (ryc. 4). To jednak pociąga za sobą dalsze konsekwencje, m. in. związane również z relacjami KPL z KT.

legt, sondern auch die wichtigsten Merkmale der TK in der TBK ausgesondert.

Die bedeutendsten Spuren der TK in der TRB sind bei der Keramik die Bemalung, das Schnurornament, zoomorphe Verzierungen, die Tonmagerung mit Muschelgrus und Gefäße mit abgeschnittenem Rand, beim Feuerstein die Verwendung von wolhynischem Silexrohstoff und bestimmte technologisch-typologische Merkmale der Produktionsweise. Dazu kommen Häuser, die nach dem Vorbild der „Ploščadki“-Konstruktionen (s. oben) gebaut wurden⁴. Es wurden drei Regionen bestimmt, in denen diese Merkmale auftreten (Abb. 1), sowie eine eingehende Analyse der Tripolje-Impulse vorgenommen. Auf dieser Grundlage wurden Kreise differenziert, die sich im Hinblick auf die Intensität und den Charakter der Auswirkungen der TK sowie durch das Aneignungsmaß der kulturellen Vorbilder unterschieden⁵. Andere Forscher haben dieses Modell im Allgemeinen übernommen, wobei besonders die ukrainischen Archäologen teilweise den Einflüssen der TBK auf die TK eine größere Bedeutung beimaßen⁶. Das so umrissene Modell

⁴ Koško 1981, 98–117.

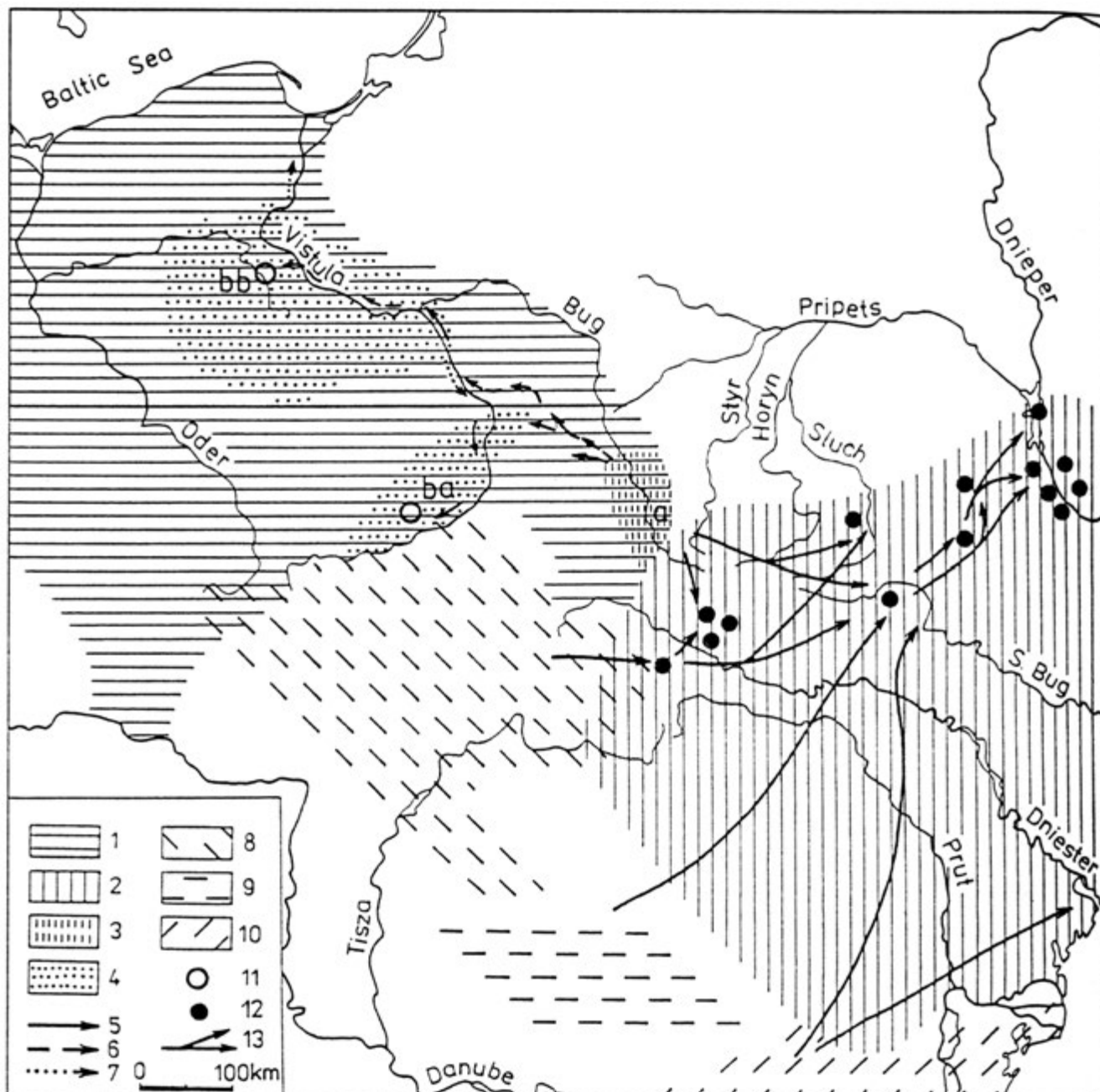
⁵ Koško 1981, 116–122.

⁶ Videiko 2000, 27–47; Videiko (Hrsg.) 2004, 514.

⁴ Koško 1981, 98–117.

⁵ Koško 1981, 116–122.

⁶ Videiko 2000, 27–47; Videiko (Hrsg.) 2004, 514.

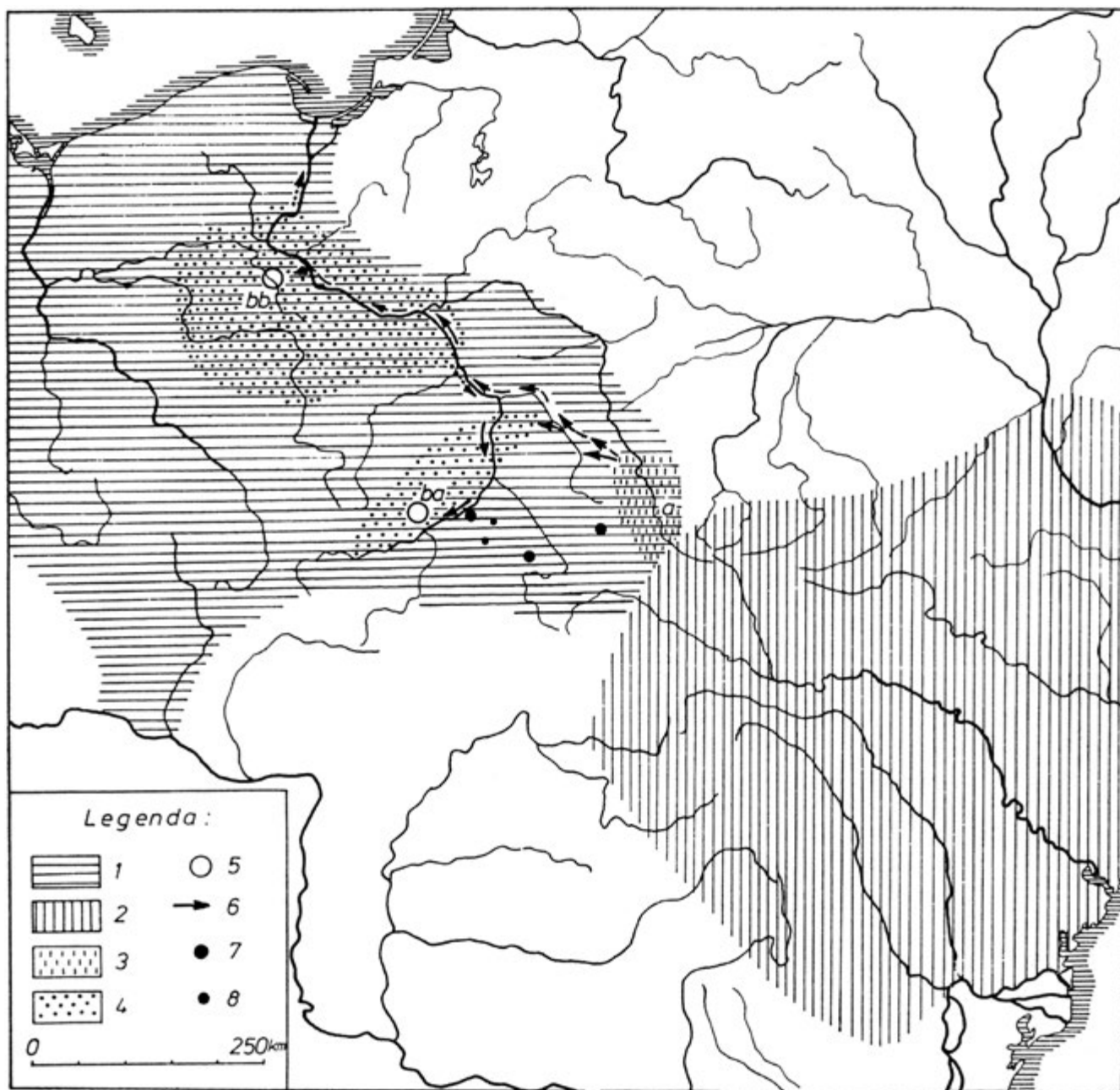
Ryc. 3. Sytuacja kulturowa w okresie 3500–2750 BC (wg Videiko 2000). 8 – kultura badeńska.

Abb. 3. Kultursituation im Zeitraum 3500–2750 BC (nach Videiko 2000). 8 – Badener Kultur.

Osadnictwo KPL w Kotlinie Sandomierskiej jest poświadczane zarówno przez znaleziska z badań powierzchniowych, jak i z nielicznych badań wykopaliskowych. Liczba stanowisk jest tak duża, że tworzy struktury sieci osadniczej. Nie można więc w tym wypadku mówić o doraźnej penetracji terenu, lecz o trwałym jego zasiedleniu⁷. Z terenów dorzecza górnego Dniestru i obszarów przyległych znamy ponad

ist in bedeutendem Maße durch den bisherigen Forschungsstand über die TBK in Polen bestimmt. Wie die Kartierung zeigt (Abb. 1), war nach diesem Modell das Gebiet Südostpolens, d. h. der Sandomierz-Senke und eines Teils der Karpaten, durch TBK-Gemeinschaften nicht besiedelt. Manche Forscher lokalisierten dort die Lublin-Wolhynien-Kultur (Abb. 2), andere die Badener Kultur (Abb. 3). Nach dem heutigen Wissensstand können wir dieses Gebiet in die Ökumene der TBK eingliedern (Abb. 4). Das hat aber

⁷ Zych 2004.

Ryc. 4. Zasięgi adaptacji wzorców KT w strefie KPL (wg Koško 1981 – poprawione). 1 – ekumena KPL; 2 – ekumena KT; 3 – strefa akulturacji trypolskiej; 4 – strefa adaptacji wzorców KT; 5 – centra stref; 6 – hipotetyczna trasa infiltracji wzorców KT; 7 – stanowiska badane wykopaliskowo, na których wystąpiła ceramika z ornamentem sznurowym; 8 – stanowiska z badań powierzchniowych, na których wystąpiła ceramika z ornamentem sznurowym.

Abb. 4. Verbreitung der Adaptation der Vorbilder der TK im Bereich der TBK (nach Koško 1981 – ergänzt). 1 – Ökumene der TBK; 2 – Ökumene der TK; 3 – Bereich der Tripolje-Akkulturation; 4 – Bereich der Adaptation der Vorbilder der TK; 5 – Zentren der einzelnen Bereiche; 6 – hypothetischer Weg der Infiltration der Vorbilder der TK; 7 – ergrabene Fundstellen mit schnurverzierter Keramik; 8 – im Rahmen der Feldbegungen erkannte Fundstellen mit schnurverzierter Keramik.

sto stanowisk KPL oraz wiele stanowisk KT. Stanowiska KPL zarejestrowano w górnym i środkowym dorzeczu Dniestru, a stanowiska KT w górnym i dolnym. Pozostałości osad KPL odkryte w Biliszowcach, Bereśniach, Koziczu i Żwańcu zaprzeczają tezę o wzajemnym wykluczaniu się zasięgu osadnictwa obu kultur⁸.

⁸ Pelisiak 2005, 34, 37.

Konsequenzen, u.a. in Bezug auf die Beziehungen der TBK mit der TK.

Die Besiedlung der TBK in der Sandomierz-Senke wird sowohl durch Lesefunde als auch durch die wenigen Ausgrabungen belegt. Die Zahl der Fundstellen ist so groß, dass sich Strukturen eines Besiedlungsnetzes abzeichnen. In diesem Falle kann also nicht nur von

Trudno jest wyznaczyć dokładne ramy chronologiczne osadnictwa KPL z Kotliny Sandomierskiej i Karpat, gdyż z tego obszaru nie posiadamy dat radiowęglowych. Możemy jednak określić na podstawie ceramiki okres, w jakim funkcjonowały badane osady. Z obszaru Kotliny Sandomierskiej pochodzą trzy badane wykopaliskowo osady. Materiały ze stan. 17 w Białobrzegach zostały zaklasyfikowane do fazy IIBR⁹, ze stan. 3 w Wólce Krowickiej do części późnej fazy IIIB systematyki kujawskiej¹⁰. Osada w Babisze, stan. 6, została określona na IIIB/IIIC¹¹. Z obszaru Karpat dwie osady zostały określone chronologicznie – Tarnawka stan. 9 na fazę IVBR¹². Materiały ze stan. 13 w Tarnawce można przypisać do późnej fazy rozwoju KPL, być może IVBR/VBR-VBR. Można więc powiedzieć, że posiadamy dane potwierdzające zajmowanie omawianych terenów przez osadnictwo KPL od fazy IIIB do fazy VA, może VB wg systematyki kujawskiej. Jest to więc okres, w którym rejestrujemy ślady wpływów KT, tzn. jej faz CI i CII¹³. Byłoby więc dziwne, gdyby społeczności kultur KPL i KT egzystowały w tym samym czasie na sąsiadujących terenach (a częściowo zasięg ich osadnictwa nawet się pokrywał) bez jakichkolwiek kontaktów. Oprócz tego stwierdzenia istnieją sensowne podstawy, aby mówić o śladach oddziaływań KT na KPL na obszarze Kotliny Sandomierskiej i Karpat. Spośród wymienionych powyżej cech KT zarejestrowanych w materiałach KPL z obszaru Polski, w wydzielonych wcześniej trzech regionach, niektóre można zidentyfikować także w źródłach z omawianego obszaru. Są to: ornament sznurowy oraz surowiec wołyński używany w wytwórczości krzemieniarskiej. Biorąc pod uwagę ornament sznurowy należy stwierdzić, że został on zarejestrowany na trzech z pięciu wymienionych stanowiskach, na których przeprowadzono badania wykopaliskowe (ryc. 5: 4–9; 6: 1–3). Ornament ten nie wystąpił na stan. 17 w Białobrzegach i stan. 13 w Tarnawce. Zaznaczyć jednak trzeba, że osada w Białobrzegach jest datowana na okres wcześniejszy, kiedy jeszcze wpływy KT nie są obecne. Stanowisko w Tarnawce należy do późnej fazy osadnictwa KPL, a materiał zabytkowy tam znaleziony jest nieliczny (około kilkunastu fragmentów ceramiki). Fragmenty ceramiki z ornamentem sznurowym

einer zeitweiligen Nutzung der Region, sondern von deren dauerhafter Besiedlung gesprochen werden⁷. Aus dem oberen Dnjestrgebiet und den benachbarten Territorien sind uns über 100 Fundstellen der TBK sowie viele Fundstellen der TK bekannt. Die Fundstellen der TBK wurden im oberen und mittleren, die Fundstellen der TK im oberen und unteren Dnjestrgebiet registriert. Die in Bilszowce, Berenie, Kozicz und Żwaniec entdeckten Siedlungsreste der TBK widersprechen den Thesen über den gegenseitigen Ausschluss der Verbreitung der beiden Kulturen⁸. Es fällt allerdings schwer, den chronologischen Rahmen der Besiedlung der TBK in der Sandomierz-Senke und im Karpaten zu bestimmen, weil keine Radiokarbonaten vorliegen. Nur anhand der Keramik lässt sich die Laufzeit der untersuchten Siedlungen bestimmen. Im Sandomierz-Senke gibt es drei durch Grabungen untersuchte Siedlungen. Die Materialien vom Fpl. 17 in Białobrzegi wurden in die Phase IIBR eingeordnet⁹, jene des Fpl. 3 in Wólka Krowicka in einen Abschnitt der Spätphase IIIB der für Kujawien erstellten Systematik¹⁰. Die Siedlung in Babische, Fpl. 6, wurde in IIIB/IIIC datiert¹¹. Aus dem Karpatengebiet wurden zwei Siedlungen chronologisch bestimmt: Tarnawka, Fpl. 9, in die Phase IVBR¹², Materialien vom Fpl. 13 in Tarnawka in die späte Entwicklungsphase der TBK, vielleicht IVBR/VBR-VBR. Man kann also feststellen, dass die hier behandelten Gebiete von der Phase IIIB bis Phase VA, vielleicht VB nach der für Kujawien erstellten Systematik, durch die Träger der TBK besiedelt wurden. Dies ist also die Zeitspanne, in der die Spuren der Einflüsse der TK, d.h. ihre Phasen CI und CII, registriert werden¹³. Es wäre erstaunlich, wenn die Gemeinschaften der TBK und TK zeitgleich in benachbarten, teils sogar denselben Gebieten ohne jegliche Kontakte existiert hätten. Es gibt im Übrigen deutliche Spuren der Einwirkung der TK auf die TBK im Gebiet der Sandomierz-Senke und des Karpatens. Von den oben genannten Merkmalen der TK, die in den Materialien der TBK in drei vorher ausgesonderten Regionen aus dem polnischen Gebiet beobachtet wurden, können manche auch in den Sach-

⁹ Czopek, Kadrow 1987, 85.

¹⁰ Zych w druku.

¹¹ Ligoda i in. 2005, 100.

¹² Zych 2004, 301.

¹³ Videiko (red.) 2004, 515.

⁷ Zych 2004.

⁸ Pelisiak 2005, 34, 37.

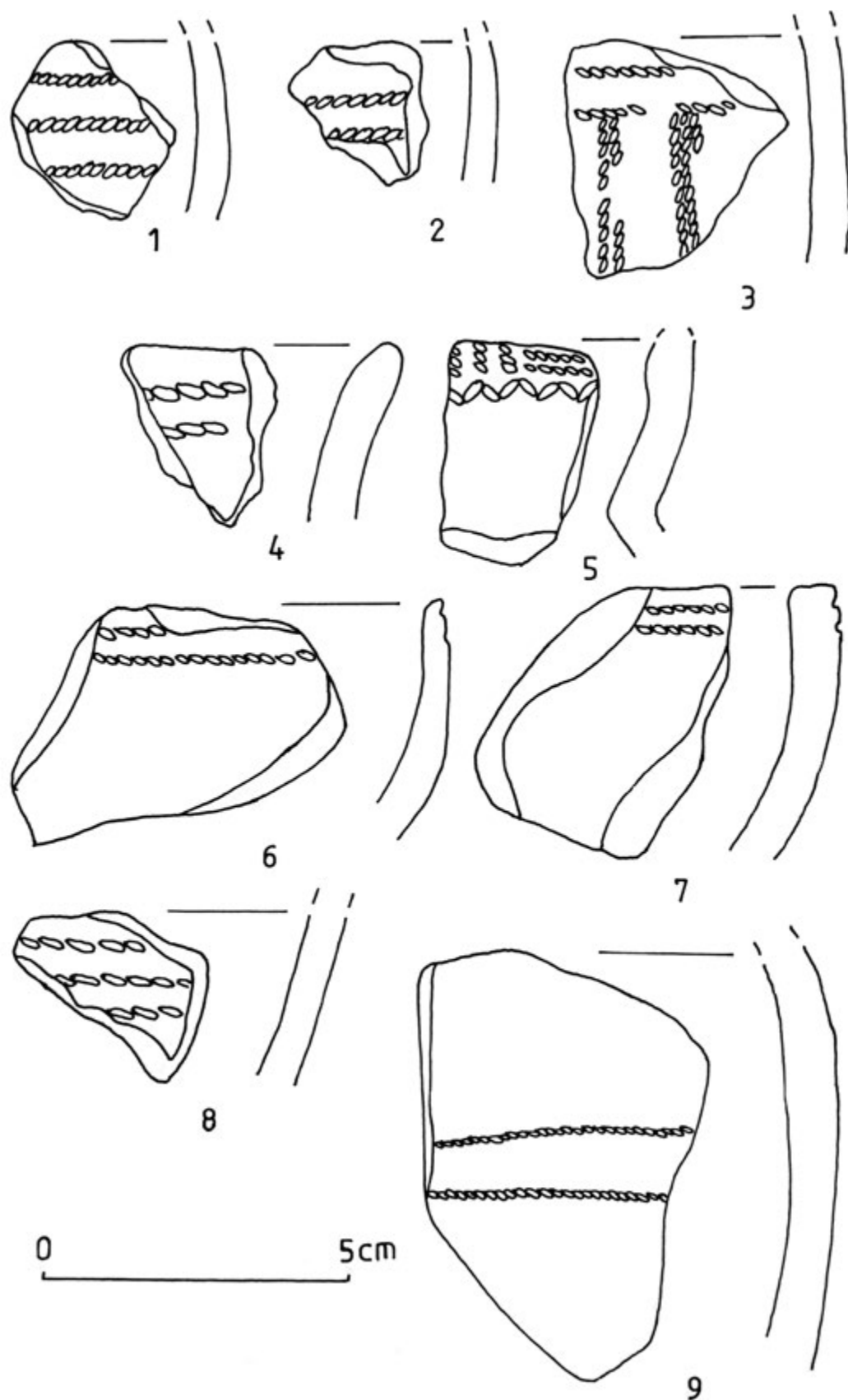
⁹ Czopek, Kadrow 1987, 85.

¹⁰ Zych im Druck.

¹¹ Ligoda u. a. 2005, 100.

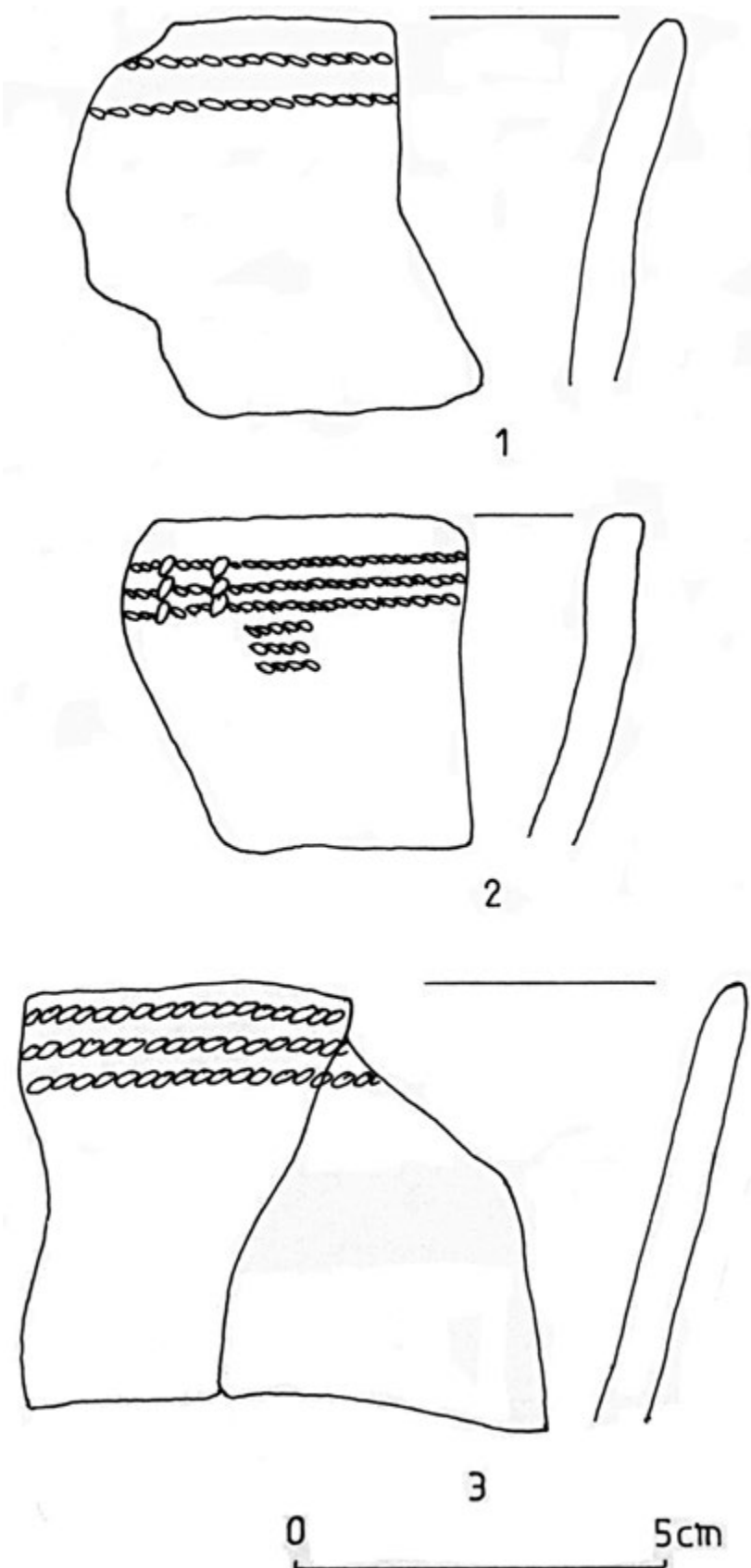
¹² Zych 2004, 301.

¹³ Videiko (Hrsg.) 2004, 515.

Ryc. 5. Ceramika KPL z ornamentem sznurowym z obszaru Kotliny Sandomierskiej i Karpat. 1, 2 – Kopcie, stan. 28; 3 – Witkowice, stan. 7; 4, 5 – Wólka Krowicka, stan. 3; 6–9 – Tarnawka, stan. 9.

Abb. 5. Schnurverzierte Keramik der TBK aus der Sandomierz-Senke und dem Karpatengebiet. 1, 2 – Kopcie, Fpl. 28; 3 – Witkowice, Fpl. 7, 4, 5 – Wólka Krowicka, Fpl. 3; 6–9 – Tarnawka, Fpl. 9.

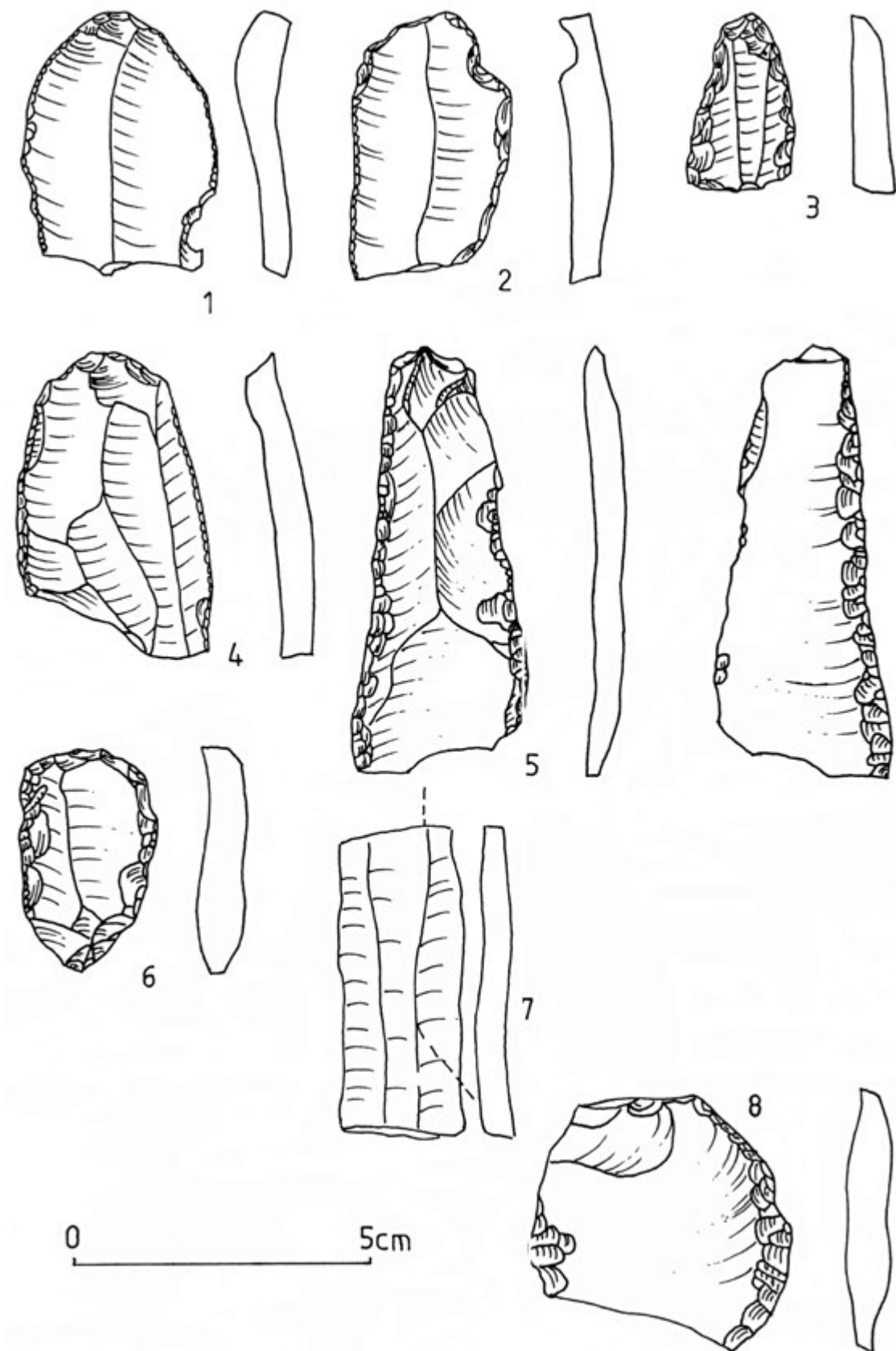
Ryc. 6. Ceramika KPL z ornamentem sznurowym z obszaru Kotliny Sandomierskiej i Karpat. 1, 2 – Tarnawka, stan. 9; 3 – Babicha, stan. 6.

Abb. 6. Schnurverzierte Keramik der TBK aus der Sandomierz-Senke und dem Karpatengebiet. 1, 2 – Tarnawka, Fpl. 9; 3 – Babicha, Fpl. 6.

Ryc. 7. Wybór krzemieni z obszaru Kotliny Sandomierskiej. 1 – Łukowa, stan. 8; 2 – Osuchy, stan. 8; 3 – Zalesie, stan. 16; 4 – Sobów, stan. 51; 5 – Jarocin, stan. 9; 6 – Dąbrówka, stan. 6.

Abb. 7. Auswahl von Feuersteinen aus der Sandomierz-Senke. 1 – Łukowa, Fpl. 8; 2 – Osuchy, Fpl. 8; 3 – Zalesie, Fpl. 16; 4 – Sobów, Fpl. 51; 5 – Jarocin, Fpl. 9; 6 – Dąbrówka, Fpl. 6.

Ryc. 8. Wybór krzemieni z obszaru Karpat. 1, 2 – Przybówka, stan. 1; 3 – Zarszyn, stan. 3; 4 – Lubatowa, stan. 17; 5 – Korczyna, stan. 62; 6 – Wojskie, stan. 4; 7 – Łopuszka Wielka, stan. 2; 8 – Łowczów, stan. 2.

Abb. 8. Auswahl von Feuersteinen aus dem Karpatengebiet. 1, 2 – Przybówka, Fpl. 1; 3 – Zarszyn, Fpl. 3; 4 – Lubatowa, Fpl. 17; 5 – Korczyna, Fpl. 62; 6 – Wojskie, Fpl. 4; 7 – Łopuszka Wielka, Fpl. 2; 8 – Łowczów, Fpl. 2.

wym pochodzą również z badań powierzchniowych. Zostały znalezione na stanowiskach: Kopcie stan. 28 i Witkowice stan. 7 (ryc. 5: 1–3). W materiałach krzemiennych pochodzących z badań powierzchniowych na tym obszarze można zauważyć przewagę surowca wołyńskiego¹⁴. Również przeważa on na stanowiskach, na których przeprowadzono badania wykopaliskowe. Krzemień wołyński wystąpił również na osadzie w Białobrzegach stan. 17, gdzie (jak wyżej wspomniano) nie wystąpił ornament sznurowy. Inwentarz krzemienny z tego stanowiska został scharakteryzowany w następujący sposób: „Brakuje tu natomiast elementów pozwalających na łączenie omawianych materiałów z któryś z centrów ‘klasycznego’ osadnictwa KPL w grupie południowo-wschodniej” (...) Pewne sugestie w tym zakresie przynosi struktura surowcowa inwentarza kamiennego. Przeważa tu krzemień wołyński (44,44%) (...) Kierunki importu sugerują w pierwszym rzędzie powiązania z osadnictwem KPL na Wyżynie Zachodniowołyńskiej, w mniejszym stopniu z Wyżyną Sandomierską, przy braku takich z zachodnią Małopolską¹⁵. Nie tylko sam rodzaj surowca wskazuje kierunek oddziaływań kulturowych ale również technologiczno-typologiczne cechy wytwórczości, które można stwierdzić zarówno na wytworach pochodzących ze stanowisk badanych wykopaliskowo, jak i z badań powierzchniowych (ryc. 7–8). Jest to ważny ślad wskazujący na kontakty KPL z TK. Niektórzy badacze uważają, że „nie ma żadnych wątpliwości, że kluczem do zrozumienia ewolucji w procesie krzemieniarstwa w Małopolsce prowadzącej do wyłonienia się przemysłu pld.-wsch. grupy KPL przedstawionego szczegółowo powyżej jest ewolucja przemysłu krzemiennego w KT”¹⁶.

Przedstawione tu źródła wydają się potwierdzać istnienie pewnych oddziaływań KT na KPL w Kotlinie Sandomierskiej i Karpatach. Prawdopodobnie trasa przenikania tych wpływów była bardziej bezpośrednia, niż ta przedstawiona na ryc. 1. Wydaje się sensowne stwierdzenie, że biegła ona wzdłuż Dniestru i Sanu. Nie oznacza to jednak negowania istnienia drogi oddziaływań z Wołynia wzdłuż Bugu. Ten kierunek wydaje się być mocno potwierdzony przez źródła. Najprawdopodobniej istniały dwa szlaki, którymi przenikały pewne cechy kulturowe, zarówno

zeugen des hier besprochenen Raumes identifiziert werden, und zwar das Schnurornament sowie der für die Feuersteinbearbeitung genutzte wolhynische Rohstoff. Was das Schnurornament anbelangt, so wurde es an drei der fünf erwähnten Fundplätze mit Grabungsuntersuchungen festgestellt (Abb. 5: 4–9; 6: 1–3). Dieses Ornament fehlte am Fpl. 17 in Białobrzegi und Fpl. 13 in Tarnawka. Es sollte allerdings erwähnt werden, dass die Siedlung in Białobrzegi in einen früheren Zeitraum datiert ist, als noch keine Einflüsse der TK vorhanden waren. Die Fundstelle in Tarnawka gehört in die späte Besiedlungsphase der TBK, und die dort entdeckten Funde sind nur spärlich (etwa ein Dutzend keramische Fragmente). Bei den keramischen Fragmenten mit Schnurornament handelt es sich um Lesefunde. Sie wurden auf dem Fpl. 28 in Kopcie und am Fpl. 7 in Witkowice geborgen (Abb. 5: 1–3). Unter den Feuersteinartefakten, die bei Geländebegehungen in diesem Gebiet aufgelesen wurden, dominiert wolhynischer Rohstoff¹⁴. Er überwog auch an den Fundplätzen, wo Grabungsarbeiten durchgeführt wurden. Der wolhynische Feuerstein kam auch in der Siedlung Białobrzegi, Fpl. 17, vor, wo – wie erwähnt – kein Schnurornament aufgetreten ist. Das Feuersteininventar von dieser Fundstelle wurde folgendermaßen charakterisiert: „Es fehlen hier Elemente, die die behandelten Materialien mit einem der Zentren der ‘klassischen’ Besiedlung der TBK in der Südostgruppe in Verbindung bringen lassen [...]. Manche Anhaltspunkte dafür liefert die Rohstoffstruktur des Steininventars. Vorherrschend ist hier der Wolhynien-Feuerstein (44,44%) [...]. Importrichtungen weisen in erster Linie auf die Verbindungen mit der Besiedlung der TBK in der Westwolhynien-Hochebene, in geringerem Maße mit der Sandomierz-Hochebene hin, wobei solche mit Westkleinpolen fehlen”¹⁵. Nicht nur die Art des Rohstoffes verweist auf die Richtung der kulturellen Impulse, sondern auch technologisch-typologische Herstellungsmerkmale der Grabungs- und Lesefunde (Abb. 7–8). Dies ist ein wichtiges Indiz für Kontakte der TBK mit der TK. Manche Forscher sind der Auffassung, es bestehe „kein Zweifel, dass die Evolution der Feuersteinindustrie in der TK der Schlüssel zum Verständnis der Evolution der Feuersteinbearbeitung in Kleinpolen ist, die zur Herausbildung

¹⁴ Zych 2004, 72.

¹⁵ Kadrow 1987, 85.

¹⁶ Budziszewski 2000, 281.

¹⁴ Zych 2004, 72.

¹⁵ Kadrow 1987, 85.

z kultury trypolskiej do kultury pucharów lejkowatych, jak i w stronę przeciwną.

Analizowany teren nie jest dostatecznie rozpoznany archeologicznie. Dotyczy to zarówno badań powierzchniowych (zwłaszcza dorzecze górnego Dniestru), jak i badań wykopaliskowych. Dorzecze górnego Dniestru jest terenem szczególnie interesującym ze względu na przenikanie się obu kultur na tym obszarze. Dokładne zbadanie osadnictwa pozwoliłoby na ustalanie relacji chronologicznych pomiędzy osadami KPL a KT, dzięki czemu można byłoby stwierdzić, czy osady obu kultur egzystowały w tym samym czasie obok siebie, czy teren ten był zajmowany w kolejnych fazach wyłączenie przez ludność jednej kultury. Drugim obszarem szczególnie ważnym dla określenia szlaku przenikania wzorców kulturowych KT na obszary ekumeny KPL jest teren ciągnący się wzdłuż górnego Dniestru i Sanu. Przeprowadzone tu wykopaliska mogłyby potwierdzić lub wykluczyć taki kierunek przenikania cech trypolskich. Zagadnienie to jest bardziej skomplikowane ze względu na rolę, jaką w kontaktach z KT odegrała ludność kultury lubelsko-wołyńskiej i późnej fazy kultury malickiej, co powinno zostać wzięte pod uwagę przy badaniu sytuacji kulturowej tych terenów w okresie środkowego neolitu.

der oben eingehend dargestellten Industrie der Südostgruppe der TBK geführt hat¹⁶.

Die hier dargestellten Beobachtungen scheinen die Existenz gewisser Einflüsse der TK auf die TBK in der Sandomierz-Senke und in den Karpaten zu bezeugen. Der Weg dieser Einflüsse war wahrscheinlich viel unmittelbarer, als es auf der Abbildung 1 dargestellt ist. Die Vermittlungsachsen mögen Dnjestr und San gewesen sein, für Impulse aus Wolhynien spielte wahrscheinlich der Bug eine wichtige Rolle. Diese Richtung ist durch die Quellen deutlich belegt. Höchstwahrscheinlich bestanden zwei Wege für die Vermittlung bestimmter Kulturmerkmale, sowohl aus der Tripolje-Kultur in die Trichterbecherkultur als auch umgekehrt.

Das hier analysierte Gebiet wurde archäologisch noch nicht genügend erforscht. Das betrifft sowohl Geländeprospektionen (besonders im oberen Dnjestrgebiet) als auch Grabungsarbeiten. Das obere Dnjestrgebiet ist im Hinblick auf die gegenseitige Durchdringung der beiden Kulturen besonders interessant. Eine genaue Erforschung der Besiedlung würde eine Bestimmung der chronologischen Verhältnisse zwischen den Siedlungen der TBK und der TK ermöglichen. Das würde Aufschluss darüber geben, ob die Siedlungen beider Kulturen gleichzeitig und nebeneinander existierten, oder ob dieses Gebiet in einander folgenden Phasen jeweils ausschließlich durch die Bevölkerung einer Kultur eingenommen wurde. Weitere Räume, die für die Bestimmung des Weges kultureller Impulse der TK in die Ökumene der TBK wichtig sind, stellen das obere Dnjestr- und das Sangebiet dar. Hier durchgeführte Grabungen könnten eine solche Richtung des Eindringens von Tripolje-Merkmalen bestätigen oder ausschließen. Die Untersuchung des Problemkreises wird erschwert durch die unklare Rolle, die die Bevölkerung der Lublin-Wolhynien-Kultur und der späten Phase der Malice-Kultur in den Kontakten mit der TK gespielt hat. Das sollte bei der Erforschung der Kulturverhältnisse jener Gebiete im Mittelneolithikum berücksichtigt werden.

¹⁶ Budziszewski 2000, 281.

BIBLIOGRAPHIE

- Budziszewski J.
2000 *Flint working of the south-eastern group of the Funnel Beaker Culture: exemplary reception of chalcolithic socio-economic patterns of the pontic zone*, BPS 9, S. 256–281.
- Czopek S., Kadrow S.
1987 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Białobrzegach, stan. 5, woj. Rzeszów*, Spraw. Arch. 39, S. 73–88.
- Kadrow S., Zakościelna A.
2000 *An outline of the evolution of Danubian cultures in Małopolska and western Ukraine*, BPS 9, S. 187–255.
- Kośko A.
1981 *Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa mątewska*, Poznań.
- 2000 *Painted pottery as a symptom of Tripolye „influence” in the circle of neolithic Vistula cultures*, BPS 9, S. 282–288.
- Ligoda J., Mitura P., Zych R.
2005 *Wielokulturowe stanowisko 6 w Babisze, gm. Tuszów Narodowy, pow. Mielec*, MSROA 26, S. 65–110.
- Movsha T. G.
2000 *The Tripolye-Cucuteni and Lengyel-Polgár cultures*, BPS 9, S. 133–167.
- Pelisiak A.
2005 *Pogranicze kultury trypolskiej i kultury pucharów lejkowatych. Stan badań*, [in:] A. Garbacz, M. Kuraś (Hrsg.), *Kultura Trypolska. Wybrane Problemy*, Stalowa Wola, S. 32–41.
- Videiko M. Y.
2000 *Tripolye and the cultures of central Europe: fact and character of interactions: 4200–2750 BC*, BPS 9, S. 13–68.
- Videiko M. Y. (Hrsg.)
2004 *Encyklopedija Tripylskoi Cyvilizacii*, Kiev.
- Zych R.
2002 *Sprawozdanie z badań na stan. 13 w Tarnawce, gm. Markowa, woj. podkarpackie w 2000 roku*, MSROA 23, S. 199–205.
- 2004 *Kultura pucharów lejkowatych w płd.-wsch. Polsce* (Manuskript der Dissertation).
- 2004 *Stanowisko KPL w Tarnawce 9, gm. Markowa, woj. podkarpackie*, MSROA 25, S. 281–302.
- im Druck *Materiały KPL i KCSz z wielokulturowego stanowiska 3 w Wólce Krowickiej, gm. Lubaczów*.

NA GRANICACH WIELKIEGO EURAZJATYCKIEGO STEP. EUROPA ŚRODKOWO-WSCHODNIA
W IV–III TYS. BC.

IN DEN RANDBEREICHEN DER EURASISCHEN GROSSSTEPPE DAS OSTMITTELEUROPA
IM 4.–3. JT. V. CHR.

Czwarte i trzecie tysiąclecie BC w Starym Świecie obfitowało w liczne przemiany w zakresie osadnictwa, gospodarki i organizacji społecznej. Początki tego okresu to czas kształtowania się najstarszych miast w dorzeczu Eufratu i Tygrysa oraz w Egipcie. Pod koniec IV tys. BC na Krecie powstają centra cywilizacji minojskiej, a na przełomie IV i III tys. BC rozpoczyna się tam epoka brązu. Od przełomu V i IV tys. BC na Półwyspie Bałkańskim, w dorzeczu środkowego i dolnego Dunaju, w Mołdawii oraz na zachodniej i środkowej Ukrainie rozpoczyna się epoka miedzi. Społeczności ludzkie zamieszkujące te tereny nie żyły w izolacji. Wręcz przeciwnie, wszelkie zmiany i innowacje, które miały tam miejsce, były w znacznej części pochodną różnorodnych, bezpośrednich i pośrednich, niekiedy długodystansowych kontaktów, których rozległa i skomplikowana sieć pokrywała obszary od Międzyrzecza i doliny Indusu na południowym wschodzie, po rozległe stepy eurazjatyckie na wschodzie oraz Europę Środkową i Zachodnią na zachodzie¹. Na tych ogromnych terenach można wskazać obszary o szczególnym znaczeniu, które odgrywały pierwszoplanową rolę w przemieszczaniu się idei, umiejętności, dóbr materialnych i samych ludzi. Taką strefą były obszary środkowej i zachodniej Ukrainy oraz regiony wokół zachodniego wybrzeża Morza Czarnego. Tutaj krzyżują się dwie wielkie strefy naturalnych szlaków komunikacyjnych. Pierwszy z nich to rozciągający się równoleżnikowo szeroki pas wielkiego eurazjatyckiego stepu, który rozciąga się od środkowej Azji do środkowej i środkowo-północnej Europy (ryc. 1). Step łączył społeczności mieszkające w jego obrębie, a poprzez Kaukaz i ośrodki cywilizacyjne na obszarach Azji Środkowo-Wschodniej z ludnością Europy Środkowej, a pośrednio z Zachodniej². Strefa dru-

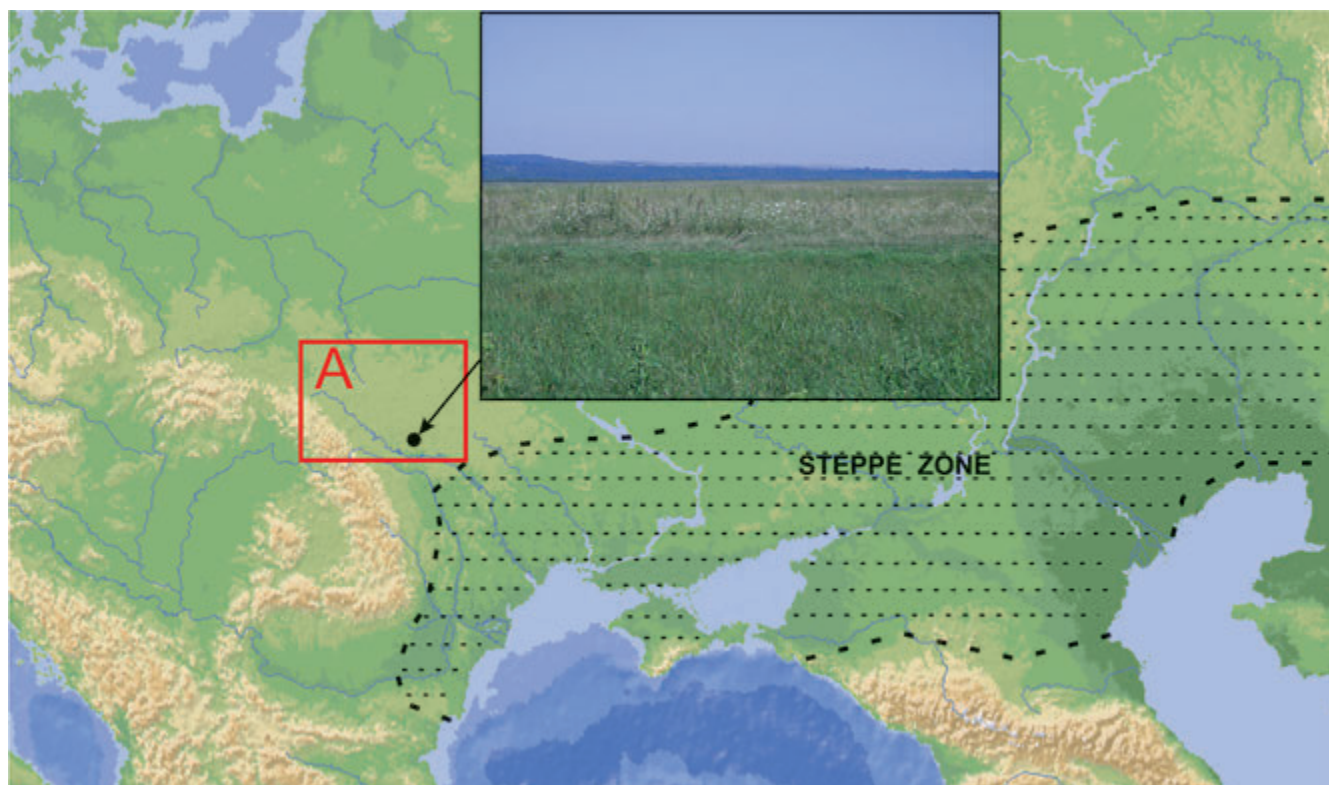
Das vierte und dritte Jt. v. Chr. führten in der Alten Welt zu großen Wandlungen in der Besiedlung, der Wirtschaft und der gesellschaftlichen Organisation. Zu Anfang dieses Zeitraums bildeten sich die ältesten Städte im Euphrat- und Tigrisgebiet sowie in Ägypten heraus. Gegen Ende des 4. Jt. entstanden auf Kreta Zentren der minoischen Zivilisation und an der Wende vom 4. zum 3. Jt. v. Chr. begann dort die Bronzezeit. Seit der Wende vom 5. zum 4. Jt. v. Chr. setzte auf dem Balkan, an der mittleren und unteren Donau, in der Moldau sowie in der West- und Mittelukraine die Kupferzeit ein. Die Gesellschaften in diesen Gebieten waren nicht isoliert; im Gegenteil waren alle Veränderungen und Innovationen Folgen verschiedenartiger, unmittelbarer und mittelbarer, häufig lange andauernder Kontakte, deren ausgedehntes und komplexes Netz den großen Raum zwischen dem Weststromland sowie dem Indusdal im Südosten, den weiten eurasischen Steppen im Osten sowie Mittel- und Westeuropa im Westen umfasste¹. In diesen riesigen Gebieten sind Zonen hervorzuheben, die für die Verbreitung von Ideen, Fähigkeiten, materiellen Gütern und den Menschen selbst eine herausragende Rolle gespielt haben. Dazu zählen die Gebiete der Mittel- und Westukraine und der westliche Schwarzmeerraum. Hier überschneiden sich zwei große natürliche Kommunikationswege: Der eine war der breite Gürtel der großen eurasischen Steppe, der sich von Mittelasien bis nach Nordmitteleuropa erstreckte (Abb. 1). Die Steppe verband ihre Bewohner über den Kaukasus mit den Zivilisationszentren Mittelasiens, mit der Bevölkerung Mitteleuropas und indirekt auch mit Westeuropa². Der zweite, von Nord nach Süd verlaufende Kontaktbereich erstreckte sich von Anatolien über die Balkan-Halbinsel, Gebiete westlich des

¹ Sherratt 1997.

² Sherratt 2003.

¹ Sherratt 1997.

² Sherratt 2003.

Ryc. 1. Zachodnia część eurazjatyckiego stepu. A – obszar przedstawiony na rycinie 5.

Abb. 1. Westlicher Teil der eurasischen Steppe. A – dargestellt auf Abb. 5.

ga kontaktów, o przebiegu południkowym rozciąga się od Anatolii, poprzez Półwysp Bałkański, obszary na zachód od Morza Czarnego i przełęcz karpackie po Europę Północną i Zachodnią. Łączyła ona ośrodki cywilizacyjne Anatolii, południowej części Półwyspu Bałkańskiego i przyległych wysp ze społecznościami ludzkimi Europy Środkowej, Zachodniej i Środkowo-Wschodniej. Obie strefy transkontynentalnych szlaków komunikacyjnych łączyły się na terenach Mołdawii i zachodniej Ukrainy (ryc. 2).

Obszary Mołdawii i zachodniej Ukrainy to pod wieloma względami strefa graniczna. Tędy przebiega jedna z głównych w tej części Europy granic klimatycznych, pomiędzy terenami z klimatem o cechach kontynentalnych na wschodzie i kontynentalno-atlantyckim i atlantyckim na zachodzie. Druga granica dotyczy roślinności. Na wschodzie zaczynają się rozległe obszary stepu, lasostepu i suchego stepu przechodzącego w pustynię – na zachodzie zaczyna się strefa wielogatunkowych lasów. Obszary te są również ważną cywilizacyjną strefą pograniczną. W IV tysiącleciu BC zajmowała ją kultura Cucuteni-Tripolye, która należała do nadczarnomorsko-bałkańskiego kręgu kulturowego i jednocześnie stanowiła jego najodleglejszy

Schwarzen Meeres und die Karpatenpässe bis nach Nord- und Westeuropa. Dieser Bereich verband Zivilisationszentren Anatoliens, des südlichen Teiles der Balkan-Halbinsel, sowie der angrenzenden Inseln mit der Bevölkerung Mittel-, Ostmittel- und sogar Westeuropas. Beide Zonen transkontinentaler Kommunikationswege trafen in den Gebieten Moldawiens und der Westukraine zusammen (Abb. 2).

Die Territorien Moldawiens und der Westukraine sind in vieler Hinsicht eine Grenzzone. Hier verläuft eine bedeutende klimatische Grenze zwischen den Gebieten mit binnenländischem Klima im Osten und mit kontinental-atlantischem, atlantischem Klima im Westen. Dasselbe gilt für die Pflanzenwelt: Im Osten breiten sich großräumige Steppen, Waldsteppen und Trockensteppen aus, die in Wüsten übergehen; im Westen beginnt die Waldzone mit verschiedenen Baumarten. Diese Gebiete bildeten außerdem eine bedeutende Zivilisationsgrenzzone: Im 4. Jt. existierte dort die Cucuteni-Tripolje-Kultur, die zum Schwarzmeer-Balkan-Kulturkreis gehörte und zugleich seinen entlegenen, nordwestlichen Bestandteil bildete (Abb. 3). Die Träger dieser Kultur erreichten ein sehr hohes Zivilisationsniveau, das in praktisch jedem Lebensas-

Ryc. 2. Główne strefy transkontynentalnych szlaków komunikacyjnych i kierunki przemieszczania się innowacji kulturowych i ekonomicznych w IV i III tys. BC.

Abb. 2. Hauptzonen transkontinentaler Verkehrswege und Verbreitungsrichtungen von kulturellen und wirtschaftlichen Innovationen im 4. und 3. Jt. v. Chr.

północno-zachodni element (ryc. 3). Społeczności tej kultury osiągnęły bardzo wysoki poziom cywilizacyjny, który przejawiał się praktycznie w każdym aspekcie ich życia³. Na zachód i północny zachód od niej, na początku IV tysiąclecia BC istniały kultury o genezie „naddunajskiej” z cyklu lendzielsko-polgarskiego. Ostatnim jego ogniwem była kultura lubelsko-wołyńska, która zanika około połowy IV tys. BC⁴. Od połowy IV tys. BC obszary na zachód od kultury Cucuteni-Tripolje zostają zasiedlone przez społeczności kultury pucharów lejkowatych. Ludność tej kultury w przeciwieństwie do kultury Cucuteni-Tripolje należy do środkowo- i północnoeuropejskiego neolitycznego kompleksu kulturowego. W dorzeczu górnego Dniestru przebiega zatem granica między dwoma światami cywilizacyjnymi: środkowo-północnoeuropejskim i nadczarnomorsko-bałkańskim.

pekt zum Vorschein kommt³. Westlich und nordwestlich davon existierten zu Beginn des 4. Jt. Kulturen, die mit dem Lengyel-Polgar-Kreis des Donauraums in Verbindung standen. Dazu zählte die Lublin-Wolhynische Kultur, die gegen Mitte des 4. Jt. v. Chr. im Schwinden begriffen war⁴. Von der Mitte des 4. Jt. v. Chr. an wurden die Gebiete westlich der Cucuteni-Tripolje-Kultur von Gemeinschaften der Trichterbecherkultur aufgesiedelt. Die Träger dieser Kultur gehörten – im Gegensatz zur Cucuteni-Tripolje-Kultur – zum mittel- und nordeuropäischen neolithischen Kulturkomplex. Im oberen Dnestrgebiet verlief also die Grenze zwischen zwei Zivilisationszonen: der mittel- bis nordeuropäischen Kulturzone und jener des Balkan-Schwarzmeerraums.

Die Gemeinschaften des Lengyel-Polgar-Kreises, der Lublin-Wolhynischen Kultur und der Trichterbe-

³ Videiko 2000; Videiko 2001; Videiko 2004.

⁴ Kadrow, Zakościelna 2000; Videiko 2000.

³ Videiko 2000; Videiko 2001; Videiko 2004.

⁴ Kadrow, Zakościelna 2000; Videiko 2000.

Spółeczności cyklu lendzielsko-polgarskiego, kultury lubelsko-wołyńskiej i kultury pucharów lejko-watych charakteryzowały się osiadłym trybem życia. Ludność ta zamieszkiwała w różnej wielkości, niekiedy dużych osiedlach zajmujących powierzchnie do kilkunastu i więcej hektarów. Podstawą ich egzystencji były uprawy zbożowe i hodowla zwierząt. Znamy również ich groby, niekiedy bogato wyposażone w różnorakie przedmioty, w tym wykonane z miedzi⁵.

Nawet największe osiedla ludności cyklu lendzielsko-polgarskiego i kultury pucharów lejko-watych prezentują się bardzo skromnie przy osadach ludności kultury trypolskiej⁶. Wielkie osady społeczności tej kultury rozciągały się na przestrzeni niekiedy przekraczającej 500 hektarów. Zamieszkiwać je mogło kilka i więcej tysięcy osób. Osady zbudowane były według przyjętego planu. Budynki były niekiedy dwukondygnacyjne. Domy stanowiące zewnętrzny pierścień osiedla stykały się ze sobą, a ich ściany szczytowe tworzyły w istocie mur otaczający osadę. O tym, jak wyglądały domy i jak zagospodarowywano ich wnętrza wiemy na podstawie ich ruin, tzw. płaszcadek oraz modeli domów, w tym również takich, w których z dużą pieczołowitością oddano wszelkie sprzęty w ich wnętrzu. W społecznościach kultury trypolskiej rozkwitły i osiągnęły bardzo wysoki poziom różnorakie dziedziny wytwórczości. Naczynia charakteryzują się bogactwem form i ornamentyki, starannością wykonania. Wysoki poziom osiągnęła wytwórczość krzemieniarska. Rozwijała się metalurgia miedzi. Z surowca tego wykonywano m.in. topory, szpile i różnorakie ozdoby. Liczne są na osadach kultury trypolskiej figurki przedstawiające ludzi i zwierzęta. Wszystkie te cechy świadczą o zaawansowanym, niespotykanym nigdzie indziej w ówczesnej Europie, poziomie cywilizacyjnym tych społeczności.

Spółeczności kultury Cucuteni-Tripolye przez cały czas istnienia tego ugrupowania utrzymywały różnorakie kontakty z ludnością mieszkającą w jej otoczeniu. Ich śladem są obce elementy kulturowe zaadaptowane i zaakceptowane przez tę ludność. Najwyraźniej zaznaczają się one w zdobieniu i kształtach niektórych „trypolskich” naczyń glinianych⁷. Z drugiej strony, na stanowiskach wielu kultur w otoczeniu kompleksu Cucuteni-Tripolye odnajdujemy wiele przedmiotów, które są genetycznie związane z tym komplek-

skultury folgten einer sesshaften Lebensweise. Sie lebten in unterschiedlich großen, manchmal sehr ausgedehnten Siedlungen mit Flächen von einem Dutzend und mehr Hektar. Getreideanbau und Viehzucht waren ihre Wirtschaftsgrundlage. Bekannt sind ihre Gräber, die manchmal reich mit Beigaben u. a. aus Kupfer ausgestattet waren⁵.

Sogar die größten Siedlungen des Lengyel-Polgar-Kreises und der Trichterbecherkultur sind von nur bescheidenen Ausmaßen, wenn wir sie mit den Siedlungen der Tripolje-Kultur vergleichen⁶. Die größten Siedlungen jener Kultur erstreckten sich zuweilen über 500 ha Fläche. Sie dürften von einigen tausend Personen bewohnt gewesen sein. Die Siedlungen erscheinen planmäßig strukturiert. Die Häuser waren manchmal zweigeschossig. Die erste, äussere Reihe der Häusern unmittelbar aneinander gebaut, bildete Ringe um die Siedlungen und stellten damit zugleich Verteidigungsanlagen dar. Über das Aussehen der Häuser und ihre Innenausstattung sind wir durch ihre archäologischen Reste, die sog. „Ploščadka“ sowie Hausmodelle informiert, bei denen mitunter alle Einrichtungsgegenstände mit großer Sorgfalt wiedergegeben wurden. Die Gemeinschaften der Tripolje-Kultur blühten auf und erreichten bei verschiedenen Wirtschaftsbereichen ein sehr hohes Niveau. So zeigen die Tongefäße eine reiche Formen- und Ornamentvielfalt sowie eine hohe Herstellungsqualität. Ein beträchtliches Niveau erreichte auch die Steinbearbeitung. Zudem entwickelte sich die Kupfermetallurgie. Aus diesem Rohstoff wurden u.a. Äxte, Dolche und verschiedene Schmuckgegenstände angefertigt. Sehr zahlreich sind in der Tripolje-Kultur Menschen- und Tierfiguren vertreten. Alle diese Merkmale weisen auf das fortgeschrittene Zivilisationsniveau dieser Gemeinschaften hin, das im damaligen Europa kaum einen Vergleich findet.

Die Gemeinschaften der Cucuteni-Tripolje-Kultur unterhielten in der gesamten Zeit ihres Bestehens Kontakte unterschiedlicher Art und Intensität mit benachbarten Gruppen. Dies bezeugen einerseits fremde Kulturelemente, die diese Bevölkerung übernommen und akzeptiert hat. Sie sind in der Verzierung und Form mancher „tripolischen“ Tongefäße besonders gut sichtbar⁷. Andererseits wurden an den Fundplätzen vieler Kulturen in der Umgebung des Cucuteni-Tripolje-Kulturkomplexes etliche Gegenstän-

⁵ Wilk 2004.

⁶ Videiko 2004.

⁷ Movsha 2000; Tsvek 2000; Videiko 2000.

⁵ Wilk 2004.

⁶ Videiko 2004.

⁷ Movsha 2000; Tsvek 2000; Videiko 2000.

Ryc. 3. Kulturey archeologiczne z pierwszej połowy IV tys. BC w Europie Środkowej i Środkowowschodniej.

Abb. 3. Archäologische Kulturen aus der ersten Hälfte des 4. Jt. v. Chr. in Mittel- und Ostmitteleuropa.

sem. Przede wszystkim chodzi o znakomitej jakości krzemienie wołyńskie i naddniestrzańskie (ich złoża są na obszarach zasiedlonych przez ludność kultury trypolskiej) wykorzystywane na ogromnych obszarach Europy Środkowej⁸. Efektem takich kontaktów są również fragmenty naczyń kultury trypolskiej odkrywane na stanowiskach innych kultur oraz nawiązania do stylistyki „trypolskiej” czytelne w kształtach i zdobnictwie naczyń⁹.

Granica między „wschodem” a „zachodem” czytelna jest również w drugiej połowie IV i pierwszej III tys. BC (ryc. 4, 5). Wówczas jednak, od połowy IV tys. BC zaczyna się zaznaczać na zachodnich rubieżach wielkiego eurazjatyckiego stepu obecność mobilnych grup ludności pasterskiej reprezentowanych przez krąg kultur jamowych¹⁰. Na zachodzie od przełomu IV i III tys. BC zamieszkują również pasterskie społeczności środkowo- i zachodnioeuropejskiej kultury ceramiki sznurowej¹¹ oraz wywodzącej się z neo-

de aufgefunden, die mit diesem genetisch verbunden waren. Es handelt sich vor allem um Wolhynien- und Dnestrfeuersteine ausgezeichneter Qualität, deren Lagerstätten sich in den Siedlungsgebieten der Tripolje-Kultur befanden, und die in riesigen Räumen Mitteleuropas genutzt wurden⁸. Als Resultat dieser Kontakte können auch die von Fundplätzen anderer Kulturen bekannten Gefäßfragmente der Tripolje-Kultur gelten. Es gibt dort außerdem „tripolische“ Stileinflüsse bei Formen und Dekoren der Gefäße⁹.

Die Grenze zwischen Ost und West ist weiterhin in der zweiten Hälfte des 4. und der ersten Hälfte des 3. Jt. v. Chr. fassbar (Abb. 4, 5). Allerdings zeichnet sich seit der Mitte des 4. Jt. v. Chr. in den westlichen Randbereichen der großen eurasischen Steppe die Anwesenheit von nomadischen Hirtengruppen ab, die durch den Yamnaya-Kulturkreis vertreten werden¹⁰. Im Westen lebten seit der Wende vom 4. zum 3. Jt. v. Chr. auch Hirtengemeinschaften der mittel- und westeuropäischen Schnurkeramik¹¹ sowie der Kugel-

⁸ Balcer 1981; Balcer 1983; Kaczanowska 1985.

⁹ Gumiński 1989; Jastrzębski 1985; Poklewski 1958.

¹⁰ *Prehistoric Steppe...*; Rassamakin 1999; Šapošnikova 1985; Telegin 1987.

¹¹ *Environment and...*; Machnik 1979; Machnik 1997; Machnik 2002; Machnik 2003; Machnik 2004; Machnik, Cyhyłyk 2001; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Hrybowycz 2000; Machnik,

⁸ Balcer 1981; Balcer 1983; Kaczanowska 1985.

⁹ Gumiński 1989; Jastrzębski 1985; Poklewski 1958.

¹⁰ *Prehistoric Steppe...*; Rassamakin 1999; Šapošnikova 1985; Telegin 1987.

¹¹ *Environment and...*; Machnik 1979; Machnik 1997; Machnik 2002; Machnik 2003; Machnik 2004; Machnik, Cyhyłyk

litu północnoeuropejskiego kultury amfor kulistych¹². Ludność tych kultur nie wznosiła dużych i długotrwałych osad. Mieszkało w niewielkich obozowiskach, których zresztą znamy jak do tej pory niewiele. Liczne natomiast są groby przykrywane nasypami kurhanów, które tworzą niekiedy rozległe cmentarzyska, składające się z kilkudziesięciu kopców. Podstawową rolę w gospodarce tych społeczności odgrywały hodowane zwierzęta: bydło i owce. Pasterze kultur jamowych i kultury ceramiki sznurowej byli jednocześnie wojownikami. Świadczą o tym groby wyposażone w topory kamienne, siekiery krzemienne i krzemienne groty strzał. Ludność pasterska może współistnieć z rolniczą ludnością osiadłą. Natomiast bardzo rzadko się zdarza, aby dwie różne społeczności pasterskie tolerowały się na tym samym terytorium. Dlatego też nie dziwi, iż obszary okupowane i wykorzystywane przez społeczności kultury ceramiki sznurowej, kultury amfor kulistych i kultur jamowych wykluczały się wzajemnie. Warto również podkreślić, iż społeczności kultury ceramiki sznurowej i kultury amfor kulistych nie wkroczyły w głąb wielkiego stepu.

W drugiej połowie V i w IV tys. BC mają miejsce doniosłe zdarzenia ekonomiczne i społeczne, które określa się mianem „Secondary Products Complex” lub „Secondary Products Revolution”¹³. Kluczowe znaczenie przypisuje się w tym zakresie ludności zamieszkującej obszary środkowo-wschodniej Azji, głównie międzyrzecze Eufratu i Tygrysa (ryc. 2). Wśród wielu wprowadzonych wówczas nowych zachowań gospodarczych i społecznych ważną rolę odegrało wynalezienie i stosunkowo szybko po tym szerokie stosowanie wozu i trakcji oraz udomowienie konia i z czasem wykorzystywanie go na różne sposoby, w tym w transporcie zarówno ludzi jak i towarów. Ważną rolę w tych procesach odegrali ludzie zamieszkujący obszary stepu. Chodzi tu zarówno o samo udomowienie konia, jak i rozpowszechnienie różnorodnego wykorzystania koni w centralnej Europie.

Szczególnie wiele emocji budzi obfitująca w niekiedy zupełnie odmienne poglądy dyskusja nad udomowieniem i wykorzystaniem konia, w szczególności, kiedy zaczęto używać konia w zaprzęgu i do jazdy

amphorenkultur. Diese ist aus dem nordeuropäischen Neolithikum herzuleiten¹². Die Träger dieser Kulturen haben keine großen, dauerhaften Siedlungen errichtet. Sie lebten in kleinen Lagerplätzen, von denen uns bis jetzt nur wenige bekannt sind. Zahlreich sind dagegen die mit Hügeln bedeckten Gräber, die manchmal weit ausgedehnte, aus einigen Dutzend Hügeln bestehende Gräberfelder bilden. Eine grundlegende Rolle in der Wirtschaft dieser Gemeinschaften hat die Rinder- und Schafzucht gespielt. Die Hirten der Yamnaya- und Schnurkeramikultur waren zugleich Krieger. Darauf weisen die mit Steinäxten, Feuersteinbeilen und -pfeilspitzen ausgestatteten Gräber hin. Die Hirtenbevölkerung mag mit den sesshaften Ackerbauern zusammengelebt haben. Es kommt aber nur selten vor, dass sich zwei verschiedene Hirtengemeinschaften auf demselben Territorium duldeten. Es verwundert daher nicht, dass sich die Verbreitungsgebiete der Schnurkeramik-, Kugelamphoren- und Yamnaya-Kultur gegenseitig ausschlossen. Es ist außerdem erwähnenswert, dass die Gemeinschaften der Schnurkeramik- und Kugelamphorenkultur nicht weit in die große Steppe eingedrungen sind.

In der zweiten Hälfte des 5. Jt. und im 4. Jt. v. Chr. kam es zu bedeutenden wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Ereignissen, die als „Secondary Products Complex” oder „Secondary Products Revolution” bezeichnet werden¹³. Eine Schlüsselbedeutung kommt dabei den Bewohnern Mittel- und Westasiens, hauptsächlich jenen des Zweistromlandes zwischen Euphrat und Tigris, zu (Abb.2). Unter den vielen damaligen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umwandlungen haben die Erfindung und verhältnismäßig rasche Durchsetzung des Wagens und die Nutzung der Landwege sowie die Domestikation des Pferdes, seine verschiedenartige Verwendung zum Transport von Menschen und Waren, eine wichtige Rolle gespielt. Die Bewohner der Steppe spielten dabei eine erhebliche Rolle, und zwar sowohl für die Domestikation des Pferdes als auch für die Verbreitung diverser Nutzungen des Pferdes in Zentraleuropa.

Besonders kontrovers ist die Diskussion über die Domestikation und Nutzung des Pferdes, vor allem über die Frage, wann begonnen wurde, das Pferd

Pawliw, Petehyrycz, Prynada 2000; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Prynada 2002; Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997.

¹² Szmyt 1999.

¹³ Sherratt 1997.

2001; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Hrybowycz 2000; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Prynada 2000; Machnik, Pawliw, Petehyrycz, Prynada 2002; Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997.

¹² Szmyt 1999.

¹³ Sherratt 1997.

Ryc. 4. Kulturey archeologiczne z drugiej połowy IV i początków III tys. BC w Europie Środkowej i Środkowowschodniej.

Abb. 4. Archäologische Kulturen aus der zweiten Hälfte des 4. und vom Beginn des 3. Jt. v. Chr. in Mittel- und Ostmitteleuropa.

wierzchem¹⁴. Samo udomowienie konia miało miejsce w V tys. BC i co do tego nie ma większych wątpliwości. Natomiast zastrzeżenia pojawiają się co do najstarszych pozostałości związanych ze stosowaniem wędzideł i wykorzystywania konia pod wierzch. Chodzi tu o ślady, które na zębach końskich miałyby pozostawić wędzidła oraz o sposób wykorzystania przedmiotów określanych jako „pobocznicę”. Zabytki takie, wykonane z rogu odkrywane są dość licznie w inwentarzach różnych kultur archeologicznych z III tys. BC na rozległych obszarach stepu i Europy Środkowej. Koń był niewątpliwie zwierzęciem bardzo użytecznym dla pasterzy, szczególnie na obszarach stepu. Niemniej wielu badaczy poddaje w wątpliwość, uznawany przez nich za romantyczny, wizerunek siedzącego na koniu wojownika-pasterza z III tys. BC.

Ważnym i niezwykle użytecznym urządzeniem w codziennym życiu, a w szczególności przy przemieszczaniu się na znaczne odległości z całym dobytkiem jest wóz zaprzężony w zwierzęta pociągowe. Wykorzystanie wozów poświadczane jest zabytkami od drugiej połowy IV tys. BC, a najstarsze jego wy-

zum Einschirren und Reiten zu nutzen¹⁴. Die Domestikation selbst fand nahezu unzweifelhaft im 5. Jt. statt. Es gibt dagegen gewisse Probleme mit den ältesten Funden, die mit dem Gebrauch der Pferdetränse und der Reitnutzung des Pferdes in Verbindung gebracht werden. Es handelt sich hier um Spuren, die die Tränsen und die Seitenstangen an den Pferdehänen hinterlassen haben. Solche aus Horn gefertigten Stücke kommen recht zahlreich in den Inventaren verschiedener archäologischer Kulturen des 3. Jt. in weiten Gebieten der Steppe und Mitteleuropas zum Vorschein. Das Pferd war für die Hirten zweifellos ein sehr nützliches Tier, besonders in der Steppe. Dennoch stellen viele Forscher das Bild eines auf dem Pferd sitzenden Krieger-Hirten aus dem 3. Jt., das sie zu romantisch finden, in Frage.

Eine äußerst nützliche Sache ist der mit Zugtieren bespannte Wagen, im Alltag und insbesondere bei Wanderungen über große Entfernungen mitsamt der Habe. Wagen werden durch Funde seit der zweiten Hälfte des 4. Jt. v. Chr. belegt; ihre älteste Darstellung findet sich auf einem Gefäß der Trichterbecherkultur

¹⁴ Anthony, Brown 2003; Benecke, Dietz 2003; Bökönyi 1978; 1987; von den Driesch 2003; Levine 1999; Mashkour 2003; Oates 2003; Olsen 2003; Shishlina 2003.

¹⁴ Anthony, Brown 2003; Benecke, Dietz 2003; Bökönyi 1978; 1987; von den Driesch 2003; Levine 1999; Mashkour 2003; Oates 2003; Olsen 2003; Shishlina 2003.

Ryc. 5. Strefy pograniczne i zasięgi głównych kultur archeologicznych w końcu IV i w pierwszej połowie III tys. BC. 1 – kultura trypoljska, 1A – zasięg kultury trypoljskiej; 2 – kultura pucharów lejkowatych, 2A – zasięg kultury pucharów lejkowatych; 3 – kultura ceramiki sznurowej, 3A – zasięg kultury ceramiki sznurowej; 4 – kultura amfor kulistych, 4A – zasięg kultury amfor kulistych; 5 – kompleks kultury badeńskiej.

Abb. 5. Kontaktzonen und Verbreitung der archäologischen Hauptkulturen am Ende des 4. und in der ersten Hälfte des 3. Jt. v. Chr. 1 – Tripolje-Kultur, 1A – Verbreitungsbereich der Tripolje-Kultur; 2 – Trichterbecherkultur, 2A – Verbreitungsbereich der Trichterbecherkultur; 3 – Schnurkeramikultur, 3A – Verbreitungsbereich der Schnurkeramikultur; 4 – Kugelamphorenkultur, 4A – Verbreitungsbereich der Kugelamphorenkultur; 5 – Badener Kulturkreis.

obrażenie odnotowano na naczyniu kultury pucharów lejkowatych z Bronocice¹⁵. Specyficznym zastosowaniem wozu zaprzęgniętego w konie jest rydwan, znany co najmniej od końca III tys. BC¹⁶. Tę postać zaprzęgu wywodzi się z terenów Azji Środkowo-Wschodniej, skąd miałyby się rozprzestrzenić na obszary stepu eurazjatyckiego, a stamtąd dotrzeć na obszary centralnej Europy¹⁷.

W odniesieniu do kultury ceramiki sznurowej i kultury jamowej na stepach Europy Wschodniej stosowano tutaj wielokrotnie termin „pasterstwo”. Nie chodzi tu jednak tylko o dominujące znaczenie hodowli

won Bronocice¹⁵. Eine spezifische Form des Pferdewagens ist der zumindest vom Ende des 3. Jt. an bekannte zweirädrige Wagen¹⁶. Dieser Typ kommt aus Mittel- und Ostasien, verbreitete sich in die eurasische Steppe und von dort aus nach Zentraleuropa¹⁷.

In Bezug auf die Schnurkeramik- und Yamnaya-Kultur in den Steppen Osteuropas wurde hier mehrfach der Terminus „Hirtentum“ benutzt. Dies meint allerdings nicht nur die in der Wirtschaft dieser Gemeinschaften dominierende Tierzucht. Diese ist ein wichtiges Element der Wirtschaft auch in anderen Kulturen, ohne dass man sie mit Hirten verbind-

¹⁵ Kruk, Milisauskas 1999; Milisauskas, Kruk 1982; 1991; Kuzmina 2003; Sherratt 2003.

¹⁶ Oates 2003.

¹⁷ Sherratt 1997.

¹⁵ Kruk, Milisauskas 1999; Milisauskas, Kruk 1982; 1991; Kuzmina 2003; Sherratt 2003.

¹⁶ Oates 2003.

¹⁷ Sherratt 1997.

zwierząt w gospodarce tych społeczności. Hodowla jest ważną częścią gospodarki również ludności wielu innych kultur, natomiast określanie jej (ludności) jako pasterskiej nie znajduje uzasadnienia. Termin „pasterstwo” stosowany jest tutaj w szerszym zakresie w rozumieniu takim, jak zaprezentował to J. Kruk¹⁸: chodzi nie tylko o chów zwierząt, ale o złożony system społeczno-ekonomiczny, w którym hodowla i przemieszczanie się odgrywało istotną rolę.

Ukształtowanie się pasterstwa jako specyficznego stylu życia łączy się z wieloma zmianami społecznymi, ekonomicznymi, a także i takimi, które obejmowały środowisko naturalne. Zaznaczają się one od początku IV tysiąclecia BC, przy czym ich tempo narasta od połowy IV tys. BC. Podlegały im zarówno mniej lub bardziej osiadłe społeczności rolniczo-hodowlane Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej, jak i ludność zamieszkująca lasostep i step. Ich wyrazem była m.in. wzrastająca rola hodowli zwierząt, szczególnie bydła, owiec i kóz zaznaczająca się w materiałach archeologicznych praktycznie wszystkich kultur Europy Środkowej, np. w młodszych fazach kultury pucharów lejkowatych, w kulturze amfor kulistych, młodszych fazach kultury trypolskiej oraz w kulturze badenńskiej i kulturach z nią związanych. Zmiany te dotyczyły, co należy podkreślić, głównie ludności zamieszkującej środowiska wielogatunkowych lasów niekiedy mocno zmienione (odlesienia) w trakcie prowadzonej tam długotrwałej gospodarki rolno-hodowlanej, której najbardziej agresywnym wariantem w stosunku do środowiska naturalnego było rolnictwo wypaleniskowe. Zwiększenie się roli hodowli bydła, owiec i kóz dotyczyło głównie ludności zamieszkującej środowiska zmienione przez człowieka, głównie regiony w znacznym stopniu odlesione z dużymi obszarami trawiastymi.

Nieco inaczej procesy te przebiegały na obrzeżach stref zasiedlonych przez społeczności rolniczo-hodowlane, tj. w strefie lasostepu i stepu. Tam zmiany społeczne i ekonomiczne miały szerszy zasięg i poważniejsze konsekwencje. W strefie lasostepu i na obszarach wielkiego stepu eurazjatyckiego należy upatrywać kolebkę pasterstwa jako odrębnej, nowej i specyficznej formacji społeczno-gospodarczej, a jednocześnie stylu życia różnego od tego, który charakteryzował osiadłe społeczności rolniczo-hodowlane. Kształtowanie się społeczności pasterskich Eurazji związane było z otwartymi przestrzeniami stepu i lasostepu obfitu-

den möchte. Der Terminus „Hirtentum“ wird hier in einem weiteren Sinne angewandt, wie er von J. Kruk vertreten wurde¹⁸. Demnach geht es nicht nur um die Tierzucht, sondern um ein komplexes gesellschaftlich-wirtschaftliches System, in dem Zucht und Ortswechsel eine bedeutende Rolle gespielt haben.

Die Herausbildung des Hirtentums als spezifischer Lebensstil hängt mit vielen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen, aber auch klimatischen und naturräumlichen Änderungen zusammen. Sie sind seit Anfang des 4. Jt. v. Chr. erkennbar, zunehmend seit der Mitte jenes Jt. In diese Prozesse einbezogen waren sowohl mehr oder weniger sesshafte Ackerbauern und Viehzüchter in Mittel- und Mitteleuropa als auch die Bewohner der Waldsteppe und Steppe. Ihr Resultat war u.a. die zunehmende Bedeutung der Viehzucht, besonders von Rind und Schaf/Ziege, die bei praktisch allen mitteleuropäischen Kulturen erfassbar sind; so z.B. in den jüngeren Stufen der Trichterbecherkultur, in der Kugelamphorenkultur, in den jüngeren Phasen der Tripolje-Kultur sowie in der Badener Kultur und in den mit ihr verbundenen Kulturen. Von diesen Änderungen war hauptsächlich jene Bevölkerung betroffen, welche die teils stark veränderten Waldgebiete mit verschiedenen Baumarten bewohnten und dort Ackerbau und Tierzucht betrieben. Der aggressivste Umgang mit der natürlichen Umwelt war die auf Rodung gegründete Landwirtschaft. Die wachsende Rolle der Rinder-, Schaf- und Ziegenzucht betraf vor allem die Menschen, die in weitgehend entwaldeten Regionen mit großen Grasflächen lebten.

Etwas anders verliefen diese Prozesse in den Randbereichen der durch die Ackerbauern und Hirten bewohnten Räume, d.h. in der Waldsteppen- und Steppenzone. Das Ausmaß der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Änderungen war dort viel größer, ihre Folgen waren einschneidender. Die Waldsteppenzone und die Gebiete der großen eurasischen Steppe sind die Wiege des Hirtentums als besondere gesellschaftlich-wirtschaftliche Formation und als Lebensstil, der von dem der sesshaften Ackerbauern- und Hirtenbevölkerungen abwich. Die Herausbildung von Hirtengruppen in Eurasien hing mit den weiten offenen Steppen- und Waldsteppengebieten zusammen, die mit ihrer Grasvegetation gute Voraussetzungen für die Zucht großer Tierherden, vor allem von Rind und Schaf/Ziege, boten. Dieser Naturraum erleichterte auch die Wanderung von Menschen mit ihren Her-

¹⁸ Kruk 2004.

¹⁸ Kruk 2004.

jącymi w roślinność trawiastą niezbędną w hodowli dużych stad zwierząt, głównie bydła, owiec i kóz, ułatwiających, a czasami determinujących przemieszczanie się ludzi z ich stadami w obrębie dużych obszarów i na znaczne odległości. Początku tego procesu upatrywać należy w drugiej części pierwszej połowy IV tysiąclecia BC. Od połowy IV tysiąclecia BC społeczności pasterskie oraz pasterski system społeczno-ekonomiczny rozprzestrzeniają się stopniowo, obejmując praktycznie całą strefę stepu i lasostepu od Azji Środkowej po środkowo-wschodnią Europę¹⁹. Działo się to głównie za sprawą ekspansji kultur jamowych, których lokalne warianty pojawiają się po dorzecze Dunaju na zachodzie. Pod koniec IV i na początku III tysiąclecia BC, na obrzeżach rolniczo-hodowlanych kultur trypolskiej i pucharów lejkowatych tworzy się również lokalne środkowoeuropejskie ugrupowanie pasterskie, tj. kultura ceramiki sznurowej. Powstało ono już poza obszarem naturalnego stepu jednak w regionach o środowisku naturalnym wcześniej mocno przekształconym przez aktywność osadniczą i gospodarczą społeczności neolitycznych, głównie kultury pucharów lejkowatych. Ludność ta zajmowała przede wszystkim rozległe obszary odlesione, gdzie środowisko naturalne miejscami było bardzo podobne do stepu i lasostepu.

Z problematyką neolitu Europy Środkowowschodniej i Wschodniej łączy się dyskutowany od dawna, budzący duże emocje i obfitujący w przeciwstawne hipotezy problem pochodzenia języków indoeuropejskich, a szerzej Indoeuropejczyków. Omówienie tej pasjonującej dyskusji zajęłoby wiele miejsca. Warto jednak odnotować, iż w ostatnich dziesięcioleciach dominują w niej dwie grupy poglądów. Autorką pierwszej z nich jest wielka badaczka tej problematyki M. Gimbutas²⁰. Twierdzi ona, że języki indoeuropejskie (czy praindoeuropejskie) pojawiły się w Europie za sprawą kilku fal migracji ludności stepowej z obszarów Europy Południowo-Wschodniej. Migracje te miały mieć miejsce i w IV i III tys. BC, a główną falę stanowiła ludność kompleksu jamowego. Odmiennie zdanie ma C. Renfrew²¹. Według tego badacza nie sposób mówić o Indoeuropejczykach jako o konkretnym ludzie. Pojawienie się języków indoeuropejskich, czy raczej „przodków” tych języków, w Europie

den innerhalb großer Gebiete und über weite Entfernungen. Der Anfang dieses Prozesses lag im jüngeren Abschnitt der ersten Hälfte des 4. Jt. v. Chr. Von der Mitte des 4. Jt. v. Chr. an breiteten sich die Hirtengruppen und ihr gesellschaftlich-wirtschaftliches System aus und beherrschten nach und nach die ganze Steppen- und Waldsteppenzone von Mittelasien bis nach Mitteleuropa¹⁹. Dafür war hauptsächlich die Expansion der Yamnaya-Kulturen verantwortlich, deren Varianten im Westen bis in das Donaugebiet vorkommen. Gegen Ende des 4. und zu Beginn des 3. Jt. v. Chr. bildete sich in den Randgebieten der Ackerbauern- und Hirtenkulturen, insbesondere der auf Ackerbau und Viehzucht basierenden Tripolje- und Trichterbecherkultur, auch eine lokale mitteleuropäische Hirtengruppierung heraus: die Schnurkeramikultur. Sie ist außerhalb der Steppe entstanden, allerdings in Regionen, deren Naturraum zuvor durch neolithische Wirtschafts- und Siedlungsaktivitäten, hauptsächlich der Trichterbecherkultur, stark verändert worden waren. Die Bevölkerung der Schnurkeramikultur bewohnte vor allem die grösseren, entwaldeten Zonen, wo der Naturraum-stellenweise- der Steppe- und Waldsteppe glich.

Mit dem Problemkreis des Neolithikums Ostmittel- und Osteuropas hängt die seit langem überaus kontrovers diskutierte Frage der Herkunft indoeuropäischer Sprachen und – im weiteren Sinne – der Indoeuropäer zusammen. Die Behandlung dieser spannenden Diskussion würde viel Platz in Anspruch nehmen. Es ist hier nur darauf hinzuweisen, dass in den letzten Jahrzehnten prinzipiell zwei Meinungen vorherrschen. Maßgeblich für die erste Ansicht ist die große Forscherin M. Gimbutas²⁰. Ihr zufolge erschienen die indoeuropäischen (oder urindoeuropäischen) Sprachen durch mehrere Wanderungswellen südosteuropäischer Steppenbevölkerung in Europa. Diese Migrationen könnten im 4. und 3. Jt. v. Chr. stattgefunden haben, wobei die Träger des Yamnaya-Komplexes die Hauptwelle bildeten. Eine andere Meinung vertritt C. Renfrew²¹. Seiner Ansicht nach ist es nicht möglich, die Indoeuropäer als konkretes Volk zu betrachten. Das Aufkommen von indoeuropäischen Sprachen – oder eher ihren Vorläufern – in Europa führt er auf die ersten Wanderungswellen der neoli-

¹⁹ Kotova 2004; Kuzmina 2003; Bunyatyan 2003; Shishlina 2003; Stanko 2003; *Nomadizm...*

²⁰ Gimbutas 1970; 1973; 1977; 1979; 1980.

²¹ Renfrew 1987.

¹⁹ Kotova 2004; Kuzmina 2003; Bunyatyan 2003; Shishlina 2003; Stanko 2003; *Nomadizm...*

²⁰ Gimbutas 1970; 1973; 1977; 1979; 1980.

²¹ Renfrew 1987.

wiąże zaś z pierwszymi falami ludności neolitycznej, która przybyła do Europy z Anatolii. Początek tego procesu łączy z początkami neolitu, czyli okresem od VII tysiąclecia BC. Dyskusja nad tą problematyką chyba jeszcze długo nie będzie rozstrzygnięta, a obie grupy hipotez mają zarówno gorących zwolenników, jak i zagorzałych przeciwników.

Przedstawiony wyżej szkic ukazuje jedynie niektóre problemy łączące się z neolitem i eneolitem Europy zogniskowane na terenach zachodnich rubieży wielkiego eurazjatyckiego stepu i przyległych do nich obszarach Europy Środkowej i Środkowo-Wschodniej. Jest to strefa z wielu powodów ważna. Z jednej strony stanowiła ona – tak w IV jak i w III tysiącleciu BC – jedno z najistotniejszych w Europie pograniczy śródowiskowych i kulturowych. Tutaj kończył się „świat” środkowo- i zachodnioeuropejski i rozpoczynał świat eurazjatyckiego stepu na wschodzie i cywilizacji nadczarnomorsko-bałkańskiej na południu. Z drugiej strony pogranicze to stwarzało jedyną w swoim rodzaju możliwość wielokierunkowych kontaktów oraz wymiany dóbr i informacji między ludźmi żyjącymi na ogromnych obszarach. Zaowocowało to rozprzestrzenianiem się wielu wynalazków tamtej epoki. Obszar ten był, i można to bez cienia przesady stwierdzić, swego rodzaju wrotami Europy Zachodniej, Europy Południowej i Eurazji, przez które przemieszczali się zarówno ludzie, jak i wszelkiego rodzaju nowinki kulturowe. Tak pojmując interesujący nas teren, można go uznać za jedną najważniejszych stref w pradziejach Eurazji.

thischen Bevölkerung aus Anatolien zurück. Den Beginn dieses Prozesses bringt er mit den Anfängen des Neolithikums in Verbindung, also vom 7. Jt. v. Chr. an. Die Diskussion über diese Problematik wird wohl noch lange währen, und beide Hypothesen haben sowohl überzeugte Anhänger als auch erklärte Gegner.

Die hier vorgelegte Skizze behandelte nur manche der mit dem Neolithikum und Äneolithikum in den westlichen Randbereichen der großen eurasischen Steppe und in den benachbarten Gebieten Mittel- und Mittelosteuropas zusammenhängenden Probleme. Es handelt sich um einen aus mehreren Gründen wichtigen Raum. Erstens war er sowohl im 4. als auch im 3. Jt. v. Chr. eine der relevantesten Kontaktzonen Europas, in Hinsicht auf das Natur- als auch das Kulturmilieu. Hier endete die mittel- und westeuropäische „Welt“, jene der eurasischen Steppe im Osten und die der Schwarzmeer-balkanischen Zivilisation im Süden setzten ein. Zweitens bot das Randgebiet einzigartige Möglichkeiten für vielseitige Kontakte sowie für den Austausch von Gütern und Informationen zwischen den Bewohnern der riesigen Räume. Dies hatte die Verbreitung von vielen Innovationen jener Epoche zur Folge. Ohne Übertreibung kann diese Region als Tor West- und Südeuropas sowie Eurasiens bezeichnet werden, durch das die Menschen zogen und allerlei kulturelle Neuigkeiten drangen. Insofern kann es als eine der wichtigsten Zonen der Urgeschichte Eurasiens gelten.

BIBLIOGRAPHIE

- Anthony D. W., Brown D. R.
2003 *Eneolithic Horse Rituals and Riding in the Steppes: New Evidence*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 55–68.
- Balcer B.
1981 *Związki między kulturą pucharów lejkowatych (KPL) a kulturą trypolską (KT) na podstawie materiałów krzemiennych*, [in:] T. Wiślański (Hrsg.), *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce*, Poznań, S. 81–91.
- 1983 *Wytwórczość narzędzi krzemiennych w neolicie ziem Polski*, Wrocław.
- Benecke N., Driesch von den A.
2003 *Horse Exploitation in the Kazakh Steppes during the Eneolithic and Bronze Age*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 69–82.
- Bökönyi S.
1978 *The earliest waves of domestic horses in east Europe*, *Journal of Indo-European Studies* 6, S. 17–76.
- 1987 *Horses and sheep in east Europe in the Copper and Bronze Ages*, [in:] S. N. Skomal, E. Polomé (Hrsg.), *Proto-Indo-European: the archaeology of a linguistic problem, Studies in honour of Marija Gimbutas*, Washington, S. 136–144.
- Bunyatyan K. P.
2003 *Correlation between Agriculture and Pastoralism in the Northern Pontic Steppe Area during the Bronze Age*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 269–286.
- Dietz U. L.
2003 *Horseback Riding: Man's Access to Speed*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 189–199.
- Gimbutas M.
1970 *Proto-Indo-European culture; the Kurgan culture during the 5th to the 3rd millennia BC*, [in:] C. Cordona, H. M. Hoenigswald, A. Senn (Hrsg.), *Indo-European and Indo-Europeans*, Philadelphia, S. 155–198.
- 1973 *The beginning of the bronze age in Europe and the Indo-Europeans 3500–2500 BC*, *Journal of Indo-European Studies* 1, S. 163–214.
- 1977 *The first wave of Euroasian steppe pastoralists into Copper Age Europe*, *Journal of Indo-European Studies* 5, S. 277–338.
- 1979 *The three waves of the Kurgan people into Old Europe*, *Archives suisses d'anthropologie générale* 43, S. 113–117.
- 1980 *The Kurgan wave migration (c. 3400–3200 BC) into Europe and the following transformation of culture*, *Journal of Near Eastern Studies* 8, S. 273–315.
- Gumiński W.
1989 *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejkowatych*, Wrocław.
- Jastrzębski S.
1985 *Imports of the Trypole Culture Pottery in the South-Eastern Group of the Funnel Beaker Culture*, [in:] A. Kokowski (Hrsg.), *Memoires Archeologiques*, Lublin, S. 71–92.
- Kaczanowska M.
1985 *Rohstoffe, Technik und Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldona*, Warszawa.
- Kadrow S.
2004 *Problemy archeologicznej identyfikacji zjawisk nomadyzmu i pastoralizmu na przełomie epok kamienia i brązu w Europie*, [in:] *Nomadyzm...*, S. 29–33.
- Kadrow S., Zakościelna A.
2000 *An Outline of the Evolution of Danubian Cultures in Małopolska and Western Ukraine*, *BPS* 9, S. 187–255.
- Kotova N. S.
2004 *First cattle-breeders of the steppe Ukraine (the Mesolithic-Early Eneolithic)*, [in:] *Nomadyzm...*, S. 55–66.
- Kruk J.
2004 *Pasterstwo w międzyrzeczu Wisły i Dniepru. Problemy i perspektywy identyfikacji przyrodniczej*, [in:] *Nomadyzm...*, S. 25–27.
- Kruk J., Milisauskas S.
1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- Kuzmina E. E.
2003 *Origins of Pastoralism in the Eurasian Steppes*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 203–232.
- Levine M. A.
1999 *The Origins of Horse Husbandry on the Euroasian Steppe*, [in:] M. A. Levine, Y. Y. Rassamakin, A. M. Kislenko, N. S. Tatarintseva (Hrsg.), *Late Prehistoric Exploitation of the Euroasian Steppe*, Cambridge, S. 5–58.
- Machnik J.
1979 *Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru*, *AAC* 19, S. 51–71.
- 1997 *Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramik in den Flussgebiet der oberen Weichsel Bug und Dnestr*, [in:] *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact?*, Esbjerg, S. 147–156.
- 2002 *Archeologiczne badania terenowe w międzyrzeczu Sanu i górnego Dniestru w 2000 roku*, *Rocznik PAU*, Rok 2000/2001, S. 251–256.
- 2003 *Sprawozdanie z badań archeologicznych ekspedycji polsko-ukraińskiej w międzyrzeczu Sanu i górnego Dniestru w 2001 roku*, *Rocznik PAU*, Rok 2001/2002, S. 225–229.
- 2004 *Pasterstwo u społeczeństw kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i Dniestru*, [in:] *Nomadyzm...*, S. 137–143.
- Machnik J., Cyhyłyk W.
2001 *Z badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w międzyrzeczu Sanu i górnego Dniestru*, [in:] J. Lech, J. Partyka (Hrsg.), *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, Ojców, S. 447–459.
- Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W., Hrybowycz R.
2000 *Prahistoryczne kurhany na podkarpackich wysoczyznach górnego Dniestru*, [in:] *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, Kraków, S. 185–207.
- Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz V., Prynda I.
2000 *Doslidžennja kurhannych nekropoliv Drohobyčko-Myrśynśkoho Peredhirja, Drohobyčkyj Krajeznawčyj Zbirnyk* 4, S. 36–46.
- 2002 *Kurhany krajnioho zahodu Podils'koji Wysočyny*, *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Ševčenko* 244, S. 481–505.

- Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W.
 1997 *Osada kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r.)*, RPrzemyski 33/5 (Archeologia), S. 3–27.
- Mashkour M.
 2003 *Equids in the Northern Part of the Iranian Central Plateau from the Neolithic to Iron Age: New Zoogeographic Evidence*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 129–138.
- Milisauskas S., Kruk J.
 1982 *Die Wagendarstellung auf einem Trichterbecher aus Bronce in Polen*, Archäologisches Korrespondenzblatt 12, S. 141–144.
 1991 *Utilization of cattle for traction during the later Neolithic in Southeastern Poland*, Antiquity 65/248, S. 561–566.
- Movsha T. G.
 2000 *The Tripolye-Cucuteni and the Lengyel-Polgar cultures*, BPS 9, S. 133–167.
- Oates J.
 2003 *A Note on the Early Evidence for Horse and the Riding of Equids in Western Asia*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 115–127.
- Olsen S. L.
 2003 *The Exploitation of Horses at Botai, Kazakhstan*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 83–103.
- Poklewski T.
 1958 *Osada kultury pucharów lejkowatych w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów (stanowisko 1C)*, APolski 2, S. 287–326.
- Rassamakin Y.
 1999 *The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC*, [in:] M. A. Levine, Rassamakin, A. M. Kislenko, N. S. Tatarintseva (Hrsg.), *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*, Cambridge, S. 59–182.
- Renfrew C.
 1987 *Archaeology and Language. The Puzzle of Indo-European Origins*.
- Šapošnikova O. G.
 1985 *Jamnaja kulturno-istoričeskaja obščnost*, [in:] *Archeologija USSR*, Kiev, S. 336–352.
- Sherratt A.
 1997 *Economy and Society in Prehistoric Europe*, Princeton.
 2003 *The Horse and the Wheel: Dialectics of Change in the Circum-Pontic Region and Adjacent Areas, 4500–1500 BC*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 233–252.
- Shishlina N. I.
 2003 *Yamnaya Culture Pastoral Exploitation: a Local Sequence*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 353–365.
- Stanko V. N.
 2003 *First Cattle-breeders of the Azov-Pontic Steppes*, [in:] *Prehistoric Steppe...*, S. 299–305.
- Szmyt M.
 1999 *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950–2350 BC*, BPS 8, Poznań.
- Telegin D. Y.
 1987 *Tripolskaja i jamnaja kultury: vopros chronologii i sinchronizacji kultur mednego veka juga Ukrainy*, [in:] *Kavkaz v sisteme paleometalličeskich kultur Evrazii*, Tbilisi, S. 120–127.
- Tsvek O. V.
 2000 *The Eastern Tripolye Culture and its Contacts with the Eneolithic Tribes of Europe*, BPS 9, S. 111–132.
- Videiko M. Y.
 2000 *Tripolye and the Cultures of Central Europe: Facts and Character of Interactions: 4200–2750 BC*, BPS 9, S. 13–68.
 2001 *Tripole i neoliticheskie obščestva na Srednem Dneprze: voprosy vzaimodejstviya*, [in:] J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz (Hrsg.), *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.*, B. 2, S. 215–230.
- Videiko M. Y. (Hrsg.)
 2004 *Encyklopedija Tripylskoi Cyvilizacii*, Kiev.
- Wilk S.
 2004 *Graves of the Lublin-Volhynian Culture at Site 2 in Książnica, District of Busko Zdrój, 2001/2002, 2003 Exploration Seasons*, Spraw. Arch. 56, S. 223–260.

ZAGADNIENIE NEOLITYZACJI RÓWNINY PRUSKIEJ – Z PERSPEKTYWY ODKRYĆ
W RÓWNINIE DOLNEJ, STAN. III, WOJEWÓDZTWO WARMIŃSKO-MAZURSKIE

DIE PROBLEMATIK DER NEOLITHISIERUNG VON PRUSKA EBENE
IM LICHT DER AUSGRABUNGEN IN RÓWNINA DOLNA, FPL. 3,
WOJEWODSCHAFT WARMIŃSKO-MAZURSKIE

1. Wprowadzenie

Stanowisko III w Równinie Dolnej, gm. Korsze (ryc. 1), województwo warmińsko-mazurskie, jest usytuowane na obszarze nazywanym Równiną Sępopolską¹ lub też Równiną Pruską. W roku 2001 wyróżniono w Równinie Dolnej, stan. III liczny zbiór ceramiki wstępnie łączonej z okresem neolitu. Wyniki analizy cech technologii, zdobnictwa i morfologii² pozwoliły zidentyfikować wspomniane ułamki ceramiki z kulturą późnej ceramiki wstęgowej (dalej: KPCW). Materiały te zostały odkryte na obszarze traktowanym do tej pory jako anekumena osadnicza społeczności wczesnoagrarnych, bowiem Równina Sępopolska, zarówno w ujęciu J. Okulicza³, a szczególnie w koncepcji J. Kowalczyka⁴ była obszarem, na którym gospodarka rolna pojawiła się dopiero w późnym neolicie. Rejon ten miał być natomiast zasiedlany przez społeczności subneolityczne⁵ reprezentowane m. in. przez kulturę Zedmar. Odkrycie na tym terenie materiałów reprezentujących społeczności wczesnoagrarne pozwala obecnie postawić kilka pytań, odnoszących się do problematyki chronologii pierwszych impulsów neolitycznych na obszarach północno-wschodniej Polski i ich intensywności, a także wzajemnych związków między społecznościami naddunajskimi a sub- i paraneolitycznymi. To ostatnie zagadnienie było ostatnio interesująco prezentowane przez W. Gumińskiego⁶. Wymaga ono jednak dalszych, szczegółowych studiów. Szczególnie interesującym problemem jest określenie, jaki charakter mogło mieć osadnictwo KPCW na Równinie Sępopolskiej. Ponieważ na wspomnianym terenie zare-

1. Einleitung

Der Fundplatz 3 in Równina Dolna, Gemeinde Korsze (Abb. 1), Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie, liegt in der Sępopolska¹ oder Pruska-Ebene. Im Jahre 2001 wurde dort von jenem Fundplatz eine große Kollektion von Keramik ausgesondert, die vorläufig mit dem Neolithikum in Verbindung gebracht wird. Die Resultate ihrer Analyse nach technologischen Merkmalen, der Verzierung und Morphologie² sprachen für eine Zuordnung zur Kultur der Spätbandkeramik Kultur (fortan: SBKK). Diese Materialien stammen aus einem Territorium, das als Besiedlungsökumene der Frühagrargesellschaften gilt: die Sępopolska-Ebene war sowohl laut J. Okulicz³ als besonders auch nach J. Kowalczyk⁴ ein Gebiet, auf dem der Ackerbau erst im Spätneolithikum aufgekommen sei. Es sei zuvor vielmehr von subneolithischen Gemeinschaften besiedelt gewesen⁵, die u.a. durch die Zedmar-Kultur repräsentiert wurden. Die Entdeckung von Materialien, die Frühagrargesellschaften anzeigen, wirft einige Fragen zur Chronologie der ersten neolithischen Impulse im nordostpolnischen Gebiet, zu deren Intensität und zu den Beziehungen zwischen den Gemeinschaften des Donauraumes und den sub- und paraneolithischen Gemeinschaften des Nordens auf. Die letztgenannte Frage wurde unlängst sehr interessant von W. Gumiński⁶ behandelt, bedarf allerdings weiterer, eingehender Studien. Ein besonders wichtiges Problem ist die nähere Bestimmung des Charakters der Besiedlung der Kultur der Spätbandkeramik auf der Sępopolska-Ebene.

¹ Kondracki 1981.

² Rybicka, Wysocki 2004.

³ Okulicz 1973.

⁴ Kowalczyk 1969.

⁵ Okulicz 1973; Kempisty 1973.

⁶ Gumiński 1999; 2001.

¹ Kondracki 1981.

² Rybicka, Wysocki 2004.

³ Okulicz 1973.

⁴ Kowalczyk 1969.

⁵ Okulicz 1973; Kempisty 1973.

⁶ Gumiński 1999; 2001.

2. Obszary zasiedlane i gospodarczo wykorzystywane przez społeczności cyklu naddunajskiego

Szczególne znaczenie dla studiów nad osadnictwem kultur cyklu wstęgowego mają studia osadnicze przeprowadzone przez J. Kruka⁷ dla obszarów małopolskich. Truizmem jest obecnie stwierdzenie, że społeczności te zajmowały zasobne tereny lessowe, preferując aluwialne strefy dolin. J. Kruk i S. Milisauskas⁸ podkreślili również, że w świetle publikowanych danych ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej (dalej: KCWR) mogła eksploatować nadzalewowe terasy lessowe i grunty aluwialne, prowadząc gospodarkę ogrodową. Społeczności młodszych kultur cyklu naddunajskiego na obszarach lessowych stosowały podobne reguły w zakresie osadnictwa i gospodarki do charakteryzujących starsze stadium neolitu⁹. Na obszarach niżowych dogodnymi warunkami dla osadnictwa ludności kultur wczesnoagrarnych charakteryzowały się regiony o glebach powstałych na glinach bogatych w węglan wapnia i bogatej sieci hydrograficznej (Kujawy, Pyrzyce), czyli obszary ekologicznie bliskie lessom. Badania prowadzone przez R. Grygiela¹⁰ w rejonie Osłonek i Brześcia Kujawskiego nad osadnictwem KCWR wykazały również stosowanie tych samych wzorców zachowań gospodarczych i osadniczych, jakie zaobserwowano na obszarach lessowych¹¹. Warto jednak podkreślić, że niżowe społeczności KCWR zaczęły poszerzać ekumenę osadniczą o tereny charakteryzujące się potencjalnie gorszymi warunkami środowiska w porównaniu do charakteryzujących obszary lessowe i czarne Kujawy, czego przykładem są zgrupowania stanowisk na Ziemi Chełmińskiej¹² i w niektórych rejonach Pojezierza Krajeńskiego¹³.

3. Krótka charakterystyka cech środowiska geograficznego Równiny Sępolskiej

Obszar usytuowany między miejscowościami Korsze, Sępolem a Królewcem jest nazywany Równiną Pruską (ryc. 1). W obrębie granic Polski znajdu-

2. Die durch die Gemeinschaften des Donauländischen Kreises besiedelten und genutzten Gebiete

Für die Erforschung der Besiedlung der Kulturen des Bandkeramischen Kreises sind die von J. Kruk⁷ im kleinpolnischen Gebiet durchgeführten Untersuchungen von besonderer Bedeutung. Es ist bekannt, dass jene Gemeinschaften meist die fruchtbaren Lössgebiete besiedelten, wobei sie alluviale Talbereiche bevorzugten. J. Kruk und S. Milisauskas⁸ haben auch betont, dass die Bevölkerung der Linienbandkeramischen Kultur (fortan: LBKK) die hochwasserfreien Lössterrassen und alluviale Böden genutzt und Gartenwirtschaft betrieben haben könnte. Die Träger der jüngeren Kulturen des Donauländischen Kreises in den Lössgebieten haben in Hinsicht auf Siedlung und Wirtschaft ähnliche Muster befolgt wie die Gemeinschaften des älteren Stadiums des Neolithikums⁹. In den Niederungen wiesen die Regionen mit an Kalziumkarbonat reichen Böden und einem verzweigten Gewässersystem (Kujawien, Pyrzyce [„Pyrzitzer Weizacker“]), also den Lössböden nahestehende geomorphologische Regionen, günstige Bedingungen für die Frühagrarkulturen auf.

Die von R. Grygiel¹⁰ in der Gegend von Osłonki und Brześć Kujawski über die Besiedlung der LBKK durchgeführten Forschungen wiesen darauf hin, dass hier die gleichen Wirtschafts- und Siedlungsmodelle existierten wie in den Lössgebieten¹¹. Es sollte aber erwähnt werden, dass die Gemeinschaften der LBKK in den Niederungen ihre Besiedlungsökumene um Gebiete mit im Vergleich mit den Lössböden und den Böden des „schwarzen Kujawien“ ungünstigeren Umweltbedingungen zu erweitern begannen. Beispiele dafür sind Ballungen von Fundstellen im Kulmerland¹² und in manchen Teilen der Krajeńsk-Seenplatte¹³.

3. Kurze Charakteristik der geographischen Umwelt der Sępolska-Ebene

Das Gebiet zwischen den Ortschaften Korsze, Sępole und Królewec (Kaliningrad) wird Pruska-Ebene genannt (Abb. 1). Innerhalb der polnischen

⁷ Kruk 1973; 1980.

⁸ Kruk, Milisauskas 1999.

⁹ Kruk 1973; 1980; Kruk, Milisauskas 1999.

¹⁰ Grygiel 2004.

¹¹ Kruk 1973; 1980.

¹² Kirkowski 1994; Gurtowski, Kirkowski 1994.

¹³ Rączkowski 1987; Cofta-Broniewska, Koško 1982.

⁷ Kruk 1973; 1980.

⁸ Kruk, Milisauskas 1999.

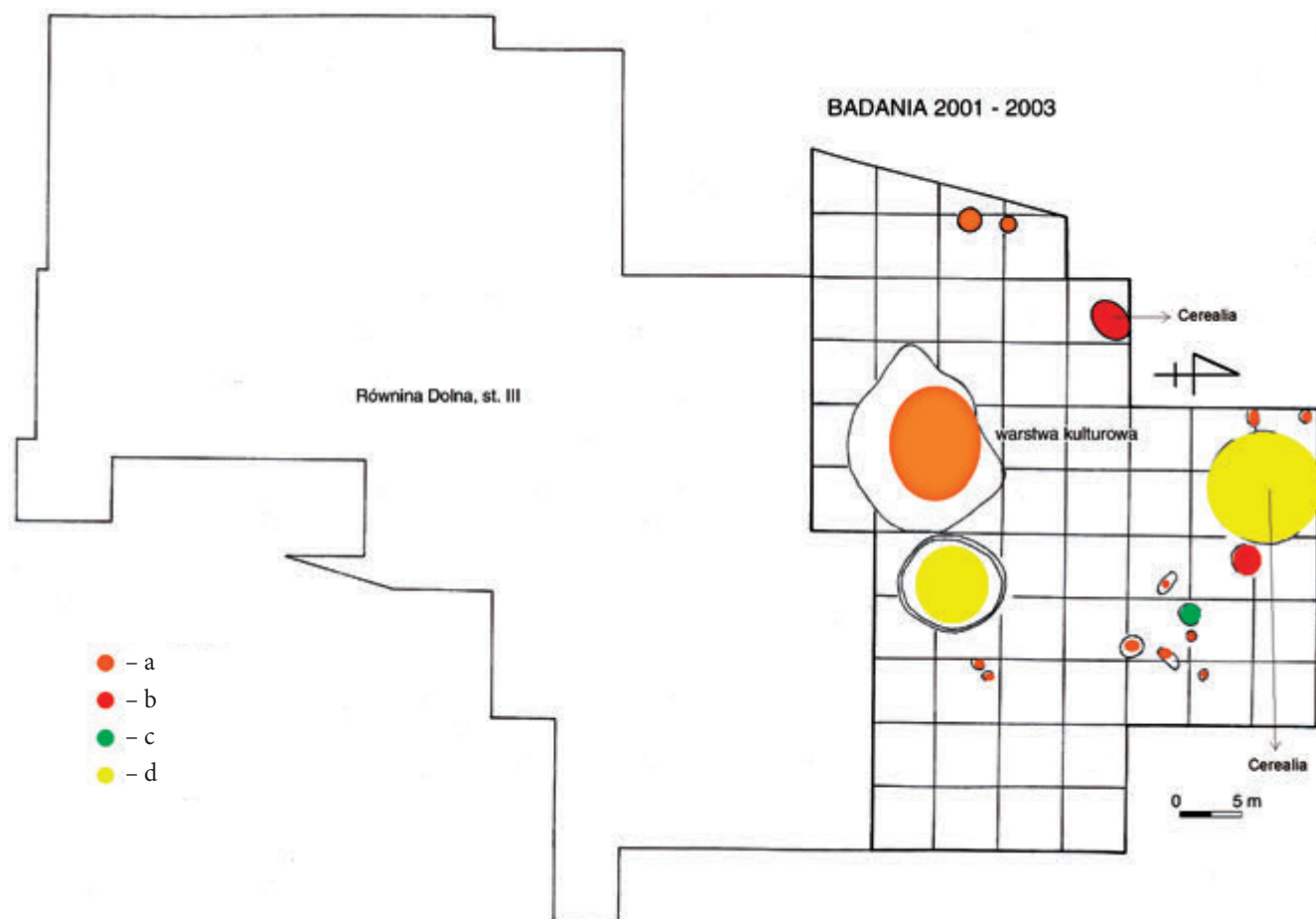
⁹ Kruk 1973; 1980; Kruk, Milisauskas 1999.

¹⁰ Grygiel 2004.

¹¹ Kruk 1973; 1980.

¹² Kirkowski 1994; Gurtowski, Kirkowski 1994.

¹³ Rączkowski 1987; Cofta-Broniewska, Koško 1982.

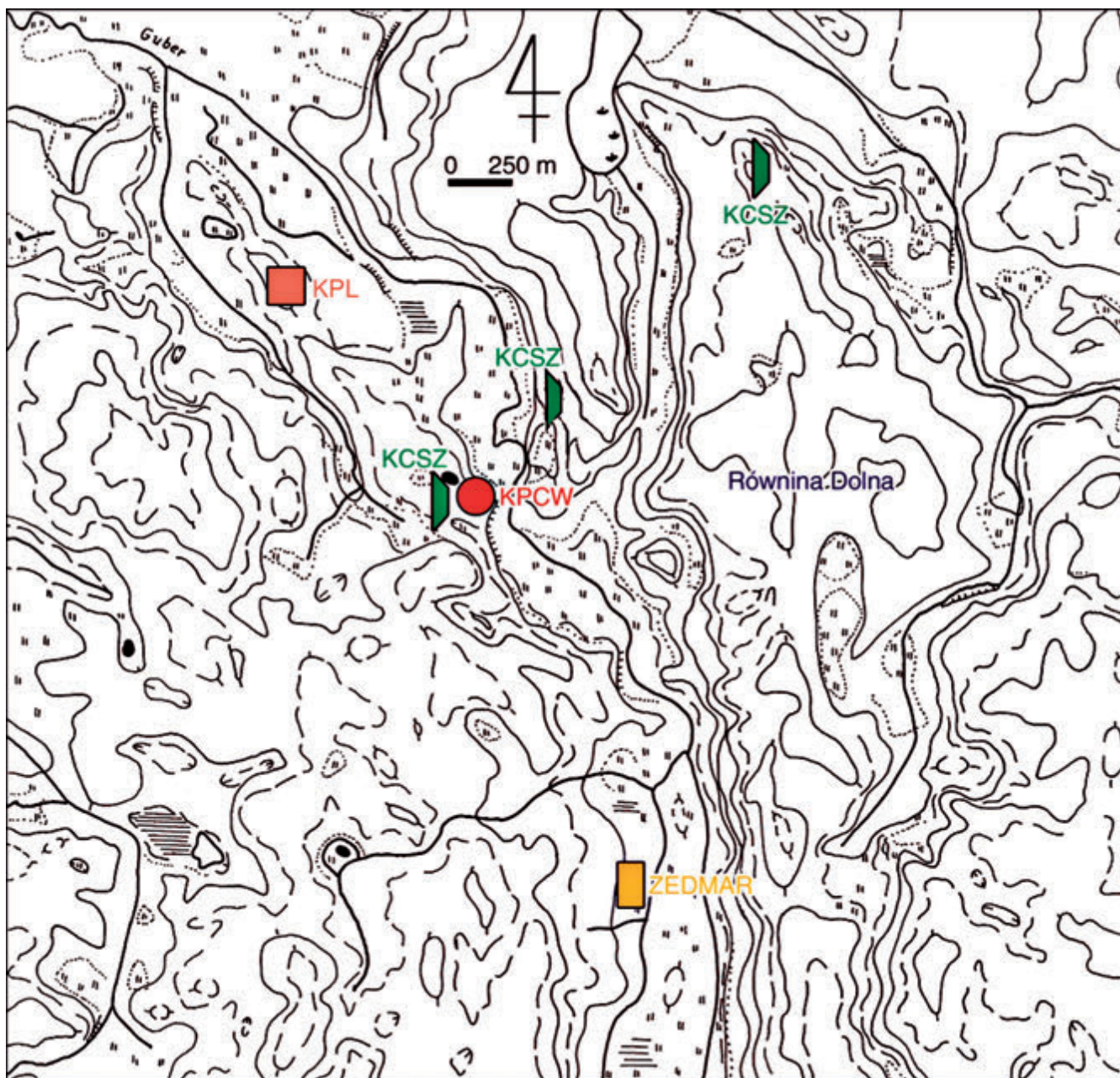
Ryc. 2. Równina Dolna, stan. III, województwo warmińsko-mazurskie. Plan wykopu: a – jamy KPCW, b – jamy trapezowate KPCW, c – jama prostokątna KPCW, d – kurhany KCSZ; KPCW – kultura późnej ceramiki wstęgowej; KCSZ – kultura ceramiki sznurowej. Abb. 2. Równina Dolna, Fpl. 3. Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie. Grabungsplan: a – Gruben von SBKK, b – trapezförmige Gruben von SBKK, c – rechteckige Gruben von SBKK, d – Grabhügel von SKK; SBKK – Spätbandkeramische Kultur; SKK – Schnurkeramikultur.

je się niewielka część tego regionu nazwana przez J. Kondrackiego¹⁴ Równiną Sępolską. Rzeźba tego obszaru ma charakter równinny. Sieć hydrograficzna składa się z licznych zastoisk, oczek polodowcowych i rzek, często o rozległych terasach dennych (np. Gubra) oraz jezior. Jednym z rodzajów podłoża glebowego są tam płaty glin zwałowych, bogate w węgiel wapnia. Powstały na nich gleby w typie czarnych ziem kujawskich. Cechy rzeźby tego regionu, sieci wodnej czy podłoża glebowego bliskie są cechom charakteryzującym niektóre rejony Kujaw i Ziemi Chełmińskiej. Przedstawione wcześniej reguły osadniczo-gospodarcze społeczności wczesnoagrarnych pozwalają sądzić, że warunki ekologiczne Równiny Sępolskiej mogły sprzyjać osadnictwu tych społeczności. Pierwszym sygnałem świadczącym o eksploatacji gospodarczej tego regionu jest stanowisko III w Równinie Dolnej,

Grenzen liegt nur ein geringer Teil dieser von J. Kondracki¹⁴ als Sępolska-Ebene bezeichneten, flachen und im Höhenrelief kaum gegliederten Region. Das Gewässernetz besteht aus zahlreichen Rand- und Gletscherseen, Flüssen und ausgedehnten Geländeterrassen (z. B. Gubra). Eine gängige Bodenart jenes Raumes sind Streifen von Geschiebelehm, der an Kalziumkarbonat reich ist. Darauf sind die Böden vom Typ der Schwarzerdeböden Kujawiens entstanden. Die geomorphologischen Merkmale der hier betrachteten Region stehen jenen mancher Bereiche Kujawiens und des Kulmerlandes nahe. Die oben dargestellten Besiedlungs- und Wirtschaftsmuster der Frühagrargemeinschaften lassen den Schluss zu, dass die ökologischen Bedingungen der Sępolska-Ebene die Besiedlung durch diese Gruppen begünstigten. Das erste Anzeichen für die entsprechende wirtschaftliche Nut-

¹⁴ Kondracki 1981.

¹⁴ Kondracki 1981.

Ryc. 3. Lokalizacja stanowisk z okresu neolitu w rejonie Równiny Dolnej. KPCW – kultura późnej ceramiki wstęgowej; Zedmar – kultura Zedmar; KPL – kultura pucharów lejkowatych; KCSZ – kultura ceramiki sznurowej.

Abb. 3. Lage der Fundstellen des Neolithikums in der Gegend von Równina Dolna. KPCW – Spätbandkeramische Kultur; Zedmar – Zedmar-Kultur; KPL – Trichterbecherkultur; KCSZ – Schnurkeramikultur.

gm. Korsze. Zastanowić się zatem trzeba, czy odkrycia tam dokonane mogą stanowić pozostałość trwałej osady, czy też obozowiska. Ważną przesłanką, umożliwiającą ocenę chronologii, intensywności i charakteru ingerencji człowieka w środowisko przyrodnicze na obszarze północno-wschodniej Polski są wyniki analiz licznych diagramów palinologicznych z obszaru Mazur¹⁵. Szczególne znaczenie dla prezentowanej tu problematyki ma ocena znaczenia wyróżnianych

zung dieser Region liefert der Fundplatz 3 in Równina Dolna, Gm. Korsze. Daher ist zu erwägen, ob die dortigen Befunde als Reste einer dauerhaften Siedlung oder eines Lagerplatzes gelten können. Eine wichtige Grundlage für die Untersuchung der Chronologie, der Intensität und des Charakters der menschlichen Eingriffe in das natürliche Milieu im nordostpolnischen Gebiet sind die Ergebnisse zahlreicher Pollenanalysen in Masuren¹⁵. Besonders interessant sind die darin

¹⁵ Ralska-Jasiewiczowa (red.) 2004; Wacnik 2005.

¹⁵ Ralska-Jasiewiczowa (Hrsg.) 2004; Wacnik 2005.

w nich przejawów aktywności gospodarczej, datowanych na przełom V i IV tys. BC¹⁶.

4. Równina Dolna, stan. III, gm. Korsze, województwo warmińsko-mazurskie

W roku 2001 na stanowisku III w Równinie Dolnej, gm. Korsze, odkryto pozostałość neolitycznej warstwy kulturowej, która zajmowała powierzchnię około 2 arów (ryc. 2). Pochodzi z niej około 1200 fragmentów naczyń KPCW. W latach 2002–2003, oprócz licznych zabytków ruchomych tej kultury, wyróżniono także różnego typu jamy gospodarcze. W sumie w latach 2001–2003 badaniami objęto przestrzeń o powierzchni około 1500 m². Na całym tym obszarze rejestrowane były zabytki KPCW. Materiały te rejestrowano na obszarach terasy nadzalewowej i teras wyższych doliny Gubra (ryc. 3). Badaniami nie została natomiast objęta rozległa terasa zalewowa. Jak już wcześniej wspomniano, badania w Równinie Dolnej, stan. III, były już prowadzone od 1995 roku. W latach 1995–2000 badaniami wykopaliskowymi objęto obszar kilkudziesięciu arów. W zbiorze materiałów z tych lat wyróżniono również ułamki naczyń KPCW.

4. 1. Chronologia

W zbiorze ceramiki z Równiny Dolnej, stan. III, odnotowano dwie podstawowe grupy: fragmenty naczyń wykonane z gliny tłustej (ryc. 4: 1, 3) oraz schudzanej tłucznem kamiennym (ryc. 4: 2, 4; 5: 4, 5). W zakresie intensywności zdobnictwa wyróżniono również dwa zbiory ceramiki: naczynia ornamentowane bardzo rozbudowanymi układami (ryc. 5: 1–3) i zdobione prostymi, jednoelementowymi wątkami (ryc. 5: 4, 5). Naczynia bardzo bogato zdobione ścięciem bruzdowym (ryc. 6: 9, 11), podwójnym stemplem w typie rössenskiego (ryc. 6: 2, 3, 5–7, 12–15; F. Niquet 1937) były wykonywane zarówno z gliny tłustej (ryc. 5: 1–3; 6: 1–13), jak i schudzanej tłucznem kamiennym. Nie stwierdzono jednak w „przełomach” naczyń o takiej ornamentyce gruboziarnistego tłucznia kamiennego. Ceramika o cechach zdobnictwa i morfologii grupy brzesko-kujawskiej kultury lengyelkiej była wykonywana również z gliny tłustej (ryc. 4: 1, 3) i schudzanej tłucznem mineralnym (ryc. 4: 2, 4)¹⁷.

Analogie do form i zdobnictwa naczyń ornamentowanych prostymi, jednoelementowymi wą-

festgestellten Symptome wirtschaftlicher Aktivitäten an der Wende vom 5. zum 6. Jt.¹⁶

4. Równina Dolna, Fpl. 3, Gm. Korsze, Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie

Im Jahre 2001 wurden am Fundplatz 3 in Równina Dolna, Gm. Korsze, Reste einer neolithischen Kulturschicht freigelegt, die eine Fläche von 2 a einnahm (Abb. 2). Aus dieser Strate stammen ca. 1200 Gefäßfragmente der SBKK. In den Jahren 2002 und 2003 wurden neben zahlreichen Funden dieser Kultur verschiedenartige Wirtschaftsgruben beobachtet. In den Jahren 2001–2003 wurde ein insgesamt etwa 1500 m² großer Bereich erforscht. Auf dem ganzen Areal gab es Funde der SBKK. Sie wurden auf den hochwasserfreien Terrassen über dem Tal der Gubra registriert (Abb. 3). Die weit ausgedehnte Überschwemmungsterrasse wurde noch nicht erforscht. Wie schon erwähnt, wurden die Forschungen in Równina Dolna, Fpl. 3, seit 1995 durchgeführt. In den Jahren 1995–2000 wurde ein Terrain von einigen Dutzend Aren erforscht. Unter den dabei gewonnenen Funden wurden auch Gefäßbruchstücke der SBKK erkannt.

4. 1. Chronologie

In der Keramik aus Równina Dolna, Fpl. 3, wurden zwei Hauptgruppen ausgesondert, nämlich Gefäßfragmente aus fettem Ton (Abb. 4: 1, 3) sowie solche aus mit Steingrus gemagertem Ton (Abb. 4: 2, 4; 5: 4, 5). In Hinblick auf die Verzierung wurden ebenfalls zwei Keramikgruppen gebildet: erstens Gefäße mit reicher Ornamentik (Abb. 5: 1–3), zweitens solche mit lediglich einfachem, aus einem Element bestehendem Muster (Abb. 5: 4, 5). Die Gefäße mit reicher Furchenstichverzierung (Abb. 6: 9, 11) und mit Doppelstempeln vom Rössener Typ (Abb. 6: 2, 3, 5–7, 12–15; F. Niquet 1937) waren sowohl aus fettem Ton (Abb. 5: 1–3; 6: 1–13) als auch aus dem mit Steingrus gemagerten Ton gefertigt. In den Bruchflächen der Gefäße mit einer solchen Ornamentik wurde kein grobkörniger Steingrus festgestellt. Die Keramik mit Verzierungs- und Morphologiemerkmalen der Brzesko-Kujawien-Gruppe der Lengyel-Kultur war desgleichen sowohl aus fettem (Abb. 4: 1, 3) als auch aus grusgemagerten Ton (ryc. 4: 2, 4)¹⁷ hergestellt worden.

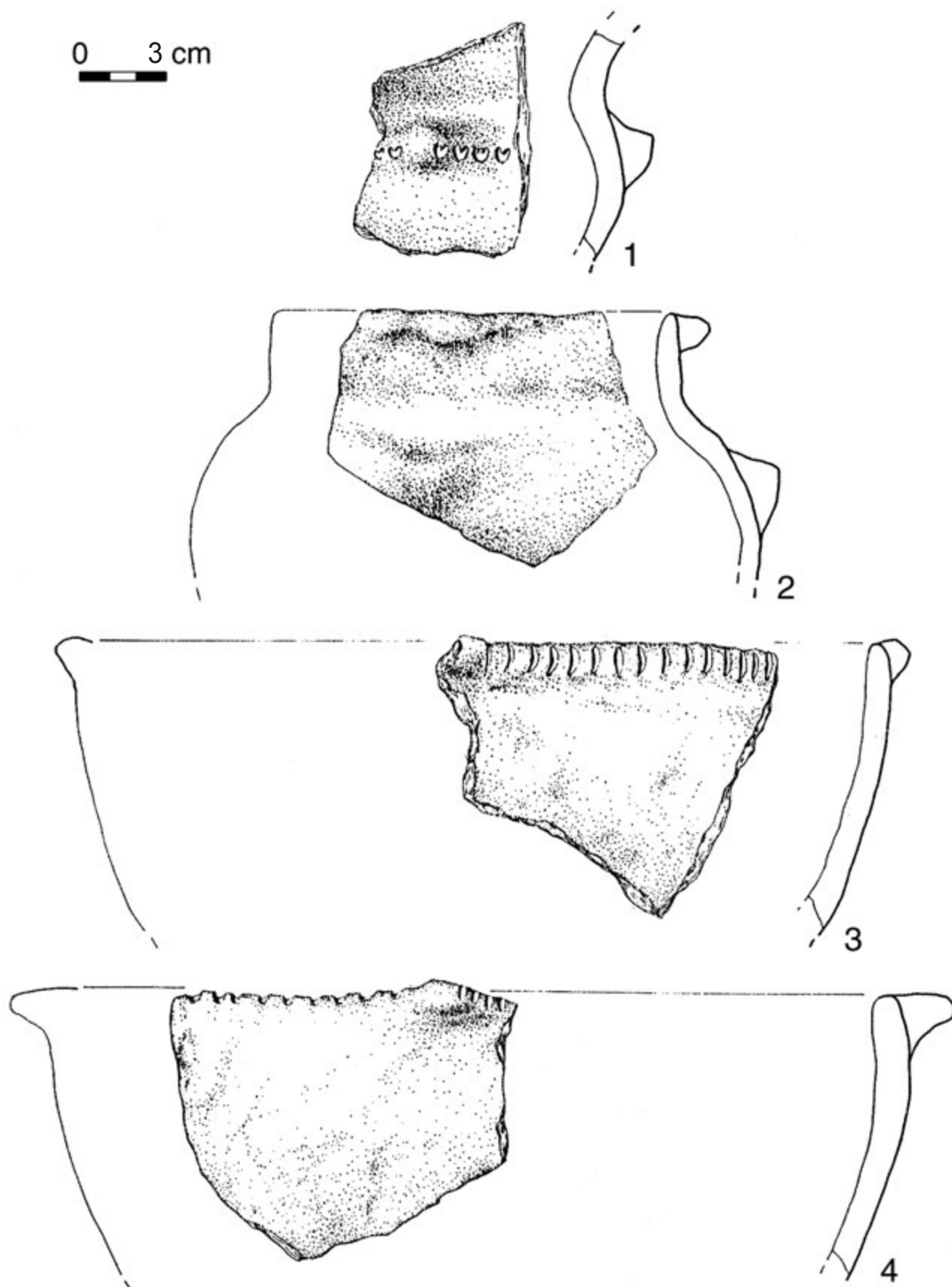
Analogien zu den Formen und Verzierungen der einfachen, mit nur einem Element ornamentierten

¹⁶ Wacnik 2005.

¹⁷ Rybicka, Wysocki 2004.

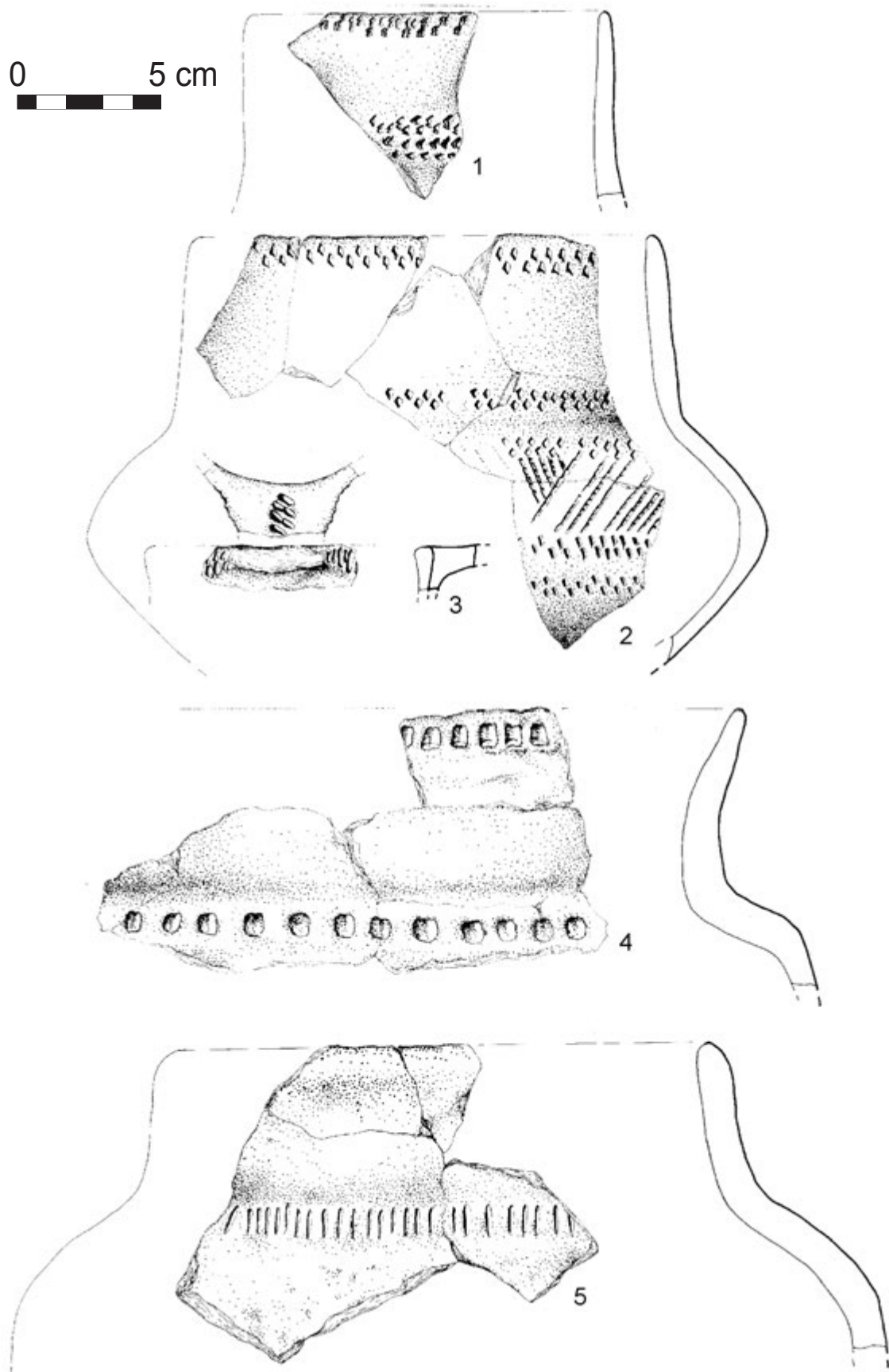
¹⁶ Wacnik 2005.

¹⁷ Rybicka, Wysocki 2004.

Ryc. 4. Równina Dolna, stan. III, gm. Korsze, województwo warmińsko-mazurskie. Wybór ceramiki kultury późnej ceramiki wstęgowej.

Abb. 4. Równina Dolna, Fpl. 3, Gm. Korsze, Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie. Keramik der Spätbandkeramischen Kultur.

Ryc. 5. Równina Dolna, stan. III, gm. Korsze, województwo warmińsko-mazurskie. Wybór ceramiki kultury późnej ceramiki wstęgowej.

Abb. 5. Równina Dolna, Fpl. 3, Gm. Korsze, Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie. Keramik der Spätbandkeramischen Kultur.

kami można znaleźć w zespołach grupy brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej zarówno w Boguszewie na Ziemi Chełmińskiej¹⁸, jak i na kujawskich stanowiskach: w Gustorzynie¹⁹, Brześciu Kujawskim (jama 742)²⁰, Kruszy Zamkowej²¹. W opublikowanych zbiorach ceramiki KPCW zdobnictwo w typie rösseńskim jest stosunkowo rzadkie. Cechy takie odnajdujemy w Konarach²², Gustorzynie²³, czyli na stanowiskach reprezentujących wczesne etapy KPCW, a także w zbiorach reprezentujących tzw. grupę górowską²⁴.

4.2. Wnioski

Bardzo trudno jest obecnie ocenić chronologię badanego zbioru. Można sądzić jedynie, że jest młodszy od kujawskich Konar²⁵ i Barłożna, usytuowanego na Pomorzu Gdańskim²⁶. Można go zapewne synchronizować z przełomem faz I i II KPCW w ujęciu L. Czerniaka²⁷.

Prezentowane tutaj dane pozwalają sądzić, że odkryte w Równinie Dolnej, stan. III, zabytki nie są pozostałością krótkotrwałego pobytu ludności KPCW, ale stosunkowo trwałej osady. Na tej podstawie można domniemywać, że na Równinie Sępoleńskiej mogło funkcjonować stabilne osadnictwo kultur wczesno-rolniczych w środowisku zbliżonym do charakteryzującego inne niżowe ekumeny społeczności naddunajskich.

5. Informacje palinologiczne

W opublikowanych ostatnio wynikach analiz palinologicznych opracowanych dla otoczenia stanowiska kultury Zedmar w Dudce (ryc. 1) wyróżniono bardzo interesującą fazę antropogenicznych zakłóceń zbiorowisk roślinnych, której początek jest datowany na 5060 ± 45 conv. lat BP. Wyznacza ją m. in. pojawienie się pyłku *Cerealia*²⁸. Z przełomem AT/SB łączy się również pojawienie babki lancetowatej (*Plantago lanceolata*), szczawiu i pokrzywy oraz rdestu ptasiego w diagramie z J. Mikołajskiego²⁹, czyli roślin

Gefäße sind in den Fundkomplexen der Brzesko-Kujawien-Gruppe der Lengyel-Kultur sowohl in Boguszewo im Kulmerland¹⁸ als auch an den Fundstellen in Kujawien – Gustorzyn¹⁹, Brześć Kujawski (Grube 742)²⁰ und Krusza Zamkowa²¹ – zu beobachten. In den publizierten Keramikmaterialien der SBKK kommt die Verzierung vom Rössener Typ relativ selten vor. Solche Merkmale finden wir in Konary²² und Gustorzyn²³, also an den die früheren Phasen der SBKK vertretenden Fundplätzen, wie auch in den die sog. Górowska-Gruppe repräsentierenden Keramikenssembles²⁴.

4.2. Schlussfolgerungen

Es ist derzeit sehr schwierig, die Chronologie des untersuchten Fundstoffs näher zu bestimmen. Er dürfte allerdings jünger als die Funde aus Konary in Kujawien²⁵ und Barłożno in Pommerellen²⁶ zu datieren sein. Die Zeitstellung kann sicherlich mit der Wende der Phasen I und II der SBKK nach L. Czerniak²⁷ synchronisiert werden.

Die hier dargestellten Funde und Befunde legen nahe, dass in Równina Dolna, Fpl. 3, nicht nur ein kurzer Aufenthalt von Gruppen der SBKK erfolgte, sondern hier vielmehr eine relativ dauerhafte Siedlung bestand. Insofern kann man darauf schließen, dass in der Sępoleńska-Ebene eine stabile Besiedlung der Frühagrarkulturen bestand. Diese hatte Umweltbedingungen, die jenen anderer Niederungsökumenen der Donauländischen Gemeinschaften ähnelten.

5. Palynologische Informationen

In den unlängst publizierten Resultaten von Pollenanalysen im Umkreis des Fundplatzes der Zedmar-Kultur in Dudka (Abb. 1) wurde eine sehr interessante Phase anthropogener Störungen der Pflanzengemeinschaft identifiziert, deren Anfang auf 5060 ± 45 (conv.) BP datiert ist. Ihre Determinante ist das Aufkommen der *Cerealia*-Pollen²⁸. Mit der Wende AT/SB wird auch das Auftreten von Spitzwegerich, Ampfer

¹⁸ Kirkowski, Sosnowski 1994.

¹⁹ Grygiel 1996.

²⁰ Grygiel 1996.

²¹ Kamieńska, Kozłowski 1990.

²² Czerniak 1978; 1979.

²³ Grygiel 1996.

²⁴ Wojciechowski 1974.

²⁵ Czerniak 1978.

²⁶ Felczak 2005.

²⁷ Czerniak 1980; 1994.

²⁸ Wacnik 2005, 23.

²⁹ Kruk 1980.

¹⁸ Kirkowski, Sosnowski 1994.

¹⁹ Grygiel 1996.

²⁰ Grygiel 1996.

²¹ Kamieńska, Kozłowski 1990.

²² Czerniak 1978; 1979.

²³ Grygiel 1996.

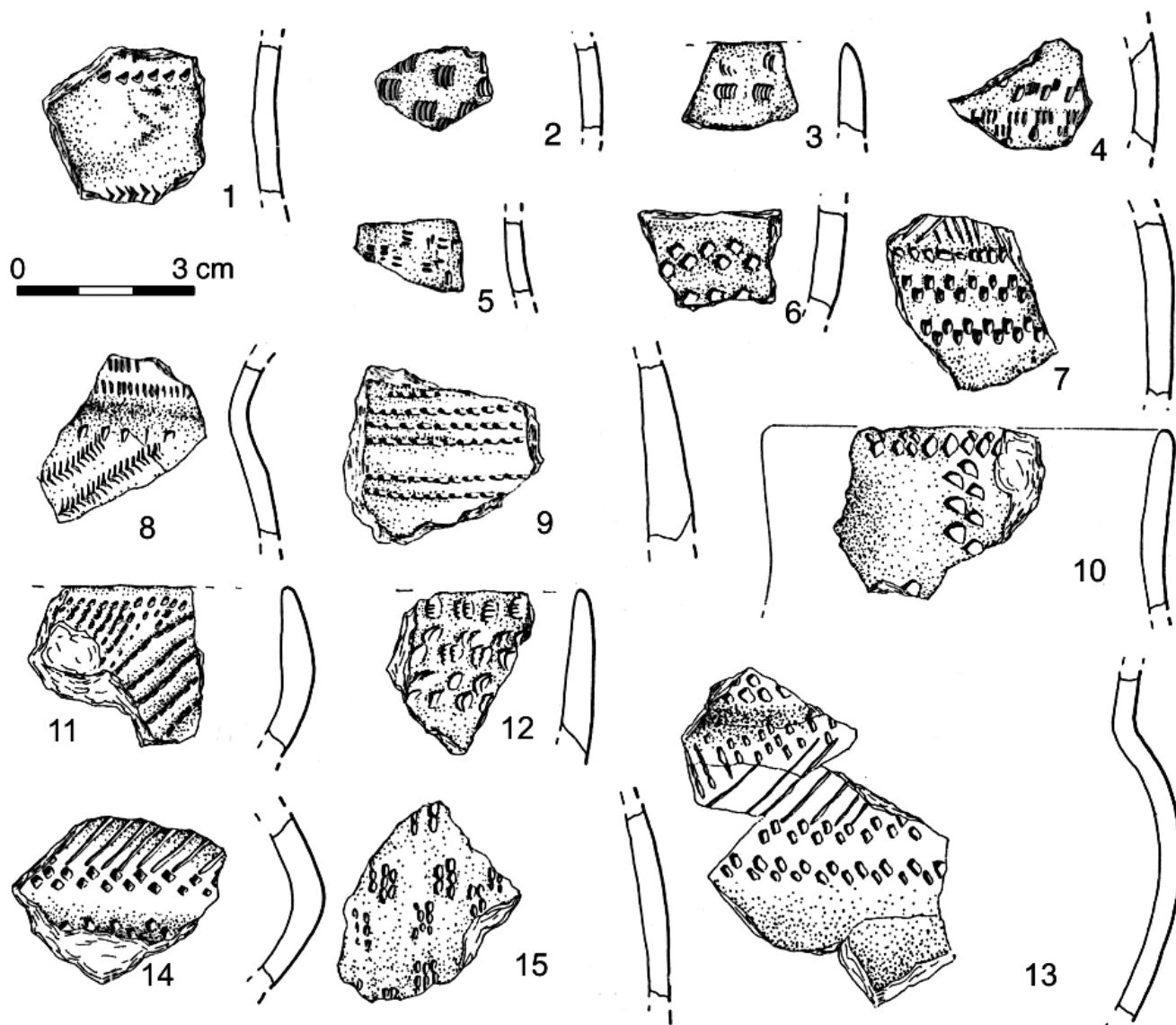
²⁴ Wojciechowski 1974.

²⁵ Czerniak 1978.

²⁶ Felczak 2005.

²⁷ Czerniak 1980; 1994.

²⁸ Wacnik 2005, 23.

Ryc. 6. Równina Dolna, stan. III, gm. Korsze, województwo warmińsko-mazurskie. Wybór ceramiki kultury późnej ceramiki wstęgowej.

Abb. 6. Równina Dolna, Fpl. 3, Gm. Korsze, Wojewodschaft Warmińsko-Mazurskie. Keramik der Spätbandkeramischen Kultur.

stanowiących symptomy zapewne neolitycznej ingerencji człowieka w środowisko. J. Kruk³⁰, przedstawiając gospodarkę społeczności neolitycznych, zwrócił uwagę na wyniki starszych analiz palinologicznych wykonanych dla Równiny Pruskiej i północnych części Mazur, w których dopuszczano możliwość przejawów gospodarczej działalności na tych terenach znacznie wcześniej (w połowie AT). M. Ralska-Jasiewiczowa i A. Wacnik³¹ odnotowały ponadto *Cerealia* i inne rośliny antropogeniczne w warstwie datowanej na około 5100 conv. BP w diagramie z rejonu Szczepanek, usytuowanym w pobliżu Jeziora Stawińskiego.

und Brennessel sowie Vogelknöterich im Diagramm aus dem Mikołajskie-See in Verbindung gebracht²⁹; von Pflanzen also, die Anzeichen des sicherlich neolithischen menschlichen Eingriffs in die Umwelt sind. J. Kruk³⁰ wies in seinen Studien zur Wirtschaft der neolithischen Gemeinschaften auf die Ergebnisse der älteren palynologischen Forschungen für Pruska-Ebene und den Nordteil von Masuren hin, denen zufolge Anzeichen wirtschaftlicher Aktivität in diesen Gebieten schon wesentlich früher (Mitte AT) vorhanden waren. M. Ralska-Jasiewiczowa und A. Wacnik³¹

³⁰ Kruk 1980, 171.

³¹ Ralska-Jasiewiczowa, Wacnik 2006, 29.

²⁹ Kruk 1980.

³⁰ Kruk 1980, 171.

³¹ Ralska-Jasiewiczowa, Wacnik 2006, 29.

Na podstawie przedstawionych danych palinologicznych można domniemywać, że już w końcu okresu atlantyckiego mogły być niektóre rejony opisywanego obszaru okresowo wykorzystywane przez ludność prowadzącą gospodarkę rolną.

6. Podsumowanie

Zgrupowanie osadnictwa KCWR i KPCW odkryte na Pomorzu Gdańskim³² oraz osada w Równinie Dolnej, stan. III, województwo warmińsko-mazurskie³³ są świadectwami bardzo wczesnego włączenia tych terenów w nurt przemian neolitycznych. O ile nie powinno budzić wątpliwości funkcjonowanie ekumeny wczesnoagrarnej w rejonie dolnego biegu Wisły, to w przypadku Równiny Sępolskiej istnienie jej tam może wydawać się dyskusyjne. Jednakże liczne dowody paleobotaniczne wskazują na znacznie wcześniejsze niż do tej pory przyjmowano³⁴ pojawienie się rolnictwa na obszarze północno-wschodniej Polski³⁵.

W przedstawionej przez P. Boguckiego³⁶ wizji kolonizacji Niżu przez społeczności KCWR ważne znaczenie ma założenie, że społeczności te, aby zasiedlić nowe tereny, musiały je wcześniej rozpoznać. Wyróżnił on dwie fazy zajmowania nowych terenów: taktyki i strategii. Taktyka w tym ujęciu stanowi wstępne rozpoznanie terenu, strategia natomiast jego trwałe zasiedlenie. Pozostałościami fazy taktyki powinny być miejsca krótkotrwale zasiedlone. W Równinie Pruskiej, stan. III, mamy natomiast do czynienia z trwałą osadą. Stanowić ona może pozostałość fazy strategii w ujęciu P. Boguckiego³⁷. Cechy topograficzne usytuowania tej osady nawiązują do wzorców cechujących osadnictwo naddunajskie. Dane te pozwalają domniemywać, że na tym terenie mogły funkcjonować inne miejsca trwale zamieszkiwane przez społeczności wczesnoagrarne.

Trudno obecnie określić drogę napływu społeczności wstęgowych na obszar Równiny Sępolskiej. Warto jednak zwrócić uwagę, że ostatnio odkryto na Pomorzu Gdańskim zgrupowanie stanowisk tych kultur, w tym KPCW, w materiałach, z których zarejestrowano ceramikę o cechach rösseńskich np.: Bar-

haben darüber hinaus Cerealia und andere anthropogene Pflanzen in einer auf ca. 5100 (conv.) BP datierten Schicht im Diagramm aus Szczepanki – in der Nähe des Stawinski-Sees – festgestellt. Aufgrund dieser palynologischen Beobachtungen kann man vermuten, dass manche Bereiche des beschriebenen Gebietes schon am Ende des Atlantikums durch die Ackerbauwirtschaft betreibende Bevölkerung zeitweise genutzt wurden.

6. Zusammenfassung

Die Konzentration der in Pommerellen und Pommern entdeckten Besiedlung der LBKK und SBKK³² und die Siedlung in Równina Dolna, Fpl. 3³³ bezeugen eine sehr frühe Einbeziehung dieser Gebiete in die neolithischen Wandlungen. Während die Existenz einer Frühagrarkultur im unteren Weichselgebiet keine Zweifel erwecken dürfte, so ist ihr Bestehen in der Sępolska-Ebene schon eher unsicher. Allerdings weisen paläobotanische Belege auf ein früheres Aufkommen des Ackerbaus im nordöstlichen polnischen Gebiet hin³⁴, als es bisher angenommen wurde³⁵.

Für das von P. Bogucki³⁶ entworfene Bild der Kolonisierung der Niederungsgebiete durch die Bevölkerung der LBKK ist die Annahme wichtig, dass die entsprechenden Gruppen jene Räume vor deren Besiedlung erkundet haben dürften. Er hat zwei Phasen bei der Erschließung dieser Gebiete angenommen, die Phase der Taktik und jene der Strategie. Die erste ist nach Auffassung Boguckis die Vorerkundung des Territoriums, die zweite seine dauerhafte Besiedlung. Zeugen der Taktikphase sollten kurzzeitig besiedelte Plätze sein. In Równina Pruska, Fpl. 3, haben wir es dagegen mit einer dauerhaften Siedlung zu tun. Nach P. Boguckis³⁷ Gliederung dürfte sie also ein Überrest der Strategiephase sein. Die topographischen Merkmale dieser Siedlung knüpfen an die für die Donauländische Besiedlung charakterischen Vorbilder an. Diese Feststellungen lassen die Vermutung zu, dass in diesem Gebiet auch weitere, durch die Frühagrargemeinschaften dauerhaft bewohnte Plätze funktioniert haben könnten.

³² Felczak 2005.

³³ Rybicka, Wysocki 2004.

³⁴ Kulczycka-Leciejewiczowa 1979.

³⁵ Wacnik 2005.

³⁶ Bogucki 1988.

³⁷ Bogucki 1988.

³² Felczak 2005.

³³ Rybicka, Wysocki 2004.

³⁴ Kulczycka-Leciejewiczowa 1979.

³⁵ Wacnik 2005.

³⁶ Bogucki 1988.

³⁷ Bogucki 1988.

łożno³⁸ i Nowy Dwór³⁹. Zespół z Barłożna, stan. 12, wydaje się być starszy typologicznie od wcześniej prezentowanego zbioru z Równiny Dolnej, stan. III. Można więc przypuszczać, że społeczności naddunajskie na obszar Równiny Sępolskiej przybyły z terenów Pomorza Gdańskiego.

Ostatnie odkrycia pozwalają sądzić, że obraz kulturowy wschodniej części Pomorza Gdańskiego⁴⁰ nawiązuje do charakteryzującego Kujawy i Ziemię Chełmińską. Analiza tych odkryć zapewne umożliwi szczegółową ocenę cech osadnictwa i gos-podarki kultur wstęgowych zasiedlających peryferie Kujaw i Ziemi Chełmińskiej i ich porównanie z wzorcami wypracowanymi dla obszarów lessowych⁴¹.

Podsumowując, do niedawna północną granicę osadnictwa kultur wstęgowych stanowiła Ziemia Chełmińska. Obecnie osadnictwo ich obejmuje Pomorze Gdańskie, zaś granicę stanowi Równina Sępolska. Systematyczne studia nad społecznościami wczesnoagrarnymi pozwolą zapewne wyjaśnić wiele zagadnień związanych z genezą zespołów subneolitycznych, odkrywanych we wschodniej strefie nadbałtyckiej i pozwolą określić, które z wyróżnianych tam wspólnot przyjęły ceramikę i inne cechy kultur wczesnoagrarnych w wyniku kontaktów z lokalnymi wspólnotami wstęgowymi.

Der Einwanderungsweg der Bandkeramiker in die Sępolska-Ebene ist schwer zu bestimmen. Es soll allerdings darauf hingewiesen werden, dass jüngst in Pommerellen eine Konzentration von Fundstellen dieser Kulturen – darunter auch der SBKK – entdeckt wurde. Dabei wurden auch Plätze mit Keramik registriert, die Rössener Merkmale aufweisen, z.B. Barłożno³⁸ und Nowy Dwór³⁹. Der Fundkomplex aus Barłożno, Fpl. 12, scheint typologisch älter zu sein als jener von Równina Dolna, Fpl. 3.

Die donauländischen Gemeinschaften könnten aus Pommerellen in die Sępolska-Ebene gekommen sein. Den jüngsten Entdeckungen ist zu entnehmen, dass das Kulturbild des Ostteils Pommerellens⁴⁰ an jenes Kujawiens und des Kulmer Landes anknüpft. Eine eingehende Analyse dieser Entdeckungen ermöglicht es, die Merkmale der Besiedlung und der Wirtschaft der Bandkeramischen Kulturen in den peripheren Bereichen Kujawiens und des Kulmer Landes auszuwerten und sie mit den Kulturmustern der Lössgebiete zu vergleichen⁴¹.

Zusammenfassend ist festzustellen, dass bis vor kurzem das Kulmer Land als Nordgrenze der Bandkeramischen Kulturen galt. Derzeit umfasst ihre Besiedlung auch Pommerellen, wobei die Sępolska-Ebene ihre Grenze bildet. Systematische Studien über die Frühagrargemeinschaften werden es zukünftig sicherlich erlauben, viele Fragen zur Genese der im Ostteil des Ostseeraumes entdeckten subneolithischen Komplexe zu klären. Zugleich sollten sie feststellen, welche der dortigen Gemeinschaften die Keramik und andere Merkmale der Frühagrarkulturen durch Kontakte mit lokalen bandkeramischen Gemeinschaften übernommen haben.

³⁸ Felczak 2005.

³⁹ Rzepecki, Rybicka 2001.

⁴⁰ Felczak 2005.

⁴¹ Kruk 1973; 1980.

³⁸ Felczak 2005.

³⁹ Rzepecki, Rybicka 2001.

⁴⁰ Felczak 2005.

⁴¹ Kruk 1973; 1980.

BIBLIOGRAPHIE

- Bogucki P.
1988 *Forest Farmers and Stockherders. Early Agriculture and its Consequences in North-Central Europe*, Cambridge.
- Cofta-Broniewska A., Koško A.
1982 *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa.
- Czerniak L.
1978 *Konary, woj. Bydgoszcz, stan. 20. Obozowisko ludności kultury lendzielskiej. (Ze studiów nad rozwojem kultur wstęgowych na Kujawach)*, Spraw. Arch. 30, S. 33–55.
- 1979 *Z badań nad problematyką równoleżnikowych kontaktów kulturowych społeczeństw dorzecza Odry i Wisły w młodszej epoce kamienia (Zagadnienie wpływów kultury rösseńskiej)*, WA 44, S. 123–129.
- 1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.
- 1994 *Wczesny i środkowy neolit na Kujawach. 5400–3650 p.n.e.*, Poznań.
- Felczak O.
2005 *Wczesny i środkowy neolit na Pomorzu Gdańskim w świetle odkryć w Kocieniu*, [in:] M. Fudziński, H. Paner (Hrsg.), XIV Sesja Pomorzoznawcza. Od epoki kamienia do okresu rzymskiego, B. 1, Gdańsk, S. 99–122.
- Gurtowski P., Kirkowski R.
1994 *Kurkociński mikroregion osadniczy – próba modelowego ujęcia organizacji społecznej i gospodarczej ludności kultury ceramiki wstęgowej rytej*, [in:] L. Czerniak (Hrsg.), *Neolit i początki brązu na Ziemi Chełmińskiej*, Grudziądz, S. 101–121.
- Grygiel R.
1996 *Wkład kultury malickiej w powstanie i rozwój grupy brzesko-kujawskiej kultury lendzielskiej*, [in:] J. K. Kozłowski (Hrsg.), *Kultura malicka. Drugi etap adaptacji naddunajskich wzorów kulturowych w neolicie północnej części Europy Środkowej*, Kraków, S. 79–110.
- 2004 *Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek*, B. 1, *Wczesny neolit. Kultura ceramiki wstęgowej rytej*, Łódź.
- Gumiński W.
1999 *Kultura Zedmar a kultura Narwa. Razem czy osobno*, Światowit 1/42, S. 59–69.
- 2001 *Kultura Zedmar. Na rubieży neolitu ‘zachodniego’*, [in:] J. Czebreszuk, M. Kryvalcevič, P. Makarowicz (Hrsg.), *Od neolityzacji do początków epoki brązu. Przemiany kulturowe w międzyrzeczu Odry i Dniepru między VI i II tys. przed Chr.*, Poznań, S. 133–152.
- Kamieńska J., Kozłowski J. K.
1990 *Entwicklung und Gliederung der Lengyel- und Polgar-Kulturgruppen in Polen*, Kraków.
- Kempisty E.
1973 *Kultura ceramiki „grzebykowo-dołkowej” na Mazowszu i Podlasiu*, WA 38, S. 3–76.
- Kirkowski R.
1994 *Kultura ceramiki wstęgowej rytej na Ziemi Chełmińskiej. Zarys systematyki chronologiczno-genetycznej*, [in:] L. Czerniak (Hrsg.), *Neolit i początki brązu na Ziemi Chełmińskiej*, Grudziądz, S. 57–99.
- Kirkowski R., Sosnowski W.
1994 *Kultura późnej ceramiki wstęgowej na Ziemi Chełmińskiej*, [in:] L. Czerniak (Hrsg.), *Neolit i początki brązu na Ziemi Chełmińskiej*, Grudziądz, S. 115–134.
- Kondracki J.
1981 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Kowalczyk J.
1969 *Początki neolitu na ziemiach polskich*, WA 34, S. 3–69.
- Kruk J.
1973 *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław.
- 1980 *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V–III tysiącleciu p.n.e.*, Wrocław.
- Kruk J., Milisauskas S.
1999 *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków.
- Kulczycka-Leciejewiczowa A.
1979 *Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego*, [in:] W. Hensel (Hrsg.), *Prahistoria ziem polskich*, B. 2, *Neolit*, Wrocław, S. 19–164.
- Niquet F.
1937 *Die Rössener Kultur in Mitteldeutschland*, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 26.
- Okulicz J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.
- Ralska-Jasiewiczowa M. (Hrsg.)
2004 *Late Glacial and Holocene history of vegetation in Poland based of isopollen maps*, Kraków.
- Ralska-Jasiewiczowa M., Wacnik A.
2006 *Kształtowanie się szaty roślinnej w rejonie kopalnego Jeziora Staświńskiego i jej związek z lokalnym osadnictwem pradziejowym*, [in:] E. Madeyska, A. Wacnik (Hrsg.), *Polska północno-wschodnia w holocenie. Przyroda-klimat-człowiek*, Kraków.
- Rączkowski W.
1987 *Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim*, Poznań.
- Rybicka M., Wysocki J.
2004 *Materiały kultury późnej ceramiki wstęgowej z Równiny Dolnej, st. III, gm. Korsze, woj. warmińsko-mazurskie (wyniki badań w 2001 roku)*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego, Seria Archeologiczna 42, S. 79–93.
- Rzepecki S., Rybicka M.
2001 *Przyczynek do badań nad kulturą późnej ceramiki wstęgowej w Polsce północno-wschodniej*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne 7, S. 7–12.
- Wacnik A.
2005 *Wpływ działalności człowieka mezolitu i neolitu na szatę roślinną w rejonie Jeziora Miłkowskiego (Kraina Wielkich Jezior Mazurskich)*, [in:] K. Wasylińska, M. Lityńska-Zajac, A. Bieniek (Hrsg.), *Roślinne ślady człowieka*, Botanical Guidebooks 28, S. 9–27.
- Wojciechowski W.
1974 *Typ górski – grupa czy faza?*, APolski 19, S. 509–518.

Sylwester Czopek

ŚRODKOWOEUROPEJSKA RUBIEŻ KULTUROWA – MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM W EPOCE BRĄZU I WCZESNEJ EPOCE ŻELAZA

DAS OSTMITTELEUROPÄISCHE GRENZGEBIET – ZWISCHEN OST UND WEST IN DER BRONZE- UND FRÜHEISENZEIT

Pogranicze środkowo- i wschodnioeuropejskiej prowincji kulturowej jest dla epoki brązu i wczesnej epoki żelaza problemem bardzo ważnym. Chodzi tutaj zwłaszcza o określenie przynależności dużych obszarów Europy Środkowo-Wschodniej do określonych kręgów kulturowych, które można rozpatrywać w kategoriach centrum i peryferii ówczesnego świata. Dla epoki brązu, a zwłaszcza dla wczesnej epoki żelaza w skali globalnej takim centrum był bez wątpienia świat śródziemnomorski. Pod jego wpływem znajdowały się jednak pewne terytoria, które w określonych przedziałach chronologicznych stawiały się niejako wtórnymi centrami cywilizacyjnymi, oddziaływającymi na dalej położone obszary. W realiach środkowoeuropejskich takim centrum był najpierw krąg unietycko-straubiński, następnie mogiłow, a później południowo-zachodnia część kręgu pól popielnicowych oraz cywilizacja halsztacka. Jednostki te można określić jako typowe właśnie dla dużego terytorium (zmieniającego się jednak w czasie) Europy Środkowej, zwłaszcza jej zachodniej części. Nie bez racji będzie jednocześnie twierdzenie, że są to ugrupowania będące częścią świata zachodnioeuropejskiego, przodującego w charakterystycznych dla tamtych czasów przemianach kulturowo-cywilizacyjnych, których źródła należy szukać m.in. na Południu.

We wschodniej części Europy środowisko przyrodnicze, wyraźniej niż gdzie indziej, miało decydujący wpływ na kształt stosunków kulturowych. W innym tempie rozwijały się ugrupowania strefy stepu, odmiennie strefy leśno-stepowej. Ta pierwsza prawie zawsze wyznaczała tutaj zasadniczy rytm przemian, a druga była niejako ich pochodną lub zgoła odrębnym, bardziej „archaicznym światem”. Obszar ten cechowały jedynie dalekie echa zmian dokonujących się w środkowo-zachodniej części kontynentu europejskiego. Istotną jego cechą jest natomiast związek z terenami jeszcze dalej położonymi na wschodzie oraz

Die Bestimmung des Grenzgebietes der mittel- und osteuropäischen Kulturprovinzen ist für die Bronze- und Früheisenzeit ein wichtiges Problem. Dabei geht es besonders um die Zugehörigkeit großer Bereiche Ostmitteleuropas zu bestimmten Kulturkreisen, die eher zentralen oder eher peripheren Bereichen der damaligen Welt angehörten. In der Bronze- und vor allem in der Früheisenzeit war ein solches Zentrum im globalen Maßstab ohne Zweifel der Mittelmeerraum. Unter seinem Einfluss standen allerdings manche Territorien, die zeitweise eine Art sekundärer Zivilisationszentren darstellten und Auswirkungen auf weiter entfernte Gebiete ausübten. In Mitteleuropa waren dies zunächst der Aunjetitz-Straubinger Kreis, dann der Hügelgräberkreis, später der südwestliche Teil des Urnenfelderkreises sowie endlich die Hallstattzivilisation. Diese Einheiten waren für das große, sich im Laufe der Zeit wandelnde Territorium Mitteleuropas charakteristisch, insbesondere für seinen Westteil. Der westeuropäische Raum war in jener Epoche führend, wozu südliche Einflüsse in hohem Maße beitrugen.

Im Osten Europas hatten die Umweltbedingungen mehr als im Westen einen entscheidenden Einfluss auf die Kulturverhältnisse. Die Gruppierungen der Steppenzonen entwickelten sich in anderer Weise und mit anderen Zeitverhältnissen als jene der Waldsteppenzonen. Die zuerst genannten Kulturen gaben das grundlegende Muster der Wandlungen vor, die Kulturen der Waldsteppe entwickelten sich in Abhängigkeit von den Veränderungen in der Steppe oder bildeten einfach eine eigentümliche „archaische Welt“. Die Entwicklung in diesem Gebiet spiegelte in manchen Aspekten von fernher die Veränderungen im westmitteleuropäischen Raum wider. Ein wesentliches Merkmal dieses Kulturraums waren seine Verbindungen mit den noch weiter östlichen Räumen und mit dem kaukasischen Zivilisationszentrum der Bronzezeit.

z kaukaskim ośrodkiem cywilizacji epoki brązu. Kaukaz stał się dla całej Europy Wschodniej prężnym ośrodkiem transmisyjnym wpływów mających swe źródło w bliskowschodnich centrach cywilizacyjnych. Była to zatem alternatywna, w stosunku do śródziemnomorsko-bałkańskiej, droga rozwoju kulturowego w epoce brązu.

Wczesna epoka brązu (XXIV–XVII w. BC) rozpoczyna wyraźny podział ziem polskich na dwie strefy, który będzie czytelny i w czasach późniejszych. Jej zachodnia część, związana z kulturą unietycką¹, rozwija się w podobnym tempie jak inne pokrewne jednostki tego kręgu kulturowego (unietycko-straubińskiego). Miarą przemian jest rozwinięta metalurgia brązu, stabilne struktury osadnicze i daleko posunięta dyferencjacja społeczna z wykształconą warstwą arystokracji rodowej. Przeciwnieństwem tego modelu kulturowego jest kultura mierzanowicka², nawiązująca do swych neolitycznych korzeni, z najbardziej rzucającym się w oczy rozwiniętym krzemieniarstwem, stanowiącym swego rodzaju substytut niedostępnego dla tych społeczności brązu. Kultura ta także podlega istotnym przeobrażeniom w kierunku cech typowych dla wczesnej epoki brązu – stabilizacja osadnicza, rozwinięte struktury wymiany i rozwarstwienie społeczne³. Trudno ją jednak uznać za typową jednostkę wschodnioeuropejską, gdzie wprost jeszcze przez kilka stuleci dominowały kultury ukształtowane w neolicie (np. kultura środkowodnieprzańska), a więc archaiczne w stosunku do głównego nurtu rozwojowego wczesnej epoki brązu.

W starszej epoce brązu (XVIII–XIII w. BC⁴) kultury mogiłowe objęły swoim zasięgiem znaczny obszar zachodniej części Europy Środkowej. Na obszarze Polski ten typ kultury reprezentuje tzw. kultura

Der Kaukasus ist für ganz Osteuropa zu einem wichtigen Vermittler von Einflüssen aus den nahöstlichen Zivilisationszentren geworden. Diese Richtung der Kulturentwicklung war somit ein zur Mittelmeer-Balkan-Kulturströmung alternativer, gleichwohl sehr relevanter Weg von Einflüssen in der Bronzezeit.

Die Frühbronzezeit (24 Jh.–17 Jh. v. Chr.) leitet eine deutliche Gliederung des polnischen Gebietes in zwei Zonen ein, die auch später erhalten blieb. Der westliche, mit der Aunjetitzer Kultur verbundene Teil¹ entwickelte sich in ähnlicher Weise wie die verwandten Einheiten des Aunjetitz-Straubinger Kreises. Die hoch stehende Bronzemetallurgie, stabile Besiedlungsstrukturen und eine starke gesellschaftliche Differenzierung mit einer ausgeprägten Schicht des Geburtsadels waren die Determinanten dieser Wandlungen. Den Gegenpol zu diesem Kulturmodell bildete die Mierzanowice-Kultur², die an neolithische Wurzeln anknüpfte und über eine auffallend gute Silexbearbeitung verfügte, die einen Ersatz für die diesen Gesellschaften unzugängliche Bronze lieferte. Diese Kultur unterlag auch den wesentlichen für die Frühbronzezeit typischen Wandlungen – stabile Besiedlungsmuster, entwickelte Austauschstrukturen und eine deutliche gesellschaftliche Schichtung³. Es fällt aber schwer, sie als typisch osteuropäische Einheit anzusehen, da dort noch einige Jahrhunderte lang die im Neolithikum herausgebildeten Kulturen vorherrschten, so z.B. in der Mitteldnjepr-Kultur. Dort blieben die Verhältnisse im Vergleich mit den Hauptentwicklungsströmen der Frühbronzezeit somit archaisch.

In der jüngeren Bronzezeit (18.–13. Jh. v. Chr.⁴) nahmen die Hügelgräberkulturen einen beträchtlichen Teil Westmitteleuropas ein. Im polnischen Gebiet werden sie durch die sog. Vorlausitzer Kultur ver-

¹ Machnik 1978, 81–117; Kadrow 2001.

² Machnik 1978, 30–80; Kadrow, Machnik 1997.

³ Kadrow 2001.

⁴ Datowanie poszczególnych kresów epoki brązu nie jest sprawą prostą. Dawniej przyjmowano zmiany dokonujące się nieomal liniowo. Dzisiaj wiemy, że określenia „wczesna epoka brązu”, „starsza epoka brązu” itd. są nie tylko pojęciami z zakresu chronologii, ale też można je rozumieć jako specyficzny model kulturowy. Nie ma między nimi ostrych granic, a datowania przyrodnicze (dendrochronologia, C14) wyraźnie wskazują na ich wzajemne, czasowe zazębianie się. Doskonale wykazał to ostatnio Jan Dąbrowski (2004) w studium poświęconym starszej epoce brązu. Dlatego w niniejszym artykule podawana jest zmodyfikowana chronologia historyczna (BC – p.n.e.), uwzględniająca tego rodzaju ustalenia, a więc częściowe nakładanie się na siebie poszczególnych okresów „chronologicznych”.

¹ Machnik 1978, 81–117; Kadrow 2001.

² Machnik 1978, 30–80; Kadrow, Machnik 1997.

³ Kadrow 2001.

⁴ Die Datierung der Zeiträume der Bronzezeit ist nicht einfach. Früher wurde angenommen, dass sich die Wandlungen nahezu linear vollzogen. Heute wissen wir, dass die Bezeichnungen „Frühbronzezeit“, „ältere Bronzezeit“ usw. nicht nur chronologische Abschnitte bedeuten, sondern auch als spezifisches Kulturmodell verstanden werden können. Zwischen ihnen gibt es keine scharfen Grenzen und die absoluten naturwissenschaftlichen Datierungen (Dendrochronologie, C 14) weisen auf ihre gegenseitige zeitliche Überschneidung hin. Dies hat kürzlich Jan Dąbrowski (2004) in einer Studie zur älteren Bronzezeit ausgezeichnet nachgewiesen. In diesem Artikel wird deshalb die modifizierte historische Chronologie verwendet (BC – v.u.Z.), die die teilweise Überlagerung der einzelnen Perioden berücksichtigt.

Ryc. 1. Mapa kompleksu Trzciniec-Komarów-Sośnica (wg Berezanskaja 1972; Dąbrowski 1972; z uzupełnieniami).

Abb. 1. Karte des Trzciniec-Komarów-Sośnica-Komplexes (nach Berezanskaja 1972; Dąbrowski 1972, mit Ergänzungen).

przedłużyc⁵, zwana też polską kulturą mogiłow⁶, z wydzielanymi dwiema podgrupami – śląską i środkowośląsko-wielkopolską⁶. Jest to jednocześnie północno-wschodnia peryferia całego kręgu mogiłowego⁷. Jedną z jego wyraźniej rysujących się cech jest rozwinięta metalurgia brązu, której pozostałości w postaci efektownych ozdób, broni i narzędzi odkrywamy dziś jako znaleziska luźne, skarby i wyposażenie grobów. W bardzo wyraźny sposób kontrastuje to z drugą kulturą tego czasu na ziemiach polskich, a mianowicie kulturą trzciniecką. Tutaj z kolei przejawy wytwórczości metalurgicznej należą do rzadkości (większość tego rodzaju zabytków tutaj rejestrowanych to importy), a nasycenie zabytkami metalowymi jest zdecydowanie mniejsze. Jeśli zatem za miarę po-

treten⁵, die auch unter dem Namen Hügelgräberkultur firmiert und zwei Untergruppen aufweist: die schlesische und die mittelschlesisch-großpolnische Gruppe⁶. Sie bildet zugleich die nordöstliche Peripherie des gesamten Hügelgräberkreises⁷. Eines seiner Merkmale ist die entwickelte Bronzemetallurgie, die von ansehnlichen Schmuckstücken, Waffen und Werkzeugen in Streufunden, Horten und Gräbern bezeugt wird. Dies steht in deutlichem Gegensatz zu der zweiten großen Kultur jener Zeitspanne im polnischen Gebiet, der Trzciniec-Kultur. Hier wiederum sind die Anzeichen für die Metallurgie rar. Die meisten Metallobjekte im Trzciniec-Zusammenhang sind Importe, und sie sind insgesamt spärlich. Sollten also die Bronzeobjekte als Anzeiger des Fortschritts und der Entwicklung gel-

⁵ Gedl 1992.

⁶ Gediga 1978.

⁷ Gedl 1997.

⁵ Gedl 1992.

⁶ Gediga 1978.

⁷ Gedl 1997.

stępu i rozwoju cywilizacyjnego uznać zabytki brązowe, to mamy tutaj do czynienia z dwiema wyraźnie innymi prowincjami kulturowymi (światami epoki brązu). Związki formalne wielu przejawów kultury (obrzędek pogrzebowy i wierzenia, gospodarka, charakterystyczna ceramika, posługiwanie się narzędziami kamiennymi i krzemiennymi) kierują nas wyraźnie na wschód. Podobną ceramikę spotkać można na Polesiu, Wołyniu, Podolu, nawet nad Dnieprem⁸. Czasami mówi się o wielkim (w sensie terytorialnym) kompleksie kultur Trzciniec–Komarów–Sośnica (ryc. 1), sięgającym od dorzecza Warty na zachodzie po dorzecze Desny i Sejmu na wschodzie⁹. Obserwujemy wprawdzie terytorialne zróżnicowanie tej prowincji, ale zasadnicze cechy kultury materialnej są bardzo podobne. Warto np. zasygnalizować duże zbieżności między obszarem Wyżyny Wołyńskiej a Lubelszczyzną¹⁰. Dalej na wschód, w kierunku Dniepru, kultura jest w miarę jednorodna przede wszystkim w zakresie stylistyki i technologii naczyń glinianych¹¹.

Konkluzja musi być tutaj oczywista – przez ziemie polskie w starszej epoce brązu przebiegała kolejna wyraźna rubież kulturowa między światem „zachodu” a „wschodu”. Nie była to oczywiście ostra granica w sensie współczesnych granic państwowych i administracyjnych, a raczej pewna strefa przejściowa między tymi dwoma odrębnymi światami. Potwierdzają to szczegółowe studia prowadzone w Wielkopolsce i na Śląsku¹², a także w skali całości ziem polskich¹³. To swoiste bikulturowe terytorium (generalnie – strefa od Kujaw po górną Wartę) jest raczej lokalną specyfiką niż obszarem dokumentującym szersze kontakty na linii wschód–zachód. Dla starszej epoki brązu, podobnie jak dla czasów późniejszych istotne są raczej powiązania południkowe, odbywające się na linii północ–południe. Jest to tradycyjny szlak (kierunek) wymiany brązu i bursztynu¹⁴, a później także żelaza, soli i innych surowców oraz dóbr cywilizacyjnych. Miał on pierwszorzędne znaczenie dla dziejów tej części kontynentu. Był nie tylko dostarczycielem określonych, poszukiwanych dóbr materialnych i surowców, ale także stymulował przepływ informacji i innowa-

ten können, so haben wir es mit zwei eindeutig divergenten Kulturprovinzen der Bronzezeit zu tun. Die Beziehungen vieler Trzciniec-Ausprägungen weisen nach Osten, so beim Bestattungsritus und Glauben, in der Wirtschaft, bei der Keramik und im Gebrauch von Stein- und Feuersteinwerkzeugen. Der gleichen Keramik wie in der Trzciniec-Kultur begegnet man in Polesie, Wolhynien, Podolien und sogar am Dnjepr⁸. Manchmal wird daher von einem großen territorialen Komplex der Trzciniec-Komarów-Sośnica-Kulturen (Abb. 1) gesprochen, der vom Warthegebiet im Westen bis zum Desna- und Sejmgebiet im Osten reichte⁹. Es werden zwar einige regionale Differenzierungen innerhalb dieses Raumes beobachtet, aber die grundlegenden Merkmale der Sachkultur sind sehr ähnlich. Erwähnenswert sind große Gemeinsamkeiten im archäologischen Fundgut der wolhynischen Hochebene und des Lubliner Landes¹⁰. Weiter ostwärts, zum Dnjepr hin, erscheint die Kultur verhältnismäßig homogen, vor allem in Bezug auf Stil und Technologie der Tongefäße¹¹.

Als Schlussfolgerung ergibt sich, dass durch das polnische Gebiet in der älteren Bronzezeit ein deutlicher Kulturgrenzbereich zwischen West und Ost verlief. Es war keine scharfe Grenze, wie sie etwa gegenwärtige Verwaltungs- und Staatsgrenzen darstellen, sondern vielmehr eine Übergangszone zwischen diesen verschiedenen Welten. Das bestätigen die eingehenden Studien, die in Großpolen und Schlesien¹² sowie im ganzen polnischen Territorium¹³ durchgeführt worden sind. Die eigentümliche, von zwei Kulturen geprägte Region zwischen Kujawien und der oberen Warthe stellt mit seinen starken Kontakten nach Westen und Osten einen besonderen Kulturraum dar. Für die Älterebronzezeit sind ebenso wie für die späteren Perioden eher ost-westlich verlaufende Verbindungen von Bedeutung. Dies ist der traditionelle Weg im Austausch von Bronze und Bernstein¹⁴, und später auch von Eisen, Salz sowie anderen Rohstoffen und Gütern. Er war von großer Bedeutung für die Geschichte dieses Teils des Kontinents. Auf diesem Weg wurden nicht nur bestimmte begehrte Handwerksprodukte

⁸ Berezanskaja 1972.

⁹ Dąbrowski 1972, 90.

¹⁰ Taras 1995.

¹¹ Lisenko 2002, 172–173.

¹² Kłosińska 1997, 131–140.

¹³ Dąbrowski 2004, 106–114.

¹⁴ Bukowski 2002.

⁸ Berezanskaja 1972.

⁹ Dąbrowski 1972, 90.

¹⁰ Taras 1995.

¹¹ Lisenko 2002, 172–173.

¹² Kłosińska 1997, 131–140.

¹³ Dąbrowski 2004, 106–114.

¹⁴ Bukowski 2002.

Ryc. 2. Mapa kręgu kultur mogiłowych (kolor niebieski) i popielnicowych (kolor czerwony) w Europie (wg Gedl 1997).

Abb. 2. Karte der Hügelgräberkulturen (blau) und Urnenfelderkulturen (rot) in Europa (nach Gedl 1997).

cji na wszystkich płaszczyznach, stając się najważniejszym stimulatorem procesów kulturowo-cywilizacyjnych.

Właśnie z taką gruntowną zmianą układu kulturowego mamy do czynienia pod koniec starszej i w środkowej epoce brązu (XIV–XIII w. BC), kiedy upowszechnia się na terenie całej Europy zwyczaj kremacji zmarłych i chowania ich w glinianych popielnicach (urnach) na dużych, płaskich cmentarzyskach. Tworzą się w ten sposób charakterystyczne „pola popielnic”, od których bierze nazwę krąg kultur pól popielnicowych. Prawie cała Europa Środkowa i większa część Europy Zachodniej (ryc. 2) to obszar związany z nowym typem kultury¹⁵. Poza tym zasięgiem notowane są jego wpływy (czasami bardzo silne) i szersze rozpowszechnienie idei kremacji. Na ziemiach polskich dokonuje się podobna transformacja kulturowa. W miejsce kultur przedłużyckiej i trzcinieckiej pojawia się kultura łużycka, jedna z klasycznych jednostek kręgu popielnicowego. Właśnie to różne podłoże decyduje w tym przypadku o odmiennościach w ma-

und Rohstoffe verhandelt, sondern auch Informationen und Innovationen aller Art vermittelt. So hatte diese Straße eine wichtige Rolle für die Weitergabe kultureller Impulse inne, die zivilisatorische Prozesse anregen.

Zu einer einschneidenden Veränderung der Kulturverhältnisse kam es gegen Ende der älteren und in der Mittelbronzezeit (14.–13. Jh. BC), als sich in ganz Europa die Sitte verbreitete, die Verstorbenen einzuäschern und in Tonurnen auf großen Flachgräberfeldern zu bestatten. So entstanden charakteristische „Urnenfelder“, von denen der Name des Urnenfelderkreises abgeleitet wird. Beinahe ganz Mitteleuropa und der größte Teil Westeuropas (Abb. 2) wurden durch diesen neuen Kulturtyp erfasst¹⁵. Auch außerhalb seines eigentlichen Verbreitungsgebietes werden seine teils sehr starken Einflüsse und eine Verbreitung des Brandbestattungsritus verzeichnet oben gesprochene Umwandlungen finden auch auf dem polnischen Gebiet statt. An die Stelle der Vorlausitzer Kultur und der Trzciniec-Kultur trat die Lausitzer Kultur, eine klas-

¹⁵ Gedl 1997.

¹⁵ Gedl 1997.

teriałach zachodnio- i wschodniołużyckich. Można je mierzyć np. nasyceniem brązów, powtarzających w dużej mierze wcześniejsze obserwacje z wczesnej i starszej epoki brązu. Są to jednak odrębności rysujące się w ramach jednego systemu kulturowego, którego nadrzędną cechą identyfikacyjną jest popielnicowa forma grobu i charakterystyczny styl naczyń glinianych. Można stwierdzić, że wschodni zasięg tych cech wyznacza rubież zachodnioeuropejskiej cywilizacji epoki brązu. Przebiega ona na wschód od dzisiejszych granic Polski, sięgając prawobrzeża Bugu i górnego Styru, a więc występując w części północnego Podola i południowego Wołynia¹⁶.

Oprócz zmian w obrządku pogrzebowym z kulturą łużycką wiążą się także i inne istotne przemiany. Dotyczą one np. powstania bardziej stabilnych struktur osadniczych, co jest z kolei egzemplifikacją efektywnej gospodarki rolniczej, która zastąpiła dominującą w poprzednim okresie gospodarkę hodowlaną. Następuje teraz rozwój wielu gałęzi wytwórczości, ożywia się wymiana lokalna i dalekosiężna, zmieniają się struktury społeczne.

Trzeba zwrócić uwagę na złożoność procesów kulturowych i ich zróżnicowanie chronologiczne. Kultura łużycka trwała nieco ponad 1000 lat. Trudno zatem sądzić, że wszystkie cechy kulturowe, a nawet zasięgi terytorialne były przez ten czas niezmiennie. Istniała nawet w polskiej literaturze koncepcja migracji ludności kultury łużyckiej daleko na wschód. Śladów jej obecności próbowano się doszukiwać nawet nad Dnieprem¹⁷. Jest to oczywiste nieporozumienie i wynik niezajomości miejscowych źródeł. Chodzi tu przede wszystkim o pojedyncze znaleziska zabytków brązowych, nawiązujących do pierwowzorów łużyckich, z których część może być po prostu importami metalowymi, a część miejscowymi ich naśladownictwami¹⁸.

Prawie zawsze w sytuacji sąsiedztwa wielkich systemów kulturowych (w dużej mierze także małych kultur i grup) da się wyselekcjonować pewne kategorie lub typy źródeł, które poświadczają istnienie wzajemnych kontaktów. Nie zawsze jednak potrafimy dobrze (prawidłowo) interpretować ich istotę, co jest oczywiście kwestią wtórną. Nie powinna zatem dziwić obecność pojedynczych zabytków brązowych w typie „łużyckim” na wschodzie, tak jak w podobnym stopniu elementy wschodnie są obecne w dorzeczu Wi-

sische Einheit des Urnenfelderkreises. Die somit unterschiedlichen Grundlagen der Lausitzer Kultur führten zu Differenzen in den kulturellen Erscheinungen und zu einer Gliederung in einen westlichen und einen östlichen Lausitzer Kreis. So ergeben sich in der Lausitzer Kultur Unterschiede in der Fundfrequenz von Bronze, wobei deren Aufkommen in den einzelnen Teilregionen meist demjenigen der frühen und älteren Bronzezeit entspricht. Zu diesen Besonderheiten kommt es allerdings vor dem Hintergrund eines recht einheitlichen Kultursystems, dessen wichtigste Kennzeichen die Grabform und der charakteristische Stil der Tongefäße sind. Der östliche Verbreitungsbereich dieser Ausprägungen umreißt das Grenzgebiet der westeuropäischen bronzezeitlichen Zivilisation. Dieser Grenzraum liegt östlich der heutigen Grenzen Polens und erstreckt sich bis zum linken Ufer des Bugu und bis zum oberen Styr, also bis nach Nordpodolien und Südwohynien¹⁶.

Neben Änderungen im Bestattungsritus erfolgen in der Lausitzer Kultur auch andere wesentliche Wandlungen. Es kam z.B. zur Entstehung stabilerer Besiedlungsstrukturen, was mit einer leistungsfähigen Agrarwirtschaft einherging. Diese löste die im vorangehenden Zeitraum dominierende Viehzucht ab. Verschiedene nichtagrarische Produktionszweige blühten auf, der lokale und weiträumige Austausch nahm zu und die gesellschaftlichen Strukturen wandelten sich.

Es sollte auch auf den komplexen Charakter der Kulturprozesse und ihre chronologische Differenzierung verwiesen werden. Die Lausitzer Kultur dauerte etwas über 1000 Jahre an. So versteht sich von selbst, dass ihre kulturellen Merkmale und auch die territoriale Verbreitung während dieser Zeitspanne einigem Wandel unterlagen. In der polnischen Wissenschaft gab es das Konzept, die Bevölkerung der Lausitzer Kultur habe sich weit nach Osten ausgebreitet. Man hat ihre Spuren sogar am Dnjepr gesucht¹⁷. Dies ist allerdings wohl unzutreffend und eher eine Folge der fehlenden Kenntnis lokaler Quellen. Bei den betreffenden Funden handelt es sich vor allem um einzelne, an Lausitzer Vorbilder anknüpfende Bronzefunde, die z. T. Metallexporte, teils auch lokale Nachahmungen gewesen sein werden¹⁸.

Im Vorfeld großer Kulturen, in bedeutendem Maße auch bei kleineren Gruppen und Kulturen, lassen sich

¹⁶ Dąbrowski 1972, 120–162; Krušel'nic'ka 1985, 60–93.

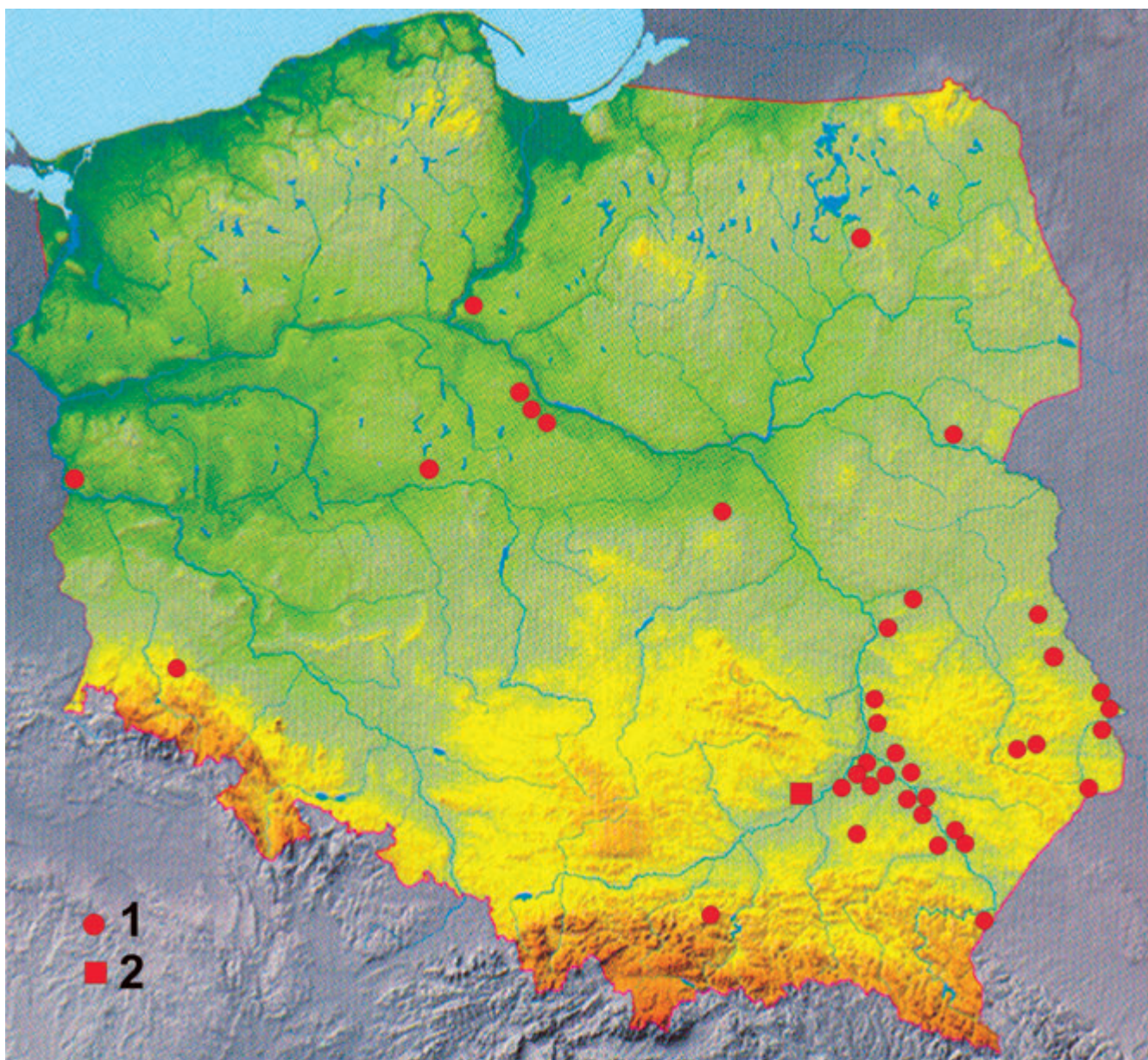
¹⁷ Sulimirski 1936b.

¹⁸ Dąbrowski 1972, 180, ryc. 31.

¹⁶ Dąbrowski 1972, 120–162; Krušel'nic'ka 1985, 60–93.

¹⁷ Sulimirski 1936b.

¹⁸ Dąbrowski 1972, 180, Abb. 31.

Ryc. 3. Stanowiska ze „scytyjskimi” zausznicami gwoździowanymi (1) i miejscem ich produkcji (2 – Zawada k. Połańca) na ziemiach polskich.

Abb. 3. Fundstellen „skythischer” Nagelohrringe (1) und ihr Herstellungsort (2 – Zawada bei Połaniec) im polnischen Gebiet.

sły. Spośród tych ostatnich niewątpliwie najciekawsze są łączące się z kręgiem kultur Noa-Sabatinovka¹⁹. Ważne jest przy tym, że nie można ich interpretować jako enklaw obcego osadnictwa. Zabytki te pojawiają się bowiem w wyraźnym miejscowym kontekście – np. wśród grobów na cmentarzyskach w Paluchach i Grodzisku Dolnym²⁰.

Kwestia wschodnich peryferii kręgu popielnicowego łączy się z tzw. kulturą wysocką²¹, którą daw-

fast immer Sachzeugen für gegenseitige Kontakte beobachten. Wir sind aber nicht immer im Stande, sie im Folgeschritt richtig zu interpretieren. Die bronzenen Einzelfunde vom „Lausitzer“ Typ im Osten und östliche Elemente im Weichselgebiet können bei einer Berücksichtigung dieses Sachverhalts aber nicht verwundern. Von den zuletzt genannten, östlichen Elementen in Polen sind sicherlich die mit dem Kreis der Noa-Sabatinovka-Kulturen verbundenen Stücke am interessantesten¹⁹. Sie belegen nicht etwa Enklaven ei-

¹⁹ Bukowski 1976, 46–56.

²⁰ Czopek 1996, 114–115; 2003.

²¹ Sulmirski 1931; Hozer 2005.

¹⁹ Bukowski 1976, 46–56.

niej traktowano nawet jako lokalną grupę kultury łużyckiej. Charakteryzuje ją przede wszystkim biritualizm w obrządku pogrzebowym. Nowsze odkrycia i badania pozwalają mówić o podobnych procesach, jakie zachodziły w czasach (środkowa epoka brązu – XIII–XII w. BC) powstawania lokalnego ugrupowania kultury łużyckiej w południowo-wschodniej Polsce – tzw. grupa tarnobrzaska. Materiały z wczesno-wysockich cmentarzysk (np. Petryków)²² wykazują dużą zbieżność z cmentarzyskami wczesnotarnobrzaskimi (np. Grodzisko Dolne, Chodaczów, Manasterz, Paluchy)²³. Na dość dużym obszarze od dorzecza Sanu na zachodzie aż po dorzecze środkowego Dniestru musiały zachodzić wtedy istotne przemiany kulturowe, polegające na wypieraniu inhumacji przez kremację i upowszechnianiu nowego modelu ekonomiczno-społecznego. Katalizatorem tych zmian były wpływy z wykrystalizowanych już prowincji świata pól popielnicowych. Tam, gdzie były one silniejsze (grupa tarnobrzaska) doszło do całkowitego zaniechania grzebania zmarłych niespalonych, a tam, gdzie były słabsze (kultura wysocka) stopniowo malała rola kremacji. Właśnie tym należy tłumaczyć swego rodzaju „rozejście” się dróg rozwoju grupy tarnobrzaskiej i kultury wysockiej w czasach młodszej, a zwłaszcza późnej epoki brązu. W tym czasie na obszarze południowo-wschodniej Polski mamy do czynienia z klasycznymi cmentarzyskami w typie popielnicowym i swoistym stylem wytwórczości ceramiki.

Dalej w kierunku wschodnim w stosunku do kultury wysockiej wydziela się kulturę biełohrudowską (głównie XII–XI w. BC)²⁴, sięgającą aż do środkowego Dniepru²⁵. Model kulturowy jest tu wyraźnie różny od „popielnicowego”, dosyć wyraźnie nawiązujący do starszego podłoża „wschodniotrzcinieckiego”, a więc w swym charakterze wschodnioeuropejskiego. Później (X–IX/VIII w. BC) pojawia się kultura czarnoleska²⁶.

We wczesnej epoce żelaza (IX/VIII–V w. BC) układ kulturowy w Europie zdecydowanie się zmienia. Głównym czynnikiem sprawczym jest tutaj pojawienie się dwóch prężnych ośrodków kulturowych: wschodnioeuropejskiego ośrodka scytyjskiego oraz zachodnioeuropejskiej cywilizacji halsztackiej. Teren

ner fremden Besiedlung, da sie in einem deutlichen lokalen Kontext – z.B. unter den Bestattungen auf den Gräberfeldern in Paluchy und Grodzisko Dolne²⁰ – auftreten.

Die Frage der östlichen Peripherie des Urnenfelderkreises hängt mit der sog. Wysocko-Kultur zusammen²¹, die früher als lokale Gruppe der Lausitzer Kultur galt. Sie zeichnet sich durch einen birituellen Bestattungsritus aus. Neuere Entdeckungen und Untersuchungen lassen bei dieser Kulturerscheinung auf eine ähnliche Genese schließen wie bei der sog. Tarnobrzeg-Gruppe, einer lokalen, während der Mittelbronzezeit (13.–12. Jh. BC) entstandenen Spielart der Lausitzer Kultur in Südwestpolen. Die Funde aus den Gräberfeldern der frühen Wysocko-Kultur (z.B. Petryków)²² weisen eine große Übereinstimmung mit den Gräberfeldern der frühen Tarnobrzeg-Kultur auf (z.B. Grodzisko Dolne, Chodaczów, Manasterz, Paluchy)²³. In einem recht großen Territorium zwischen dem Sangebiet im Westen und dem mittleren Dnestrgebiet müssen sich damals bedeutende Kulturwandlungen vollzogen haben, zu denen die Verdrängung der Inhumation durch die Brandbestattung und die Verbreitung eines neuen wirtschaftlich-gesellschaftlichen Modells gehörten. Die Einflüsse aus den Gebieten mit bereits entwickelten Varianten der Urnenfelderkultur waren für diese Änderungen sehr wichtig. Dort, wo diese Impulse stärker waren (wie in der Tarnobrzeg-Gruppe), wurde die Körperbestattung aufgegeben. Dort, wo sie schwächer waren (so in der Wysocko-Kultur), verringerte sich die Bedeutung der Einäscherung. Gerade damit ist die Auseinanderentwicklung der Tarnobrzeg- und der Wysocko-Kultur in der jüngeren und vor allem in der Spätbronzezeit zu erklären. In diesem Zeitraum haben wir es im südöstlichen polnischen Gebiet mit klassischen Gräberfeldern vom Urnentyp und einem besonderen Stil in der Keramikproduktion zu tun.

Östlich der Wysocko-Kultur wird die Belogradovka-Kultur geortet (hauptsächlich 12.–11. Jh. BC)²⁴, die bis zum mittleren Dnjepr reichte²⁵. Sie unterscheidet sich in wesentlichen Zügen vom „Urnenfeldermodell“ und knüpft deutlich an die ältere, osteuropäische

²² Bandriv'skij 2002.

²³ Czopek, Ormian, Trybała 2005; Godlewski 2005.

²⁴ Lisenko 2002.

²⁵ Dąbrowski 1972, 171–180.

²⁶ Krušel'nic'ka 1998; Lisenko 2002.

²⁰ Czopek 1996, 114–115; 2003.

²¹ Sulmirski 1931; Hozer 2005.

²² Bandriv'skij 2002.

²³ Czopek, Ormian, Trybała 2005; Godlewski 2005.

²⁴ Lisenko 2002.

²⁵ Dąbrowski 1972, 171–180.

Ryc. 4. Przykład garnka o wschodnich, „scytyjskich” konotacjach z osady z wczesnej epoki żelaza w Grodzisku Dolnym, stan. 22 (południowo-wschodnia Polska).

Abb. 4. Vorbild eines Topfes mit östlichen, „skythischen” Konnotationen aus der früheisenzeitlichen Siedlung in Grodzisko Dolne, Fst. 22 (Süd-Ostpolen).

„Ost-Trzciniec-Grundlage“ an. Später, im 10.–9./8. Jh. BC, kommt die Černoš-Kultur auf²⁶.

In der Früheisenzeit (9./8.–5. Jh. BC) erfuhrt das europäische Kultursystem erneut bedeutende Änderungen. Das ist mit dem Aufkommen von zwei starken Kulturzentren zu erklären: einem osteuropäischen, skythischen Zentrum und der westeuropäischen Hallstattzivilisation. Das mitteleuropäische, genauer gesagt polnische Gebiet wurde damals wieder – wie schon in der älteren Bronzezeit – zu einem Territorium, in dem die Einflüsse beider Zentren zusammentrafen. In Westpolen sind sehr starke Einflüsse des Hallstattkreises erkennbar, die das Kulturbild der lokalen Einheiten veränderten (z.B. Billendorfer-Phase bzw. –Kultur)²⁷. Nicht zu Unrecht wird dafür der Terminus „Hallstattisierung“ benutzt. Am besten ist diese in Schlesien, im Bereich der schlesischen Gruppe der Lausitzer Kultur, festzustellen, ferner auch in Großpolen und Mittelpolen. Die Einflüsse und Änderungen beziehen sich auf so wesentliche Merkmale wie den Bestattungsritus (Kammergräber), das Besiedlungssystem (Burgwälle) sowie die materielle Kultur und hier besonders die Keramik (schlesische bemalte Keramik, stilistisch-technologische Änderungen der traditionellen Lausitzer Keramik). Es gibt überdies recht zahlreiche Hallstattimporte. Solche erreichten auch das ostpolnische Gebiet, waren dort aber seltener und kündeten lediglich von Fernaustauschkontakten. Das gilt besonders für manche metallenen Streu- und Schatzfunde.

Das eigentliche Skythien²⁸ bildeten – überschlägig betrachtet – Steppen- und z. T. Waldsteppengebiete nördlich des Schwarzen Meeres. Neben diesem zentralen skythischen Kreis gab es eine weite Einfluss- und Wirkungszone der skythischen Kultur. Für eine ganze Reihe von ostmitteleuropäischen Kulturen können wir von einer Art „Skythisierung“ sprechen. Das betrifft z.B. die Wysocko-Kultur und die Post-Wysocko-Gruppen (z.B. Čerepin-Lagodiv; Ležnica)²⁹, die Milogrady-Kultur³⁰ sowie die Lausitzer Kultur, was u. E. am wichtigsten ist. Darin hebt sich ihr östlicher Teil besonders deutlich hervor. Dort beobachten wir wesentliche Änderungen im Bestattungsritus und in den Typen und Varianten der Grabausstattung, z.B. auf

Europy Środkowej, a precyzyjniej mówiąc ziem polskich, staje się wówczas znowu (podobnie jak w starszej epoce brązu) obszarem ścierania się wpływów tych ośrodków. W Polsce zachodniej widzimy bardzo silne, bo zmieniające oblicze kulturowe miejscowych jednostek systematyki archeologicznej (np. tzw. faza/kultura białowicka), oddziaływania kręgu halsztackiego²⁷. Nie bez racji używa się dla nich terminu „halsztatyzacja”. Są one najlepiej czytelne na Śląsku (w obrębie śląskiej grupy kultury łużyckiej), a w nieco mniejszym stopniu także w Wielkopolsce i Polsce Środkowej. Dotyczą one tak fundamentalnych dla kultur prahistorycznych cech jak obrządek pogrzebowy (groby komorowe), system osadniczy (grody), kultura materialna z najbardziej typowym wyróżnikiem w postaci ceramiki (śląska ceramika malowana, inna stylistyka i technologia tradycyjnej ceramiki łużyckiej) i bardzo licznymi importami „halsztackimi”. Te ostatnie, jednak w dużo mniejszym natężeniu, napływają także na obszar Polski wschodniej, świadcząc jedynie o dalekosiężnych kontaktach wymiennych. Dotyczy

²⁷ Gedl 1991.

²⁶ Krušel'nic'ka 1998; Lisenko 2002.

²⁷ Gedl 1991.

²⁸ Smirnow 1974; Il'inskaja, Terenožkin 1986; Meljukova 1989.

²⁹ Vgl. Krušel'nic'ka 1976; 1993.

³⁰ Melnikovskaja 1967.

to zwłaszcza niektórych znalezisk metalowych, luźnych i występujących w skarbach.

Właściwa Scytia²⁸ to, najogólniej mówiąc, tereny stepowe i w części leśno-stepowe położone na północ od Morza Czarnego. Poza tym zasadniczym kręgiem scytyjskim istniała dosyć szeroka strefa wpływów i oddziaływań kultury scytyjskiej. W stosunku do całego szeregu kultur wschodnio-środkowoeuropejskich możemy mówić nawet o swego rodzaju „scytyzacji” kultury materialnej. Dotyczy to np. kultury wysockiej i grup postwysockich (np. Czerepin-Łagodów; Leżnica)²⁹, kultury miłogradzkiej³⁰ oraz, co najbardziej istotne z naszego punktu widzenia, także kultury łużyckiej. Tutaj zdecydowanie wyróżnia się jej wschodnia część. Obserwujemy wówczas dość istotne przemiany w zakresie obrządku pogrzebowego (wyposażenie grobów, niektóre ich typy i odmiany – np. cmentarzysko w Krupach ze spalonymi konstrukcjami drewnianymi³¹ i podobne na innych stanowiskach), wytwórczości ceramicznej, wykorzystywaniu ozdób i broni pochodzenia scytyjskiego. Obszarem najbardziej związanym ze światem scytyjskim jest bez wątpienia południowo-wschodnia Polska (dorzecze Sanu, Wisły i górnego Bugu). Miarą zachodzących przemian jest powstanie lokalnego ośrodka produkującego zabytki uważane za „scytyjskie” – zausznice i elementy uprzęży konskiej. Pozostałości takiego warsztatu zidentyfikowano na osadzie grupy tarnobrzskiej w Zawadzie k. Połanica³². Mapa tej grupy zabytków wyraźnie pokazuje ich terytorialne konotacje (ryc. 3). Do tego należy dodać inne przedmioty, mniej zaawansowane technologicznie, ale naśladujące obce pierwowzory – np. blaszkowate kolczyki typu Kłyżów, czy inne drobne ozdoby drucikowate. Bezpośrednich analogii dostarczają także niektóre typy naczyń, wykonywane zgodnie z regułami technologicznymi i stylistycznymi w typie „leśno-stepowym” (ryc. 4–5)³³. Podobne związki można zaobserwować na obszarze Lubelszczyzny³⁴. Elementy wschodnioeuropejskie przenikają także dalej na północ i zachód. Spotykamy je na Kujawach, w Polsce środkowej i w Wielkopolsce.

dem Gräberfeld in Krupy mit abgebrannten Holzkonstruktionen³¹ und ähnliche an anderen Fundstellen. Es gibt desweiteren Veränderungen in der Keramikherstellung, und man nutzte Schmuck und Waffen skythischer Herkunft. Der mit der skythischen Welt am intensivsten verbundene Raum war zweifellos Südostpolen mit dem San-, Weichsel- und oberen Buggebiet. Ein Ausdruck der sich vollziehenden Änderungen war dort die Entstehung eines lokalen Zentrums, in dem als „skythisch“ geltende Denkmäler – Ohrgehänge und Elemente des Pferdegeschirrs – hergestellt wurden. Reste einer entsprechenden Werkstatt wurden in einer Siedlung der Tarnobrzeg-Gruppe in Zawada bei Połaniec ausgegraben³². Die Kartierung dieser Fundgruppen zeigt deutlich ihre territoriale Reichweite (Abb. 3). Überdies sollten weitere Gegenstände genannt werden, die technologisch weniger fortgeschritten waren und fremde Vorbilder nachahmten: z.B. Lamellenohrringe vom Kłyżów-Typ oder anderer kleiner Drahtschmuck. Unmittelbare Analogien im skythischen Milieu haben auch manche Gefäßtypen, die nach ihren technologisch-typologischen Merkmalen als „Waldsteppen-Typ“ bezeichnet werden können (Abb. 4–5)³³. Ähnliche Verbindungen lassen sich im Lubliner Land beobachten³⁴. Osteuropäische Elemente drangen auch weiter nach Norden und Westen vor und können in Kujawien, Mittel- und Großpolen festgestellt werden.

Momentan ist es schwer, ein konkretes Ausgangsgebiet dieser Einflüsse zu benennen. In allgemeiner Form handelt es sich um den Bereich der osteuropäischen Waldsteppe. Dabei sollte auch auf eine deutliche Verringerung der territorialen Distanz zwischen der skythischen Welt und dem Lausitzer Kreis verwiesen werden. Die nordwestlichsten Fundplätze der „skythischen“ Westpodolien-Gruppe werden heute am oberen Dnestr lokalisiert (vgl. Grabhügel in Byków)³⁵. Die Situation ist allerdings wohl komplexer, da sich gewisse „östliche“ Impulse im ost- und südöstlichen polnischen Gebiet etwas früher zeigen als der eigentliche skythische Horizont. Das gilt für immer deutlicher erkennbare östliche Bezüge in den Materialien der Černošes-Kultur (Abb. 5). Sie betreffen hauptsächlich Keramik, und hier besonders ihre

²⁸ Smirnow 1974; Il'inskaja, Terenožkin 1986; Meljukova 1989.

²⁹ Por. Krušel'nic'ka 1976; Krušel'nic'ka 1993.

³⁰ Melnikovskaja 1967.

³¹ Misiewicz 1991; 2001; 2003.

³² Michalski 1982; Chomentowska 1989.

³³ Por. też Czopek 2003.

³⁴ Kłosińska 2005.

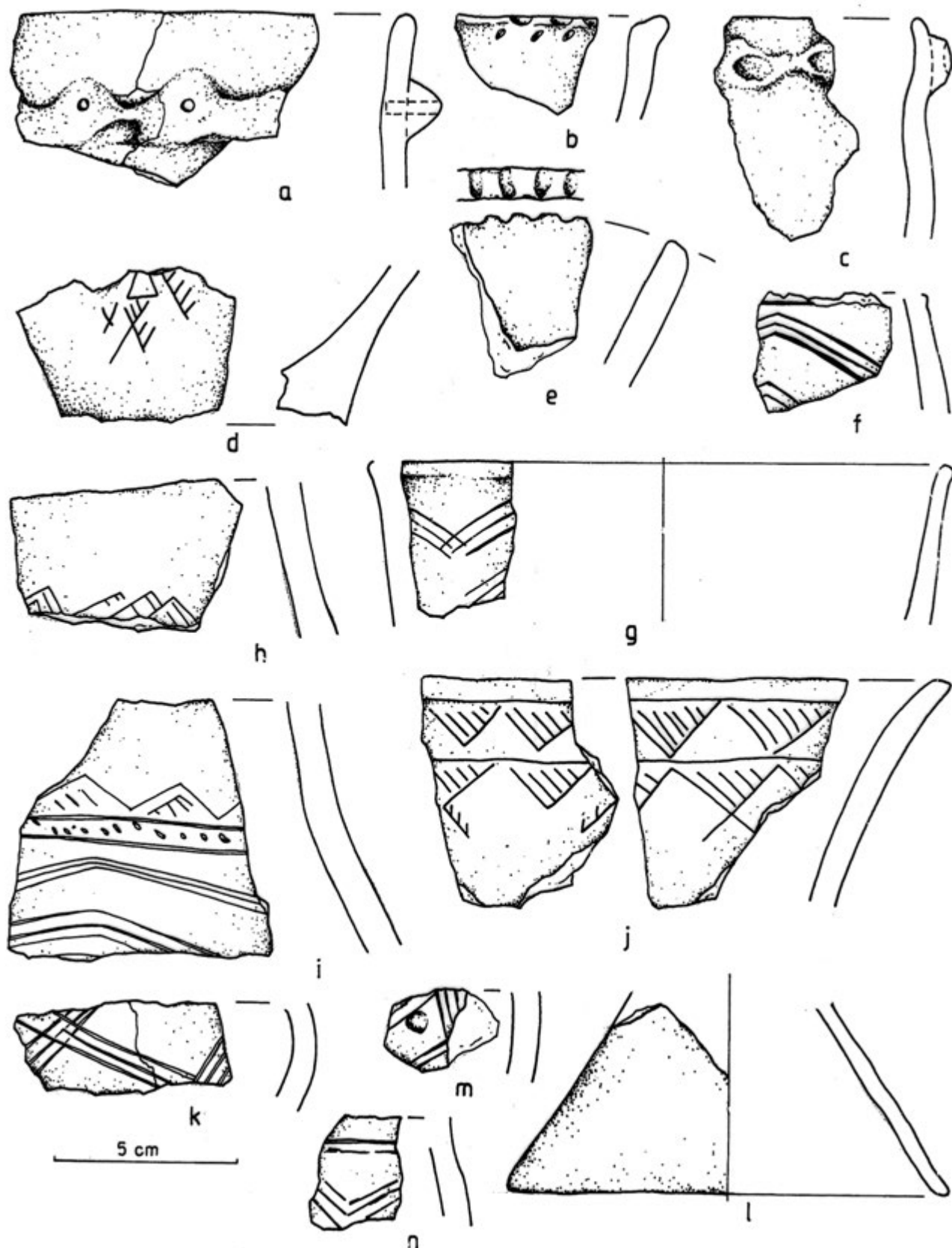
³¹ Misiewicz 1991; 2001; 2003.

³² Michalski 1982; Chomentowska 1989.

³³ Vgl. auch Czopek 2003.

³⁴ Kłosińska 2005.

³⁵ Machnik, Pavliv, Petegirič 2003.

Ryc. 5. Ceramika z okolic Rzeszowa [Łąka, stan. 16 (m); Nowa Wieś, stan. 1 (e-g); Rzeszów, stan. 42 (n), 54 (h-l); Rzeszów-Wilkowja, stan. 96 (a-c); Trzebownisko, stan. 12 (d)] o cechach zbliżonych do kultury czarnoleskiej i „wczesnoscytyjskiej”.

Abb. 5. Keramik aus der Umgebung von Rzeszów [Łąka, Fst. 16 (m); Nowa Wieś, Fst. 1 (e-g); Rzeszów, Fst. 42 (n), 54 (h-l); Rzeszów-Wilkowja, Fst. 96 (a-c); Trzebownisko, Fst. 12 (d)] mit der Černoles- und „frühskythischen“ Kultur ähnlichen Merkmalen.

Trudno na razie wskazać konkretny, macierzysty dla tych kontaktów obszar. Najogólniej mówiąc, jest to strefa wschodnioeuropejskiego lasostepu. Warto w tym miejscu zasygnalizować wyraźne zmniejszenie dystansu terytorialnego między światem scytyjskim a kręgiem łużyckim. Najdalej na północny zachód wysunięte stanowiska „scytyjskiej” grupy zachodniopodolskiej lokalizuje się teraz nad górnym Dniestrem (por. kurhan w Bykowie)³⁵. Opisana sytuacja może mieć jednak bardziej złożony charakter. O pewnych, „wschodnich” oddziaływaniach na obszarze wschodniej i południowo-wschodniej Polski możemy mówić bowiem w czasach nieco wcześniejszych niż właściwy horyzont scytyjski. Chodzi tu o coraz liczniejsze analogie w materiałach kultury czarnoleńskiej (ryc. 5). Dotyczą one głównie ceramiki, a przede wszystkim jej zdobnictwa. Wpływy i nawiązania scytyjskie byłyby w tym kontekście wydłużeniem wschodnich związków w czasie.

Warto w tym miejscu przypomnieć interesującą hipotezę wędrówki Neurów wymienionych przez Herodota³⁶. Wiele wskazuje na to, że przeważający do tej pory w literaturze pogląd o ich migracji z zachodu na wschód³⁷ był błędny. Bardziej prawdopodobna jest obecnie wędrówka ze wschodu na zachód³⁸, co mogłoby wytłumaczyć coraz liczniejsze dowody na związki dorzecza Wisły ze strefą lasostepu ukraińskiego we wczesnej epoce żelaza. Swego rodzaju potwierdzeniem jest toponimia neuryjska spotykana na dużym obszarze Europy Środkowej i Wschodniej³⁹. Nie rozstrzygamy oczywiście w tym ujęciu przynależności językowo-etnicznej Neurów, która także nie jest tak oczywista, jak dawniej przyjmowano. Potwierdzeniem przesunięć ludnościowych ze wschodu na zachód może być datowana w przybliżeniu na ten sam czas wędrówka plemion bałtyjskich i ich pojawienie się w północno-wschodniej części Polski. Dotyczy to jednak już strefy leśnej Europy Wschodniej.

Istnieje jednak jeszcze inny aspekt scytyzacji kultury na obszarze południowo-wschodniej Polski, niezależny od przytoczonych kwestii etnicznych. Można zaryzykować twierdzenie, że mogła tutaj istnieć jakaś forma zwierzchności (dominacji) scytyjskiej – polityczno-militarnej. Nie może być bowiem przypad-

Verzierung. Skythische Einflüsse und Anknüpfungen könnten dann eine Tradition östlicher Verbindungen aufgenommen haben

Hier soll an eine interessante Hypothese zur Wanderung der von Herodot erwähnten Neuren erinnert werden³⁶. Vieles weist darauf hin, dass die bislang vorherrschende Auffassung über ihre Migration von Westen nach Osten³⁷ unzutreffend ist. Als wahrscheinlicher gilt derzeit die umgekehrte Richtung, die Wanderung von Osten nach Westen³⁸. Das könnte die immer zahlreicheren Belege für die Verbindungen des Weichselgebietes mit der Zone der ukrainischen Waldsteppe in der Frühbronzezeit erklären. Die auf einem großen mittel- und osteuropäischen Gebiet herausgearbeiteten neurischen Toponyme sind in gewisser Weise eine Bestätigung für diese Hypothese³⁹. Dabei nehmen wir nicht zur sprachlich-ethnischen Zugehörigkeit der Neuren Stellung, die keineswegs so selbstverständlich ist wie früher angenommen. Eine Migration von Menschen von Osten nach Westen fände eine Parallele in der annähernd zeitgleichen Wanderung der baltischen Stämme in nordostpolnische Regionen. Dieser Vorgang spielte sich allerdings in der Waldzone Osteuropas ab.

Es gibt noch einen weiteren, von den angesprochenen ethnischen Fragen unabhängigen Aspekt bei der Skythisierung der Kultur in Südostpolen. Es kann vermutet werden, dass hier eine Form von skythischer politisch-militärischer Vorherrschaft bestand. Es dürfte nämlich kein Zufall sein, dass das Ende jener Besiedlung, die länger als in anderen Lausitzer Regionen andauerte, zeitlich mit dem Verfall der skythischen Dominanz in den Steppen zusammenhängt (4.–3. Jh. BC).

Aus dem mitteleuropäischen Gebiet sind uns darüber hinaus zahlreiche skythische Militaria, hauptsächlich Pfeilspitzen, bekannt⁴⁰. Ihre Verbreitung und Chronologie sowie allgemeine Erwägungen geben für diese Stücke zu einer anderen Interpretation Anlass als für den Schmuck: Sie werden als Spuren von skythischen Einfällen – oder eines Einfalls – aus dem Karpatenbecken gedeutet, wohin ein Teil der Skythen in der zweiten Hälfte oder gegen Ende des 4. Jh. BC umgesiedelt war.

³⁵ Machnik, Pavliv, Petegirič 2003.

³⁶ Rybakov 1979.

³⁷ Tymieniecki 1951; Nosek 1952; Plezia 1952.

³⁸ Moszyński 1954.

³⁹ Melnikovskaja 1967.

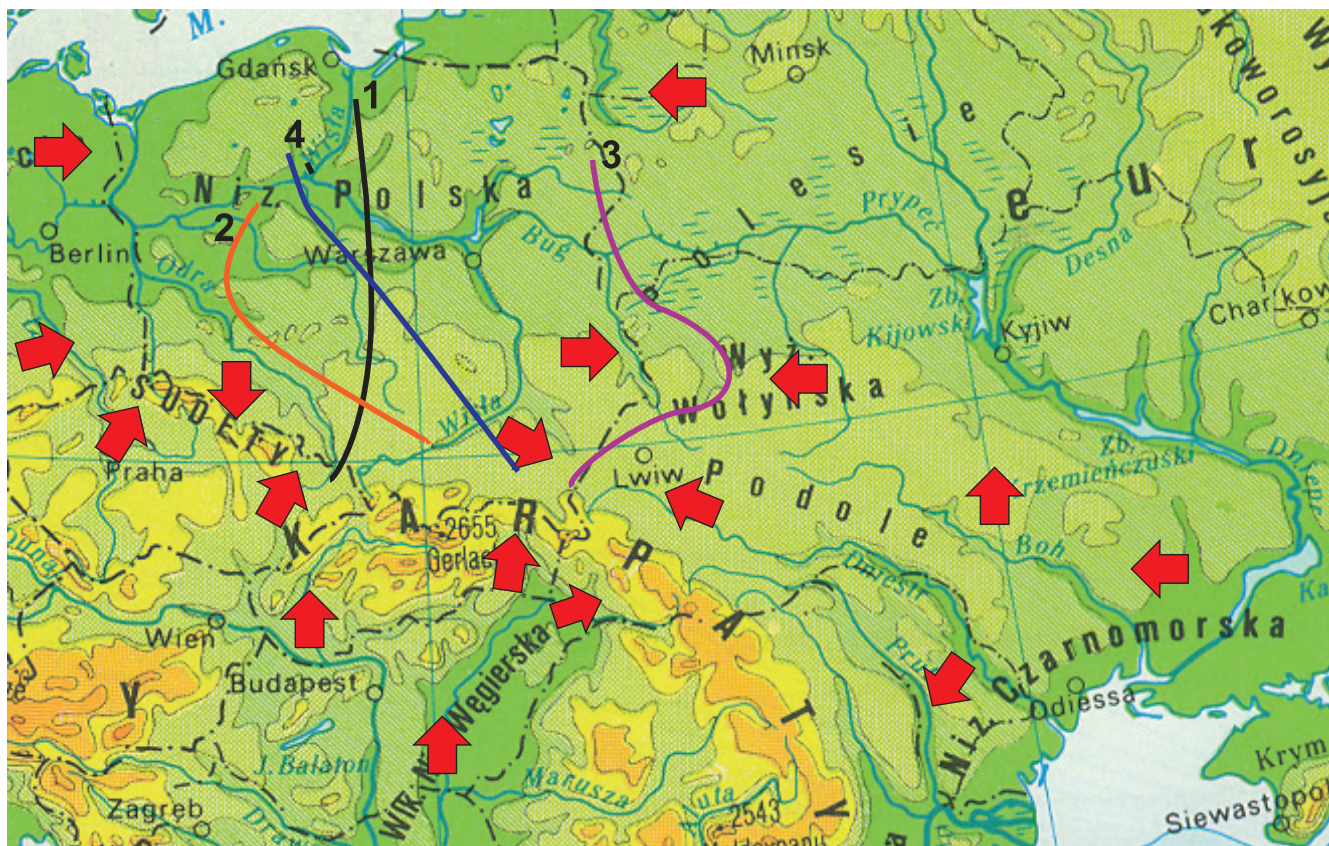
³⁶ Rybakov 1979.

³⁷ Tymieniecki 1951; Nosek 1952; Plezia 1952.

³⁸ Moszyński 1954.

³⁹ Melnikovskaja 1967.

⁴⁰ Bukowski 1977; 1979.

Ryc. 6. Mapa sumaryczna – rubieże i kierunki oddziaływań między „Wschodem” a „Zachodem” w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza: 1 – przybliżona wschodnia rubież unietyckiego kręgu kulturowego (łącznie z tzw. kulturą iwieńską) z wczesnej epoki brązu; 2 – przybliżona zachodnia rubież kultury trzcinieckiej ze starszej epoki brązu; 3 – wschodnia rubież kultury łużyckiej w epoce brązu; 4 – przybliżona zachodnia rubież „wschodnich oddziaływań leśno-stepowych” („scytyjskich”) we wczesnej epoce żelaza.

Abb. 6. Verbreitungskarte – Grenzgebiete und Einflussrichtungen zwischen Ost und West in der Bronze- und Früheisenzeit: 1 – ungefähres östliches Grenzgebiet des Aunjetitzer Kulturkreises (einschließlich der Iwno-Kultur) in der Frühbronzezeit; 2 – ungefähres westliches Grenzgebiet der Trzciniec-Kultur in der älteren Bronzezeit; 3 – östliche Grenzzone der Lausitzer Kultur in der Bronzezeit; 4 – ungefähre westliche Grenzzone „östlicher” bzw. „skythischer” Einflüsse der Waldsteppenzone in der Früheisenzeit.

kowy fakt, że kres tego osadnictwa (które trwa w tej formie dłużej niż w innych prowincjach łużyckich) zbiega się w czasie z upadkiem dominacji scytyjskiej na stepach (IV–III w. BC).

Z terenu Europy Środkowej znane są poza tym liczne znaleziska militariów scytyjskich, głównie groci-ków do strzał⁴⁰. Ich rozmieszczenie (przede wszystkim w Polsce zachodniej) i inna chronologia, a także przesłanki bardziej ogólne, wskazują na odmienną w stosunku do ozdób interpretację. Uważa się je za ślad zbrojnych najazdów (lub najazdu?) scytyjskich, dokonywanych z terenu Kotliny Karpackiej, dokąd część Scytów przeniosła się w drugiej połowie lub pod koniec VI wieku BC.

Można zatem stwierdzić, że w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza rubież między kulturowo-ekolo-

Man kann also feststellen, dass in der Bronze- und in der frühen Eisenzeit die Grenzzone zwischen den kulturellen und ökologischen Bereichen West- und Osteuropas keine Konstanz hatte, sondern Schwankungen unterlag; allgemein verlief sie im Weichselgebiet (Abb. 6), doch war es weder eine feste noch lineare Grenze. Vielmehr kann von einer Übergangszone mit gemischten Kulturelementen gesprochen werden. In der Früh- und älteren Bronzezeit verlief sie westlich der Weichsel. In den späteren Phasen der Bronzezeit rückte sie weiter ostwärts bis über den Bug hinaus, um sich in der Früheisenzeit wieder in die Weichselregion zu verlagern und diese nur wenig zu überschreiten. Die Begriffe „Osten“ und „Westen“ sind hier natürlich eher kategorisch. Sie bezeichnen bestimmte Typen der materiellen und symbolischen, für das vorgeschichtliche Europa charakteristischen Kultur. Über Einzel-

⁴⁰ Bukowski 1977; 1979.

giczną strefą Europy Zachodniej a Europą Wschodnią nie była stała, ale przebiegała ona najogólniej mówiąc w dorzeczu Wisły (ryc. 6). Nie miała ona charakteru liniowego. Możemy raczej mówić o istnieniu swego rodzaju strefy przejściowej, o mieszanych elementach kulturowych. Dla wczesnej i starszej epoki brązu przebiega ona na zachód od Wisły. W późniejszych fazach epoki brązu przesuwają się dalej na wschód, poza dorzecze Bugu, by we wczesnej epoce żelaza znowu osiągnąć i nieznacznie przekroczyć rubież Wisły. Pojęcia „wschód” „zachód” są tutaj oczywiście umowne. Określają one pewien typ kultury materialnej i symbolicznej, charakterystycznej dla prahistorycznej Europy. Nie możemy w tym przypadku mówić o incydentalnych kontaktach czy nawet funkcjonujących przez dłuższy czas szlakach wymiany surowcowej lub towarowej, bo te w tej części Europy mają zdecydowanie układ południkowy (z północy na południe). Jest to niewątpliwie podział generalny, oznaczający przynależność do odrębnych prowincji kulturowych.

Ukształtowanie terenu Europy Środkowo-Wschodniej sprzyja kontaktom na linii wschód–zachód. Można powiedzieć, że dla tej jej części jest to tradycyjny kierunek powiązań, czytelny także w czasach późniejszych (nawet historycznych). Wydaje się, że można tutaj mówić o dwóch wyraźniejszych strefach kontaktowych. Pierwsza to stosunkowo wąska, tzw. Brama Przemyska, ograniczona z jednej strony Karpatami, a z drugiej wyniesieniami Roztocza, łącząca dorzecze Dniestru z doliną Sanu, a dalej dorzeczem Wisły. Druga natomiast to „wołyńskie wrota”, szeroka strefa kontaktowa między Wyżyną Wołyńską a Wyżyną Lubelską. Na północ od niej znajduje się nizinny obszar Polesia, charakteryzujący się dosyć trudnymi warunkami naturalnymi, znacznie ograniczającymi warunki komunikacji. Różnice między tymi strefami nie są tylko przyrodnicze. Podole, a więc szeroko pojmowane dorzecze Dniestru, charakteryzuje się w epoce brązu silnymi związkami z Kotliną Karpacką⁴¹, decydującymi w dużym stopniu o specyficznym obliczu kulturowym tego obszaru. Nie można zatem wykluczać, że pewne elementy kulturowe uznawane tradycyjnie za „południowe” mogły docierać na obszar południowo-wschodniej Polski także szlakiem południowo-wschodnim, naddniestrzańskim. Obszar Wołynia, w zasadzie bez barier przyrodniczych, sprzyjał obustronnemu kontaktom. Nie może dziwić zatem z jed-

kontakte oder über längere Zeit funktionierende Austauschwege für Rohstoffe und Waren brauchen wir in diesem Zusammenhang nicht zu sprechen, zumal sie in diesem Teil Europas einen vorwiegend süd-nördlichen Verlauf aufwiesen. Die Gliederung in Ost und West ist zweifellos eine generelle, die Zugehörigkeit zu unterschiedlichen Kulturprovinzen bestimmende Gliederung.

Die ost-westlichen Kontakte werden durch die Geländegestalt Ostmitteleuropas begünstigt. Man kann sagen, dass es sich hier um eine für diesen Teil Europas traditionelle Richtung der Verbindungen handelt, die auch noch in den späteren vorgeschichtlichen und in den historischen Epochen erkennbar ist. Man kann zwei wesentliche Kontaktzonen bezeichnen. Die erste, relativ schmale Kontaktzone ist die sog. Przemyslpforte, die auf einer Seite durch die Karpaten, auf der anderen durch die Roztocze-Erhebung begrenzt wird. Sie verbindet das Dnestrgebiet mit dem Santal und weiter mit dem Weichselgebiet. Die zweite, breitere Kontaktzone ist das „wolyńische Tor“ zwischen der Wolyńischen und der Lubliner Hochebene. Nördlich von ihr liegt das flache Gebiet von Polesie, dessen Naturraum die Kommunikation einschränkte. Die Unterschiede zwischen diesen Zonen sind nicht nur durch den Naturraum bedingt. Podolien, also das Dnestrgebiet im weiteren Sinne, zeichnete sich in der Bronzezeit durch enge Verbindungen mit dem Karpatenbecken aus⁴¹, die in hohem Maße für die spezifische Kulturausprägung dieses Gebietes ausschlaggebend waren. Es kann also nicht ausgeschlossen werden, dass gewisse, traditionell als „südlich“ geltende Kulturelemente auf dem südöstlichen, durch das Dnestrgebiet führenden Weg nach Südostpolen gelangt sind. Das wolyńische Gebiet, das keine natürlichen Barrieren aufwies, begünstigte bilaterale Kontakte. Deshalb verwundern uns weder die Lausitzer „Expansion“ nach Osten noch die Existenz „östlicher“ Gruppierungen wie der frühbronzezeitlichen Strzyżów-Kultur oder der für die Früheisenzeit typischen Materialien der Post-Wysocko-Kultur (Leżnica-Gruppe) auf der Westseite des oberen Bug.

Die Dominanz östlicher und westlicher Einflüsse steht einerseits mit den Expansionsbestrebungen und Zivilisationsmöglichkeiten der entsprechenden Kulturen, andererseits mit der Schwäche und dem jeweils eher archaisch-rückständigen Charakter ande-

⁴¹ Krušel'nic'ka 1985.

⁴¹ Krušel'nic'ka 1985.

nej strony „ekspansja” łużycka na wschód, a z drugiej obecność po zachodniej stronie górnego Bugu takich ugrupowań „wschodnich” jak wczesnobrązowa kultura strzyżowska, czy typowe dla wczesnej epoki żelaza materiały postwysockie (grupa leżnicka).

Dominacja wschodnich lub zachodnich oddziaływań (bodźców) ma związek z jednej strony z ekspansywnością i cywilizacyjnymi możliwościami dominacji, a z drugiej ze słabością i archaicznym charakterem (dla danego czasu) innych jednostek kulturowych. Należy przez to rozumieć nie tylko wszelkie materialne (a więc stosunkowo łatwe do identyfikacji) przejawy kultury, ale całość złożonego systemu kulturowego (wierzenia, struktura społeczno-ekonomiczna, kultura symboliczna itd.). Ziemie polskie wykazują tutaj wyraźne związki ze wschodnioeuropejską strefą leśno-stepową. Strefa stepu, w epoce brązu wykazująca także silne tendencje do generowania oddziaływań skierowanych na zachód, łączy się z obszarem przyczarnomorskim i Kotliną Karpacką. Najbardziej uchwytym przykładem są tutaj oczywiście potwierdzone infiltracje plemion koczowniczych – Kimmerów i Scytów – ze schyłku epoki brązu i wczesnej epoki żelaza⁴². Skierowane były one w nieco inny typ środowiska przyrodniczego niż obszary położone na północ od Karpat oraz w kierunku ówczesnych, rzeczywistych centrów kulturowych.

rer Kultureinheiten in Verbindung. Das betrifft nicht nur die materiellen, vergleichsweise leicht identifizierbaren Kulturaspekte, sondern das ganze komplexe Kultursystem (Religion, gesellschaftlich-wirtschaftliche Struktur, Symbolik usw.). Das polnische Gebiet weist hier deutliche Verbindungen mit der osteuropäischen Waldsteppenzone auf. Die Steppenzone, die in der Bronzezeit stark nach Westen orientiert war, ist auch mit dem Schwarzmeerraum und dem Karpatenbecken verbunden. Ein gut erfassbares Beispiel dafür ist selbstverständlich die Infiltration durch Nomadenstämme wie die der Kimmerer und Skythen am Ausgang der Bronzezeit und in der Früheisenzeit⁴². Sie waren auf ein anderes naturräumliches Milieu ausgerichtet, als es die Gebiete nördlich der Karpaten boten, und zugleich auf die damals vorherrschenden Kulturzentren orientiert.

⁴² Meljukova 1989; Chochorowski 1993.

⁴² Meljukova 1989; Chochorowski 1993.

BIBLIOGRAPHIE

- Bandrivs'kij M.
2002 *Mogil'nik v Petrikovi bilja Ternopolja v konteksti pochoval'nogo obrjadu visoc'koj kul'turi*, L'viv.
- Berezanskaja S. S.
1972 *Srednij period bronzovogo veka v severnoj Ukraine*, Kiev.
- Bukowski Z.
1976 *Elementy wschodnie w kulturze łużyckiej u schyłku epoki brązu*, Wrocław.
- 1977 *The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*, Wrocław.
- 1979 *Charakterystyka znalezisk scytyjskich*, [in:] J. Dąbrowski, Z. Rajewski (Hrsg.), *Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, *Prahistoria ziem polskich*, Wrocław, B. 4, S. 195–204.
- 2002 *Znaleziska bursztynu w zespolach z epoki brązu i z wczesnej epoki żelaza z dorzecza Odry oraz Wisły*, Warszawa.
- Chochorowski J.
1993 *Ekspancja kimeryjska na tereny Europy Środkowej*, Kraków.
- Chomentowska B.
1989 *Osada kultury łużyckiej grupy tarnobrzesckiej w Zawadzie gmina Połaniec, woj. tarnobrzesckie w świetle dotychczasowych badań*, [in:] S. Czopek (Hrsg.), *Grupa tarnobrzescka kultury łużyckiej*, Rzeszów, S. 325–342.
- Czopek S.
1996 *Grupa tarnobrzescka nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem*, Rzeszów.
- 1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.
- 2003 *Między południem i wschodem – importy i naśladownictwa ceramiki w materiałach grupy tarnobrzesckiej*, [in:] *Epoka brązu...*, S. 215–238.
- Czopek S., Ormian K., Trybała K.
2005 *Groby szkieletowe w tarnobrzesckiej kulturze łużyckiej a kultura wysoka*, [in:] *Problemy...*, S. 63–81.
- Dąbrowski J.
1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław.
- 2004 *Ältere Bronzezeit in Polen*, Warszawa.
- Gediga B.
1978 *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu „kultury przedłużyckiej”*, [in:] A. Gardawski, J. Kowalczyk (Hrsg.), *Wczesna epoka brązu*, *Prahistoria ziem polskich*, B. 3, Wrocław, S. 137–172.
- Gedl M.
1991 *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, Warszawa–Kraków.
- 1992 *Die Vorlausitzer Kultur, Prähistorische Bronzefunde* 21/2, Stuttgart.
- 1997 *Kształtowanie się środkowoeuropejskiej jedności kulturowej w II tysiącleciu przed Chrystusem*, *Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU* 5, Kraków, S. 7–20.
- Godlewski P.
2005 *O nowych możliwościach datowania początków kultury wysokiej*, [in:] *Problemy...*, S. 33–44.
- Hozer M.
2005 *Stan badań nad kulturą wysoką*, [in:] *Problemy...*, S. 221–250.
- Il'inskaja V. A., Terenożkin A. I.
1986 *Skifija*, [in:] *Archeologia Ukrainskoj SSR*, B. 2 – *Skifo-sarmatskaja i antičnaja archeologia*, Kiev, S. 43–128.
- Kadrow S.
2001 *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków.
- Kadrow S., Machnik J.
1997 *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków.
- Krušel'nic'ka L. I.
1976 *Pivnične Prikarpatja i zachidna Volin' za dobi rannogo zaliza*, Kiiv.
- 1985 *Vzaemozvjazki naselennja Prikarpatja i Volini z plemienami schidnoj i central'noj Evropy*, Kiiv.
- 1993 *Ležnic'ka grupa pam'jatok Volini; Čerepins'ko-lagodiv's'ka grupa pam'jatok*, [in:] L. Krušel'nic'ka (Hrsg.), *Pam'jatki gal'stats'kogo periodu v mežiričči Violi, Dnistra i Prip'jati*, Kiiv, S. 143–239.
- 1998 *Čornolis'ka kul'tura seredn'ogo Pridnistrov'ja*, L'viv.
- Kłosińska E.
1997 *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*, Wrocław.
- 2005 *Na południowo-wschodnich peryferiach popielnicowego świata – sytuacja kulturowa i osadnicza w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w dorzeczu Huczwy i górnego Bugu*, [in:] *Problemy...*, S. 161–192.
- Lisenko S.
2002 *Sredne Podnipro'vja za dobi piznoj bronzi*, *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Ševčenko* 244, S. 155–178.
- Machnik J.
1978 *Wczesny okres epoki brązu*, [in:] A. Gardawski, J. Kowalczyk (Hrsg.), *Wczesna epoka brązu*, *Prahistoria ziem polskich*, B. 3, Wrocław, S. 9–136.
- Machnik J., Pavliv D., Petegirič V.
2003 *Kurhanne pochovannja rannoskits'koho času u verchiv'jach Dnistra*, [w:] *Epoka brązu...*, S. 531–548.
- Mel'nikovskaja O. N.
1967 *Plemena Južnoj Belorusii v rannem železnom veke*, Moskva.
- Meljukova A. I. (Hrsg.)
1989 *Stepi evropejskoj časti SSSR v skifo-sarmatskoe vremja*, Moskva.
- Michalski J.
1982 *Pracownia odlewnicza brązu w Zawadzie, woj. tarnobrzesckie, Pamiętnik Muzeum Miedzi (Legnica)* 1, S. 199–207.
- Misiewicz W.
1999 *Pierwszy sezon badań na cmentarzysku ciałopalnym kultury łużyckiej we wsi Krupy, stan. 1, pow. Lubartów, woj. lubelskie*, *APŚ* 4, S. 99–106.
- 2001 *Drugi sezon badań na cmentarzysku ciałopalnych w Krupach, pow. Lubartów, stan. 1, APŚ* 4, S. 63–71.

- 2003 *Wyniki trzeciego sezonu badań na cmentarzysku kultury łużyckiej we wsi Krupy, gm. Michów, pow. Lubartów*, APŚ 6, S. 76–83.
- Moszyński K.
1954 *O Neurach Herodota*, *Lud* 41, S. 134–152.
- Nosek S.
1952 *Neurowie w świetle archeologii*, *Przegląd Zachodni* 5/6, S. 270–278.
- Plezia M.
1952 *Neurowie w świetle historiografii starożytnej*, *Przegląd Zachodni* 5/6, S. 247–269.
- Rybakov B. A.
1979 *Gerodotova Skifija*, Moskwa.
- Smirnow A.
1974 *Scytowie*, Warszawa.
- Sulimirski T.
1931 *Kultura wysocka*, Kraków.
- 1936a *Scytowie na Zachodnim Podolu*, Lwów.
- 1936b *Zagadnienie ekspansji kultury łużyckiej na Ukrainę*, *WA* 14, S. 40–54.
- Taras H.
1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.
- Tymieniecki K.
1951 *Ziemie polskie w starożytności*, Poznań.

Maciej Karwowski

*HIC CELTICORUM FINIS – OSADNICTWO CELTYCKIE
NA POGRANICZU POLSKI I UKRAINY*

*HIC CELTICORUM FINIS – DIE KELTSISCHE BESIEDLUNG
IM POLNISCH-UKRAINISCHEN GRENZGEBIET*

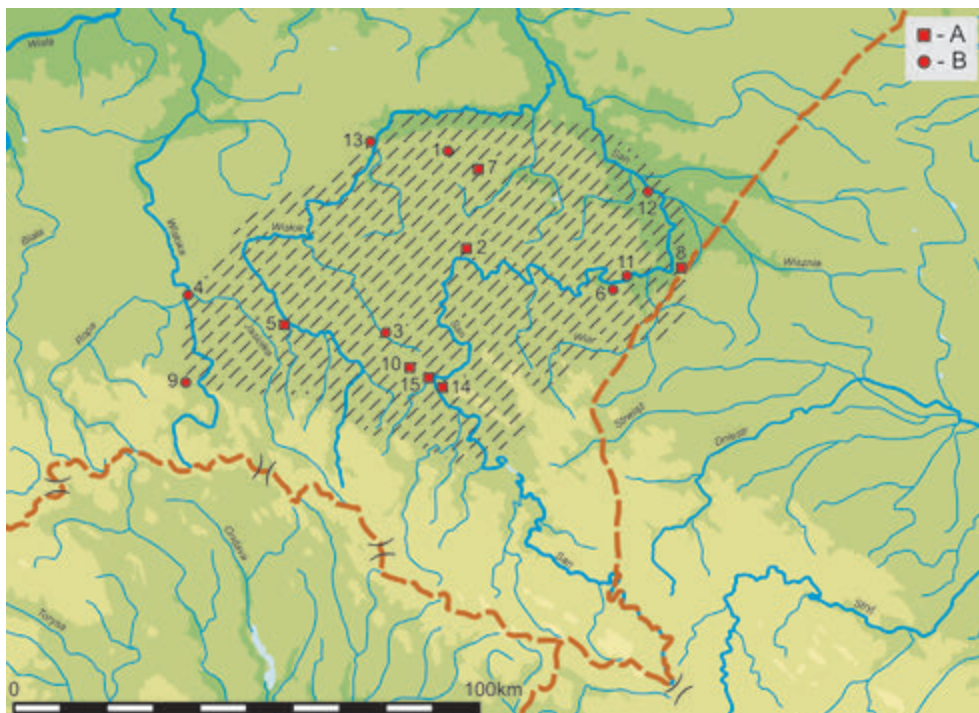
Kwestia obecności osadnictwa starożytnych Cel-
tów – twórców kultury lateńskiej – na północ od pas-
ma Karpat i Sudetów podnoszona była w literaturze
już w pierwszej połowie XX wieku. Dotyczyło to prze-
de wszystkim najlepiej udokumentowanych obsza-
rów Śląska, gdzie wydzielone zostały dwa wyraźne
skupiska: dolnośląskie w okolicach Wrocławia i śród-
kowośląskie w okolicach Opola. Trzecie skupisko
z wyraźnym osadnictwem celtyckim, zdefiniowane
później jako tzw. grupa tyniecka, zlokalizowane było
w zachodniej Małopolsce, w rejonie Krakowa (ryc. 1).
W latach 70. XX w. podejmowane były także próby
umieszczania bardzo wysuniętej grupy osadnictwa
celtyckiego w północnej Polsce, na Kujawach. Hipo-
tezy te nie znalazły jednak jak dotąd właściwego po-
parcia w materiale archeologicznym. W tym samym

Die Frage der Anwesenheit der Kelten, der Träger
der Latène-Kultur, nördlich von Karpaten und Sude-
ten wurde in der Literatur schon in der ersten Hälfte
des 20. Jh. behandelt. Es handelte sich vor allem um
zwei gut erforschte Gebiete Schlesiens, in denen deut-
liche Konzentrationen einer vermutlich keltischen
Siedlung festgestellt wurden: eine niederschlesische in
der Gegend von Wrocław und eine mittelschlesische
in der Gegend von Opole. Eine dritte Konzentration
keltischer Besiedlung, die später als Tyniec-Gruppe
definiert wurde, liegt im westlichen Kleinpolen um
Kraków (Abb. 1). In den 70er Jahren des 20. Jh. wur-
de auch versucht, eine weit nach Norden vorgerückte
keltische Besiedlung in Kujawien zu lokalisieren. Die-
se Hypothesen konnten allerdings im archäologischen
Material nicht belegt werden. In derselben Zeit wurde

Ryc. 1. Zasięg grup kultury lateńskiej w Polsce.

Abb. 1. Verbreitung von Gruppen der Latène-Kultur in Polen.

Ryc. 2. Zasięg występowania materiałów kultury lateńskiej na Podkarpaciu z zaznaczonymi głównymi stanowiskami omówionymi w tekście (A – osady, B – znaleziska pojedyncze): 1. Albigowa, 2. Bachórz, 3. Humniska, 4. Jasło, 5. Krosno, 6. Kruheli Mały, 7. Lipnik, 8. Medyka, 9. Mrukowa, 10. Pakoszówka, 11. Przemyśl, 12. Radymno, 13. Rzeszów, 14. Sanok-Biała Góra, 15. Trepcza.
Abb. 2. Verbreitung der Funde der Latène-Kultur im Karpatenvorland mit markierten im Text behandelten Hauptfundstellen (A – Siedlungen, B – Einzelfunde): 1. Albigowa, 2. Bachórz, 3. Humniska, 4. Jasło, 5. Krosno, 6. Kruheli Mały, 7. Lipnik, 8. Medyka, 9. Mrukowa, 10. Pakoszówka, 11. Przemyśl, 12. Radymno, 13. Rzeszów, 14. Sanok-Biała Góra, 15. Trepcza.

okresie zwrócono także uwagę na coraz liczniejsze znaleziska ceramiki w typie „celtyckim” (z domieszką mineralnego grafitu w masie ceramicznej) na Podkarpaciu, w strefie pogranicza Polski i Ukrainy. Na obszarze tym już wcześniej rejestrowano pojedyncze zabytki o charakterze celtyckim, co interpretowane było jako dowód sporadycznych kontaktów miejscowej ludności z terenami zajętymi przez kulturę lateńską bądź to w zachodniej Małopolsce, bądź też po drugiej stronie Karpat – nad górną Cisą.

Lata 90. XX w. oraz pierwsze lata obecnego stulecia przyniosły swoisty przełom w postrzeganiu zagadnienia obecności kultury lateńskiej w Polsce. Istotnym elementem nowego spojrzenia stało się bardziej precyzyjne określenie chronologii obserwowanych zjawisk, co z kolei pozwoliło na podejmowanie prób umieszczania tych zjawisk w określonym kontekście historycznym. Doszło także do wyraźnego postępu w badaniach materiałów celtyckich na Podkarpaciu. Obecnie większość badaczy jest zgodna, że na obszarze tym znajdowała się peryferyjna enklawa osadnictwa kultury lateńskiej, choć nadal nie można precy-

auch auf die immer zahlreicheren Funde von Keramik „keltischen Typs“ mit Graphitmagerung im Karpatenvorland des polnisch-ukrainischen Grenzgebietes aufmerksam gemacht. Schon zuvor waren in jenem Raum Einzelfunde keltischen Charakters registriert worden. Diese hatte man als Beleg für sporadische Kontakte der lokalen Bevölkerung mit den Gebieten der Latène-Kultur in Westkleinpolen oder jenseits der Karpaten an der oberen Theiß interpretiert.

Die 1990er Jahre sowie die ersten Jahre unseres Jahrhunderts haben zu einer Wende in der Wahrnehmung der Latène-Kultur in Polen geführt. Grundlage dafür war die genauere Bestimmung der Chronologie, so dass diverse kulturhistorische Erscheinungen besser in den historischen Kontext eingeordnet werden können. Zudem ist ein deutlicher Fortschritt in der Erforschung keltischer Funde im Karpatenvorland zu verzeichnen. Die meisten Forscher stimmen nun darin überein, dass dieser Raum ein peripheres Siedlungsgebiet der Latène-Kultur darstellte, obgleich man weiterhin weder seine geographische Ausdehnung (Abb. 2) noch seine Kulturverbindungen oder

Ryc. 3. Obiekt kultury lateńskiej w Bachórze w trakcie eksploracji (Fot. M. Parczewski).

Abb. 3. Objekt der Latène-Kultur in Bachórz in der Exploration (Foto M. Parczewski).

zyjnie określić jej ani zasięgu geograficznego (ryc. 2), ani powiązań kulturowych oraz dokładnej chronologii pochodzących stąd materiałów¹. Otwarta pozostaje także kwestia występowania materiałów kultury lateńskiej na terenach bezpośrednio graniczących z omawianym obszarem od wschodu, nad górnym Dniestrem, w zachodniej Ukrainie.

Odkrycia pierwszych śladów obiektów o charakterze osadniczym i jednoznacznie związanych z kulturą lateńską na Podkarpaciu dokonał jeszcze pod koniec

die Chronologie der dortigen Funde präzise bestimmen kann¹. Offen bleibt auch der Problembereich des Vorkommens von Funden der Latène-Kultur im östlich benachbarten Gebiet, d. h. am oberen Dnjestr in der Westukraine.

Die ersten Siedlungsspuren der Latène-Kultur im Karpatenvorland wurden Ende der 1970er Jahre von M. Parczewski (Institut für Archäologie der Jagiellonenuniversität in Krakau) entdeckt, und zwar bei

¹ Za udostępnienie często niepublikowanych materiałów oraz dokumentacji, jak też za liczne pomocne wskazówki i informacje składam podziękowania W. Blajerowi, J. Ginalskiemu, A. Koperskiemu, P. Kotowiczowi, A. Muzyczuk, M. Parczewskiemu, W. Poradyło, M. Przybyło oraz M. Świątkowi.

¹ Für die Überlassung von oft noch unveröffentlichten Funden und Dokumentationen sowie für zahlreiche wertvolle weiterführende Hinweise und Informationen bin ich W. Blajer, J. Ginalski, A. Koperski, P. Kotowicz, A. Muzyczuk, M. Parczewski, W. Poradyło, M. Przybyła und M. Świątek zu großem Dank verpflichtet.

Ryc. 4. Częściowo zrekonstruowane ceramiczne naczynie z osady w Sanoku-Białej Górze (Fot. A. Muzyczuk).

Abb. 4. Zum Teil rekonstruiertes Keramikgefäß aus der Siedlung in Sanok-Biała Góra (Foto A. Muzyczuk).

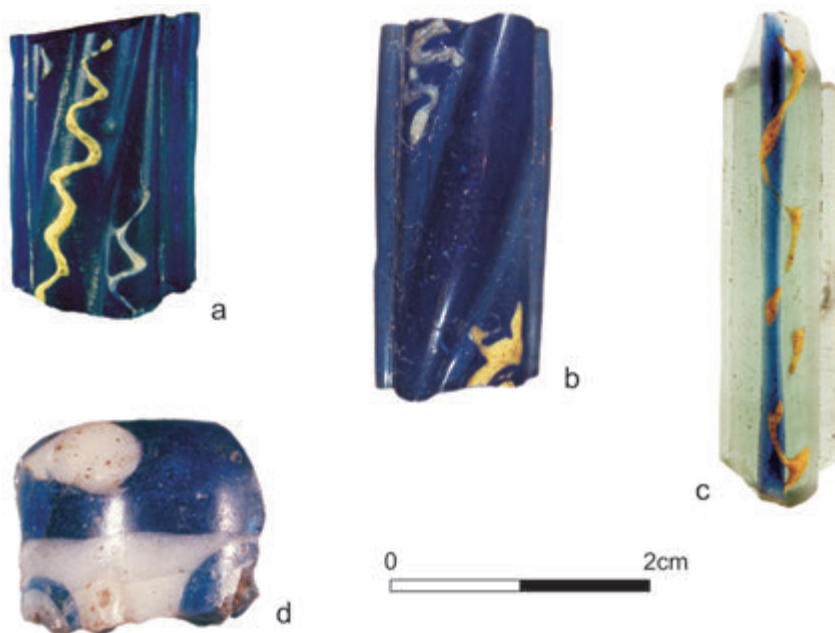
lat 70. XX w. M. Parczewski z Instytutu Archeologii w Krakowie. Badania wykopaliskowe prowadzone były na wielokulturowej osadzie w Bachórze, położonej na rozległym cyplu w dolinie Sanu, w Kotlinie Dynowskiej. Odkryto tu dużą półziemiankę, w wypełnisku której znajdowały się liczne typowe dla kultury lateńskiej skorupy ceramiczne. W trakcie najnowszych wykopalisk w Bachórze – w roku 2003 – ten sam badacz odkrył drugą, analogiczną półziemiankę (ryc. 3), z której poza materiałem ceramicznym, wydobyto także fragment charakterystycznej celtyckiej szklanej bransolety wykonanej z niebieskiego szkła z białym zdobieniem. Zabytek, który pochodzi przypuszczalnie z terenów położonych nad środkowym Dunajem, datować można na początek drugiej połowy III w. p. Ch., czyli najwcześniejszą fazę środkowego okresu lateńskiego.

Zintensyfikowanie w latach 80. i 90. XX w. archeologicznych prac wykopaliskowych w rejonie górnego Sanu doprowadziło do zlokalizowania dalszych stanowisk z wyraźnymi pozostałościami osadnictwa kultury lateńskiej. Dwie mieszkalne półziemianki należące niewątpliwie do kultury lateńskiej odkrył M. Parczewski na osadzie w Sanoku-Białej Górze. Podobnie jak w przypadku osady w Bachórze, w jednym z obiektów wraz z typową ceramiką celtycką znaleziona została szklana bransoletka (ryc. 4 i 5b).

Grabungsarbeiten in einer mehrperiodigen Siedlung bei Bachórz. Die Siedlung nahm einen ausgedehnten Sporn im San-Tal ein, in der sog. Dynów-Senke. Hier wurde ein großes Grubenhaus mit vielen für die Latène-Kultur typischen Keramikscherben freigelegt. Während der jüngsten Grabungsarbeiten in Bachórz – im Jahre 2003 – hat M. Parczewski ein zweites, gut vergleichbares Grubenhaus dokumentiert (Abb. 3). In dessen Verfüllung kam neben Keramik auch das Fragment eines charakteristischen keltischen Armrings aus blauem Glas mit weißer Verzierung ans Tageslicht. Dieser Ring, der wahrscheinlich aus dem mittleren Donaugebiet stammt, kann an den Anfang der zweiten Hälfte des 3. Jh. v. Chr. – also in die früheste Phase der Mittellatènezeit – datiert werden.

Die Intensivierung der Grabungsarbeiten in den 1980er und 90er Jahren am oberen San führte zur Lokalisierung von weiteren Fundplätzen mit Siedlungsspuren der Latène-Kultur. Zwei zweifellos zur Latène-Kultur gehörende Grubenhäuser wurden von M. Parczewski in der Siedlung in Sanok-Biała Góra entdeckt. Ebenso wie in der Siedlung in Bachórz wurde in einem der Objekte ein Glasarmring geborgen, zusammen mit typisch keltischer Keramik (Abb. 4 und 5b).

Weitere interessante Entdeckungen wurden in einer einige Kilometer nordwestlich von Sanok entfernten Siedlung bei Pakoszówka gemacht. Bei den

Ryc. 5. Fragmenty szklanych bransolet z Albigowej (a), Sanoka-Białej Góry (b) i Trepczy (c), oraz fragment paciorka „twarzowego” z Pakoszówki (d) (Fot. W. Blajer, K. Pollesch, Fotolabor IUFG Wiedeń).

Abb. 5. Bruchstücke der Glasarmringen aus Albigowa (a), Sanok-Biała Góra (b) und Trepcza (c), sowie Fragment einer Gesichtspferle aus Pakoszówka (d) (Foto W. Blajer, K. Pollesch, Fotolabor IUFG Wien).

Kolejnych interesujących znalezisk dokonano na położonej kilka kilometrów na północny zachód od Sanoka osadzie w Pakoszówce. W trakcie badań wykopaliskowych, prowadzonych przez A. Muzyczuk i E. Pohorską-Kleję z Muzeum Okręgowego w Krośnie, odkryte zostały trzy prostokątne obiekty, przypuszczalnie paleniska, w wypełniskach których znajdowały się fragmenty charakterystycznej ceramiki kultury lateńskiej. W tym przypadku mamy być może do czynienia z pozostałościami osady z zabudową o konstrukcji słupowej, która pozostawia ślady trudno uchwytnie metodami archeologicznymi. W trakcie wykopalisk znaleziono także fragment żelaznej zapinki – znaleziska typowego dla kultury lateńskiej oraz fragment niezwykle interesującego paciorka wykonanego z niebieskiego szkła z białymi zdobieniami, należącego to tzw. paciorków „twarzowych” (ryc. 5d). Paciorki takie przypuszczalnie nie są wytworami warsztatów celtyckich, lecz pochodzą z północnych lub zachodnich wybrzeży Morza Czarnego. Dość wyraźna koncentracja ich znalezisk w dorzeczu górnej Cisy pozwala przyjąć, że właśnie stamtąd w rejon Sanu dostał się egzemplarz z Pakoszówki. Nie można także wykluczyć drogi napływu biegnącej wzdłuż Dniestru. Zarówno żelazną zapinkę, jak i paciorek „twarzowy” datować

von A. Muzyczuk und E. Pohorska-Kleja vom Kreismuseum in Krosno durchgeführten Grabungsarbeiten wurden drei rechteckige Objekte freigelegt, bei denen es sich wahrscheinlich um Feuerstellen handelte. In ihrer Verfüllung fanden sich charakteristische Gefäßfragmente der Latène-Kultur. Die Siedlung dürfte von Pfostenhäusern geprägt gewesen sein, die nur schwer erfassbar waren. Bei den Grabungsarbeiten wurden auch ein Fragment einer für die Latène-Kultur charakteristischen Eisenfibel sowie das Bruchstück einer interessanten blauen Perle mit weißer Verzierung erfasst, Teil einer sog. Gesichtspferle (Abb. 5d). Solche Perlen waren wohl keine keltischen Erzeugnisse, sondern stammen aus dem nördlichen oder westlichen Schwarzmeerraum. Eine deutliche Konzentration derartiger Perlen im oberen Theißgebiet lässt vermuten, dass das Exemplar aus Pakoszówka von dort ins Sangebiet gelangt war. Allerdings kann auch eine Einfuhr über den Dnestr nicht ausgeschlossen werden. Sowohl die Eisenfibel als auch die Gesichtspferle sind in die zweite Hälfte des 3. Jh. v. Chr., also in die entwickelte Mittellatènezeit, zu datieren.

Entdeckungen durchaus sensationellen Charakters haben die von J. Ginalski (Museum für Volksbaukunst in Sanok) geleiteten Grabungen am frühmittelalter-

Ryc. 6. Grodzisko „Horodyszcze” w Trepczy z zaznaczonym przebiegiem obwałowań (Fot. J. Ginalski).

Abb. 6. Burgwall „Horodyszcze” in Trepca mit markiertem Wallverlauf (Foto J. Ginalski).

można na drugą połowę III w. p. Ch., czyli na rozwinęty środkowy okres lateński.

Odkryć o być może sensacyjnym charakterze dostarczyły badania na terenie wczesnośredniowiecznego grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, prowadzone przez J. Ginalskiego z Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. Stanowisko położone jest na lewym brzegu Sanu, w miejscu największego przewężenia doliny, tzw. Przełomu Międzybrodzkiego, stworzonego przez wzgórza Pogórza Dynowskiego oraz pasmo Gór Słonnych (ryc. 6). Lokalizacja ta, umożliwiając kontrolę nad szlakiem komunikacyjnym biegnącym wzdłuż Sanu, posiadała istotne walory strategiczne. Grodzisko „Horodyszcze” położone jest na wysokim (429 m n.p.m.) wzgórzu, wyniesionym około 140 m nad dno doliny. Niewielki majdan grodziska otoczony jest potężnym wałem.

W trakcie prac archeologicznych, mających na celu zbadanie nawarstwień wału, rozpoznano trzy wyraźne jego fazy budowy, spośród których środkową fazę z pewnym prawdopodobieństwem wiązać moż-

lić Burgwall „Horodyszcze” in Trepca erbracht. Die Fundstelle liegt am linken San-Ufer, an der größten Verengung des Tals, dem sog. Międzybrodzie-Durchbruch. Den Durchbruch bilden die sich an das linke San-Ufer anlehnenden Hügel des Dynów-Vorberglands sowie die an das rechte Ufer anstoßende Bergkette des Słonne-Gebirgszuges (Abb. 6).

Diese strategisch günstige Lage ermöglichte die Kontrolle des Kommunikationsweges am Fluss. Der Burgwall „Horodyszcze” liegt auf einem Hügel (429 m ü. NN), der sich 140 m über das Tal erhebt. Das kleine Burginnere war von einem mächtigen Wall umgeben.

Bei der archäologischen Erforschung des Walls wurden drei deutlich erkennbare Bauphasen ausgemacht, deren mittlere mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit mit der keltischen Siedlung in Zusammenhang gebracht werden kann: eine 4 m breite Lehmaufschüttung, die hofseitig mit einer Pfostenreihe begrenzt war. Die mächtigen Pfosten waren im Abstand von 30 cm aufgestellt und mit einigen Schichten von großen Felsblöcken und kleineren Steinen

Ryc. 7. Elementy konstrukcyjne wału grodziska „Horodyszcze” w Trepczy w trakcie eksploracji (Fot. J. Ginalska).

Abb. 7. Konstruktionselemente des Burgwalls „Horodyszcze” in Trepca in der Exploration (Foto J. Ginalska).

na z osadnictwem celtyckim. Odkryto tu gliniasty nasyp o szerokości 4 m, ograniczony od strony majdanu rzędem potężnych drewnianych słupów ustawionych w 30-cm odstępach. Słupy te obłożone były kilkoma warstwami dużych głazów i kamieni (ryc. 7). Z konstrukcjami tymi wiązać należy pozyskane w trakcie eksploracji fragmenty naczyń ceramicznych typowych dla kultury lateńskiej oraz fragment szklanej bransolety wykonanej z jasnozielonego szkła z niebieskim i żółtym zdobieniem (ryc. 5c). Jest to okaz bardzo rzadki, występujący jednak dość równomiernie na bardzo dużych obszarach kultury lateńskiej. Bransolety takie należą do najwcześniejszych wytworów szklarstwa celtyckiego i datować je można przypuszczalnie nawet na połowę III w. p. Ch. Podobną chronologię ma również złota moneta celtycka – stater typu Nike, odkryta przypadkowo na zboczach grodziska jeszcze w latach 60. ubiegłego stulecia (ryc. 8a). Znaleźiska te są podstawą do przypuszczeń, że w III i II w. p. Ch. na grodzisku „Horodyszcze” funkcjonowała umocniona wyżynna osada celtycka. Gdyby w wyniku dalszych badań terenowych teza ta została udowodniona, byłoby to nie tylko pierwsze tego typu znalezisko na ziemiach polskich,

verkleidet worden (Abb. 7). Mit diesen Befestigungen sind die bei der Grabung zu Tage geförderten Fragmente typischer Latène-Keramik sowie das Fragment eines Glasarmrings aus hellgrünem Glas mit blauer und gelber Verzierung in Verbindung zu bringen (Abb. 5c). Es handelt sich dabei um einen seltenen, allerdings in großen Gebieten der Latène-Kultur verbreiteten Typ. Solche Armringe gehören zu den frühesten Erzeugnissen des keltischen Glashandwerks und könnten schon in die Mitte des 3. Jh. v. Chr. datiert werden. Eine ähnliche Zeitstellung weist eine keltische Goldmünze – ein Stater vom Nike-Typ – auf, die als Einzelfund an den Hängen des Burgwalls bereits in den 1960er Jahren gefunden wurde (Abb. 8a). Diese Fundsachen lassen die Vermutung zu, dass im 3. und 2. Jh. v. Chr. am Burgwall „Horodyszcze” eine befestigte keltische Höhensiedlung existierte. Sofern sich diese These bei den weiteren Grabungsarbeiten bestätigt, hätten wir es hier nicht nur mit dem ersten derartigen Platz auf polnischem Gebiet, sondern auch mit einer der nordöstlichsten befestigten Höhensiedlungen der Latène-Kultur überhaupt zu tun. Das Vorhandensein weiterer derartiger Anlagen an der abge-

Ryc. 8. Złota moneta z Trepczy (a) oraz srebrne monety z Mrukowej (b) i Medyki (c); skala 1:1 (Fot. D. Szuwalski, M. Świątek, wg Kunysz 1981).
Abb. 8. Goldene Münze aus Trepca (a) und silberne Münzen aus Mrukowa (b) und Medyka (c); Maßstab 1:1 (Foto D. Szuwalski, M. Świątek, nach Kunysz 1981).

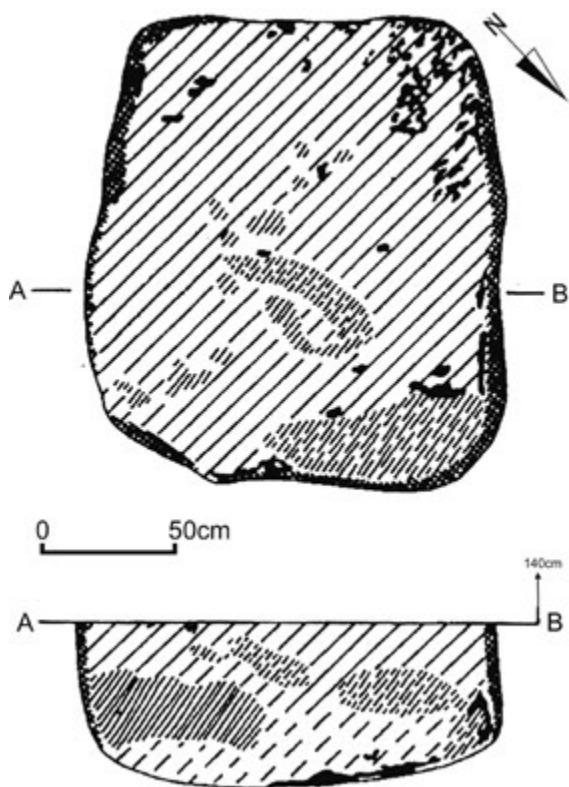
lecz przede wszystkim najdalej wysunięta na północny wschód obronna osada kultury lateńskiej. Istnienie tego typu założeń na tak odległej peryferii świata celtyckiego nie było jak dotąd potwierdzone badaniami archeologicznymi.

Pewne światło na geograficzny zasięg osadnictwa kultury lateńskiej na Podkarpaciu rzucają wyniki nowych wykopalisk w Krośnie i Lipniku. Pozostałości celtyckiej osady stwierdzone zostały – w trakcie ratowniczych badań prowadzonych przez A. Muzyczuk na Rynku w Krośnie – na zachodnim brzegu Wisłoka. Odkryta tu została pojedyncza prostokątna jama – palenisko, analogiczna do obiektów znanych z osady w Pakoszówce, z charakterystyczną dla kultury lateńskiej ceramiką grafitową (ryc. 9). Północny zasięg osadnictwa kultury lateńskiej na Podkarpaciu określony jest jak na razie poprzez badaną przez W. Blajera i M. Przybyłą z Instytutu Archeologii w Krakowie osadę w Lipniku. Stanowisko położone jest na samej granicy strefy Karpat, na tzw. Podgórzu Rzeszowskim. Odkryto tu dwie silnie zniszczone półziemianki oraz kilka trudnych do jednoznacznej interpretacji

legenen Peripherie der keltischen Welt konnte bislang noch nicht beobachtet werden.

Licht auf die geographische Ausdehnung der Latène-Besiedlung im Karpatenvorland werfen Ergebnisse neuer Grabungen in Krosno und Lipnik. Bei den von A. Muzyczuk auf dem Marktplatz von Krosno durchgeführten Rettungsuntersuchungen wurden am Westufer des Wisłok Reste einer keltischen Siedlung festgestellt. Dort wurde eine rechteckige Feuerstelle freigelegt, die den Befunden aus der Siedlung von Pakoszówka ähnelt und die für die Latène-Kultur charakteristische Graphittonkeramik lieferte (Abb. 9). Die nördliche Verbreitung der Besiedlung der Latène-Kultur haben W. Blajer und M. Przybyła vom Institut für Archäologie in Krakau bei den Untersuchungen auf der Siedlung von Lipnik bestimmt. Der Fundplatz liegt direkt im Grenzgebiet der Karpaten, auf dem sog. Rzeszów-Gebirgsvorland. Hier wurden zwei stark gestörte Grubenhäuser sowie einige funktional nur schwer interpretierbare, unterschiedlich große Gruben freigelegt, die charakteristische keltische Tonware enthielten; darunter befanden sich Graphittonkeramik und technologisch-stilistisch an dakische Traditionen anknüpfende Keramik. Unter den Funden aus Lipnik fällt ein Fragment charakteristisch keltischer, mit roten Streifen bemalter Keramik auf (Abb. 10). Ein Gefäß von derartiger Qualität dürfte nicht an Ort und Stelle hergestellt worden sein, sondern auf unmittelbare Kontakte der lokalen Bevölkerung mit den benachbarten Gebieten, vielleicht jenen südlich der Karpaten, hinweisen.

Einen ähnlichen Charakter scheint die Siedlung in Medyka aufzuweisen, die von W. Poradyło (Museum des Landes von Przemyśl in Przemyśl) untersucht wird. Der Fundplatz liegt bereits außerhalb des Karpatengebietes im Bereich der Przemyśl-Pforte. Dies ist eine der östlichsten Siedlungen mit Funden der Latène-Kultur in Polen. Bei den Ausgrabungen kamen vier stark zerstörte Siedlungsbefunde zum Vorschein, in denen neben Keramik der Latène-Kultur – hauptsächlich Graphittonware und graue Keramik (Abb. 11) – solche vom dakischen Typ auftrat (Abb. 12). Die Siedlungen in Medyka und Lipnik erbrachten somit gleichermaßen Hinweise auf Kontakte mit den dakischen Siedlungsgebieten oder weisen auf frühe Migrationen aus jenen Räumen hin. Aus dem Bereich der Przemyśl-Pforte stammen auch weitere Belege für nach Süden und Südosten gerichtete Kontakte: silberne, mit der östlich-keltischen Münzprägung ver-

Ryc. 9. Palenisko z materiałami kultury lateńskiej z osady odkrytej na Rynku w Krośnie (wg Muzyczuk 2002, fot. A. Muzyczuk).

Abb. 9. Feuerstelle mit Funden der Latène-Kultur aus der auf dem Marktplatz in Krosno entdeckten Siedlung (nach Muzyczuk 2002, Foto A. Muzyczuk).

jam różnej wielkości, zawierających typową ceramikę celtycką, w tym grafitową, jak również ceramikę technologicznie i stylistycznie nawiązującą do tradycji dackich. Wśród znalezisk z Lipnika szczególną uwagę zwraca fragment charakterystycznej celtyckiej ceramiki malowanej w czerwone pasy (ryc. 10). Ceramika tej jakości najprawdopodobniej nie była wytwarzana lokalnie, a jej obecność poświadczają może bezpośrednie kontakty miejscowej ludności z terenami sąsiednimi, przypuszczalnie położonymi na południe od Karpat.

Podobny charakter do stanowiska w Lipniku wydaje się mieć osada w Medyce, badana przez W. Poradyłę z Muzeum Ziemi Przemyskiej w Przemyślu. Stanowisko to położone jest już poza strefą Karpat, w obrębie tzw. Bramy Przemyskiej. Jest to najbardziej na wschód wysunięta osada po polskiej stronie granicy, na której stwierdzono występowanie materiałów kultury lateńskiej. W trakcie wykopalisk odkryte zostały cztery silnie zniszczone obiekty osadnicze, w których obok ceramiki kultury lateńskiej (głównie grafitowej i tzw. siwej; ryc. 11), wystąpiła ceramika w typie dackim (ryc. 12). Osady w Medyce i Lipniku mogą być śladami kontaktów z obszarami zamieszkałymi przez Daków lub nawet wczesnych migracji ludności z tamtych terenów. Z rejonu Bramy Przemyskiej pochodzą ponadto dalsze dowody kontaktów skierowanych na południe i południowy wschód. Są to związane z menni-

bundene Münzen, die zum Huși-Vovriești-Typ gehören. Dieser Typ entstand in der ersten Hälfte des 2. Jh. v. Chr. im Gebiet des heutigen Moldawiens, also in damals von germanischen Bastarnen bewohnten Gebieten. Es sind Streufunde: zwei Münzen stammen aus Medyka (Abb. 8c), ein Fund aus Kruheli Mały. Kontakte mit dem unteren Donauraum werden durch eine dakische Münze aus Przemyśl belegt – ein Exemplar vom Virteju-București-Typ, das gegen Ende des 2. Jh. v. Chr. geprägt worden sein dürfte.

Das Bild der Besiedlung der Latène-Kultur im Karpatenvorland wird durch recht zahlreiche Oberflächenfunde ergänzt, denen es natürlich am archäologischen Fundkontext mangelt. Neben den erwähnten Münzen sind fast 40 Plätze mit solchen Funden zu erwähnen: hauptsächlich keltische Graphittonkeramik, seltener nichtkeramische Kleinfunde.

Besonders beachtenswert sind zwei Funde aus den nördlichen Randbereichen des hier besprochenen Territoriums: ein keltisches Schwert aus dem Wisłok in Rzeszów, dessen Scheide mit dem Motiv eines Drachenspaars verziert ist, sowie ein Fragment eines keltischen Glasarmringes aus Albigowa (Abb. 5a). Beide Funde sind in die zweite Hälfte des 3. Jh. v. Chr. zu datieren. Vermutlich durch Vermittlung der Kelten sind auch griechische Münzen in das Karpatenvorland gelangt. Es gibt drei silberne Exemplare: zwei Tetradrachmen Alexanders des Großen aus Mrukowa

Ryc. 10. Fragmenty celtyckiej ceramiki grafitowej oraz ceramiki malowanej z osady w Lipniku (Fot. M. Karwowski).

Abb. 10. Bruchstücke keltischer Graphitkeramik sowie bemalter Keramik aus der Siedlung in Lipnik (Foto M. Karwowski).

ctwem wschodnioceltyckim srebrne monety należące do tzw. typu Huși-Vovriești wybijanego w pierwszej połowie II w. p. Ch. na terenach dzisiejszej Mołdawii, czyli obszarach zamieszkałych wówczas przez germańskich Bastarnów. Wszystkie są znaleziskami luźnymi – dwie z Medyki (ryc. 8c), jedna z Kruhela Małego. Kontakty z terenami nad dolnym Dunajem potwierdza znalezisko dackiej monety z Przemyśla – jest to egzemplarz należący do tzw. typu Virteju-București, wybity przypuszczalnie pod koniec II w. p. Ch.

Obraz osadnictwa kultury lateńskiej na Podkarpaciu uzupełniony jest dość licznymi powierzchniowymi znaleziskami luźnymi, czyli nieposiadającymi dobrego kontekstu archeologicznego. Poza wspomnianymi już monetami, na obszarze tym zarejestrowano prawie 40 stanowisk z takimi znaleziskami, głównie grafitowej ceramiki celtyckiej, ale też nielicznych zabytków nieceramicznych.

Na szczególną uwagę zasługują dwa znaleziska z północnych obrzeży omawianej enklawy: żelazny celtycki miecz z pochwą zdobioną motywem pary smoków, wydobyty z Wisłoka w Rzeszowie, oraz fragment celtyckiej szklanej bransolety z Albigowej (ryc. 5a). Oba zabytki datować należy w obrębie drugiej połowy III w. p. Ch. Przypuszczalnie za sprawą Celtów w rejon Podkarpacia dostały się także monety greckie. Z terenu tego znane są trzy srebrne egzemplarze: dwie tetradrachmy Aleksandra Wielkiego, znalezione w Mrukowej (ryc. 8b) i w Jaśle, oraz jedna moneta Ptolemeusza III z Humnisk.

Omawiając materiały kultury lateńskiej z Podkarpacia nie sposób pominąć jeszcze jednego znaleziska, którego związek ze starożytnymi Celtami jest ciągle

(Abb. 8b) und Jasło sowie eine Münze des Ptolemäus III. aus Humniska.

Bei der Besprechung der Funde der Latène-Kultur aus dem Karpatenvorland sollte noch ein Fund hervorgehoben werden, dessen Verbindung mit den Kelten noch immer umstritten ist. Es handelt sich um einen 1826 beim Dorf Radymno aus dem San geborgenen Stierkopf aus Silber (Abb. 13). Dieser Fund geriet bald in Verlust, doch haben sich eine Abbildung und eine Beschreibung erhalten. Demnach war der Kopf aus Silberblech gefertigt und nur das Fragment

Ryc. 11. Fragmenty celtyckiej ceramiki grafitowej z osady w Medyce (Fot. M. Karwowski).

Abb. 11. Bruchstücke keltischer Graphitkeramik aus der Siedlung in Medyka (Foto M. Karwowski).

przedmiotem dyskusji. Jest to głowa byka wykonana ze srebra, którą wydobyto w 1826 roku z Sanu na wysokości miejscowości Radymno (ryc. 13). Zabytek wkrótce potem zaginął, zachował się jednak jego rysunek i dokumentacja, z której wynika, że głowa wykonana była ze srebrnej blachy i pochodzić musiała od większej całości. Głowa z Radymna nie znajduje wprawdzie bezpośredniej analogii w środowisku celtyckim, większość badaczy jest jednak zgodna,

eines größeren Objektes. Der Kopf von Radymno findet zwar keine direkte Analogie im keltischen Bereich, die Mehrheit der Forscher hält seine latènezeitliche Chronologie aber für wahrscheinlich.

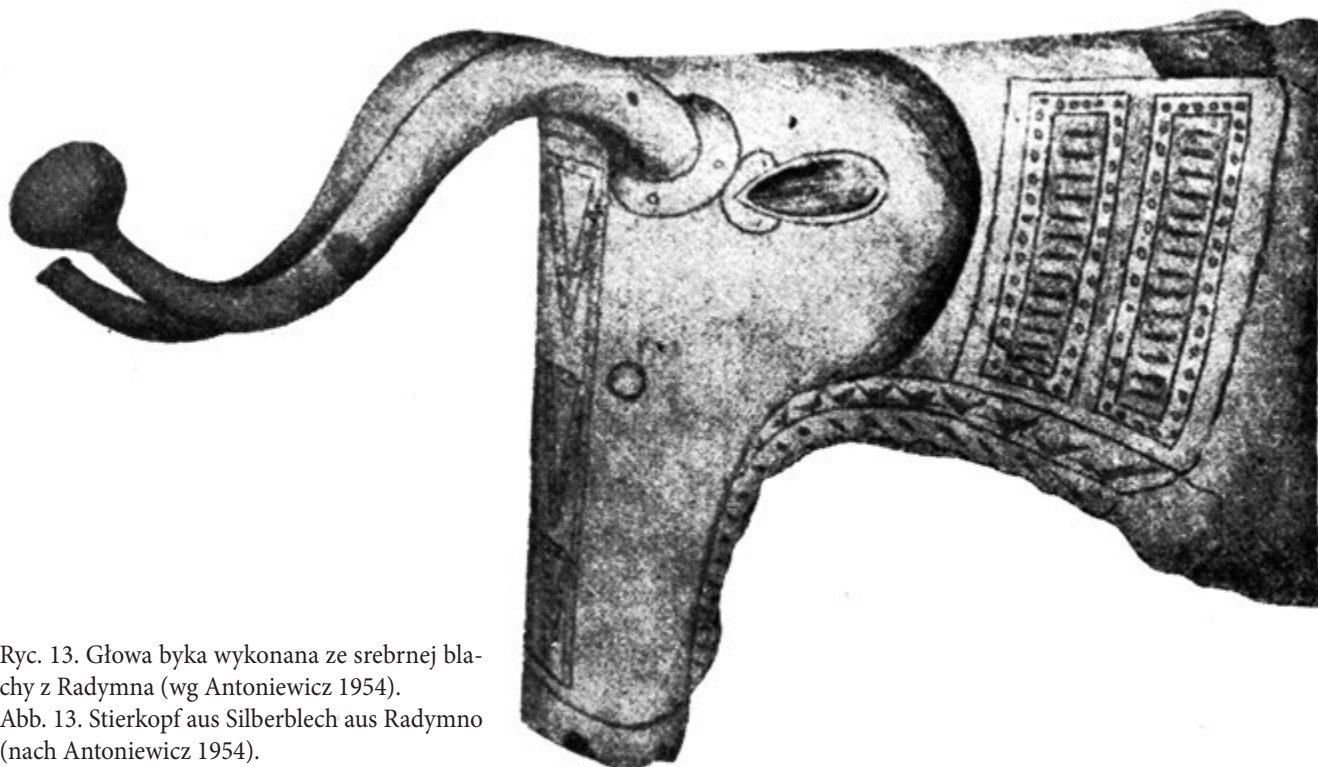
* * *

Obwohl die Zahl und die Qualität der keltischen Funde aus dem Karpatenvorland noch immer unbefriedigend sind, haben die jüngeren Forschungen doch die Zweifel am Vorhandensein einer Besiedlung der Latène-Kultur in diesem Gebiet zerstreut. Die-

Ryc. 12. Fragmenty charakterystycznej ceramiki dakickiej z osady w Medyce (Fot. M. Karwowski).

Abb. 12. Bruchstücke charakteristischer dakischer Keramik aus der Siedlung in Medyka (Foto M. Karwowski).

Ryc. 13. Głowa byka wykonana ze srebrnej blachy z Radymna (wg Antoniewicz 1954).

Abb. 13. Stierkopf aus Silberblech aus Radymno (nach Antoniewicz 1954).

że jej przynależność do okresu lateńskiego wydaje się najbardziej prawdopodobna.

* * *

Pomimo że zarówno ilość, jak i jakość celtyckich znalezisk z Podkarpacia jest wciąż niezadowalająca, nowsze badania dostarczyły danych, które rozwiewają wątpliwości dotyczące istnienia na tym obszarze regularnego osadnictwa kultury lateńskiej. Odkrycia te pozwoliły także na znacznie szersze określenie zasięgu występowania znalezisk – obecnie już wyraźnie poza środkowe dorzecze Sanu, gdzie dotąd odnotowywano największe ich koncentracje. Zachodnia granica lokalnego osadnictwa celtyckiego wydaje się opierać o dorzecze górnej Wisłoki, północna natomiast o rejon środkowego i dolnego Wisłoka. Nadal nie jest jasna kwestia wschodniego zasięgu enklawy, z pewnością jednak materiały celtyckie występują także po ukraińskiej stronie granicy. Powierzchniowe znaleziska ceramiki o takim charakterze znane są z prawego brzegu dolnego Wiaru i przypuszczalnie liczyć się należy także z ich występowaniem nad górnym Dniestrem. W ostatnich latach rozpoczęto na tych terenach systematyczną akcję polsko-ukraińskich archeologicznych badań powierzchniowych, która – jak można mieć nadzieję – pomoże wyjaśnić także zagadnienia związane z występowaniem materiałów poświadczających osadnictwo celtyckie.

se Funde ermöglichten auch, ihre Ausdehnung näher zu bestimmen. Sie ging deutlich über das mittlere Sangebiet hinaus, wo bisher ihre größte Konzentration zu verzeichnen war. Im Westen scheint die keltische Besiedlung bis zum oberen Wisłokagebiet gereicht zu haben, im Norden bis zum mittleren und unteren Wisłokagebiet. Die Frage der östlichen Ausdehnung jenes Kulturraumes bleibt weiterhin unklar, aber keltische Funde treten gewiss auch auf der ukrainischen Seite der Grenze auf. Entsprechende keramische Oberflächenfunde sind vom rechten Ufer des unteren Wiar bekannt, und man kann wohl auch mit ihrem Vorkommen am oberen Dnjestr rechnen. In den letzten Jahren wurden polnisch-ukrainische Geländebegehungen vorgenommen, die – so ist zu hoffen – zur Klärung der Frage keltischer Besiedlung in jenen Gebieten beitragen werden.

Die Enklave der Latène-Kultur im Karpatenvorland, deren erste Spuren in die Mitte des 3. Jh. v. Chr. zu datieren sind, dürfte ein Randgebiet der sich zu jener Zeit intensiv entwickelnden keltischen Besiedlung in der Karpato-Ukraine gebildet haben, mit dem dortigen Zentrum Gališ-Lovačka (die heutige Stadt Mukačevo). Diese an der oberen Theiß liegenden Siedlungsgebiete werden in der Regel mit den aus schriftlichen Quellen bekannten Anarten – einem keltischen, durch Ptolemäus und Cäsar erwähnten

Enklawa kultury lateńskiej na Podkarpaciu, której pierwsze ślady datować należy na połowę III w. p. Ch., stanowiła najpewniej swoistą peryferię intensywnie rozwijającego się w tym okresie osadnictwa celtyckiego na Ukrainie Zakarpackiej, z funkcjonującym tu ośrodkiem Galiś-Lovačka (dzisiejsze miasto Mukačevo). Tereny te, położone nad górną Cisą, łączone są zazwyczaj z osadnictwem znanych ze źródeł pisanych Anartów, celtyckiego plemienia, wymienianego przez Ptolemeusza i Cezara. Ptolemeusz wzmiankuje także plemię Anartophracti, których lokalizuje na północ od Karpat. Być może jest to właśnie ten lud, który przesiedlił się poprzez przełęcz karpackie znad górnej Cisy. Trudno orzec, co skłoniło Celtów do osiedlenia się na Podkarpaciu, warto jednak zwrócić uwagę, że na tym obszarze znajdują się bogate złoża soli oraz liczne słone źródła, których eksploatacja potwierdzona jest jeszcze w XIX wieku. Sól, nazywana również białym złotem, była w starożytności niezwykle wartościowym towarem i odegrała istotną rolę w kształtowaniu się kultury lateńskiej na jej rdzennych terenach. W materiale archeologicznym znajdują się bardzo wczesne, bo sięgające nawet V w. p. Ch. dowody kontaktów ludności zamieszkujących ziemie Podkarpacia z obszarami zachodniej Europy, na których doszło wówczas do powstania archeologicznej kultury starożytnych Celtów. Jest to brązowa zapinka tzw. typu Marzabotto pochodząca z Przemyśla oraz fragment pierścienia wykonanego z zielonego szkła odkryty w grobie tarnobrzskiej kultury łużyckiej w Przędzeli.

Nadal niejasna pozostaje kwestia końca osadnictwa celtyckiego na Podkarpaciu. Przy obecnym stanie badań nie można jednoznacznie stwierdzić, ani kiedy Celtowie opuścili swoje siedziby na tym terenie, ani co było tego bezpośrednią przyczyną. Pewną wskazówką może tu być brak dobrze datowanych znalezisk z I w. p. Ch. (czyli z późnego okresu lateńskiego), sugerujący, że w okresie tym struktury osadnicze kultury lateńskiej uległy załamaniu. Wyjaśnienie tej kwestii wymaga jednak dalszych badań wykopaliskowych.

Stamm – in Zusammenhang gebracht. Ptolemäus nennt auch den Stamm der Anartophracti, die er nördlich der Karpaten lokalisiert. Es könnte sich um eben jenes Volk handeln, das über die Karpatenpässe aus dem oberen Theißgebiet eingewandert war. Es ist schwer zu sagen, warum sich die Kelten im Karpatenvorland niedergelassen haben. Möglicherweise spielten reiche Salzlagerstätten und zahlreiche Salzquellen in diesem Gebiet dafür eine Rolle, deren Ausbeutung noch im 19. Jh. erfolgte. Das auch „weißes Gold“ genannte Salz war im Altertum sehr wertvoll und hat bei der Herausbildung der Latène-Kultur in ihren Kerngebieten eine große Bedeutung gehabt. Die Funde dokumentieren auch sehr frühe, sogar bis in das 5. Jh. v. Chr. zurückreichende Kontakte der Bevölkerung des Karpatenvorlandes mit Westeuropa, wo es damals zur Entstehung der archäologischen Kultur der antiken Kelten gekommen ist. Es handelt sich hier um eine aus Przemyśl stammende Bronzefibel des sog. Marzabotto-Typs sowie um das Fragment eines grünen Glasrings, das in einem Grab der Tarnobrzeg-Lausitzer-Kultur in Przędzel entdeckt wurde.

Der Problemkreis des Ausklingens der keltischen Besiedlung im Karpatenvorland bleibt weiterhin ungelöst. Beim derzeitigen Forschungsstand kann weder eindeutig festgestellt werden, wann die Kelten ihre Siedlungen in diesem Gebiet verlassen haben, noch warum dies geschah. Ein Hinweis könnte hier das Fehlen von gut datierten Funden aus dem 1. Jh. v. Chr. sein, also aus der Spätlatènezeit. Das weist darauf hin, dass die Siedlungsstrukturen der Latène-Kultur zu jener Zeit zusammengebrochen waren, doch bedarf es zur Klärung weiterer Grabungsarbeiten.

BIBLIOGRAPHIE

- Antoniewicz W.
1954 *Srebrna głowa byka z Sanu*, WA 20, S. 263–266.
- Blajer W.
2002 *Stanowisko nr 1 w Albigowej, pow. Łańcut (AZP 104-79 stan. 1)*, Biuletyn Informacyjny Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu 7, S. 30–32.
- 2003 *Ratownicze badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2002 r. na wielokulturowym stanowisku nr 1 w Albigowej, pow. Łańcut (AZP 104-79, stan. 1)*, RPrzemyski 39/2, S. 73–81.
- Czopek S.
1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.
2002 *W sprawie stosunków kulturowych w okresie przedrzymskim na obszarze południowo-wschodniej Polski*, Spraw. Arch. 54, S. 9–20.
- Ginalski J., Muzyczuk A.
1999 *Stan badań nad osadnictwem celtyckim na Podkarpaciu*, [in:] S. Czopek, A. Kokowski (Hrsg.), *Na granicach antycznego świata*, Rzeszów, S. 9–14.
2001 *State of Research on Prehistoric and Early Medieval Settlement on the Northern Approach of the Dulka Pass*, Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU 2, S. 191–203.
- Jamka R.
1963 *Epoka żelaza w widłach Wisły i Sanu (od około 400 r. przed n.e. do 600 r. n.e.)*, Rocznik Województwa Rzeszowskiego 3, S. 19–54.
1968 *Badania archeologiczne w rejonie rzeszowskim*, MSROA (1966), S. 5–6.
- Jodłowski A.
1971 *Eksploracja soli na terenie Małopolski w pradziejach i we wczesnym średniowieczu*, Studia i Materiały do dziejów żup solnych w Polsce 4, Wieliczka.
- Karwowski M.
1998 *Szklany pierścień halszacki z Przędzela*, AAC 34, S. 215–220.
2004 *Początki osadnictwa kultury lateńskiej na Podkarpaciu w świetle szklanych importów celtyckich*, [in:] *Okres lateński...*, S. 153–162.
- Karwowski M., Ginalski J.
2002 *Bruchstück eines keltischen Glasarmringes vom Burgwall „Horodyszcze” in Trepcza bei Sanok*, AAC 37, S. 67–83.
- Kunysz A.
1962 *Miecz celtycki z Rzeszowa*, WA 28/1, S. 86–87.
1981 *Przemysł w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, Przemysł.
- Madyda-Legutko R.
1996 *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków.
2004 *Polskie Karpaty w okresie późnolateńskim i okresie wpływów rzymskich. Uwagi dotyczące zróżnicowania kulturowego*, [in:] *Okres lateński...*, S. 71–92.
- Madyda-Legutko R., Tunia K.
2004 *Historia badań nad okresem lateńskim i rzymskim w strefie beskidzkiej Karpat polskich*, [in:] *Okres lateński...*, S. 29–42.
- Mielczanek M.
2003 *Nowe znalezisko monety geto-dackiej na ziemiach Polski a problem napływu monet greckich na teren Europy Środkowej*, [in:] A. Bursche, R. Ciołek (Hrsg.), *Antyk i Barbarzyńcy*, Warszawa, S. 301–304.
- Mikołajczyk A.
1984 *Północne znaleziska monet geto-dackich*, Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi – Seria Numizmatyczna i Konserwatorska 2/1982, S. 5–30.
- Muzyczuk A.
2002 *Ślady osadnictwa z okresu lateńskiego na Rynku w Krośnie*, AAC 37, S. 181–186.
- Muzyczuk A., Pohorska-Kleja E.
1994 *Badania sondażowe na stanowisku 32 w Pakoszówce, gmina Sanok, województwo krośnieńskie*, AAC 32, S. 167–181.
- Olędzki M.
1999 *Z problematyki przemian osadniczych i kulturowych na obszarze dorzecza górnej Cisy w wiekach I–IV n.e.*, [in:] S. Czopek, A. Kokowski (Hrsg.), *Na granicach antycznego świata*, Rzeszów, S. 45–74.
2004 *Transkarpackie powiązania kulturowo-osadnicze w epoce La Tène. Zarys problematyki*, [in:] *Okres lateński...*, S. 123–136.
2005 *“Anarti” and “Anartophracti”: Transcarpathian cultural and settlement relations of the Celts*, [in:] H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska (Hrsg.), *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, Kraków, S. 145–152.
- Parczewski M.
1978 *Denkmäler der Latènekultur von Bachórz am Mittelauf des San (Südostpolen)*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Archeologiczne 26, S. 135–151.
1986 *Pogórze Dynowskie w zaraniu dziejów*, Brzozów.
1987 *Sanok-Biała Góra, Woiwodschaft Krosno, Fundstelle 3*, Recherches Archéologiques de 1985, S. 27–33.
1988 *Sanok-Biała Góra, Woiwodschaft Krosno, Fundstelle 3*, Recherches Archéologiques de 1986, S. 41–47.
1993 *Wyniki badań wykopaliskowych w Bachórze w latach 1991–1992*, MSROA (1991–1992), S. 205–216.
1996 *Rezultaty badań wykopaliskowych w Bachórze w latach 1993–1995*, MSROA 17, S. 263–282.
1997 *Trzynasty sezon badań wykopaliskowych w Bachórze na stanowisku 16*, MSROA 18, S. 195–209.
2000 *Piętnasty sezon badań wykopaliskowych w Bachórze na stanowisku 16, pow. Rzeszów*, MSROA 21, S. 271–283.
- Parczewski M., Pohorska-Kleja E.
1995 *Najdawniejsze dzieje Sanoka*, [in:] F. Kiryk (Hrsg.), *Sanok. Dzieje miasta*, Kraków, S. 45–88.
- Podgórska-Czopek J.
2005 *Miecz celtycki z fragmentami pochwy*, [in:] *70 lat Muzeum Okręgowego w Rzeszowie – 70 skarbów muzealnych*, Rzeszów, S. 28–29.

- Pohorska E.
1975 *Znaleziska: Mrukowa, gm. Osiek Jasielski, woj. Krosno*, Wiadomości Numizmatyczne 19/3, S. 170.
- Poradyło W.
1997 *Wyniki badań ratowniczych na stanowisku 62 w Medyce, woj. przemyskie, na tle zagadnień okresu lateńskiego w górnym i środkowym dorzeczu Sanu*, RPrzemyski 33, S. 69–92.
1999 *Osada z przełomu er w Medyce, woj. przemyskie*, [in:] S. Czopek, A. Kokowski (Hrsg.), *Na granicach antycznego świata*, Rzeszów, S. 107–116.
- Przybyła M.
2004 *Nowe znaleziska kultury lateńskiej z obszaru Podgórze Rzeszowskiego*, [in:] *Okres lateński...*, S. 219–236.
- 2004 *Sprawozdanie z badań ratowniczych w Lipniku, gm. Kańczuga, st. 3 (woj. podkarpackie)*, RPrzemyski 40/2, S. 105–116.
2005 *Drugi sezon badań wykopaliskowych na stanowisku 3 w Lipniku, pow. Przeworsk*, RPrzemyski 41/2, S. 79–88.
- Stefański S.
1967 *Złota moneta celtycka z Trepczy, pow. Sanok*, AAC 9/1, S. 75–77.
- Woźniak Z.
1974 *Wschodnie pogranicze kultury lateńskiej*, Wrocław.
2004 *Rola Karpat Zachodnich w okresie lateńskim*, [in:] *Okres lateński...*, S. 43–70.
- Żaki A.
1962 *Z archeologii województwa rzeszowskiego*, RPrzemyski 9/2, S. 193–226.

Iwona Florkiewicz, Agnieszka Reszczyńska

BARBARICUM GERMANICORUM – BARBARICUM EUROPÆ ORIENTALIA.
OSADNICTWO MIĘDZY WISŁĄ, GÓRNYM BUGIEM A DNIESTREM
W III W. P.N.E. – V W. N.E.

BARBARICUM GERMANICORUM – BARBARICUM EUROPÆ ORIENTALIA.
DIE BESIEDLUNG ZWISCHEN DER WEICHSEL, DEM OBEREN BUG UND DEM DNJESTR
VOM 3. JH. V.U.Z. BIS ZUM 5. JH. U. Z.

W czasie dominacji w Europie kultury lateńskiej związanej z ludnością celtycką, na ziemiach polskich na przełomie III i II w. p.n.e. ukształtowała się nowa jednostka określana jako kultura przeworska, której rozwój możemy śledzić aż do schyłku starożytności, czyli do połowy V w. n.e. Jej rdzenny obszar stanowiły głównie tereny Polski zachodniej i środkowej, czyli Wielkopolska, Śląsk, Kujawy i zachodnia część Mazowsza, gdzie w poprzednim okresie istniała kultura pomorska i jej wschodni odłam – kultura grobów kloszowych. Jednak już w drugiej połowie II w. p.n.e. możemy zaobserwować nasilenie osadnictwa przeworskiego i jego ekspansję właściwie we wszystkich kierunkach. Ta przemiana była przede wszystkim wynikiem oddziaływania kultury lateńskiej, pod wpływem której doszło do ujednolicenia modelu gospodarczo-społecznego na przeważającej części Europy Środkowej i Zachodniej, do którego zaliczyć należy także kulturę przeworską. Całą tę zlatenizowaną strefę, obejmującą wiele różnych jednostek kulturowych w literaturze archeologicznej określa się jako „europejskie Barbaricum”. Model ten charakteryzował się rozpowszechnieniem produkcji żelaza i rozwojem kowalstwa, stosowaniem podobnych zwyczajów pogrzebowych, a także podobieństwem form i zestawów wytwarzanych przedmiotów¹.

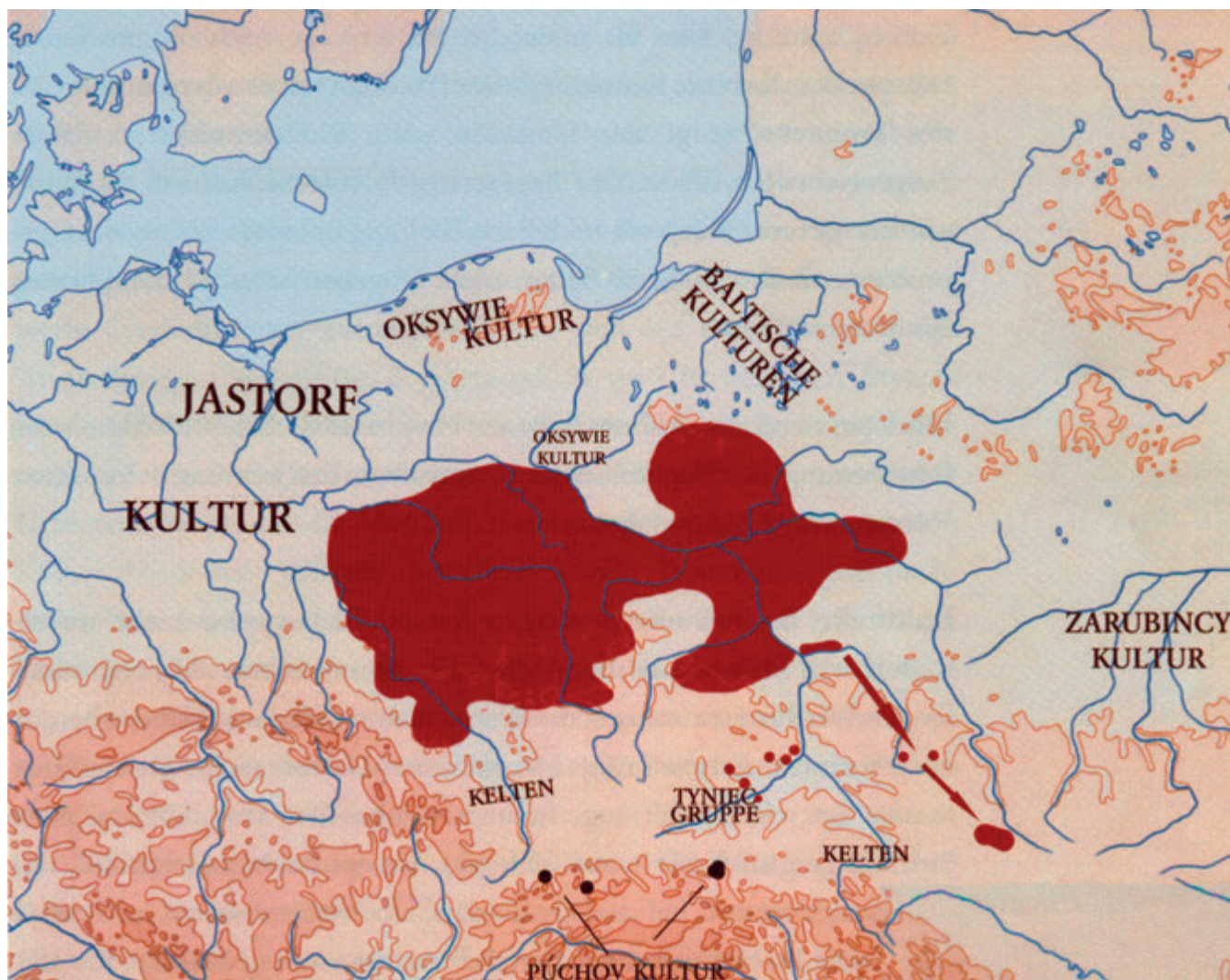
W II w. p.n.e. na obszarze strefy wschodniej kultury przeworskiej, czyli ziem położonych na prawym brzegu środkowego biegu Wisły, można przypuszczać, że przez jakiś czas współistniały obok siebie funkcjonująca jeszcze kultura grobów kloszowych i nowa kultura przeworska, a do pełnej stabilizacji osadniczej musiało dojść trochę później niż w Polsce zachodniej. Do opóźnień przy tym procesie mogła się też przyczynić kultura jastorfska, której materiały odkrywano we wschodniej Polsce, łączone są przez badaczy

Während im westlichen Zentraleuropa die mit der keltischen Bevölkerung verbundene Latène-Kultur vorherrschte, hatte sich an der Wende vom 3. zum 2. vorchristlichen Jh. im polnischen Gebiet eine neue, als Przeworsk-Kultur bezeichnete Einheit herausgebildet, deren Entwicklung bis zum Ausgang des Altertums, also bis zur Mitte des 5. Jh. u.Z., verfolgt werden kann. Ihr Kernbereich waren Gebiete in West- und Mitteleuropa, und zwar Großpolen, Schlesien, Kujawien und der Westteil Masowiens, wo in der vorhergehenden Zeit die Pommersche Kultur und ihre östliche Variante, die Glockengräberkultur, existiert hatten. Allerdings kann schon in der zweiten Hälfte des 2. Jh. v.u.Z. eine Intensivierung der Przeworsk-Besiedlung und eine Expansion in nahezu alle Richtungen beobachtet werden. Dieser Wandel war vor allem eine Folge der Ausstrahlungen der Latène-Kultur, unter deren Einfluss es zur Vereinheitlichung des wirtschaftlich-gesellschaftlichen Modells in großen Teilen Mittel- und Westeuropas gekommen ist. Das galt auch für die Przeworsk-Kultur. Diese ganze laténisierte, viele verschiedene Kultureinheiten umfassende Zone wird in der archäologischen Literatur als „europäisches Barbaricum” bezeichnet. Die entsprechende Kulturzone war durch die Verbreitung der Eisenherstellung und die Entwicklung des Schmiedewesens, einander ähnliche Bestattungssitten sowie auch durch die Ähnlichkeit von Formen und Garnituren der Sachkultur geprägt¹.

Im 2. Jh. v.u.Z. scheinen im Bereich der östlichen Przeworsk-Kultur, in den Gebieten am rechten Ufer der mittleren Weichsel, die noch bestehende Glockengräberkultur und die neue Przeworsk-Kultur zeitweise nebeneinander existiert zu haben, und zur vollen Besiedlungsstabilisierung dürfte es erst etwas später als in Westpolen gekommen sein. Zu den Verzögerungen

¹ Kaczanowski, Kozłowski 1998, 212–213.

¹ Kaczanowski, Kozłowski 1998, 212–213.

Ryc. 1. Rozprzestrzenienie kultury przeworskiej w III/II – ok. poł. I w. p.n.e. (wg Kokowski 2004).

Abb. 1. Verbreitung der Przeworsk Kultur von 3./2. Jh. bis zur ersten Hälfte des 1. Jh. vor Chr. (nach Kokowski 2004).

z wędrówką nad Morze Czarne plemienia Bastarnów, utożsamianego z tą kulturą².

Osadnictwo na interesującym nas obszarze między Wisłą, górnym Bugiem i Dniestrem miało w tym okresie kulturowo niejednorodny charakter. W widłach Wisły i Sanu zamieszkiwała jeszcze ludność grupy tarnobrzeskiej, ale coraz wyraźniej widoczne były tu oddziaływania grupy tynieckiej z okolic Krakowa, której mieszany charakter przeworsko-celtycki odzwierciedlał się także w odkrywanych na stanowiskach materiałach archeologicznych.

Na przełomie II i I w. p.n.e. kultura przeworska rozpoczęła stopniową kolonizację terenów od środkowego biegu Wisły wzdłuż rzeki Wieprz (ryc. 1). Ślady jej penetracji widoczne są w tym okresie na przedpolu Rostocza. Przykładem takim może być pojedynczy

bei diesem Prozess könnte die Jastorf-Kultur beigetragen haben, deren die in Ostpolen entdeckte Materialien auf die Wanderung des Stammes der Bastarnen zurückgeführt werden².

Die Besiedlung im hier interessierenden Raum zwischen der Weichsel, dem oberen Bug und dem Dnjestr wies in jener Zeit einen uneinheitlichen Kulturcharakter auf. Im Gebiet zwischen Weichsel und San lebte noch die Bevölkerung der Tarnobrzeg-Gruppe, aber immer stärker wirkte sich hier die Tyniec-Gruppe aus der Umgebung von Kraków aus. Der gemischte Charakter der zuletzt genannten Gruppierung – mit Elementen der Przeworsk-Kult und keltischer Art – spiegelt sich auch in den archäologischen Materialien wider.

An der Wende vom 2. zum 1. Jh. v.u.Z. begann sich die Przeworsk-Kultur allmählich vom mittleren

² Dąbrowska 1998, 25–26.

² Dąbrowska 1998, 25–26.

pochówek wojownika z Zubowic. Spalone szczątki złożono w importowanym z Italii, metalowym wiadrze, przykrywając go glinianą misą. Oprócz skremowanych kości, zdeponowano również dolne okucie drzewca włóczni, kilka nitów od umba oraz zapinkę. Inne groby przeworskie pochodzą z miejscowości Lipsko, gdzie odkryto m.in. miecz oraz fibulę³. Takie pojedyncze znaleziska mogą świadczyć o tym, iż kolonizacja tego obszaru nie była zbyt intensywna, a obszarem docelowym dla ludności kultury przeworskiej mogły być tereny nad górnym Bugiem i Dniestrem. Na dalszą kolonizację w kierunku południowym i południowo-wschodnim może wskazywać także cmentarzysko z Hryniova na Ukrainie. Odkryte tam przedmioty należy bez wątpienia wiązać z kulturą przeworską. Były to m.in. miecze, groty, fragmenty umb, a także naczynia z pogrubionym, facetowanym brzegiem. Na tym obszarze potwierdzone jest również funkcjonowanie osad, a jako przykład może posłużyć tu stanowisko w miejscowości Čerepin⁴.

Przybyła nad górny Dniestr ludność kultury przeworskiej zetknęła się w krótkim czasie z przedstawicielami zupełnie odmiennych jednostek kulturowych, a mianowicie z Sarmatami oraz przybyłymi z obszarów dzisiejszej Rumunii Dakami. Sarmaci to koczowniczy lud pochodzenia irańskiego, który nie zakładał osad, a także nie pozostawił śladów po swoich obozowiskach. Jedyne dane jakie możemy uzyskać na temat ich kultury materialnej pochodzą z cmentarzysk. Mimo iż głównym celem tej ludności były łupieskie najazdy na prowincje rzymskie, penetrowali oni również obszary północne. Świadectwem tego są m.in. cmentarzyska w miejscowości Lenkovcy oraz Neportovo, a także Kiselev i Ostrivec. Wydaje się, że nie można tu mówić o jakiejś ekspansji sarmackiej, gdyż odkryto tu niewiele ponad 20 grobów. Charakterystyczne szkieletowe pochówki, z koczowniczym wyposażeniem oraz metalowymi lustrami są jedynymi pozostałościami po ich obecności na tym terenie⁵.

Z kolei obecność ludności dakickiej na obszarze górnego Dniestru potwierdzają nam znaleziska pochodzące z cmentarzyska w Górnej Lipicy. Przebadane zostało ono w poł. XIX w. Odkryto tam ciałopalne pochówki popielnicowe, w większości w naczyniach wykonanych na kole garncarskim, niejednokrotnie nakrywane dodatkowo misami lub fragmentami innych

Weichsellau aus entlang des Flusses Wieprz auszu-dehnen (Abb. 1). Spuren dieses Prozesses sind in der Umgebung von Rostocze sichtbar. Ein Zeugnis dafür könnte auch die Einzelbestattung eines Kriegers aus Zubowice sein: Seine verbrannten Überreste wurden in einem aus Italien importierten, metallenen, mit einer aus Ton gemachten Schüssel bedeckten Eimer niedergelegt. Neben verbrannten Dingen wurden hier auch ein Lanzenschaftsbeschlagn, einige Schildnieten sowie eine Fibel deponiert. Andere Przeworsk-Gräber stammen aus der Ortschaft Lipsko, wo u.a. ein Schwert und eine Fibel gefunden wurden³. Solche Einzelfunde zeugen wohl davon, dass die Aufsiedlung dieses Gebietes nicht allzu intensiv war, und das Zielgebiet der Träger der Przeworsk-Kultur am oberen Bug und Dnjestr gelegen haben dürfte. Auf die weitere Kolonisation in südlicher und südöstlicher Richtung mag auch das Gräberfeld aus Hryniov in der Ukraine hinweisen. Die dort entdeckten Gegenstände sind zweifellos mit der Przeworsk-Kultur in Verbindung zu bringen, u.a. Schwerter, Lanzenspitzen, Schildbuckel sowie Gefäße mit verdicktem, facettiertem Rand. Belegt sind dort auch Siedlungen, z. B. mit einer Fundstätte bei Čerepin⁴.

Die an den oberen Dnjestr gewanderte Bevölkerung der Przeworsk-Kultur kam in kurzer Zeit mit Vertretern ganz unterschiedlicher Kultureinheiten in Berührung, und zwar mit den Sarmaten und den aus dem Gebiet des heutigen Rumänien eingewanderten Dakern. Die Sarmaten waren ein Nomadenvolk iranischer Abstammung, das keine Siedlungen angelegt und keine Spuren von Lagerplätzen hinterlassen hat. Die einzigen Informationen über ihre materielle Kultur entstammen den Gräberfeldern. Obwohl dieses Volk vorwiegend Raubüberfälle auf römische Provinzen durchführte, hat es auch nördliche Gebiete aufgesucht. Das bezeugen u.a. die Gräberfelder in Lenkovcy, Neportovo, Kiselev und Ostrivec. Man kann hier allerdings nicht von einer sarmatischen Expansion sprechen, da nur knapp über 20 Gräber freigelegt worden sind. Charakteristische Körperbestattungen mit Nomadenausstattung und Metallspiegeln sind die einzigen Zeugen ihrer Anwesenheit⁵.

Die Existenz dakischer Bevölkerung im oberen Dnjestrgebiet wird durch Funde aus dem Gräberfeld in Górna Lipica belegt. Erforscht wurde es Mit-

³ Kokowski 2005, 120.

⁴ Kokowski 2005, 121.

⁵ Kokowski 2005, 124.

³ Kokowski 2005, 120.

⁴ Kokowski 2005, 121.

⁵ Kokowski 2005, 124.

Ryc. 2. Naczynia charakterystyczne dla kultury lipickiej (wg Śmiszko 1932), bez skali.

Abb. 2. Für die Lipicka Kultur charakteristischen Gefäße (nach Śmiszko 1932), ohne Masstab.

naczyń. Pozbawione były one w zupełności broni, a jedyne ich wyposażenie stanowiły nieliczne ozdoby, a także narzędzia, takie jak noże lub przęśliki. Od nazwy tego stanowiska utworzono nazwę kultura lipicka. Najbardziej charakterystyczną formą naczyń dla tej jednostki kulturowej są lepiące ręcznie stożkowate kubki tzw. czasze dackie oraz toczony na kole puchar na wysokiej nóżce (ryc. 2). Chronologia tej kultury nadal budzi spory, jednak wydaje się, że czas jej funkcjonowania musiał być niezwykle krótki. Pozostaje pytanie, z jakiego powodu ludność dacka zdecydowała się na opuszczenie swoich rdzennych terenów i emigrowała na północ? Jedną z przyczyn mógł być opisywany w źródłach najazd wojsk rzymskich dowodzonych przez Placjusza Elianusa, jaki miał miejsce w 52 r. n.e. Wtedy to wzięto w niewolę prawdopodobnie ok. 100 tys. jeńców⁶. Podobnych akcji mogło być więcej, co być może spowodowało, że część ludności zdecydowała się chronić ucieczką na północ. Istnieje teza, że ludność ta po jakimś czasie wróciła na swoje macierzyste tereny. Nie wiadomo jednak, co było powodem takiej decyzji.

Z powyższych przedstawień wynika niezbicie, że rejon górnego Dniestru stanowił ciekawą mieszaninę kulturową. Świadczyć o tym mogą również inne odkrycia. Jednym z nich jest cmentarzysko w rejonie Zvenyhorodu na Ukrainie. Zarejestrowano tam kilka grobów ciałopalnych oraz szkieletowych z wyposażeniem, które budzi wątpliwości co do etnicznej przynależności pochowanych tam osób. Z jednej strony ciałopalenie jest charakterystyczne dla kultury przeworskiej, podobnie jak obecna w grobach rytualnie niszczone broń. Pochówek szkieletowy natomiast jest typowy dla ludności sarmackiej, a toczony na kole naczyń użyte jako popielnice mają wszelkie cechy, które pozwalają je łączyć z wyrobami dackimi. Tak zróżnicowane pochówki świadczą zapewne o tym, iż ludność przeworska podczas swojej wędrówki wzdłuż rzeki Wieprz w kierunku południowo-wschodnim zetknęła się w pewnym momencie zarówno z Dakami, jak i z Sarmatami. Niewykluczone jest również, że doszło do asymilacji i przejmowania niektórych zwyczajów, jak np. do zawierania małżeństw pomiędzy przedstawicielami odmiennych kultur⁷. Złożoność oddziaływań kulturowych, jakie kształtowały społeczność znad górnego Dniestru dokumentuje również ciałopalny pochówek wojownika z cmentarzyska nr 2

te des 19. Jh. Dort wurden Brandbestattungen in Urnen entdeckt, meist scheibengedrehte, oft zusätzlich mit Schüsseln oder Fragmenten anderer Behältnisse bedeckte Gefäße. Waffenbeigaben fehlten; ihre einzige Ausstattung bildeten wenige Schmuckstücke und Werkzeuge wie Messer oder Spinnwirtel. Der Fundplatz war namensgebend für die Lipica-Kultur. Eine Art Leitform dieser Kultureinheit sind handgemachte, konische Tassen, die sog. dakischen Schalen sowie scheibengedrehte Becher mit hohem Fuß (Abb. 2). Die Chronologie dieser Kultur wird nach wie vor kontrovers diskutiert. Ohne Zweifel existierte sie nur sehr kurz. Es bleibt offen, aus welchem Grund die dakische Bevölkerung ihre Kerngebiete verließ und nach Norden zog. Eine der Ursachen mag der Überfall der römischen Truppen unter Befehl von Placius Elianus des Jahres 52 u.Z. gewesen sein, bei dem wahrscheinlich 100 000 Menschen gefangen genommen wurden⁶. Es mag mehr solche Aktionen gegeben haben, so dass sich ein Teil der Bevölkerung zur Flucht nach Norden entschlossen haben könnte. Es wird auch vermutet, dass diese Bevölkerung nach einiger Zeit in ihre Heimatgebiete zurückgekehrt ist, doch bleiben die Gründe dafür unbekannt.

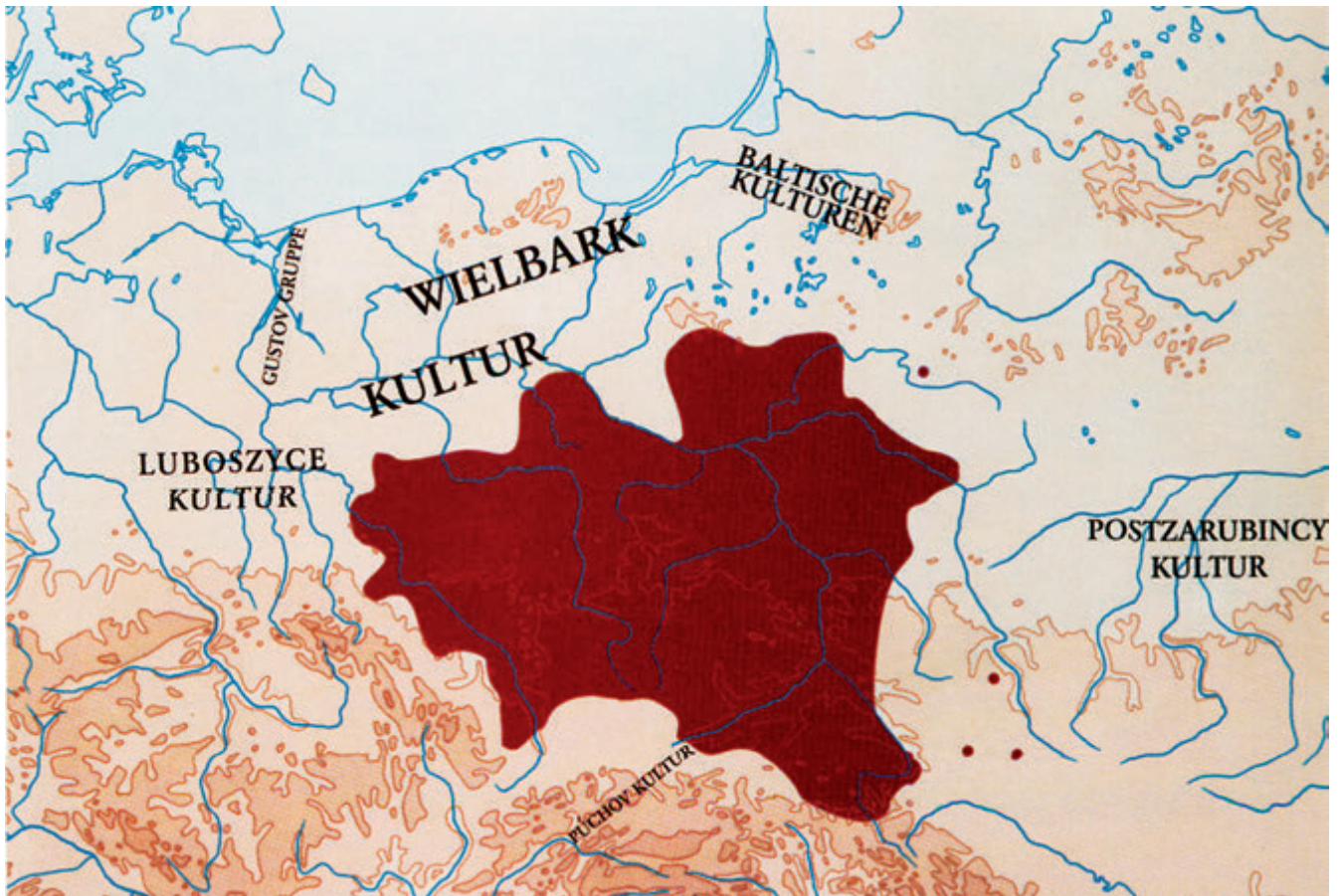
Aus den obigen Darstellungen wird deutlich, dass sich im oberen Dnjestrgebiet eine interessante Vermischung verschiedener Kulturen ergab. Das wird auch durch andere Entdeckungen bezeugt, so durch das Gräberfeld bei Zvenyhorod in der Ukraine. Dort wurden einige Brand- und Körpergräber mit Ausstattungen beobachtet, die Zweifel über die ethnische Zugehörigkeit der dort bestatteten Personen erwecken: Auf der einen Seite ist die Brandbestattung für die Przeworsk-Kultur charakteristisch, ebenso wie die rituell zerstörten Waffen in den Gräbern. Auf der anderen Seite ist die Körperbestattung für die sarmatische Bevölkerung typisch, und die scheibengedrehten, als Urnen genutzten Gefäße weisen Verbindungen mit dakischen Erzeugnissen auf. Bestattungen mit so unterschiedlichen Merkmalen zeugen davon, dass die Przeworsk-Bevölkerung während ihrer Wanderung entlang des Flusses Wieprz nach Südosten zu einem gewissen Zeitpunkt sowohl mit den Dakern als auch mit den Sarmaten in Berührung gekommen ist. Es ist auch nicht ausgeschlossen, dass es zur Assimilation und Übernahme mancher Sitten gekommen ist, wie z.B. zu Eheschließungen zwischen den Vertretern unterschiedlicher Kulturen⁷. Die komplexen kultu-

⁶ Kokowski 2005, 130.

⁷ Kokowski 2005, 125.

⁶ Kokowski 2005, 130.

⁷ Kokowski 2005, 125.

Ryc. 3. Rozprzestrzenienie kultury przeworskiej pod koniec I – poł. II w. n.e. (wg Kokowski 2004).

Abb. 3. Verbreitung der Przeworsk Kultur am Ende des 1. Jh. bis zur Hälfte des 2. Jh. nach Chr. (nach Kokowski 2004).

w Hryniovie, datowany na początek I w. n.e. Jako wyposażenie do grobu złożone zostały groty włóczni, umbo tarczy, ostrogi, nożyce, noże, naczynia lepiące ręcznie, a także dacki dzban wykonany na kole oraz miecz z bogato zdobioną ażurową pochwą. Nie wiadomo do końca, z kim utożsamiać należy ten pochówek. Rytuał pogrzebowy wskazywałby na przedstawiciela kultury przeworskiej. Nie można jednak wykluczyć, że był to np. zasymilowany na przeworskim gruncie emigrant dacki⁸.

Na początku I w. n.e. ludność kultury przeworskiej rozpoczęła zakładanie osad i cmentarzysk na obszarze między Wisłą i Bystrzycą. Przykładem mogą być cmentarzyska w miejscowości Opoka, Kraśnik Piaski czy Opole Lubelskie. Wydaje się, że osadnictwo to preferowało tereny doliny Wisły, nie przekraczając jej w kierunku wschodnim⁹. Kolonizacja kultury przeworskiej zmierzała wyraźnie w kierunku południowym. Z wyraźną eksplozją osadniczą mamy do czy-

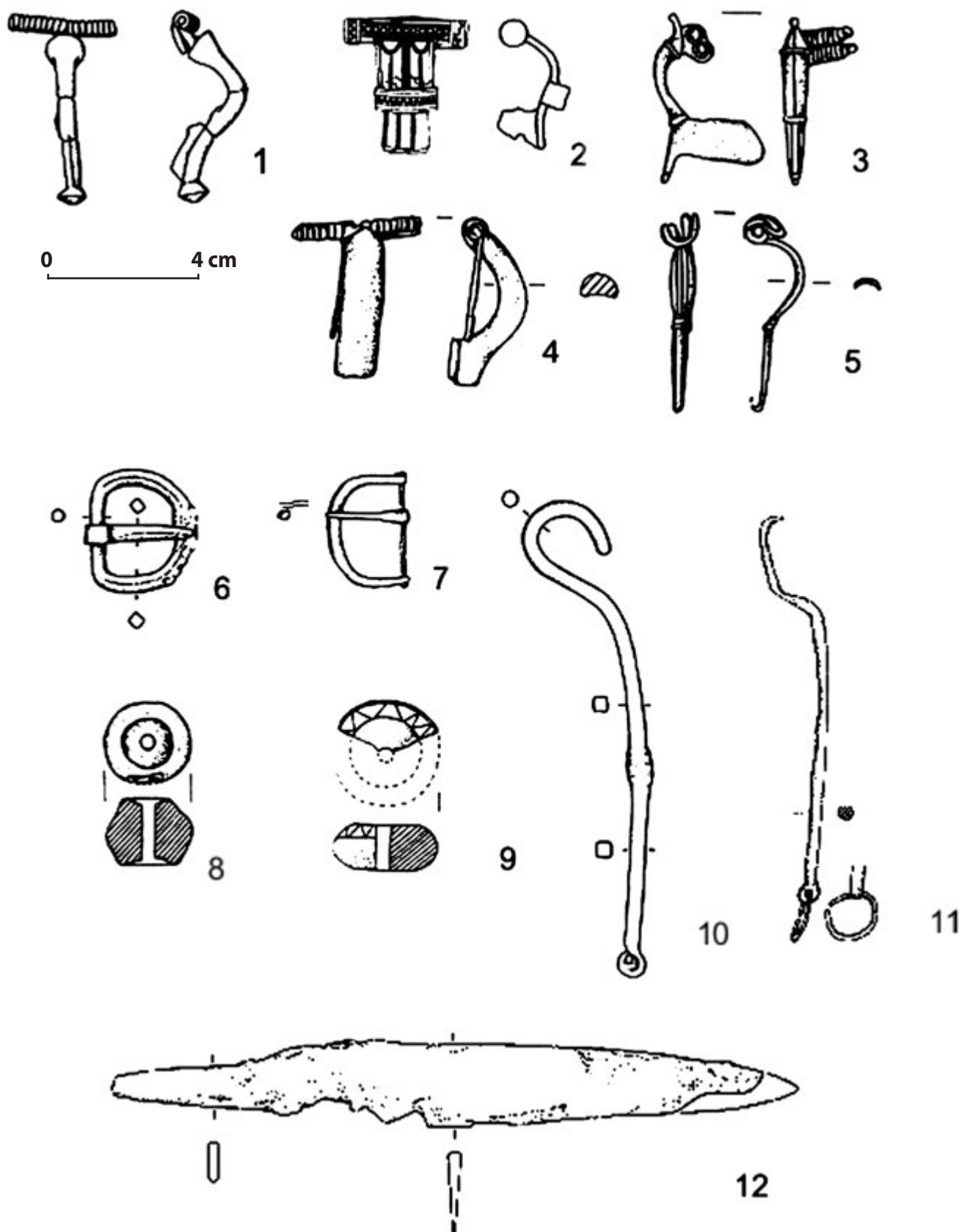
rellen Einwirkungen, die die Gemeinschaften im oberen Dnjestrgebiet prägten, werden auch durch eine an den Anfang des 1. Jh. u.Z. datierte Brandbestattung eines Kriegers aus dem Gräberfeld in Hryniov dokumentiert. Als Ausstattung wurden Lanzen spitzen, ein Schildbuckel, Sporen, Scheren, Messer, handgemachte Gefäße, ein dakischer Drehscheibenkrug und ein Schwert mit reich verzierter, durchbrochener Scheide beobachtet. Es ist nicht völlig geklärt, mit wem diese Bestattung in kultureller Hinsicht zu verbinden ist. Der Bestattungsritus würde auf einen Vertreter der Przeworsk-Kultur hinweisen. Es kann aber nicht ausgeschlossen werden, dass es sich um einen auf Przeworsk-Grundlage assimilierten dakischen Auswanderer gehandelt hat⁸.

Zu Beginn des 1. Jh. u.Z. hat die Bevölkerung der Przeworsk-Kultur Siedlungen und Gräberfelder auf dem Gebiet zwischen, Weichsel und Bystrzyca angelegt. Als Beispiele sind Gräberfeldern von Opoka, Kraśnik Piaski oder Opole Lubelskie ge-

⁸ Kokowski 2005, 128.

⁹ Kokowski 2005, 160.

⁸ Kokowski 2005, 128.

Ryc. 4. Zabytki kultury przeworskiej z cmentarzyska w Trójczycach, pow. Przemyśl (1, 2, 6, 10, 12; wg Poradyły 2004) oraz z osady z Otałęży, pow. Mielec (3, 4, 5, 7, 8, 9, 11; wg Podgórskiej-Czopek 1999).

Abb. 4. Fundstücke der Przeworsk-Kultur aus dem Gräberfeld in Trójczyce, Kr. Przemyśl (1, 2, 6, 10, 12; nach Poradyło 2004) und aus der Siedlung in Otałęż, Kr. Mielec (3, 4, 5, 7, 8, 9, 11; nach Podgórska-Czopek 1999).

nienia dopiero od końca I w. n.e., zarówno w obrębie Kotliny Sandomierskiej, jak i na obszarach na południe od niej, aż do środkowego Sanu włącznie (ryc. 3). W tym czasie miało miejsce nie tylko kształtowanie się nowych skupisk osadniczych, ale również znaczny wzrost gęstości zaludnienia na obszarach już zasiedlonych. Z tego okresu pochodzi cmentarzysko w Gaci, które badane było wykopaliskowo w 1905 r. przez K. Hadaczką. Wówczas było to największe znane cmentarzysko ciałopalne z okresu rzymskiego z terenu Europy Środkowej. Odkryto tam 180 grobów, w których znajdowały się bardzo interesujące zabytki. Na uwagę zasługują m.in. żelazne noże, nożyce, krzesiwa, miecze, okucia pochew i tarcz (tzw. umba i imace), groty oszczepów, dziryty i ostrogi¹⁰. Dziś to cmentarzysko nadal jest największe, ale jedynie na obszarze Polski południowo-wschodniej. Duże osady w tej strefie odkryto i częściowo przebadano m.in. w Tarnobrzegu-Zakrzowie¹¹, Mielcu¹² czy Otałężu (ryc. 4–5)¹³. Zarejestrowano w nich zarówno obiekty, które można łączyć z budowlami mieszkalnymi, jak również jamy mające charakter gospodarczy. Odkryte zabytki to przede wszystkim liczne fragmenty naczyń, gliniane przęsłiki oraz ciężarki tkackie, żelazne narzędzia oraz ozdoby takie jak zapinki, paciorki, amulety¹⁴. Dość intensywnie zasiedlone były również lessy, gdzie do najważniejszych osiedli zaliczyć można osadę w Jarosławiu¹⁵. Najważniejszym cmentarzyskiem jest wspomniane już cmentarzysko w Gaci, a także w Trójczycach¹⁶ czy Radawie¹⁷. W tym miejscu należy zaznaczyć, że kwestia znajomości cmentarzysk z obszaru obecnego województwa podkarpackiego przedstawia się nie najlepiej. Oprócz wspomnianych wyżej miejsc sepulkralnych, znane jest również cmentarzysko w Kopkach oraz pojedyncze, pochodzące często z przypadkowych odkryć pochówki, m.in. z Przecławia, Rzeszowa, Bud Łańcuckich, Grodziska Dolnego, a także Rozwadowa i Rzeczycy. Rytuał pogrzebowy w zasadzie nie odbiegał od tendencji znanych w kulturze przeworskiej. Charakterystyczne było nadal ciałopalenie zwłok, spotyka się zarówno groby popielnicowe, jak i i bezpopielnicowe, gdzie szczątki zsypywane

nannt werden. Diese Besiedlung bevorzugte wohl die Gebiete im Weichseltal, wobei sie es im Osten nicht überschritt⁹. Die Kolonisation der Przeworsk-Kultur dehnte sich deutlich nach Süden aus. Mit einer regelrechten „Besiedlungsexplosion“ haben wir es seit dem Ende des 1. Jh. u.Z. sowohl in der Sandomierz-Senke als auch in den südlich von ihr gelegenen Gebieten, einschließlich des Territoriums am mittleren San (Abb. 3), zu tun. Zu dieser Zeit bildeten sich nicht nur neue Besiedlungskonzentrationen heraus, sondern es stieg auch die Besiedlungsdichte in den schon zuvor erschlossenen Gebieten beträchtlich an. Aus dieser Zeit stammt das Gräberfeld von Gać, das im Jahre 1905 von K. Hadaczek ausgegraben worden ist. Es war damals das größte bekannte Brandgräberfeld der Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. Dort wurden 180 Gräber freigelegt, die sehr interessante Funde bargen. Bemerkenswert sind u.a. eiserne Messer, Scheren, Feuerstähle, Schwerter, Scheiden- und Schildbeschläge (Schildbuckel und -fesseln), Speerspitzen, Pfeile und Sporen¹⁰. Heute ist dieses Gräberfeld nurmehr der größte bekannte Bestattungsplatz in Südwestpolen.

Große Siedlungen wurden in dieser Region u.a. in Tarnobrzeg-Zakrzów¹¹, Mielec¹² und Otałęża¹³ entdeckt und teilweise untersucht (Abb. 4–5). Dort wurden sowohl Reste von Wohnbauten als auch Gruben wirtschaftlichen Charakters registriert. Bei den Funden handelt es sich vor allem um zahlreiche Gefäßfragmente, Tonspinnwirtel, Webgewichte, eiserne Werkzeuge sowie solche Schmuckstücke wie Fibeln, Perlen und Amulette¹⁴. Recht intensiv besiedelt waren auch die Lössböden. Eine der bedeutendsten dort gelegenen Siedlungen ist der Wohnplatz von Jarosław¹⁵. Unter den Gräberfeldern sind der oben erwähnte Bestattungsplatz von Gać, jene von Trójczyce¹⁶ und Radawa¹⁷ hervorhebenswert. Hier muss bemerkt werden, dass der Forschungsstand zu den Gräberfeldern im Gebiet der heutigen Wojewodschaft Podkarpaten nicht sehr gut ist. Neben den erwähnten Bestattungsorten sind auch das Gräberfeld in Kopki sowie einzelne, oft zufällig entdeckte Bestattungen u.a.

¹⁰ Czopek 1999, 170.

¹¹ Podgórska-Czopek, Czopek 1991.

¹² Mitura 1994.

¹³ Podgórska-Czopek 1999.

¹⁴ Czopek 1999, 165.

¹⁵ Kieferling 1999.

¹⁶ Poradyło 2004.

¹⁷ Kieferling 2000; 2001.

⁹ Kokowski 2005, 160.

¹⁰ Czopek 1999, 170.

¹¹ Podgórska-Czopek, Czopek 1991.

¹² Mitura 1994.

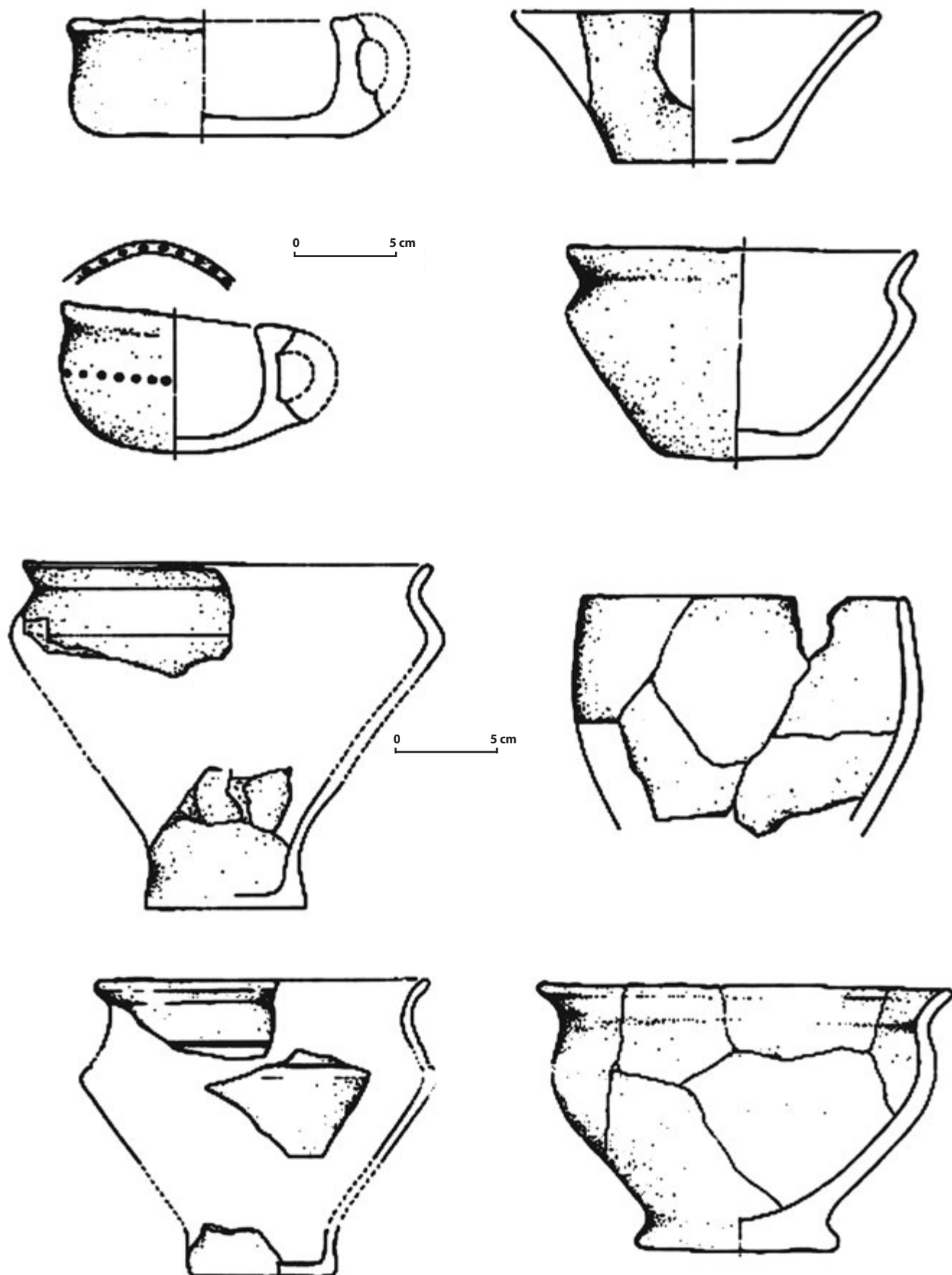
¹³ Podgórska-Czopek 1999.

¹⁴ Czopek 1999, 165.

¹⁵ Kieferling 1999.

¹⁶ Poradyło 2004.

¹⁷ Kieferling 2000; 2001.

Ryc. 5. Ceramika kultury przeworskiej z osady w Otałęży (wg Podgórskiej-Czopek 1999).

Abb. 5. Keramik der Przeworsk-Kultur aus der Siedlung in Otalež, Kr. Mielec (nach Podgórska-Czopek 1999).

były bezpośrednio do jamy grobowej. Na cmentarzysku w Trójczycach zarejestrowana została bardzo rzadko występująca forma grobu, tzw. obiekt rowkowy. Szczałki pokremacyjne złożone były w rowkach, których kształt przyjął zarys kwadratu¹⁸. Na tym cmentarzysku wystąpił także dosyć rzadki w kulturze przeworskiej pochówek szkieletowy¹⁹. Odkryciem ostatnich kilku lat jest cmentarzysko w miejscowości Prusiek koło Sanoka. Obecnie prace wykopaliskowe są w toku, jednak już dziś można powiedzieć, że materiały pochodzące z nekropoli wykazują wyraźne związki z obszarem tzw. wschodniej strefy kultury przeworskiej i być może są śladem wędrówki ludności tej kultury na południe poza obszar Karpat²⁰. Cmentarzysko na podstawie dotychczasowych badań funkcjonowało od II do początku III w. n.e.²¹ Omawiając materiały kultury przeworskiej z wczesnego okresu rzymskiego z Polski południowo-wschodniej należy zaznaczyć, że w inwentarzach tej kultury wyraźnie widoczne są pewne elementy, które wskazują na wpływy z kręgu kultur geto-dackich i to zarówno na osadach, jak i na cmentarzyskach. Są to przede wszystkim materiały ceramiczne – formy naczyń i dość charakterystyczne zdobienia za pomocą guzów czy nalepianych listew²².

Od początku III w. n.e. na obszarze międzyrzecza Wisły, górnego Bugu i Dniestru mamy do czynienia ze zmianą stosunków kulturowych. Zanikły wcześniej czytelne oddziaływania kultury lipickiej związanej z ludnością dacką. Duże cmentarzyska kultury przeworskiej w tym czasie zostały opuszczone, natomiast pojawiły się nowe osiedla. Na niektórych obszarach, takich jak Kotlina Jasielsko-Krośnieńska, ich ilość jest bardzo duża, co wskazuje na intensyfikację procesów osadniczych i znaczne rozszerzenia obszaru zamieszkiwanego przez ludność kultury przeworskiej. Jednak nie są to już te same osady, jakie spotykamy w okresie wcześniejszym. Można zaobserwować ogólną tendencję do lokalizowania osad w wyższych partiach terenu niż poprzednio, na lekko nachylonych stokach lub krawędziach teras nadzalewowych, przeważnie w strefach zbiorowisk leśnych²³. Na ich obszarze oprócz typowych znalezisk rejestrowane są także

aus Przeclaw, Rzeszów, Budy Łańcuckie, Grodzisko Dolne, Rozwadów und Rzeszyca zu nennen. Der Bestattungsritus wich nicht prinzipiell von jenem der Przeworsk-Kultur ab. Charakteristisch war die Leichenverbrennung. Man kennt Urnengräber und Leichenbrandgruben ohne Gefäße. Auf dem Gräberfeld von Trójczyce wurde eine sehr seltene Grabform dokumentiert, das sog. Grabenobjekt: Der Leichenbrand wurde hier in einer quadratischen Grabenanlage niedergelegt¹⁸. Auf diesem Gräberfeld trat auch eine der in der Przeworsk-Kultur nur spärlich vertretenen Körperbestattungen auf¹⁹. Eine Entdeckung der letzten Jahre ist das Gräberfeld von Prusiek bei Sanok. Die Grabungsarbeiten sind derzeit noch im Gange, aber man kann schon jetzt sagen, dass die Funde und Befunde jener Nekropole deutliche Verbindungen mit der sog. Ostzone der Przeworsk-Kultur illustrieren. Sie bezeugen vielleicht eine Wanderung der Bevölkerung dieser Kultur in den Süden über das Karpatengebiet²⁰. Nach Ausweis der bisherigen Untersuchungen wurde das Gräberfeld vom 2. bis Anfang des 3. Jh. u.Z. genutzt²¹. In Bezug auf die Materialien der Przeworsk-Kultur aus der frühromischen Kaiserzeit in Südostpolen sollte betont werden, dass in den Inventaren dieser Kultur gewisse Elemente deutlich sichtbar werden, die auf Einflüsse aus dem Kreis der Geto-Dakischen Kulturen hinweisen, und zwar sowohl in den Siedlungen als auch auf den Gräberfeldern. Es sind vor allem Merkmale der Keramik: Gefäßformen und charakteristische Verzierungen mit Buckeln oder aufgesetzten Leisten²².

Seit Anfang des 3. Jh.u.Z. lässt sich im Gebiet zwischen Weichsel, oberem Bug und Dnestr eine Änderung der Kulturverhältnisse erkennen. Die zuvor registrierten Auswirkungen der Lipica-Kultur, die mit dakischer Bevölkerung zu verbinden ist, sind abgeklungen. Große Gräberfelder der Przeworsk-Kultur brechen in dieser Zeit ab, hingegen entstehen neue Siedlungen. In manchen Gebieten – wie z.B. in der Jasło-Krosno-Senke – sind sie recht zahlreich, was auf eine Intensivierung der Besiedlung und eine beträchtliche Erweiterung des von den Trägern der Przeworsk-Kultur bewohnten Bereiches hindeutet. Es sind allerdings nicht mehr die gleichen Siedlungen

¹⁸ Czopek 1999, 167.

¹⁹ Poradyło 2001.

²⁰ Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2006.

²¹ Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Pohorska-Kleja 2005.

²² Madyda-Legutko 1996; Florkiewicz 2004; 2006.

²³ Madyda-Legutko 1996, 70.

¹⁸ Czopek 1999, 167.

¹⁹ Poradyło 2001.

²⁰ Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Zagórska-Telega 2006.

²¹ Madyda-Legutko, Rodzińska-Nowak, Pohorska-Kleja 2005.

²² Madyda-Legutko 1996; Florkiewicz 2004; 2006.

przedmioty obcego pochodzenia, nie posiadające cech „przeworskich”. Jednocześnie nie odkryto dotychczas cmentarzysk ludności, która zamieszkiwała te nowe osiedla. Być może wynika to z odmienności stosowanego obrządku, jakiejś formy obrzędu ciałopalnego, gdzie szczątki zmarłych rozsypywane były po polach, wsypywane do rzek lub swobodnie rozsiewane przez wiatr²⁴.

Patrząc na mapę osadnictwa Podkarpacia i strefy karpackiej w III w. n.e. można wyraźnie zauważyć dwie strefy: zachodnią, obejmującą obszar zamknięty między dopływami Wisły po jej prawej stronie biegu i dolnego Sanu oraz wschodnią, rozciągającą się w dorzeczu górnego Sanu. W pierwszej z tych stref dominowała ludność kultury przeworskiej, która na przełomie II i III w. rozpoczęła kolonizację obszarów wcześniej nie zasiedlonych, położonych w wyższych partiach gór, wchodząc głęboko w dolinę Dunajca, gdzie można zaobserwować wyraźne skupisko osad ludności związanej z tą kulturą. Niestety, brak jest w tej strefie cmentarzysk. Może być to spowodowane splukiwaniem pochówków ze stoków przez procesy erozyjne, ale A. Kokowski przypuszcza, że mogło się zdarzyć, iż nowi koloniści natrafili na wcześniejszych mieszkańców gór, którzy nie zakładali cmentarzysk takich jak ludność kultury przeworskiej i podporządkowali się nieznanemu sobie wcześniej zwyczajowi²⁵. Główny kierunek wspomnianej kolonizacji w III i IV w. przebiegał od północy z nadwiślańskich obszarów Małopolski wzdłuż dolin prawobrzeżnych dopływów Wisły – Raby, Dunajca, Wisłoki i Sanu²⁶. Niewątpliwie takie usytuowanie osadnictwa możliwe było dzięki postępowi w dziedzinie rolnictwa i upowszechnieniu się okutego w radlice wspomaganego kroju radła, dzięki któremu można było uprawiać mniej dogodne gleby²⁷. Jednak przyczyn tego procesu badacze dopatrują się w konieczności szukania nowych terenów pod zakładanie osiedli przez ludność przeworską, spowodowaną utratą ziem położonych na wschód od środkowej Wisły na rzecz kultury wielbarskiej związanej z ludnością gocką, która bardzo silnie ekspandowała na południowy wschód w kierunku Morza Czarnego²⁸. Kultura przeworska w swojej wędrówce na południe, oprócz ziem polskich rejestrowana jest w tym

wie im früheren Zeitraum. Es kann eine allgemeine Tendenz beobachtet werden, die Siedlungen auf höher gelegenen Terrains, auf leicht geneigten Hängen oder an den Rändern der hochwasserfreien Terrassen anzulegen, meist in den Waldzonen²³. In ihren Arealen werden neben typischen Przeworsk-Funden auch Gegenstände fremder Herkunft registriert, die keine „Przeworsk“-Merkmale aufweisen. Es wurde bisher keines der Gräberfelder gefunden, die zu den neuen Siedlungen gehört haben dürften. Das kann sich aus einem veränderten Ritus ergeben haben; einer Leichenverbrennung, deren Überreste auf den Feldern verstreut, in die Flüsse geschüttet oder vom Wind verweht wurden²⁴.

Auf der Siedlungskarte des Karpatenvorlandes und des Karpatenbereichs im 3. Jh. u.Z. sind zwei Zonen deutlich erkennbar: die westliche, die die Region zwischen den Nebenflüssen der Weichsel auf ihrer rechten Seite und dem unteren San einnahm, sowie die östliche, die sich im oberen Sangebiet erstreckte. In der erstgenannten Zone war die Bevölkerung der Przeworsk-Kultur dominant. Sie begann an der Wende vom 2. zum 3. Jh. mit der Kolonisation der zuvor nicht besiedelten höheren Bergpartien, indem sie tief in das Dunajec-Tal vordrang. Davon zeugt dort eine deutliche Ballung von mit dieser Kultur verbundenen Siedlungen. Leider fehlen entsprechende Gräberfelder. Dies könnte auf die Zerstörung der Bestattungen durch Erosionsprozesse an den Hängen zurückgeführt werden. A. Kokowski vermutet indes, dass die neuen Ansiedler auf die früheren Bergbewohner gestoßen sind, die solche Gräberfelder nicht anlegten. Die Bevölkerung der Przeworsk-Kultur könnte sich den Sitten der Bergbewohner angepasst haben²⁵. Die Hauptrichtung der erwähnten Kolonisation verlief im 3. und 4. Jh. vom Norden her aus dem kleinpolnischen Weichselgebiet entlang der Täler der rechtsseitigen Nebenflüsse der Weichsel: Raba, Dunajec, Wisłoka und San²⁶. Diese Siedlungsprozesse wurden gewiss durch Fortschritte im Ackerbau und die Verbreitung des Hakenpfluges mit Pflugschar ermöglicht, mit dem auch weniger gute Böden bearbeitet werden konnten²⁷. Als Ursache dieses Prozesses wird in der Forschung angenommen, dass die Träger der

²⁴ Kokowski, 2005, 447.

²⁵ Kokowski 2005, 448.

²⁶ Madyda-Legutko 1996, 96, 106–107.

²⁷ Madyda-Legutko 1996, 107; Kokowski 2005, 448.

²⁸ Godłowski 1985, 105; Madyda-Legutko 1996, 106–107; Kokowski 2005, 448.

²³ Madyda-Legutko 1996, 70.

²⁴ Kokowski 2005, 447.

²⁵ Kokowski 2005, 448.

²⁶ Madyda-Legutko 1996, 96, 106–107.

²⁷ Madyda-Legutko 1996, 107; Kokowski 2005, 448.

czasie nawet na terenach wschodniej Słowacji, Ukrainy Zakarpackiej, północno-wschodnich Węgier i północno-zachodniej Rumunii²⁹.

W drugiej strefie osadnictwa w dorzeczu górnego Sanu obraz sytuacji kulturowej jest nieco bardziej skomplikowany. Oprócz nasuwających się od północy elementów kultury przeworskiej, docierały na te tereny także wpływy z kręgów południowych. Na osadach odkrywano fragmenty naczyń ceramicznych toczonych na kole, których technologia wyrobu, formy i sposób zdobienia wyraźnie nawiązują do strefy rozciągającej się wzdłuż zewnętrznego łuku Karpat Wschodnich i Południowych, zamieszkałej przez ludność dacką. R. Madyda-Legutko przypuszcza, iż w tym okresie należy się liczyć nie tylko z wpływami, ale być może także z penetracją ludności kultury Karpów, pochodzącej z obszarów obecnej Mołdawii nad Seretem i Prutem, której ślady wpływów odkrywano po Dniestrze³⁰. Niewykluczone jest także, że na strefę nadszańską mogła oddziaływać również kultura kurhanów karpackich rozwijająca się na zewnętrznym łuku Karpat, której stanowiska sięgają na północ wzdłuż prawobrzeża Dniestru po rzekę Stryj. Niektórzy badacze uważają, iż właśnie z tą kulturą należałoby łączyć kurhany z Łukawicy na południowych stokach Roztocza, które to stanowisko wyznaczałoby północno-zachodnią granicę enklawy tej kultury (ryc. 6)³¹.

W drugiej połowie IV w. n.e. nie tylko obszary południowo-wschodniej Polski, ale także sporej części środkowoeuropejskiego Barbaricum podległy procesom przemian. Rozwój większości kultur uległ zahamowaniu, a niedługo później kultura przeworska zaczęła zanikać. W strefie od górnej Wisły po górne dorzecze Dniestru i wzdłuż łuku Karpat rejestrujemy obszar występowania zaledwie pojedynczych grobów kultury przeworskiej. To załamanie dynamicznego dotąd rozwoju kultury przeworskiej spowodowane zostało burzliwymi wydarzeniami, jakie rozegrały się w Europie wraz z pojawieniem się nowych przybyszów ze wschodu. Po raz kolejny w dziejach do wschodnich granic europejskich dotarły plemiona nomadów sięgające załamanie i spustoszenie wśród ludów zamieszkujących zarówno obszary Barbaricum, jak i strefę zdominowaną przez Cesarstwo Rzymskie, do której tłumnie zaczęły uciekać plemiona przerażone wizją zbliżających się Hunów. Na ziemiach polskich także rejestrujemy

Przeworsk-Kultur neue Siedlungsgebiete benötigten, weil sie Gebiete östlich der mittleren Weichsel an die gotische, nach Südosten in Richtung des Schwarzen Meeres expandierende Bevölkerung der Wielbark-Kultur verloren hatten²⁸. Die Przeworsk-Kultur wird bei ihrer Wanderung in den Süden nicht nur im polnischen Gebiet, sondern auch in der Ostslowakei, der Karpatoukraine, in Nordostungarn und Nordwestrumänien registriert²⁹.

In der zweiten Besiedlungszone, im oberen Sangebiet, ist das Kulturbild etwas komplizierter. Neben den von Norden kommenden Elementen der Przeworsk-Kultur drangen auch südliche Einflüsse in diese Gebiete vor. In den Siedlungen werden Fragmente von scheibengedrehten Tongefäßen entdeckt, deren Herstellungstechnologie, Form und Verzierungsweise deutliche Impulse aus dakischen Regionen im äußeren West- und Südkarpatenbogen erkennen lassen. R. Madyda-Legutko nimmt an, dass man in diesem Zeitraum nicht nur mit Einflüssen, sondern vielleicht auch mit der Einwanderung von Menschen aus der Karpen-Kultur an Seret und Prut, im Gebiet der heutigen Moldau, rechnen kann. Ausstrahlungen dieser Kultur wurden bis zum Dnestr entdeckt³⁰. Es ist auch nicht ausgeschlossen, dass der Sanraum durch die Karpaten-Hügelgräberkultur beeinflusst wurde, die sich am äußeren Karpatenbogen entwickelte und deren Fundplätze sich im Norden entlang der rechten Dnestrseite bis zum Fluss Stryj erstreckten. Manche Forscher sind der Auffassung, dass mit dieser Kultur die Grabhügel aus Łukawica, an den Südhängen von Roztocze, in Verbindung gebracht werden sollten. Diese Fundstelle würde dann die nordwestliche Grenze der Enklave jener Kultur markieren (Abb. 6)³¹.

In der zweiten Hälfte des 4. Jh. u.Z. unterlagen nicht nur das Gebiet Südostpolens, sondern auch ein beträchtlicher Teil des mitteleuropäischen Barbaricums einem einschneidenden Wandel. Die Entwicklung der meisten Kulturen geriet ins Stocken, bald darauf begann die Przeworsk-Kultur abzuklingen. In der Zone von der oberen Weichsel bis zum oberen Dnestrgebiet und entlang des Karpatenbogens werden nur noch Einzelgräber der Przeworsk-Kultur registriert. Der Zusammenbruch der bis dahin dyna-

²⁹ Kaczanowski, Kozłowski 1998, 284.

³⁰ Madyda-Legutko 1996, 76, 108.

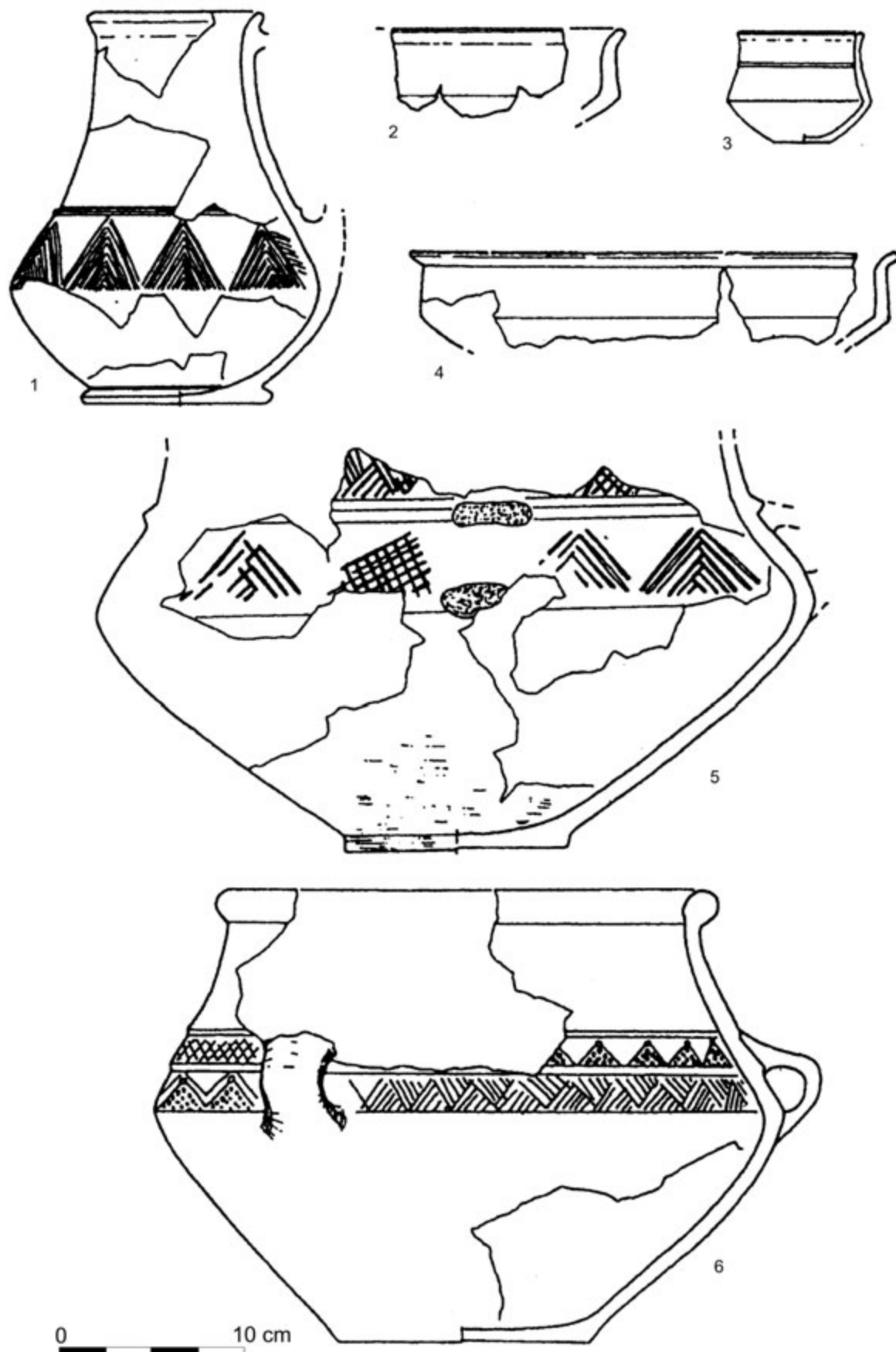
³¹ Kokowski 2005, 442–446; Madyda-Legutko 1996, 98.

²⁸ Godłowski 1985, 105; Madyda-Legutko 1996, 106–107; Kokowski 2005, 448.

²⁹ Kaczanowski, Kozłowski 1998, 284.

³⁰ Madyda-Legutko 1996, 76, 108.

³¹ Kokowski 2005, 442–446; Madyda-Legutko 1996, 98.

Ryc. 6. Ceramika z kurhanu w Łukawicy, pow. Lubaczów (wg Kokowski 1988).

Abb. 6. Keramik aus dem Kurgan in Łukawica, Kr. Lubaczów (nach Kokowski 1988).

ślady łupieżczych wypraw tego ludu w postaci pochówków huńskiego „księcia” z Jakuszowic w Małopolsce oraz bogato wyposażonej kobiety z Jędrzychowic na Śląsku. Tym znaleziskom datowanym na fazę załamania osadnictwa kultury przeworskiej w południowej części ziem polskich towarzyszą osady, które mogą wskazywać na fakt wejścia tych terenów w obszar oddziaływania państwa Hunów w Panonii. Na dwóch osadach w Jakuszowicach i w Świlczy koło Rzeszowa odkryte zostały przedmioty, które być może świadczą o istnieniu w Małopolsce lokalnego ośrodka władzy związanego z Hunami³². Badania wykopaliskowe przeprowadzone w latach 70. XX w. na podrzeszowskim stanowisku w Świlczy doprowadziły do odkrycia pozostałości trzech drewnianych chat, które przy pomocy metody dendrochronologicznej wydatowane zostały na połowę V w. n.e. Na stanowisku zarejestrowano niewielką ilość ceramiki z naczyń zarówno lepionych w ręku, jak toczonych na kole, ponad 200 sztuk paciorków bursztynowych, ich fragmentów oraz bułę bursztynu, ponadto przedmioty z kamienia i kości zwierzęce. Znaczna ilość bursztynu i wyrobów z niego wskazuje na funkcjonowanie w tym miejscu pracowni bursztyniarskiej, która prawdopodobnie zlokalizowana była na wolnym powietrzu przed jednym z obiektów mieszkalnych. Jednak najciekawsze znalezisko znajdowało się w przybudówce chaty nr 2. Na głębokości 2,8 m pod powierzchnią gruntu odkryto skarb ozdób i monet, złożony pierwotnie w skórzanym woreczku. Skarb zawierał: 2 fibule srebrne pozłacane, bardzo bogato zdobione w stylu Sösdala i 2 srebrne typu Wiesbaden i Niemberg, złoty kolczyk typu huńskiego, zawieszkę brązową, srebrną bransoletę z nanizanymi srebrnymi zawieszkami oraz wiele fragmentów innych srebrnych drucikowatych zawieszek (ryc. 7). Poza ozdobami odkryto także 10 srebrnych denarów ułożonych w rulonik z emisji datowanej na okres wcześniejszy z II w. n.e.³³ Niewątpliwie osadę w Świlczy należy łączyć z funkcjonowaniem szlaku bursztynowego. Mogła ona stanowić miejsce pośrednie w handlu bursztynem, gdzie być może spotykali się kupcy pochodzący ze strefy nadbałtyckiej i południa Europy. Być może także z egzystencją tej osady należałoby wiązać znalezisko wielkiej ilości surowca i wytworów bursztynowych, z których zachowało się około 300 kg, pochodzących z miejscowości Basonia

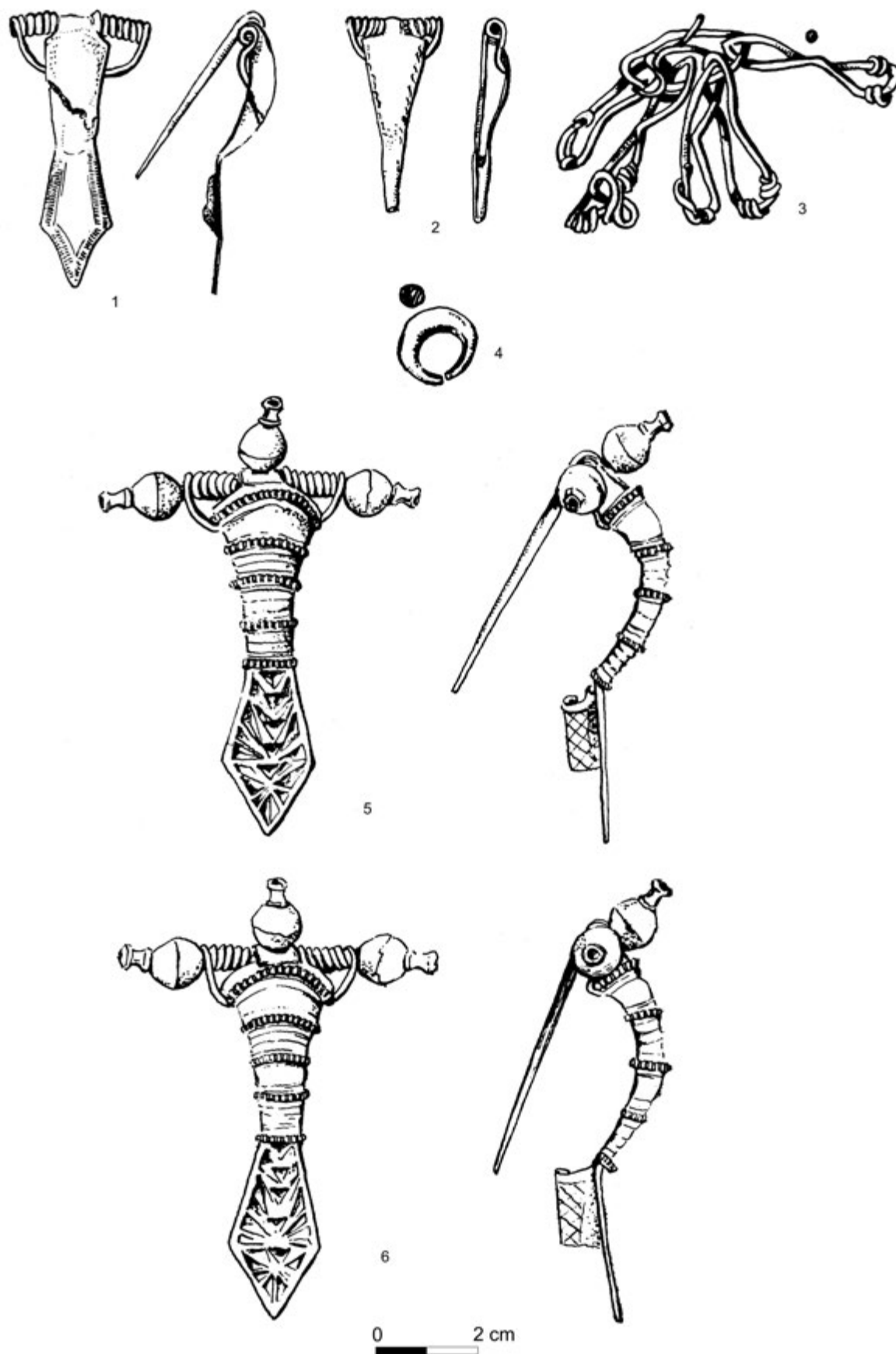
mischen Entwicklung wurde von stürmischen Ereignissen verursacht, die sich in Europa zusammen mit dem Aufkommen von Invasoren aus dem Osten abgespielt haben.

Erneut waren Nomadenstämme bis zu den ost-europäischen Grenzen vorgedrungen, die Verwirrung und Verwüstung unter jenen Völkern säten, die das Barbaricum und die durch das Römische Kaiserreich beherrschte Zone bewohnten. In diese begannen die vor den heranrückenden Hunnen erschrockenen Stämme massenhaft zu flüchten. Im polnischen Gebiet wurden auch Spuren von Raubzügen dieses Volkes erfasst, in Form der Bestattungen eines hunnischen „Fürsten“ aus Jakuszowice in Kleinpolen sowie einer reich ausgestatteten Frau aus Jędrzychowice in Schlesien. Diese Befunde sind in die Phase des Zusammenbruchs der Besiedlung der Przeworsk-Kultur in Südpolen zu datieren. Zugleich kommen Siedlungen vor, in denen es Anzeichen dafür gibt, dass sich der Einflussbereich des Hunnenreiches in Pannonien bis in den polnischen Raum erstreckte. In den Siedlungen von Jakuszowice und Świlcza bei Rzeszów wurden Gegenstände entdeckt, die die Existenz eines lokalen, mit den Hunnen verbundenen Machtzentrums in Kleinpolen bezeugen könnten³². Während der in den 1970er Jahren in Świlcza vorgenommenen Grabungsarbeiten wurden Reste von drei Holzhütten ans Tageslicht gebracht, die mit der dendrochronologischen Methode in die Mitte des 5. Jh.u.Z. datiert wurden. An der Fundstelle wurden wenige handgemachte und scheibengedrehte Keramikscherben, über 200 Bernsteinperlen, ihre Fragmente sowie ein Rohbernsteinbrocken, Gegenstände aus Stein und Tierknochen geborgen. Die beträchtliche Fundzahl von Rohbernstein und -erzeugnissen weist auf eine Bernsteinwerkstatt hin, die unter freiem Himmel vor einem der Wohnobjekte gelegen haben könnte. Der interessanteste Fund befand sich allerdings im Anbau der Hütte Nr. 2: In einer Tiefe von 2,8 m unter der Oberfläche wurde ein ursprünglich in einem Lederbeutel deponierter Schmuck- und Münzschatz zum Vorschein gebracht. Der Schatz enthielt zwei silberne, vergoldete, reich im Sösdal-Stil verzierte Fibeln, zwei silberne Fibeln vom Wiesbadener und Niemberger Typ, einen goldenen Ohrring hunnischen Typs, Bronzanhänger, einen silbernen Armring mit aufgefädelten silbernen Anhängern sowie viele Fragmente anderer silberner Drahtanhänger (Abb. 7) g. Außer dem Schmuck wurden auch

³² Mączyńska 2004, 193.

³³ Gruszczyńska 1984, 109–122.

³² Mączyńska 2004, 193.

Ryc. 7. Ozdoby ze skarbu w Świlczy, pow. Rzeszów (wg Gruszczyńskiej 1984).

Abb. 7. Schmuckstücke aus dem Hort in Świlcza, Kr. Rzeszów (nach Gruszczyńska 1984).

nad Wisłą na Lubelszczyźnie datowany na ten sam okres³⁴. Chata w Świlczy, w której odkryto skarb była zrujnowana, a pozostałości drewna nosiły ślady ognia. Podobne ślady pożaru odkryte zostały także na innej osadzie z tego obszaru na stanowisku w Lesku, którą na podstawie panońskiego naczynia szklanego datuje się również na przełom IV i V w. n.e.³⁵

Prawdopodobnie spłonęła także część osady w Rytrze, położonej podobnie jak trzy inne: Moszczenica Wyżna i Piwniczna, jeszcze dalej na południe w Beskidzie Sądeckim. Na ich obszarze znajdowane były toczony na kole dzbany z kanalikiem w uchu, które mają analogie nad środkowym Dunajem i na Słowacji, i należałoby je łączyć nie z kulturą przeworską, ale z grupą północnokarpacką, której centrum znajdowało się w dorzeczu Popradu i na Orawie³⁶. Osady te położone były wysoko w trudno dostępnych rejonach górskich, na co poza środowiskiem mogły mieć wpływ także czynniki polityczno-kulturowe i konieczność szukania bezpiecznych schronień. Rejestrowane na osadach południowo-wschodniej Polski datowanych na pierwszą połowę V w. n.e. ślady pożarów i zniszczeń świadczą o tym, że czasy te nie należały do spokojnych. Prawdopodobnie jakieś gwałtowne wydarzenia wstrząsnęły dotychczasową strukturą osadniczą, co musiało w konsekwencji spowodować prawie całkowite wyludnienie obszaru Małopolski w drugiej połowie V w.³⁷

Odrębną kategorią zabytków przynoszącą informację na temat osadnictwa obszaru między Wisłą a górnym biegiem Dniestru u schyłku starożytności są znaleziska monet. Złote, brązowe i srebrne monety emitowane pod koniec IV i w pierwszej połowie V w. koncentrują się na przedpolu Przełęczy Dukielskiej i Łupkowskiej, tworząc szlak wzdłuż głównych rzek, przy których położone były także wcześniej wymienione osady. Trochę bardziej na północ odkryty został skarb solidów w Witowie w Małopolsce, do którego analogię można znaleźć w depozytach znanych z Kotliny Karpackiej, które mogą być śladem trybutów płaconych huńskiemu władcy Attyli przez cesarzy zachodnio- i wschodniorzymskich³⁸.

Koniec osadnictwa na obszarze między Wisłą a górnym Bugiem i Dniestrem można synchronizować z upadkiem państwa Hunów w Kotlinie Karpackiej

10 zusammengerollte Silberdenare aus der früheren Phase des 2. Jh. u.Z. entdeckt³³. Die Siedlung in Świlcza ist zweifellos mit der Bernsteinstraße in Verbindung zu bringen. Sie könnte ein Vermittlungsplatz im Bernsteinhandel gewesen sein, wo sich Kaufleute aus dem Ostseeraum und aus Südeuropa trafen. Gleichfalls auf die Existenz dieser Siedlung ist möglicherweise der Fund einer großen Zahl von Rohbernstein und Bernsteinerzeugnissen im Gesamtgewicht von ca. 300 kg im Ort Basonia an der Weichsel im Lubliner Land zurückzuführen, die in dieselbe Zeit datieren³⁴. Das Gebäude in Świlcza, in dem der Schatz ans Licht kam, war zerstört, und die Holzreste wiesen Feuerspuren auf. Ähnliche Brandspuren wurden auch in einer anderen Siedlung jener Region, in Lesko, entdeckt, die unter Bezug auf ein dort geborgenes pannonisches Glasgefäß an die Wende vom 4. zum 5. Jh. u.Z. datiert wird³⁵.

Durch Feuer zerstört wurde wahrscheinlich auch ein Teil der Siedlung in Rytro, die ebenso wie drei andere in Moszczenica Wyżna und Piwniczna noch weiter südlich in den Sądecki-Beskid liegt. Dort wurden scheibengedrehte Krüge mit einer Rinne im Henkel aufgefunden, die Analogien an der mittleren Donau und in der Slowakei besitzen und nicht mit der Przeworsk-Kultur, sondern mit der Nordkarpaten-Gruppe zu verbinden sind. Das Zentrum der zuletzt genannten Kulturerscheinung befand sich im Popradgebiet und in Orava³⁶. Diese Siedlungen lagen in größerer Höhe in schwer zugänglichen Gebirgsregionen. Das dürfte außer durch Umwelteinflüsse auch durch politisch-kulturelle Faktoren und die Notwendigkeit, sichere Zufluchtsorte zu haben, verursacht worden sein. Die Brand- und Zerstörungsspuren in den südostpolnischen Siedlungen aus der Mitte des 5. Jh. u.Z. weisen auf die unruhigen Zeiten hin. Sie dürften von gewaltsamen Ereignissen geprägt worden sein, die eine fast völlige Entvölkerung des kleinpolnischen Gebietes in der zweiten Hälfte des 5. Jh. zur Folge hatten³⁷.

Eine besondere Fundkategorie, die Informationen über die Besiedlung des Gebietes zwischen der Weichsel und dem oberen Dnjestr am Ausgang des Altertums liefert, sind die Münzfunde. Goldene, bronzene und silberne Münzen, die gegen Ende des 4. und in der ersten Hälfte des 5. Jh. ausgegeben wurden,

³⁴ Kokowski 2005, 503, 510.

³⁵ Barłowska 1984.

³⁶ Madyda-Legutko 1996, 97; Mączyńska 1999, 27; 2004, 193.

³⁷ Madyda-Legutko 1996, 107; Mączyńska 1999, 31.

³⁸ Mączyńska 1999, 31; 2004, 195.

³³ Gruszczyńska 1984, 109–122.

³⁴ Kokowski 2005, 503, 510.

³⁵ Barłowska 1984.

³⁶ Madyda-Legutko 1996, 97; Mączyńska 1999, 27; 2004, 193.

³⁷ Madyda-Legutko 1996, 107; Mączyńska 1999, 31.

kiej w połowie V w. Prawdopodobnie już w drugiej połowie tego wieku na obszarze Małopolski znaleźli swoje miejsce Słowianie, w terminologii archeologicznej określane jako praska prowincja kulturowa³⁹. Mapy rozmieszczenia pierwszych znalezisk słowiańskich wskazują, iż prawdopodobnie nie mieli oni kontaktu z resztkami dawniejszej ludności kultury przeworskiej, a dotychczasowe wyniki badania osad nie dostarczyły do tej pory jednoznacznych dowodów współistnienia obydwu tych ludów, choć takiej możliwości nie możemy zupełnie wykluczyć⁴⁰. Jednak już na początku VI w. międzyrzecze Wisły, Bugu i Dniestru stało się zachodnią strefą świata słowiańskiego i reprezentowało zupełnie nowy i diametralnie różny od poprzedniego model gospodarczo-społeczno-kulturowy.

koncentrować się w Vorland des Dukielska- und Łupkowska-Passes. Sie markieren auch einen Weg entlang der Hauptflüsse, an denen auch die schon erwähnten Siedlungen lagen. Etwas weiter nördlich, in Witów in Kleinpolen wurde ein Solidusschatz entdeckt. Seine Analogien finden sich unter den Hortfunden des Karpatenbeckens, die auf west- und ost-römische Zahlungen an den Hunnenherrscher Attila zurückgehen dürften³⁸.

Der Untergang der Besiedlung im Gebiet zwischen Weichsel, oberem Bug und Dnjestr kann mit dem Verfall des Hunnenreiches im Karpatenbecken in der Mitte des 5. Jh. synchronisiert werden. Wahrscheinlich schon in der zweiten Hälfte jenes Jahrhunderts trafen die Slawen – Träger der Prager Kultur – im Gebiet Kleinpolens ein³⁹. Die Verbreitung der ersten slawischen Funde weist darauf hin, dass die Slawen wahrscheinlich keinen Kontakt mit den Resten der früheren Bevölkerung der Przeworsk-Kultur hatten. Die bisherigen Ergebnisse der Untersuchung von Siedlungen haben bislang keine eindeutigen Belege für die Koexistenz der beiden Völker geliefert, obgleich sie nicht völlig auszuschließen ist⁴⁰. Schon zu Anfang des 6. Jh. war das Gebiet zwischen Weichsel, Bug und Dnjestr zum Teil der slawischen Welt geworden und vertrat ein neues wirtschaftlich-gesellschaftlich-kulturelles Modell, das vom früheren Muster gänzlich abwich.

³⁹ Parczewski 1988, 53, 113, 119.

⁴⁰ Mączyńska 2004, 195.

³⁸ Mączyńska 1999, 31; 2004, 195.

³⁹ Parczewski 1988, 53, 113, 119.

⁴⁰ Mączyńska 2004, 195.

BIBLIOGRAPHIE

- Barłowska A.
1984 *Osada z późnego okresu wpływów rzymskich w Lesku, woj. Krosno*, MSROA (1976–1979), S. 51–101.
- Czopek S.
1999 *Pradzieje Polski południowo-wschodniej*, Rzeszów.
- Dąbrowska T.
1998 *Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszy okresie przedrzymskim*, WA 54, S. 25–36.
- Florkiewicz I.
2004 *Problem dackich elementów kulturowych w Karpatach polskich oraz na Podkarpaciu we wczesnym okresie wpływów rzymskich – stan badań*, [in:] *Okres lateński...*, S. 659–678.
- 2006 *Elementy dackie w kulturze przeworskiej we wczesnym okresie wpływów rzymskich*, *Analecta Archaeologica Ressonviensia* 1, S. 195–237.
- Godłowski K.
1985 *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszy okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Gruszczyńska A.
1984 *Osada z wczesnego okresu wędrówek ludów w Świlczy, woj. Rzeszów*, MSROA (1976–1979), S. 103–129.
- Kaczanowski P., Kozłowski J. K.
1998 *Wielka historia Polski, B. I: Najdawniejsze dzieje ziem polskich*, Kraków.
- Kieferling G.
1999 *Zabytki z młodszy okresu przedrzymskiego i z okresu wpływów rzymskich w zbiorach Muzeum w Jarosławiu*, [in:] S. Czopek, A. Kokowski (Hrsg.), *Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszy okresie przedrzymskim i okresie rzymskim (Materiały z konferencji – Rzeszów, 20–21 XI 1997)*, S. 229–269.
- 2000 *Badania wykopaliskowe przeprowadzone w 1999 r. na wielokulturowym stan. nr 8 w Radawie, pow. Jarosław*, RPrzemyski 36/1, S. 55–66.
- 2001 *Archeologiczne badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2000 r. na wielokulturowym stanowisku nr 8 w Radawie, pow. Jarosław*, RPrzemyski 37/1, S. 33–41.
- Kokowski A.
1988 *Zagadnienie interpretacji kulturowej materiałów z młodszy okresu rzymskiego typu Łukawica*, APolski 33, s. 164–191.
- 2004 *Die Przeworsk-Kultur. Ein Völkerverband zwischen 200 vor Ch. und 375 nach Ch.*, [in:] A. Kokowski, Ch. Leiber (Hrsg.), *Die Wandalen. Die Könige-Die Eliten-Die Krieger-Die Handwerker*, Holzminden, S. 77–183.
- 2005 *Starożytna Polska*, Warszawa.
- Madyda-Legutko R.
1996 *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*, Kraków.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Pohorska-Kleja E.
2005 *Cmentarzysko w Prusieku, gm. Sanok, woj. podkarpackie, stan. 25. Uwagi o przenikaniu ludności kultury przeworskiej w strefę Karpat polskich we wczesnym okresie rzymskim*, AAC 40, S. 115–128.
- Madyda-Legutko R., Rodzińska-Nowak J., Zagórska-Telega J.
2006 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25*, RPrzemyski 42/2, S. 59–67.
- Mączyńska M.
1999 *Schyłkowa faza kultury przeworskiej* [in:] *Kultura przeworska, B. IV*, Lublin, S. 25–53.
- 2004 *Zmierzch kultury przeworskiej* [in:] J. Andrzejowski, A. Kokowski, Ch. Leiber (Hrsg.), *Wandalowie – strażnicy bursztynowego szlaku*, Lublin–Warszawa, S. 192–198.
- Mitura P.
1994 *Sprawozdanie z badań wielokulturowego stanowiska nr 16 w Mielcu, woj. Rzeszów, w 1993 roku*, MSROA (1993), S. 317–325.
- Parczewski M.
1988 *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, Kraków.
- Podgórska-Czopek J.
1999 *Osada z okresu rzymskiego z Otależy, pow. Mielec, woj. podkarpackie (stanowisko 1)*, MSROA 20, S. 89–163.
- Podgórska-Czopek J., Czopek S.
1991 *Materiały z osad kultury łużyckiej (grupy tarnobrzeskiej) i kultury przeworskiej ze stanowiska 1 w Tarnobrzegu-Zakrzowie*, MSROA (1980–1984), S. 71–114.
- Poradyło W.
2001 *Grób szkieletowy z cmentarzyska kultury przeworskiej w Trójczycach, pow. Przemyśl*, RPrzemyski 37/1, S. 91–102.
- 2004 *Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Trójczycach, w powiecie przemyskim*, MSROA 25, S. 125–158.
- Śmiszko M.
1932 *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*, Lwów.

PROBLEM ŁĘDZIAN A KSZTAŁTOWANIE SIĘ POLSKO-RUSKIEJ RUBIEŻY ETNICZNEJ¹

DAS PROBLEM DER LENDZANEN UND DIE BILDUNG DER POLNISCH-ALTRUSSISCHEN
ETHNISCHEN GRENZE¹

1

Do nadzwyczaj inspirujących uroków mediewistyki należą stawiane przez nią wyzwania interdyscyplinarne. Nieustannie konfrontujemy próby odpowiedzi na te same pytania, które – przy użyciu właściwych poszczególnym dyscyplinom środków – niezależnie od siebie biorą na warsztat historycy, archeologowie, historycy sztuki, lingwiści czy etnologowie.

W ostatnich dziesięcioleciach XX w. weszła do obiegu naukowego olbrzymia liczba źródeł archeologicznych z późnej doby plemienną (VIII – schyłek X w.), które odkryto w międzyrzeczu Wisły i Dniepru. Mamy do czynienia nie tylko z przyrostem ilościowym, ale również ze skokiem jakościowym. Obecnie o wiele więcej wiemy na temat geografii osadnictwa słowiańskiego, coraz dokładniej odczytujemy rytm przemian kulturowych, lepiej rozpoznajemy obce infiltracje w tym środowisku.

Przed ćwierćwieczem powstały² pierwsze poważniejsze próby zmierzenia się archeologów z pytaniem o przynależność plemienną oraz etniczną (wschodnio- lub zachodniosłowiańską) ludności zamieszkującej wspomniany obszar. Opierały się one jednak na punktowo wybranych znaleziskach.

Późniejszy postęp prac terenowych, tak wykopaliskowych, jak zwłaszcza poszukiwawczych, przyniósł nową perspektywę poznawczą, umożliwiając między innymi uchwycenie przybliżonego zasięgu przestrzennego terytoriów plemiennych. Na innym miejscu przedstawiłem dostrzegalne poprzez materiał archeologiczny przejawy zarysowującego się nie wcześniej niż w X w. podziału świata północnosłowiańskiego

1

Zu den großen Reizen der Mediävistik gehören ihre interdisziplinären Herausforderungen. Oft ergeben sich Problemkreise von allgemeinem historischem Interesse, deren Untersuchung Historiker, Archäologen, Kunsthistoriker, Sprachwissenschaftler und Ethnologen unabhängig voneinander unter Anwendung ihrer jeweiligen Methoden angehen.

In den letzten Jahrzehnten des 20. Jh. konnte die Zahl archäologischer Quellen aus der späten Stammeszeit (8. – Ende 10. Jh.) im Gebiet zwischen Weichsel und Dnjepr enorm vermehrt werden. Wir haben es dabei nicht nur mit einem zahlenmäßigen Zuwachs, sondern auch mit einem deutlichen Qualitätssprung zu tun. Wir wissen nun viel mehr über die Geographie der slawischen Besiedlung, immer genauer lässt sich der Rhythmus kultureller Wandlungen erkennen, und äußere Einflüsse in dieser Umwelt werden viel deutlicher als zuvor.

Vor einem guten Vierteljahrhundert kam es zu ersten namhaften Versuchen, die Frage der Stammeszugehörigkeit und des ethnischen, d. h. ost- oder westslawischen Charakters der Bevölkerung in dem oben erwähnten Gebiet aufzuhellen². Sie basierten allerdings nur auf einer Auswahl von Funden, die weder systematisch zusammengestellt noch ausgewertet war.

Der folgende Fortschritt bei den Grabungsarbeiten und insbesondere bei den Feldbegehungen hat neue Erkenntnisse gebracht, die u.a. die ungefähre Ausdehnung der Stammesterritorien erkennbar machten. An anderer Stelle habe ich bereits erörtert, dass die Gliederung der nordslawischen Welt in einen Ost- und ei-

¹ Pierwodruk artykułu ukazał się w tomie *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, red. W. Chudziak, Toruń 2003, s. 151–165. Panu dr. M. Wołoszynowi dziękuję za trud włożony w przededagowanie tego utworu.

² Nowakowski 1972; Sedov 1982.

¹ Der Erstabdruck dieses Artikels findet sich im Band *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*, hrsg. von W. Chudziak, Toruń 2003, S. 151–165. Bei dieser Gelegenheit möchte ich mich bei Herrn Dr. M. Wołoszyn für Seine Mühe bei der Vorbereitung der deutschen Fassungen dieses Beitrags herzlich bedanken.

² Nowakowski 1972; Sedov 1982.

Ryc. 1. Rozmieszczenie etnonimu Polaków urobionego od Lędzian (Litwa, Ruś, Wołoszczyzna, Węgry) na tle przypuszczalnego zasięgu Lędzian w X w. (obszar zakreskowany).

Abb. 1. Verbreitung der von den Lendzanen abgeleiteten Bezeichnung der Polen (Litauen, Ruß, Walachei, Ungarn) mit den vermutlichen Sitzen der Lendzanen im 10. Jh. (gestreiftes Feld).

na odłam wschodni i zachodni³. Tutaj pragnę skupić uwagę na najbardziej może zagadkowej – z polskiego punktu widzenia – wczesnośredniowiecznej wspólnocie plemiennej naszych odległych przodków. Zanim w tej sprawie przywołamy argumentację historyczną, a następnie archeologiczną, zatrzymajmy się wpierw nad pewnym fenomenem leksykalnym.

2

Powstanie i konsolidacja państwa pierwszych Piastów stworzyły ramy do uformowania się nowej wielkiej słowiańskiej wspólnoty etnicznej, której uczestnicy częściowo dobrowolnie, częściowo zapewne pod przymusem (wszakże siłą później długo jeszcze rozgniatano odwieczne tradycje plemienne) przyjęli nazwę Polaków, dla swego kraju natomiast zaakceptowali miano Polski. Obydwie nazwy upowszechniły się w świecie i – po dostosowaniu do rozmaitych norm językowych – reprezentują nas w niemal każdym zakątku kuli ziemskiej.

Część bliskich sąsiadów wyłamała się jednak od tej reguły (ryc. 1). Dlaczego Węgrzy nazywają Polaków Lengyel, a Litwini Lenkas? Czemu średniowieczna Ruś posługiwała się formą Lachowie? Znamy wprawdzie od dawna częściową odpowiedź na te pytania, ale osnuty wokół nich spór naukowy wcale nie stygnie. Otóż, roztrząsając problem pochodzenia nietypo-

nen Westteil in den archäologischen Materialien erst im 10. Jh. umrissartig sichtbar wird³. Hier möchte ich meine Aufmerksamkeit auf die aus polnischer Sicht wohl rätselhafteste frühmittelalterliche Stammesgemeinschaft unserer fernen Vorfahren richten: die Lendzanen. Bevor wir in dieser Sache die historische und dann archäologische Argumentation vorbringen, sollten wir ein lexikalisches Phänomen besprechen.

2

Die Entstehung und Konsolidierung des Staates der ersten Piasten haben einen Rahmen für die Bildung einer neuen slawischen ethnischen Großgemeinschaft geschaffen, deren Mitglieder zum Teil freiwillig, zum Teil gezwungenermaßen – die uralten Stammestraktionen wurden noch lange mit Gewalt unterdrückt – den Namen Polen angenommen haben. Auch für ihr Land akzeptierten sie die Bezeichnung Polen. Beide Namen haben sich verbreitet und repräsentieren uns – angepasst an die verschiedenen Idiome – fast überall auf der Erde.

Ein Teil unserer Nachbarn hat sich allerdings von dieser Regel gelöst (Abb. 1). Warum nennen die Ungarn die Polen „Lengyel“, und die Litauer „Lenkas“? Warum bediente sich die mittelalterliche Ruß der Form „Liachen“? Wir haben zwar seit langem eine teilweise Antwort auf diese Fragen, aber die entsprechende wissenschaftliche Diskussion läßt nicht nach. Bei den Überlegungen über die untypischen Bezeichnungen für die Polen haben wir bedeutende Fragen vor uns: Wo verlief die früheste Grenze zwischen dem Ost- und dem Westslawentum? Wann und warum ist es zu einer so folgenschweren Einteilung gekommen?

Ein großer Teil der Ursachen und Umstände der Zweiteilung der nordslawischen Welt bleibt in tiefes Dunkel gehüllt; weit mehr wissen wir über die Folgen jenes historischen Dramas. Können die Studien über die ethnische Terminologie etwas mehr Licht darauf werfen, was unter den Aufschichtungen des letzten Jahrtausends verborgen ist? Versuchen wir einmal, eine zutreffende Perspektive für die Beurteilung des Erkenntniswertes „sonderbarer“ Namen Polens und der Polen einzunehmen.

3

Wie erwarben die europäischen Völker ihre Namen, ihre Eigen- und Fremdbezeichnungen? Es gab dabei verschiedene Konstellationen: fremde Eroberung,

³ Parczewski 1991.

³ Parczewski 1991.

wych etnonimów określających Polaków, stajemy wobec kwestii znacznie donioślejszych: jak przebiegała najdawniejsza granica pomiędzy wschodnią a zachodnią Słowiańszczyzną? Kiedy i dlaczego doszło do tak brzemiennego w skutkach podziału?

Znaczna część przyczyn i okoliczności rozpadu świata północnych Słowian na dwa skrzydła wciąż pozostaje w głębokim cieniu, na pewno więcej wiemy o końcowych rezultatach niegdysiejszego dramatu dziejowego. Czy studia nad terminologią etniczną mogą rzucić nieco światła na to, co skryte pod nawarstwieniami ostatniego tysiąclecia? Spróbujmy najpierw znaleźć właściwą perspektywę dla oceny wartości poznawczej „dziwnych” nazw Polski i Polaków.

3

Jak dzisiejsze narody europejskie zdobywały swoje miana – te własne oraz te nadane im przez innych? Sytuacje zdarzały się różne: obcy podbój, odziedziczenie nomenklatury po dawniejszych mieszkańcach tego samego terytorium, poszerzenie (często w ślad za ekspansją zbrojną) partykularnego imienia szczepowego na większą całość, zbiorowe przezwisko. Wiemy już, że nieraz sąsiedzi zakonserwowali w swoim języku określenie całkiem odmienne, niż etnonim rodziwy. Wszelakich przykładów można podać sporo, tutaj ograniczymy się do wskazania kilku, a każdy z nich jest na swój sposób niezwykle.

Przodkowie Francuzów sąsiedowali w III–VIII w. od wschodu z germańskim ugrupowaniem Alamanów: dziś wszyscy Niemcy to po francusku Allemands. W IX–XI w. część Bałtów, która w dalszym rozwoju miała stać się Łotyszami, graniczyła ze słowiańskim plemieniem Krywiczów. Trwały ślad pozostał do dzisiaj: miano Krews przeszło na Łotwie na późniejszych Rosjan.

Francuzi wzięli swą nazwę od germańskich Franków, zdobywców dawnej Galii w V–VI w. Także Bułgari, lud stepowy pochodzenia tureckiego o pierwotnej genezie azjatyckiej (blisko spokrewniony z Hunami), zawojował pod koniec VII w. Słowian znad dolnego Dunaju, a po upływie nie więcej niż dwóch stuleci rozpląnął się we wschodniobałkańskim morzu słowiańskim, pozostawiając na wieczną pamiątkę swój najważniejszy identyfikator etniczny.

Pod koniec X i w XI stuleciu dokonała się zadziwiająca transplantacja nazwy Rusów w środowisko słowiańskie, rozciągnięte pomiędzy jeziorem Ładoga a stepami nadczarnomorskimi. „Dawcy” tego określenia byli Skandynawami, którzy w IX–X w. przejawiali

Übernahme der Namen von den früheren Bewohnern des jeweiligen Territoriums, oft mit kriegerischer Expansion einhergehende Erweiterung des partikularen Stammesnamens auf einen Kollektivnamen. Es ist gut bekannt, dass die Nachbarn manchmal eine ganz andere Bezeichnung in ihrer Sprache bewahrten als die jeweiligen Eigenbezeichnungen. Dafür können viele Beispiele angeführt werden, doch wollen wir uns hier auf wenige Exempel beschränken, von denen jedes in seiner Weise ungewöhnlich erscheint.

Die Vorfahren der Franzosen hatten im 3.–8. Jh. als östliche Nachbarn germanische Gruppierungen der Alemannen: Die Deutschen sind heute auf Französisch die „Allemands“. Im 9.–11. Jh. grenzte jener Teil der Balten, der in der weiteren Entwicklung zu Letten werden sollte, an den slawischen Stamm der Kriwitschen. Eine Spur davon gibt es noch heute: die Bezeichnung „Krews“ ist in Lettland auf die Russen übergegangen.

Die Franzosen haben ihren Namen von den germanischen Franken, den Eroberern Galliens im 5.–6. Jh., übernommen. Auch die Bulgaren, ein den Hunnen eng verwandtes Steppenvolk türkischer Herkunft mit ursprünglich asiatischer Genese, haben gegen Ende des 7. Jh. die Slawen im unteren Donaauraum unterworfen und gingen im Laufe von lediglich etwa zwei Jahrhunderten in dem ostbalkanischen slawischen „Meer“ auf, wobei es uns zum ewigen Andenken seinen Namen hinterließ.

Gegen Ende des 10. und im 11. Jh. vollzog sich eine sonderbare Übertragung des Namens der Altrussen auf die slawische Umwelt zwischen Ladogasee und den Steppen des Schwarzmeerraums. Die „Namensgeber“ waren Skandinavier, die im 9.–10. Jh. eine große wirtschaftliche und militärische Aktivität in den osteuropäischen Gebieten entfalteten. Ihr Beitrag zur Entstehung und zum Aufblühen des Kiever Machtreiches ist kaum zu überschätzen. So setzen die Russen und Weißrussen, und bis in die Neuzeit auch die Ruthener-Ukrainer, das Namenserbe der frühmittelalterlichen normannischen Altrussen fort.

Zu einem recht typischen Vorgang kam es an der oberen Elbe und Moldau, wo einer der slawischen Stämme im 9.–10. Jh. seine Oberherrschaft und seine Benennung den anderen Gruppierungen aufzwang; darin haben die Tschechen ihren Ursprung. Bis heute sind sie bei den Deutschen als Böhmen bekannt, ein Erbe des lateinischen Namens der Region zwischen Erzgebirge, Sudeten und Donau: Boiohaemum (Bohemia). Die Grundlage dieses Begriffes reicht in das 4.–1.

ogromną aktywność gospodarczą i militarną na obszarach wschodnioeuropejskich, a ich wkład w powstanie i rozkwit kijowskiej potęgi państwowej trudno przecenić. W ten sposób Rosjanie i Białorusini, a do czasów nowożytnych również Rusini-Ukraińcy, kontynuują nazewnictwo dziedzictwo wczesnośredniowiecznych Rusów normańskich.

Dość typowy mechanizm zadziałał nad górną Łabą i Wełtawą, gdzie jedno z plemion słowiańskich narzuciło w IX–X w. zwierzchność oraz miano innym ugrupowaniom – i stąd swój rodowód czerpią Czesi. Do chwili obecnej Niemcy znają ich jednak jako Böhmen, co stanowi dziedzictwo łacińskiej nazwy krainy między Rudawami i Sudetami a Dunajem: Boiohaemum (Bohemia). Źródłosłów tego z kolei pojęcia sięga IV–I w. p.n.e., gdy na terenie dzisiejszych Czech siedział celtycki lud Bojów. Dodajmy, że współcześni Bawarzy również wywodzą swoją godność od owych niegermańskich Bojów. To nadzwyczaj trwale prahistoryczne imię plemienne nie utraciło jeszcze do niedawna swego uroku, skoro dziewiętnastowieczni badacze nie oparli się przed wysunięciem karkołomnej tezy o celtycko-„Bojowym” pochodzeniu karpackich Bojków, ukraińskich pobratymców i sąsiadów Łemków na wschodzie.

4

Po tym wszystkim trudno się dziwić, że i we własnej nazwie Polaków kryje się żywa skamielina: jeszcze w pierwszej połowie X w. Polanie tworzyli tylko jedno z większych plemion w dorzeczu Odry i Wisły. Gdyby nie korzystny właśnie dla nich los historyczny (a więc racjonalnie wykorzystany potencjał ekonomiczny i wojskowy oraz dogodne położenie geopolityczne), to zapewne realizowalibyśmy teraz nasze zbiorowe interesy jako wspólnota Goplan, Wiślan, Lędzian (o nich będzie jeszcze mowa) lub Dziadoszan albo nawet Głupigłowców (*Lupiglaa*) – co już jednak mniej prawdopodobne ze względu na peryferyjne położenie, gdzieś nad górną Odrą, małego ludu o tej niezbyt chwalebnej nazwie.

W oczach piszących po łacinie sąsiadów z zachodu już od przełomu X i XI w. stawaliśmy się Polakami (*Poloni*), a nasz kraj Polonią. Proces zewnętrznej (jak i wewnętrznej) identyfikacji Polaków dopiero się jednak wtedy zaczynał.

Dzisiaj jesteśmy więc nimi wskutek swoistego przypadku historycznego, a ściślej – efektu gry sił plemiennych przed ponad tysiącleciem. Budzi to całkiem usprawiedliwioną ochotę do uruchomienia wyobraź-

Jh. v.u.Z. zurück, als auf dem heute tschechischen Gebiet das keltische Volk der Bojer ansässig war. Wir können noch hinzufügen, dass die Bayern ihren Namen ebenfalls von diesen nichtgermanischen Bojern herleiten. Dieser äußerst langlebige prähistorische Stammesname hat noch bis in die Neuzeit zu Deutungen gereizt. So wurde noch im 19. Jh. eine tollkühne These über die keltisch – „Boische” Herkunft der karpatischen Bojker, ukrainischen Stammesverwandten und östlichen Nachbarn der Lemken, vertreten.

4

Nach alldem ist es nicht überraschend, dass auch im Eigennamen der Polen ein „lebendiges Fossil“ enthalten ist: noch in der ersten Hälfte des 10. Jh. bildeten die Polanen einen der größeren Stämme im Oder- und Weichselgebiet. Ohne das für sie günstige historische Schicksal – ein rational ausgenutztes wirtschaftliches und militärisches Potential sowie eine günstige geopolitische Lage – würden wir jetzt sicherlich gemeinsame Interessen nicht als Polen, sondern als Goplanen, Wislanen, Lendzanen (von ihnen wird noch gesprochen werden) oder Dadosesanen, vielleicht gar als Glupiglowzen (*Lupiglaa* – vermutlich „Dummköpfe“) realisieren, wobei letzteres wohl eher unwahrscheinlich ist: Die *Lupiglaa* waren ein kleines Volk mit peripheren Sitzen irgendwo an der oberen Oder und mit einem nicht besonders rühmlichen Namen.

In den Augen der lateinisch schreibenden westlichen Nachbarn wurden wir schon seit der Wende vom 10. zum 11. Jh. Polen (*Poloni*), unser Land „Polonia“. Der Prozess der äußeren wie auch inneren Identitätsbildung der Polen fing allerdings damals erst an.

Heute sind wir also infolge eines spezifischen historischen Zufalls Polen, genauer: als Resultat eines Spiels der Stammeskräfte vor über tausend Jahren. Das weckt das Interesse, die Vorstellungskräfte zu mobilisieren und einige unkonventionelle Fragen zu beantworten.

An dieser Stelle ersparen wir uns die erste entsprechende Frage, warum nur ein Polen und nicht zwei oder mehr „polnische Staaten“ entstanden sind. Sie ist übrigens nicht so absurd, wie sie vielleicht zunächst erscheint. Wir wollen vielmehr ein ebenso interessantes Problem in den Vordergrund stellen: wer – außer den Polanen – erhielt die einzigartige Chance, sich im Namen eines der größten mitteleuropäischen Völker zu verewigen?

ni i odpowiedzi na parę niekonwencjonalnych pytań.

Pierwszą z narzucających się kwestii (dlaczego powstało tylko pojedyncze, a nie dwa lub więcej „państw polskich”?) na tym miejscu sobie darujemy. Wcale zresztą nie jest ona taka absurdalna, na jaką, być może, wygląda. Pozostańmy natomiast przy równie frapującym problemie: kto jeszcze oprócz Polan miał tę jedyną i niepowtarzalną szansę zakonserwowania pamięci o sobie w nazwie własnej jednego z większych narodów środkowoeuropejskich?

5

Pod wspomnianym względem okoliczności ułożyły się pomyślnie dla Łędzian. Ludy usadowione na wschód i południowy wschód od polskiego ugrupowania etnicznego dają w tej sprawie dość jednoznaczne świadectwo. Językoznawcy zgadzają się co do tego, że zarówno ruskie określenie „Lachowie”, jak i litewskie „Lenkas” stanowią nieco przetworzoną nazwę Łędzian-Lęchów. W kwestii węgierskiego „Lengyen” (wymawiaj: Lendien), zastąpionego później przez „Lengyel”, komentarz właściwie jest zbędny, gdyż podobieństwo każdy musi uznać za oczywiste⁴.

Wspólną cechą wszystkich wygasłych peryferyjnych ludów „nazwotwórczych” musiał być wysoki potencjał demograficzny oraz/lub militarny, a także obszerna przestrzeń życiowa. Chyba tylko wtedy obce wspólnoty – z elementarnej życiowej konieczności pilni obserwatorzy swojego strategicznego przedpola – miały wystarczający powód, aby gremialnie uznać owo nazewnicze *pars pro toto*. Łędzianie byli z pewnością ludem licznym, prężnym i zasobnym w ziemię, skoro ich pozycja i siła (bo chyba nie tylko samo usytuowanie na obrzeżach kształtującego się polskiego masywu etnicznego) wywarły aż takie wrażenie na naszych sąsiadach wschodnich i południowo-wschodnich.

6

Dopiero w tym miejscu chciałbym włączyć do rozważań treść źródeł pisanych. Nie będę próbował ani referować dziejów egzegezy tych dokumentów, ani prezentować aktualnego stanu badań historycznych – świetną erudycyjną ocenę przedstawił G. Labuda⁵. Pozwolę sobie zaprzętnąć uwagę Czytelników próbą zestawienia nieemendowanych przekazów źródło-

5

In dieser Hinsicht waren die Umstände günstig für die Lendzanen. Die der polnischen ethnischen Gruppe östlich und südöstlich benachbarten Völker geben davon ein recht eindeutiges Zeugnis. Die Sprachwissenschaftler stimmen darin überein, dass sowohl die altrussische Bezeichnung „Lachen” als auch die litauische Benennung „Lenkas” eine Umgestaltung des Namens der Lendzanen-Lenzen darstellt. Beim ungarischen „Lengyen” (sprich: Lendien), das später durch „Lengyel” ersetzt wurde, ist jeder Kommentar überflüssig, weil die Ähnlichkeit unzweifelhaft ist⁴.

Gemeinsame Merkmale aller untergegangenen und peripheren, jedoch „namensgebenden” Völker dürften wohl ein hohes demographisches oder militärisches Potential sowie auch ein umfangreiches Siedlungsgebiet sein. Nur deshalb konnten fremde Gemeinschaften – aufgrund elementarer Lebensnotwendigkeit fleißige Beobachter ihres strategischen Vorfeldes – einen ausreichenden Grund haben, dieses onomastische *pars pro toto* allgemein anzuerkennen. Die Lendzanen dürften demnach ein großes, tatkräftiges und an Land reiches Volk gewesen sein, wenn ihre Position und Stärke (und nicht nur ihre Sitze am Rande der sich herausbildenden polnischen ethnischen Großgemeinschaft) solchen Eindruck auf unsere östlichen und südöstlichen Nachbarn gemacht haben.

6

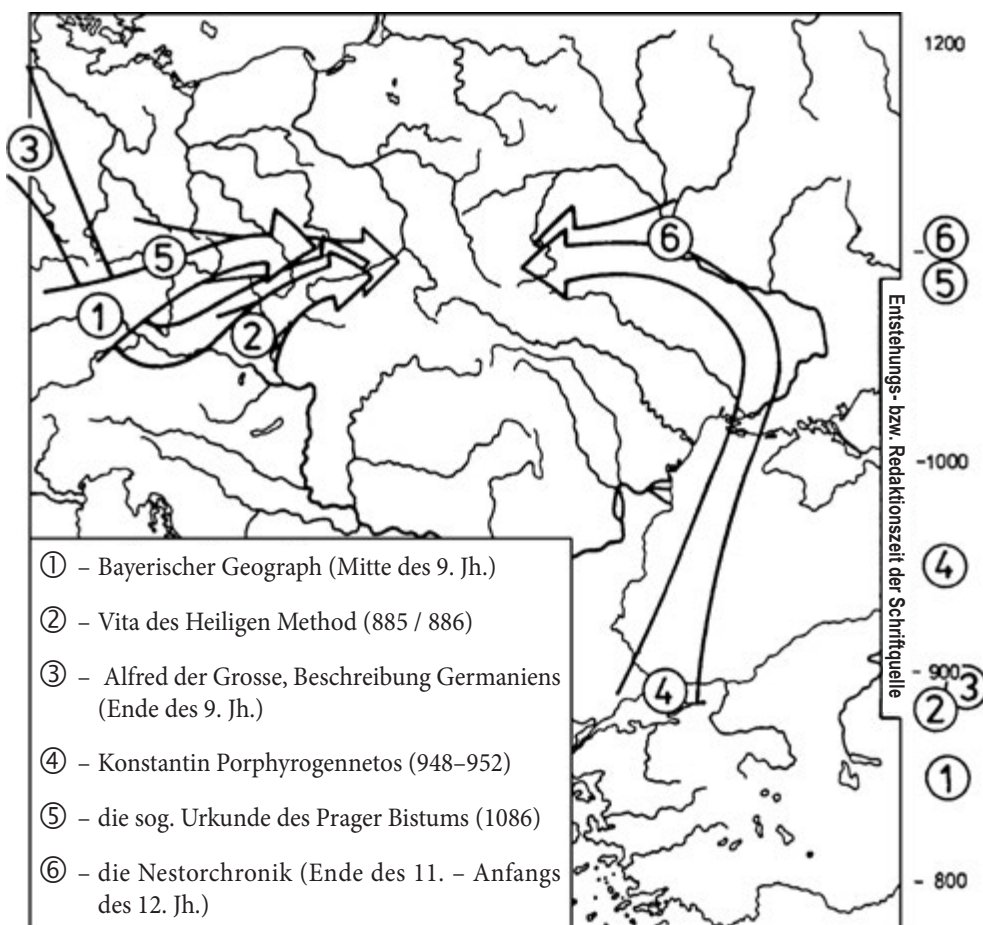
Erst an dieser Stelle möchte ich den Inhalt der Schriftquellen in meine Überlegungen einbeziehen. Ich werde weder über die Geschichte der Exegese dieser Dokumente zu berichten versuchen, noch den aktuellen Stand historischer Forschungen wiedergeben – eine vortreffliche Auswertung verdanken wir G. Labuda⁵. Ich erlaube mir vielmehr, eine Übersicht über die Schriftquellen zu geben, die von den Lendzanen künden, unter Berücksichtigung der Lokalisierung der anderen Völker im westlichen Teil des Territoriums zwischen Weichsel und Dnjepr. Dabei möchte ich mich auf die Berichte beschränken, die mit Gewissheit das uns interessierende Gebiet betreffen. Deshalb beziehe ich die Mitteilungen von al-Mas’ūdi über das Volk Wlinānā nicht mit ein, das mit den Wolhynianen, den Wieleten, den Bewohnern des pommerschen Wolin, oder den Mährern identifiziert wird. Die sog. Ostkroaten dürften das San- und obere

⁴ Makarski 1996, 60–76.

⁵ Labuda 1988, s. 167–211; Labuda 1996.

⁴ Makarski 1996, 60–76.

⁵ Labuda 1988, 167–211; Labuda 1996.

Ryc. 2. Usytuowanie geograficzne oraz chronologiczne autorów źródeł pisanych, którzy informują o plemionach słowiańskich w IX–X w. nad górną Wisłą oraz na prawobrzeżu Dniepru.

Abb. 2. Geographische Position und Zeitstellung der Autoren von Schriftquellen, die über die slawischen Stämme im 9.–10. Jh. an der oberen Weichsel und im rechtsseitigen Dnjeprgebiet informieren.

wych, mówiących o Lędzianach na tle lokalizacji innych ludów w zachodniej partii międzyrzecza Wisły i Dniepru. Poprzestanę na tych relacjach, które na pewno odnoszą się do interesującego nas terytorium. Dlatego nie uwzględniam wiadomości al-Mas’ūdiego o ludzie W.līnānā, który bywa utożsamiany z Wołynianami, Wioletami, mieszkańcami pomorskiego Wolina, bądź wreszcie Morawianami. Również tzw. wschodni Chorwaci mieliby zamieszkiwać dorzecze Sanu i górnego Dniestru, chociaż nie da się tego wiarygodnie uzasadnić⁶. Naukowy fantom rzekomych „podkarpackich” Chorwatów uzyskał w nowszej historiografii rosyjskiej i ukraińskiej zaskakująco mocną pozycję⁷, choć trzeba odnotować, że u wschodnich sąsiadów Polski nie ma w tej sprawie zupełnej jednomyślności⁸. Sięgnijmy więc do takich doniesień źródłowych, które

Dnjestrgebiet bewohnt haben, obwohl das nicht plausibel zu begründen ist⁶. Das wissenschaftliche Phantom der angeblich „vorkarpatischen“ Kroaten hat in der neueren russischen und ukrainischen Historiographie eine überraschend starke Position erlangt⁷, obzwar darüber bei den östlichen Nachbarn Polens, muß ich zugeben, keine Einmütigkeit herrscht⁸. Beschränken wir uns also auf solche Quellenberichte, die recht sicher auswertbar sind (Abb. 2).

Es gibt zu denken, aber kein einziges im frühmittelalterlichen Polen entstandenes Dokument erwähnt den Stamm der Lendzanen. Es wird lediglich gemutmaßt, dass auf unklare Weise von ihnen der Name Lechiten-Polen herrühren könnte und gegen Ende des 12. Jh. von dem Chronisten Vincent Kadłubek in das Schrifttum eingeführt wurde.

⁶ Por. Labuda 1988, 193–194, 197, 200.

⁷ Por. np. Sedov 1982, 123–129; Smilenko, Jurenko 1990.

⁸ Por. Florja 1991.

⁶ Vgl. Labuda 1988, 193–194, 197, 200.

⁷ Vgl. z.B. Sedov 1982, 123–129; Smilenko, Jurenko 1990.

⁸ Vgl. Florja 1991.

można uznać za stosunkowo najmniej obciążone ryzykiem „szumu informacyjnego” (ryc. 2).

To zastanawiające, ale żaden powstały w Polsce średniowiecznej dokument, żadna odnotowana przez ówczesnych kronikarzy tradycja nawet nie wspomina plemienia Łędzian. Istnieje tylko domniemanie, iż – w jakiś niezbyt dla nas przejrzysty sposób – może od nich właśnie urobione zostało imię Lechitów-Polaków, wprowadzone do piśmiennictwa jeszcze u schyłku XII w. przez kronikarza Wincentego Kadłubka.

7

Mniej lub bardziej bezpośrednio dowiadujemy się o Łędzianach z trzech źródeł obcych, z których tylko jedno, powstałe w odległym Bizancjum, możemy określić jako pełnowartościowe.

1. Pochodzący z połowy IX w. tzw. „Geograf Bawarski” wymienia znaczną liczbę 98 grodów, którymi mieli władać „Lendizi”. Niestety, nic pewnego nie da się powiedzieć o położeniu siedzib tego ugrupowania.
2. W dziele „*O zarządzaniu imperium*”, powstałym w połowie następnego stulecia, cesarz bizantyjski Konstantyn Porfirogeneta podaje garść kapitalnych informacji: zarówno wierny pod względem fonetycznym przekaz imienia plemiennego (*Lendzaninoi/Lendzeninoi*), jak i dane wystarczające do orientacyjnej lokalizacji siedzib tego ludu (ryc. 3). Dowiadujemy się zatem, że Łędzianie zamieszkiwali teren obejmujący fragment sieci wodnej Dniepru, a ich ziemie sąsiadowały z koczowiskami nomadzich Pieczyngów – krainą *Iabdiertim* (która ponadto miała styczność z dziedzinami Drewlan, Uliczów oraz innych Słowian), że wreszcie posiadali status sojuszników, albo, jak w innej wzmiance, trybutariuszy (tzn. poddanych) Rusów kijowskich.
3. Ponadto wszystko wskazuje na to, że pod zniekształconą już nazwą „Lachów” występują Łędzianie w „*Powieści dorocznej*”, zredagowanej ostatecznie z początkiem XII w. (ryc. 4). Zamieszczony tam zwięzły zapis informuje, że w roku 981 książę kijowski Włodzimierz „*poszedł (...) ku Lachom i zajął grody ich, Przemyśl, Czerwień i inne grody, które są i do dziś dnia pod Rusią*”.

Z przytoczonych danych wyłania się dość oczywista konkluzja: w połowie X w. siedziby Łędzian obejmowały na wschodzie jakąś znaczącą partię zlewiska Prypeci, a aż do roku 981 w ich zasięgu pozostawało

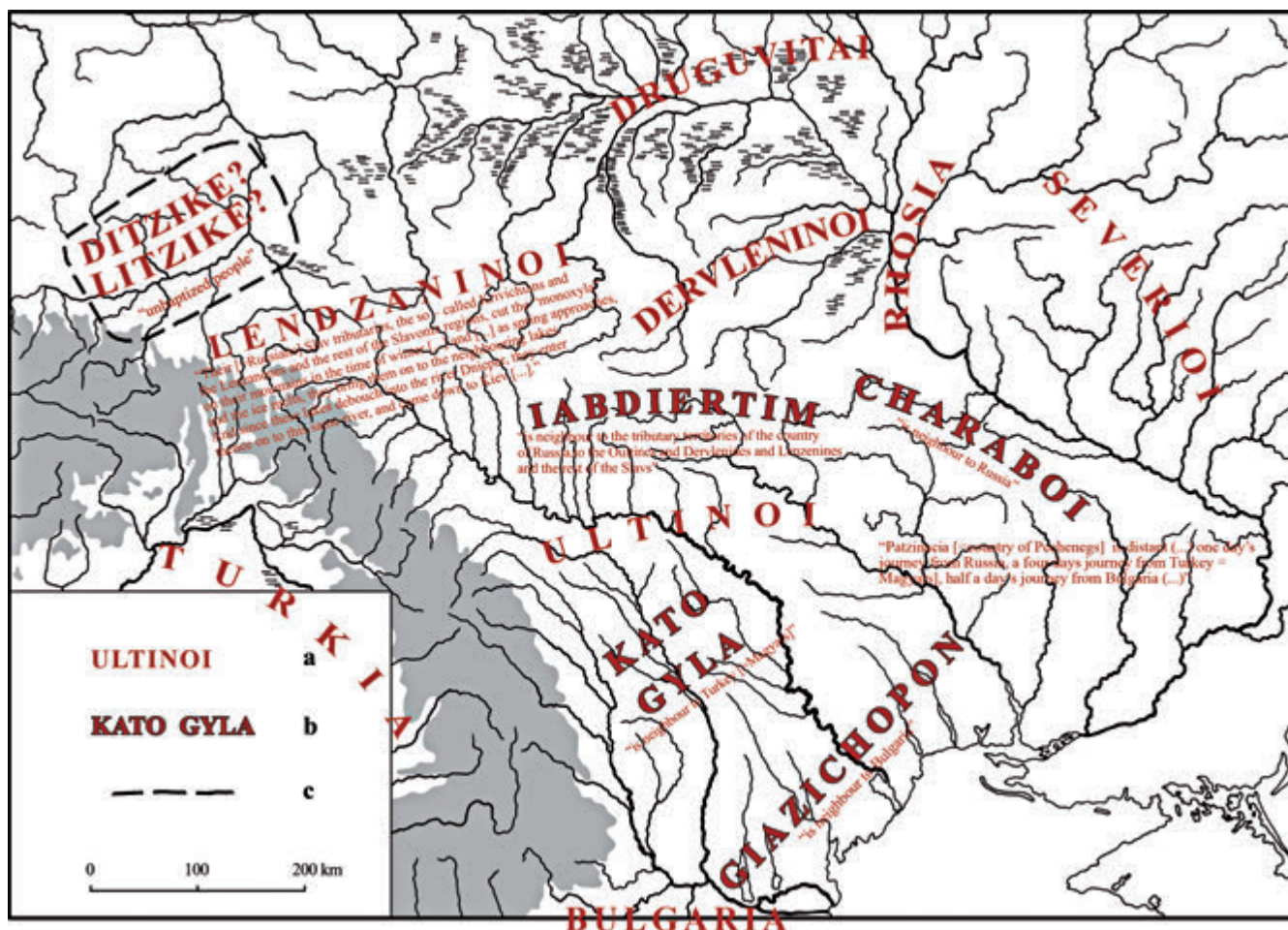
7

Mehr oder weniger unmittelbar berichten drei fremde Quellen über die Lendzanen, von denen nur ein im fernen Byzanz entstandener Text als vollwertig bezeichnet werden kann.

1. Der aus der Mitte des 9. Jh. stammende sog. „Bayrische Geograph“ nennt eine beträchtliche Zahl von 98 Burgen bei den „Lendizi”. Leider lässt sich nichts Sicheres über die Lage der Sitze dieser Gruppierung sagen.
2. In seinem im mittleren 10. Jh. entstandenen Werk „*Über die Verwaltung des Imperiums*” gibt der byzantinische Kaiser Konstantin Porphyrogenetos einige wichtige Informationen, und zwar die in phonetischer Hinsicht getreuliche Überlieferung des Stammesnamens (*Lendzaninoi/Lendzeninoi*) und Angaben über die ungefähren Sitze dieses Volkes (Abb. 3). Wir erfahren, dass die Lendzanen ein Gebiet im Dnjepr-Flusssystem bewohnten, ihre Gebiete jenen der nomadischen Petschenegen – der Region *Iabdiertim* – benachbart waren, sie mit den Territorien der Derevljanen, Ulicen und anderer Slawen in Berührung kamen, und dass sie schließlich den Status von Verbündeten oder – wie es in einer anderen Erwähnung steht – Tributpflichtigen (d.h. Untertanen) der Kiever Rus’ innehatten.
3. Darüber hinaus weist alles darauf hin, dass unter dem verformten Namen „Lachen” die Lendzanen in dem zu Beginn des 12. Jh. abschließend redigierten Nestorchronik auftraten (Abb. 4). Die dortige kurze Aufzeichnung teilt für das Jahr 981 mit: der Kiever Fürst Wladimir „*zog zu den Ljachen und nahm ihre Städte: Peremyśl, Červen und die anderen Städte, die bis zu diesem Tag unter [die Herrschaft] der Rus’ sind*”.

Aus den angeführten Angaben geht eine Schlussfolgerung klar hervor: Mitte des 10. Jh. umfassten die Sitze der Lendzanen im Osten eine beträchtliche Partie des Zuflussgebietes des Pripjet und bis zum Jahr 981 blieben mindestens das San- sowie das obere und mittlere Buggebiet in ihrem Siedlungsbereich.

Diese Schlussfolgerung ist nur schwer mit einer anderen, eher wirren Überlieferung des „Jahresberichtes“ in Einklang zu bringen: Die „*Duleben (...) lebten am Bug, wo jetzt [d.h. sicherlich zu Beginn des 12. Jh. – M.P.] Wolynier*” leben, obwohl wir einige Abschnitte früher erfahren, dass dasselbe Gebiet von „*Bužanen, weil sie am Bug siedeln, später aber [von] Wolynier*” bewohnt gewesen sei (Abb. 4). Die Existenz der Bužanen

Ryc. 3. Geografia plemienna międzyrzecza Wisły i Dniepru na podstawie informacji Konstantyna Porfirogenety: a – ludy i krainy poza obszarem Pieczyngów, b – nazwy okręgów pieczyńskich, c – lud zlokalizowany na podstawie tradycji przekazanej poprzez Serbię.
Abb. 3. Stammesgeographie des Gebietes zwischen Weichsel und Dnjepr anhand der Informationen Konstantin Porphyrogennetos: a – Völker und Regionen außerhalb des Petschenengebietes, b – Namen der Kreise der Petschenegen, c – das aufgrund der über Serbien überlieferten Tradition lokalisierte Volk.

przynajmniej dorzecze Sanu oraz górnego i środkowego Bugu.

Wniosek ten jest niezmiernie trudny do pogodzenia z innym, bardzo skądinąd zagmatwanym przekazem „Powieści dorocznej”, zgodnie z którym czytamy w jednym miejscu, że w dobie plemiennej „*D u l e b o w i e (...) mieszkali nad Bugiem, gdzie dziś [tzn. zapewne w początkach XII w. – M.P.] Wołynianie*”, chociaż parę ustępów wcześniej dowiadujemy się, że ten sam teren zajmowali „*B u ż a n i e, ponieważ siedzieli nad Bugiem, później zaś Wołynianie*” (ryc. 4). Istnienie jakichś Bużan w IX w. potwierdza Geograf Bawarski, lecz nie podaje ich lokalizacji.

8

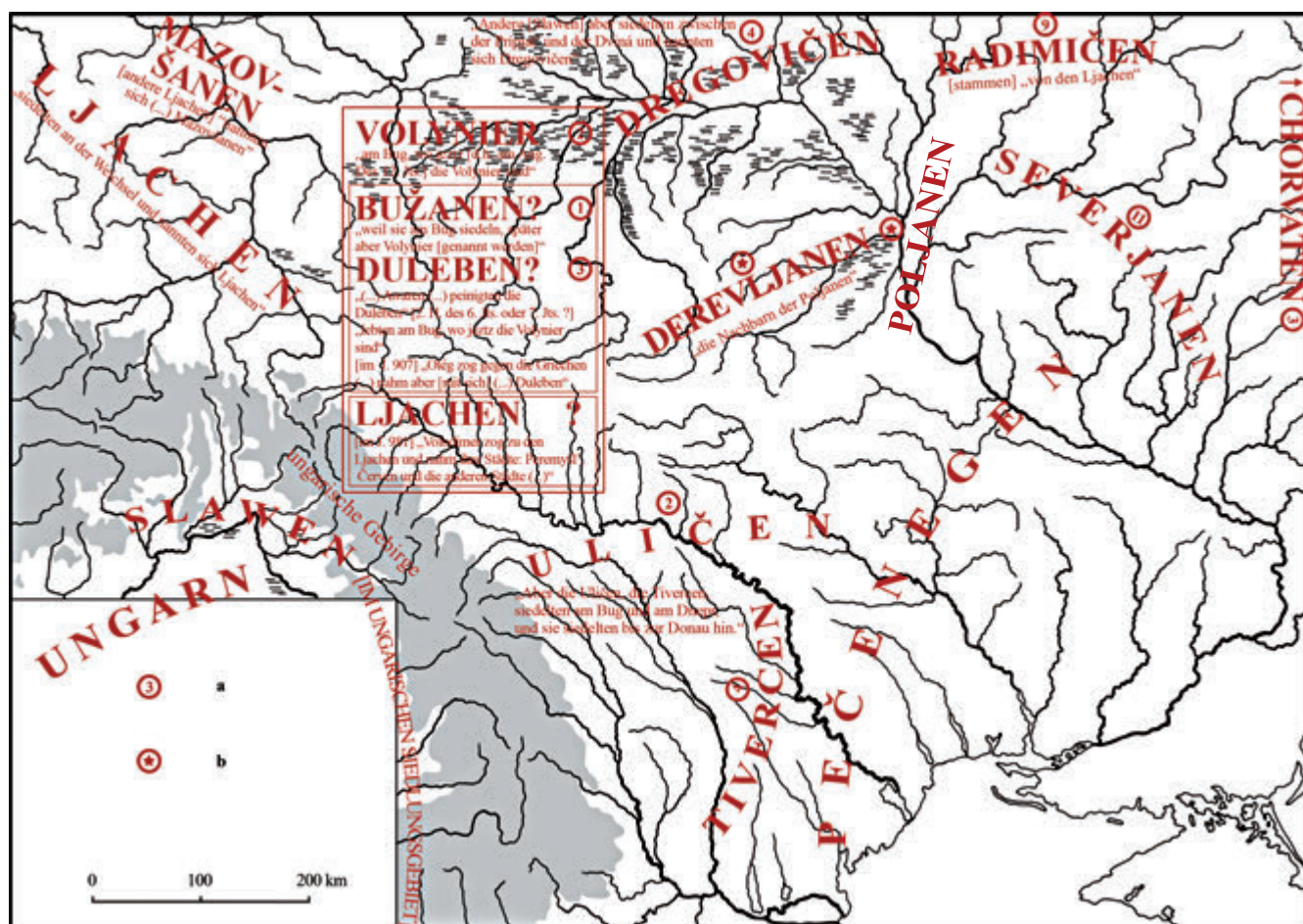
Kim zatem byli w X w. rdzenni mieszkańcy ziem pomiędzy Wieprzem, Sanem, górnym Dniestrem

im 9. Jh. bestätigt der Bayerische Geograph, allerdings ohne ihre Lokalisierung anzugeben.

8

Welche Stämme bewohnten im 10. Jh. also die Gebiete zwischen Wieprz, San, dem oberen Dnjestr und Horyn? Sind die Angaben des „purpurborenen“ Byzantiners oder die um mindestens ein Jahrhundert späteren Ausführungen des Kiever Chronisten richtig? Dieses Rätsel hat eine große Anziehungskraft und lenkt seit den Zeiten J. Lelewels die Aufmerksamkeit der hervorragenden Mediävisten sowie der polnischen, russischen und ukrainischen, aber auch z.B. deutschen, tschechischen und ungarischen Geschichtsforscher auf sich.

Innerhalb des letzten halben Jahrhunderts haben u.a. H. Paszkiewicz, B. Grekov, H. Łowmiański,

Ryc. 4. Geografia plemienna międzyrzecza Wisły i Dniepru na podstawie informacji „Powieści dorocznej”: a – liczba wzmianek w PD o danym plemieniu, b – co najmniej kilkanaście wzmianek o danym plemieniu.

Abb. 4. Stammesgeographie des Gebietes zwischen der Weichsel und dem Dnjepr aufgrund der Informationen in der „Nestorchronik”: a – Anzahl der Erwähnungen in der „Nestorchronik“ eines bestimmten Stammes, b – mindestens ein Dutzend Erwähnungen eines bestimmten Stammes.

i Horyniem? Czy racja leży po stronie „urodzonego w purpurze” Bizantyjczyka, czy późniejszych o co najmniej stulecie kronikarzy kijowskich? Zagadka powyższa ma magnetyczną moc i od czasów J. Lelewela przyciąga uwagę najwybitniejszych mediewistów oraz słowianoznawców polskich, rosyjskich i ukraińskich, ale także np. niemieckich, czeskich czy węgierskich.

W ciągu ostatniego półwiecza szczególnie wkład do dyskusji wnieśli m. in. H. Paszkiewicz, B. Grekow, H. Łowmiański, T. Lehr-Spławiński, S. M. Kuczyński, F. Persowski, G. Labuda, J. Kotlarczyk, J. Isajevyč, T. Wasilewski, V. V. Siedov, W. Swoboda, J. Nalepa, B. N. Florja i W. Makarski. Długoletni spór nie dał wprawdzie jakiegoś ostatecznego rozstrzygnięcia, ale przybliżył ocenę wiarygodności źródeł, z których czerpiemy podstawy naszej wiedzy.

T. Lehr-Spławiński, S. M. Kuczyński, F. Persowski, G. Labuda, J. Kotlarczyk, J. Isajevyč, T. Wasilewski, V. V. Sedov, W. Swoboda, J. Nalepa, B. N. Florja und W. Makarski Beiträge zur Diskussion geleistet. Die lange währende Kontroverse hat zwar keine endgültige Entscheidung erbracht, aber die Glaubwürdigkeit der Quellen, aus denen wir unsere Kenntnisse schöpfen, näher herausgearbeitet.

In unserer Sache scheint das Recht aufseiten des gelehrten byzantinischen Kaisers zu liegen. Für den Porphyrogenetos spricht nicht nur die Gründlichkeit seiner sonstigen Berichte über das zeitgenössische Osteuropa, sondern auch die erstaunlich genaue Aufzeichnungsform des Namens der Lendzanen: „Lendzaninoi” und „Lendzeninoi”. Konstantins Angaben zur westlichen Peripherie des altrussischen Einflussbereiches im 10. Jh. verdienen ein größeres Vertrauen als die enigmatische

W tej konkretnej sprawie racja zdaje się pozostawać po stronie światłego cesarza bizantyjskiego. Za Porfirogenetą przemawia nie tylko rzetelność innych jego przekazów, odnoszących się do Europy Wschodniej (relacjonował przy tym fakty sobie współczesne), ale również zdumiewająco wierna forma zapisu nazwy Lędzian: „Lendzaninoi” i „Lendzeninoi”. Dane Konstantyna na temat zachodniej peryferii kręgu wpływów ruskich w X w. z pewnością zasługują na większe zaufanie, niż enigmatyczne i niejasne sformułowania kijowskiego latopisu, dotyczące dziwnej plemiennej „sekwencji nadbużańskiej”.

Klucz do odtworzenia przebiegu wschodniej granicy Lędzian leży w identyfikacji tajemniczej krainy *Iabdiertim*, zamieszkiwanej w połowie X w. przez jeden z dzikich i agresywnych szczepów nomadzkich. I właśnie owe odstrasżające cechy Pieczyngów dają szansę na uchwycenie zasięgu terytorium *Iabdiertim*. Jeśli w X w. panoszyli się tam budzący trwogę koczownicy, to osiadła ludność słowiańska z pewnością omijała takie miejsce z daleka!

Tutaj przychodzi wreszcie pora na argumentację zaczerpniętą z analizy źródeł wykopaliskowych.

9

I rzeczywiście, niedoskonała jeszcze wprawdzie archeologiczna mapa rozmieszczenia słowiańskiego osadnictwa plemiennego pomiędzy Wisłą, Karpatami i Dnieprem ukazuje całkiem rozległą przestrzeń niezasiedloną. U podstaw tego zjawiska leżą warunki geobotaniczne, panujące od tysiącleci w Europie Wschodniej. Pustkę dostrzegamy w północnych partiach Wyżyny Podolskiej i Naddnieprzańskiej, po obydwu stronach wielkiego działu wodnego, który rozgranicza dorzecze Dniepru od zlewiska Dniestru i Bohu (ryc. 5). Obszar ten tworzy odnogę strefy leśno-stepowej, wysuniętą daleko ku północnemu zachodowi niczym groźny palec orientalnego satrapy. To peryferyjna część gigantycznego euroazjatyckiego Wielkiego Stepu, naturalnego od tysiącleci środowiska koczowników.

Nie ma lepszej lokalizacji dla pieczyńskiego *Iabdiertim*. Wiemy na pewno, że w X w. ten właśnie teren sąsiadował od północy z domenami Drewlan, a od południa – najprawdopodobniej z Uliczami. Dla Lędzian pozostawałaby zachodnia i północno-zachodnia otulina „jęzora” leśno-stepowego: górne dorzecza Dniestru, Bugu oraz Styru, a zapewne również i Horynia

und unklare Formulierung des Kiever Chronisten über die sonderbare Stammesfolge im Buggebiet.

Der Schlüssel zur Rekonstruktion der Ostgrenze der Lendzanen ist die Lokalisierung der geheimnisvollen Region *Iabdiertim*, die Mitte des 10. Jh. durch einen der wildesten und aggressivsten nomadischen Stämme bewohnt wurde. Gerade diese abschreckenden Merkmale der Petschenegen bieten die Chance, die Ausdehnung des Territoriums *Iabdiertim* zu umreißen. Sollten dort im 10. Jh. furchterregende Nomaden gewütet haben, hätte die ansässige slawische Bevölkerung diese Region sicher weiträumig gemieden!

Damit kommen wir zu den archäologischen Quellen und Argumenten.

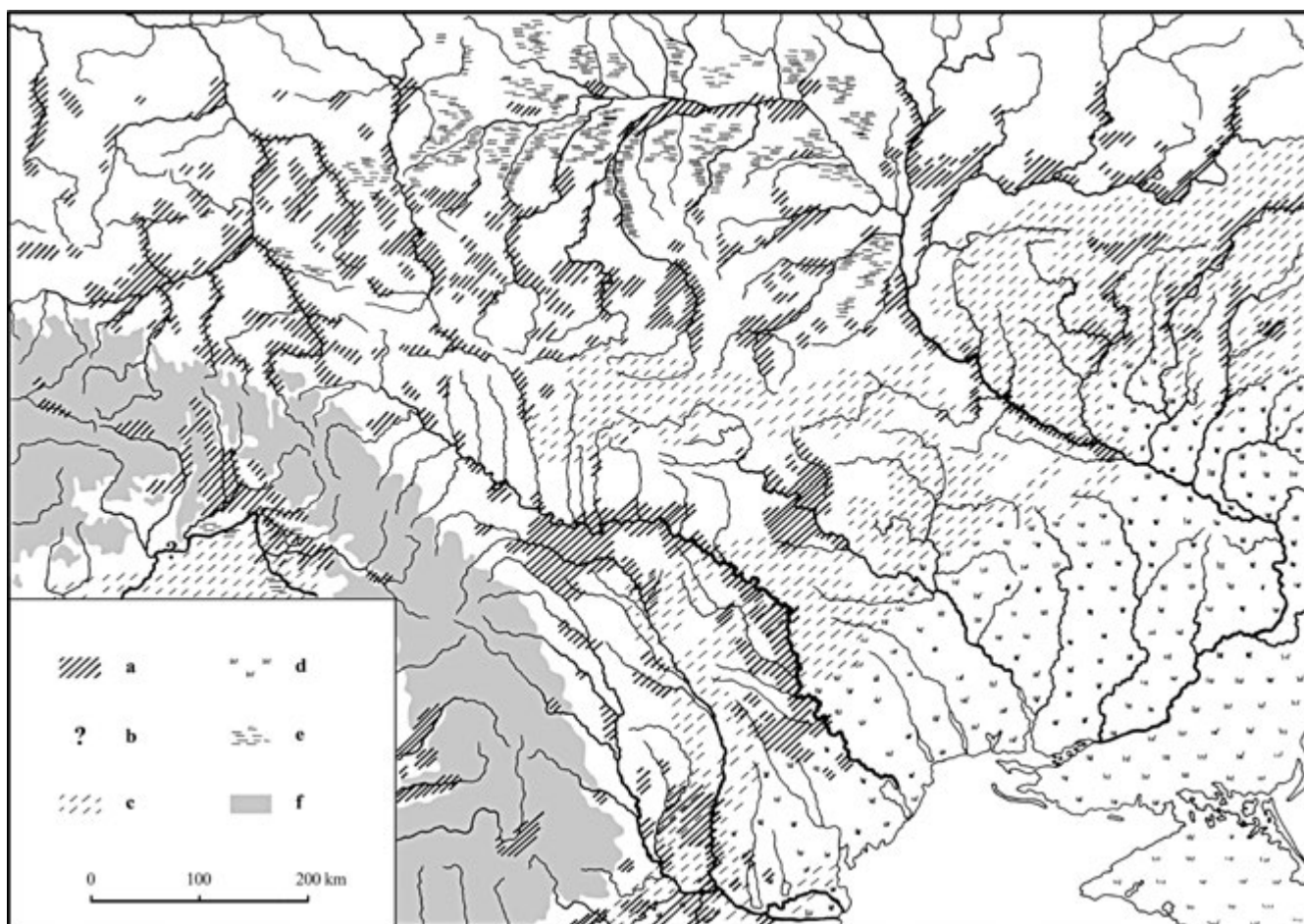
9

Tatsächlich zeigt die – allerdings noch unvollkommene – archäologische Verbreitungskarte der slawischen Stammessiedlung zwischen Weichsel, Karpaten und Dnjepr einen ausgedehnten unbesiedelten Raum. Dies hat Ursachen in den geomorphologischen und botanischen, seit Jahrtausenden in Osteuropa herrschenden Verhältnissen. Wüste Räume haben wir in den Nordteilen der Podolien- und Dnjepr-Hochebene vor uns, zu beiden Seiten der großen Wasserscheide, die das Dnjeprgebiet von dem Zuflussgebiet der Flüsse Dnestr und Boh trennt (Abb. 5). Dieser Raum bildet einen weit nach Nordosten vorgerückten Ausläufer der Waldsteppenzone, wie ein drohender Finger eines orientalischen Satrapen. Es ist ein Teil der riesigen eurasischen Steppe, einer seit Jahrtausenden natürlichen Umwelt der Nomaden.

Es gibt keine bessere Lokalisierung für das *Iabdiertim* der Petschenegen. Wir wissen sicher, dass eben jenes Gebiet im 10. Jh. im Norden den Sitzen der Derevljanen und im Süden wahrscheinlich jenen der Ulitčen benachbart war. Für die Lendzanen würden dann die westlichen und nordwestlichen Randgebiete der Waldsteppenzone verbleiben: das obere Dnestr-, Bug- und Styrgbiet, sicherlich auch das Horyngebiet (Abb. 6). Es ist schwer zu bestreiten, dass die archäologischen Fakten ausgezeichnet mit den Informationen Konstantin Porphyrogenetos' korrespondieren!

10

Neue, über die Schriftquellen hinausgehende Informationen liefern die Entdeckungen von altungarischen Gräberfeldern in Przemyśl und Halič.

Ryc. 5. Rozmieszczenie siedzib słowiańskich na terenie międzyrzecza Wisły i Dniepru w VIII–X w. w świetle znalezisk archeologicznych: a – obszary zasiedlone, b – brak danych archeologicznych o osadnictwie, c – strefa leśno-stepowa, d – step, e – bagna, f – góry powyżej 500 m n.p.m. Wg opracowań różnych autorów.

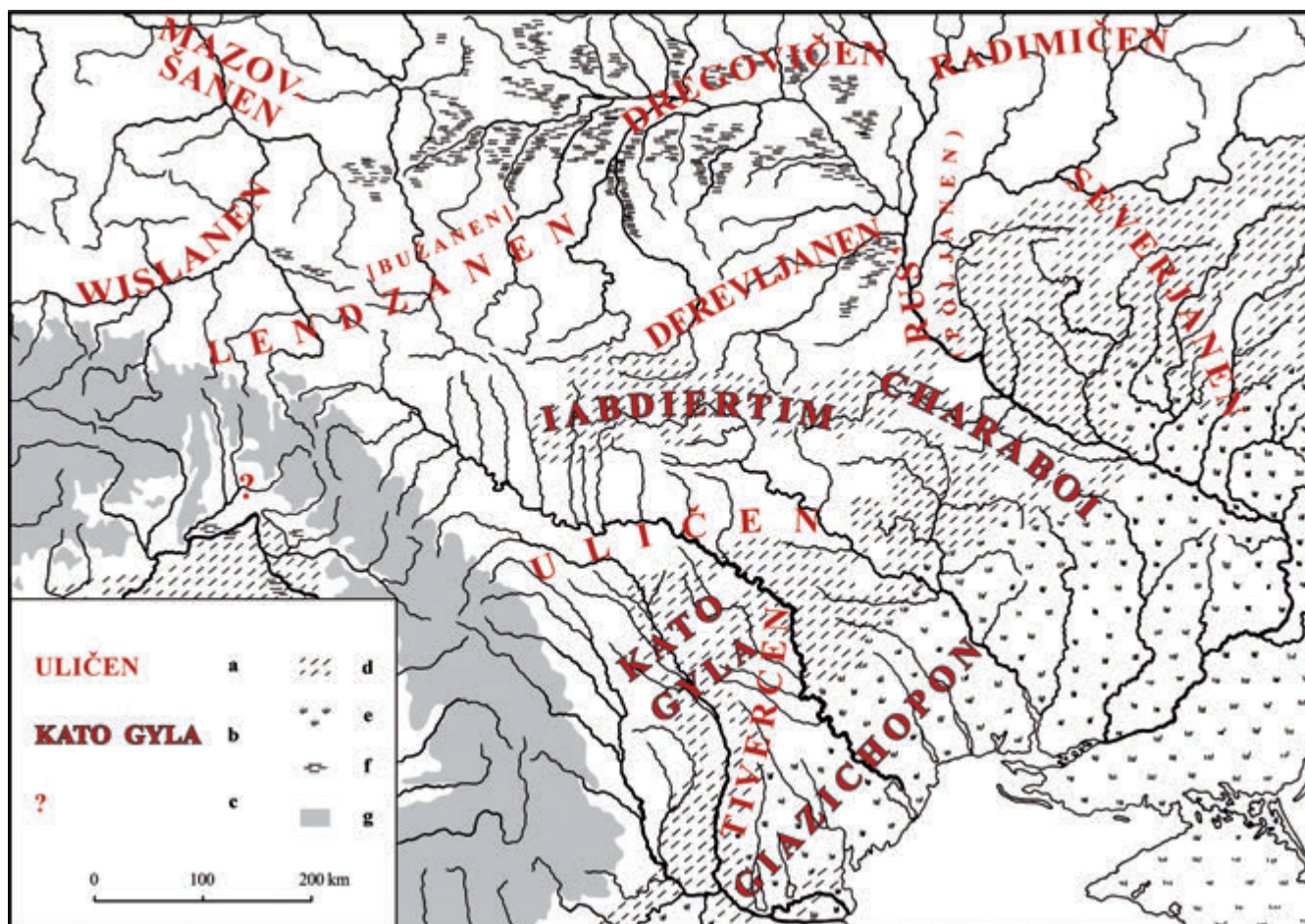
Abb. 5. Verbreitung der slawischen Sitze im Gebiet zwischen der Weichsel und dem Dnjepr im 8.–10. Jh. im Lichte der archäologischen Funde: a – besiedelte Gebiete, b – keine archäologischen Angaben zur Besiedlung, c – Waldsteppenzone, d – Steppe, e – Sümpfe, f – Berge über 500 m ü.MN. Nach Bearbeitungen verschiedener Autoren.

(ryc. 6). Trudno zaprzeczyć, iż fakty archeologiczne doskonałe korespondują z informacjami Konstantyna Porfirogenety!

10

Nowe, nieznane źródłom pisanym treści wnoszą także odkrycia cmentarzysk starowęgierskich z Przemyśla oraz Haliča. Przez co najmniej kilka lat w przedziale czasu pomiędzy przełomem IX/X a początkiem 2. połowy X w. (w grę wchodzi raczej wcześniejszy okres) chowano tutaj wojowników oraz (w Przemyślu) członków ich rodzin. Lokalizacja wspomnianych placówek węgierskich wykazuje zadziwiającą zbieżność wyboru miejsca z usytuowaniem tu grodów o specjalnym znaczeniu, które później (Przemyśl od schyłku

Dort wurden Krieger und (in Przemyśl) auch ihre Familienangehörigen bestattet, und zwar über mindestens einige Jahre in der Zeitspanne zwischen der Wende vom 9. zum 10. Jh. und dem Anfang der zweiten Hälfte des 10. Jh. Wahrscheinlich geschah dies in der früheren Periode. Die Lage dieser ungarischen Vorposten weist eine erstaunliche Übereinstimmung mit der Lokalisierung der Burgen an jenen Orten auf, die später – Przemyśl seit dem Ende des 11., Halič seit der ersten Hälfte des 12. Jh. – zu Zentren der fürstlichen Macht im Ostkarpatenvorland geworden sind. Lagen also der Entwicklung beider Zentren irgendwelche gemeinsamen, wenn auch sicherlich aus der Initiative und Überlegenheit der Nomaden hervorgehende, ungarisch-slawische Unternehmungen zugrunde?

Ryc. 6. Mapa etniczna międzyrzecza Wisły i Dniepru około połowy X w.: a – plemiona słowiańskie i Rus', b – nazwy okręgów pieczyńskich, c – plemię słowiańskie o nieznanym nazwie, d – strefa leśno-stepowa, e – step, f – bagna, g – góry powyżej 500 m n.p.m.

Abb. 6. Ethnische Karte des Gebietes zwischen der Weichsel und dem Dnjepr um die Mitte des 10. Jh. a – slawische Stämme und die Rus', b – Namen der Petschenegenkreise, c – slawischer Stamm unbekannten Namens, d – Waldsteppenzone, e – Steppe, f – Sümpfe, g – Berge über 500 m ü.MN.

XI w., Halicz od 1. połowy XII w.) stały się ośrodkami władzy książęcej nad wschodnim Podkarpaciem. Czy u podłoża rozwoju obu centrów politycznych stały zatem jakieś wspólne (choć zapewne wynikające z inicjatywy i przewagi nomadów) węgiersko-słowiańskie przedsięwzięcia?

Obecność madziarskiej drużyny wojskowej świadczy o sprawowaniu kontroli nad przemyskim węzłem strategicznym, gdzie znajduje się punkt wyjściowy dla jednej z najdogodniejszych dróg do wtargnięcia ze wschodu przez Karpaty w głąb basenu środkowego Dunaju. Nie wydaje się, aby Węgrzy z Przemyśla i Halicza byli drużynnikami na usługach miejscowych (lub np. kijowskich) książąt, skoro trzymali w swoich rękach miejsca o żywotnym znaczeniu dla bezpieczeństwa własnych koczowisk nad górną Cisą, oddalonych tylko o ok. 160 km w linii powietrznej. Wprost przeciwnie, z niektórych przekazów pisanych wynika,

Die magyarische militärische Gefolgschaft in Przemyśl zeugt von der Kontrolle über diesen strategisch wichtigen Verkehrsknoten, Ausgangspunkt für einen der besten Wege aus dem Osten über die Karpaten in das Becken der mittleren Donau. Die Ungarn aus Przemyśl und Halič scheinen keine Gefolgsleute im Dienste der lokalen oder z.B. Kiever Fürsten gewesen zu sein; sie kontrollierten vielmehr Plätze, die für die Sicherheit der eigenen, nur 160 km Luftlinie entfernten Gebiete an der oberen Theiß besonders wichtig waren. Aus manchen schriftlichen Überlieferungen geht auch hervor, dass sich die Ungarn zur Zeit der Einwanderung aus den Schwarzmeersteppen in das Karpatenbecken vom Kiever Fürstentum und den Dnjestr-Stämmen vorübergehend huldigen ließen. Zu Beginn des 10. Jh. informierte der arabische Schriftsteller ibn Rosteh, die Ungarn herrschten „über alle ihnen benachbarten Slawen, belegen sie mit schwerem

że w okresie wędrówki ze stepów nadczarnomorskich do Kotliny Karpackiej Węgrzy okresowo zhołdowali księstwo kijowskie i plemiona naddniestrzańskie. Na samym początku X w. arabski pisarz ibn Rosteh poinformował, iż Węgrzy panują „*nad wszystkimi sąsiadującymi z nimi Słowianami, nakładają na nich ciężkie daniny, oni zaś są w ich rękach jako brańcy wojenni*” (przekład T. Lewickiego).

Stacjonowane w Przemyślu i Haliczu oddziały wojskowe nie tylko pełniły funkcje obronne, jako placówki chroniące przejścia przez Karpaty, ale – i to dla nas jest szczególnie ważne – musiały najpewniej stanowić siłę wykonawczą zewnętrznego, to znaczy w tym wypadku węgierskiego, ośrodka władzy nad przynajmniej częścią tutejszych Słowian.

11

Czy Słowianie znad Sanu i górnego Dniestru byli Łędzianami? Nazwa Łędzian trafiła do języka węgierskiego w niezwykle wiernej postaci. Pośrednictwo ruskie wydaje się wykluczone. Jej zaadaptowanie i upowszechnienie wymagało bezpośredniego, bliskiego, zapewne stosunkowo długotrwałego kontaktu reprezentatywnych grup obydwu etnosów, realnego ze względu na okoliczności historyczne nie wcześniej niż na przełomie IX i X w. i nie później niż w połowie X w. Czy mogło się to dokonać tylko poprzez najazdy stepowców na okolicę ujścia Sanu i południową Lubelszczyznę, gdzie, zdaniem niektórych autorów, należy umiejscawiać Łędzian? Dlaczego nazwa Łędzian, a nie Wiślan, przeszła w języku węgierskim na określenie wszystkich Polaków, skoro łupieżcze rajdy z południa (idące m.in. doliną Dunajca) objęły również terytorium tych drugich? A z perspektywy Kotliny Karpackiej to właśnie Wiślanie musieliby stanowić frontowe plemię krystalizującego się kręgu lechickiego, jeśli nad Sanem siedzieli np. Chorwaci.

Miano Łędzian stało się dla ich wschodnich i południowo-wschodnich sąsiadów wyróżnikiem rozległej zachodniej konstelacji ludów o obcej przynależności grupowej w stosunku do Słowian siedzących głębiej w dorzeczu Dniepru. Proces utożsamiania Łędzian z Polakami mógł dokonać się u schyłku X lub najpóźniej na przełomie X i XI w., ale nie wiemy, jak dawno przed tą datą zaistniały na tyle wyraźne objawy pęknięcia masywu słowiańskiego, by plemię to – w oczach obserwatorów z zewnątrz – otrzymało niebudzącą wątpliwości pozycję po zachodniej stronie rubieży etnicznej. Wcale nie jest zresztą pewne, że chodziło

*Tribut, sie hingegen sind in ihren Händen als Kriegsgefangene*⁹.

Die in Przemyśl und Halič stationierten militärischen Truppen erfüllten nicht nur eine Verteidigungsfunktion für die Karpatenübergänge, sondern hatten sicherlich auch eine Vollzugsgewalt in den ungarischen Machtzentren über wenigstens einen Teil der dortigen Slawen inne.

11

Waren die Slawen aus dem San- und dem oberen Dnjestrgebiet Lendzanen? Der Name der Lendzanen ist in einer sehr getreuen Form in die ungarische Sprache eingegangen. Die altrussische Vermittlung scheint ausgeschlossen zu sein. Die Adaption und Verbreitung dieses Namens bedurfte eines direkten, nahen, sicherlich relativ lange andauernden Kontaktes repräsentativer Gruppen beider Ethnien, der infolge der historischen Umstände nicht früher als an der Wende vom 9./10. und nicht später als in der Mitte des 10. Jh. möglich war. Könnte dies nur durch Überfälle der Steppenbevölkerung in das Sanmündungsgebiet und das südliche Lublin-Land geschehen sein, wo nach Ansicht mancher Autoren die Lendzanen zu lokalisieren sind? Warum ist dann nur der Name der Lendzanen und nicht jener der Wislanen in der ungarischen Sprache auf die Bezeichnung aller Polen übergegangen, wenn die Raubzüge aus dem Süden (u.a. durch das Dunajectal) auch das Territorium der letztgenannten Stammesgruppe umfassten? Aus der Perspektive des Karpatenbeckens müssten gerade die Wislanen der „Frontstamm“ des sich herauskristallisierenden lechitischen Kreises gewesen sein, wenn am San z.B. Kroaten saßen.

Der Name der Lendzanen ist für ihre östlichen und südöstlichen Nachbarn zur Determinante einer ausgedehnten westlichen Konstellation von Völkern geworden, deren Gruppenzugehörigkeit von den weiter östlich im Dnjeprgebiet lebenden Slawen abwich. Der Prozess der Identifikationsbildung als Polen dürfte sich im ausgehenden 10. Jh., spätestens an der Wende vom 10. zum 11. Jh. vollzogen haben. Allerdings wissen wir nicht, wie lange vor diesem Datum dermaßen deutliche Risse im „slawischen Massiv“ entstanden sind, dass dieser Stamm – in den Augen der äußeren Beobachter – eine unzweifelhafte Position auf der Westseite des ethnischen Grenzgebietes erhielt. Es

⁹ Deutsche Fassung nach der polnischen Ausgabe von T. Lewicki.

już wówczas o jakieś wyraźniejsze zróżnicowanie językowe.

Plemienna ojczyzna Lędzian („Lęchów-Lachów”) obejmowała całkiem okazałą połąć ziemi na styku dorzeczy Wisły, Dniepru i Dniestru. Zapewne dopiero w X w. los obsadził wspólnotę lędziańską w roli krótkotrwałego wschodniego „przedmurza” dla integrującego się polskiego bloku etnicznego. Rozbiór terytorialny, dokonany w wyniku ekspansji państwa ruskiego i piastowskiego sprawił, że znakomitą większość Lędzian wchłonął żywioł wschodniosłowiański. Potem została po nich tylko nazwa, która dzisiaj więcej znaczy dla Węgrów, Litwinów i Ukraińców, niż dla Polaków.

ist übrigens nicht sicher zu sagen, ob es schon damals irgendwelche deutlicheren sprachlichen Differenzen gab.

Das Stammesgebiet der Lendzanen („Lechen-Lachen”) nahm einen Landstrich beträchtlicher Ausdehnung am Berührungspunkt des Weichsel-, Dnjepr- und Dnjestrgebietes ein. Sicherlich erst im 10. Jh. hat das Schicksal die Gemeinschaft der Lendzanen in die Rolle eines kurzzeitigen östlichen „Bollwerkes“ für den sich bildenden ethnischen Block gedrängt. Die territoriale Spaltung, die sich durch die Expansion der altrussischen und piastischen Staaten vollzog, hatte zur Folge, dass die bedeutende Mehrheit der Lendzanen vom ostslawischen Element verschlungen wurde. Von ihnen blieb nur der Name, der den Ungarn, Litauern und Ukrainern heute mehr bedeutet als den Polen.

BIBLIOGRAPHIE

Die Nestorchronik

Die Nestorchronik. Die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiever Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademičeskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche überstetzt von L. Müller, Forum Slavicum, B. 56, München 2001.

Powieść minionych lat, charakterystyka historyczno-literacka, przekład i komentarz F. Sielicki, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.

Constantine Porphyrogenitus

De administrando imperio, greek Text edited by Gy. Moravcsik, english Translation by R. J. H. Jenkins, Corpus Fontium Historiae Byzantine, B. I, Washington 1967.

Konstantyn Porfirogeneta, *O rządzeniu państwem*, [in:] A. Brzostkowska, W. Swoboda (Hrsg.), *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*, Wrocław 1989, H. 2, S. 292–325, 329–351; Warszawa 1995, H. 3, S. 426–477.

ibn Rosteh

ibn Rosteh, *Kitāb Al-A 'lāq An-Nafisa*, [in:] T. Lewicki (Hrsg.), *Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny*, B. II:2, Prace Komisji Orientalistycznej, Nr 14, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.

*

Florja B. N.

1991 [Komentarze do rozdziałów 30 i 31], [in:] *Konstantin Bagrjanorodnyj, Ob upravlenii imperiëj*, G. G. Litavrin, A. P. Novoselcev (Hrsg.), Moskva, S. 370–371, 377–378, 383–385.

Golovko A. B.

1988 *Drevnjaja Rus' i Polša v političeskich vzaimootnošenijach X – pervoj treti XIII vv.*, Kiev.

Grekow B.

1955 *Ruś Kijowska*, Warszawa.

Isaevič Ja. D.

1972 „Grady červenskie” i Peremyšlskaja zemlja v političeskich vzaimootnošenijach meždū vostočnymi i zapadnymi slavjanami (konec IX – načalo XI v.), [in:] *Issledovanija po istorii slavjanskich i balkanskich narodov. Epocha srednevekovja*, Moskva, S. 107–124.

1981 *Visljane i lendzjane v IX–X vv.*, [in:] *Formirovanie ranne-feodalnych slavjanskich narodnostej*, Moskva, S. 156–170.

Kotlarczyk J.

1971 *Siedziby Chorwatów wschodnich*, AAC 12, S. 161–188.

1988 *Gdzie znajdowały się „Czerwen i iny hrady” z najstarszej wzmianki o Przemyślu?*, RPrzemyski 24–25 (1986), S. 341–345.

Kuczyński S. M.

1965 *O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych*, [in:] S. M. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w.*, Warszawa, S. 33–118.

Labuda G.

1988 *Studia nad początkami państwa polskiego*, B. II, Poznań.

1996 *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii*, [in:] M. Parczewski i S. Czopek (Hrsg.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów, S. 9–17.

Lehr-Splawiński T.

1959 *Łędzice-Łędzanie-Lachowie*, [in:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenaria dedicata*, Poznań, S. 195–209.

Łowmiański H.

1967 *Początki Polski*, B. III, Warszawa.

1970 *Początki Polski*, B. IV, Warszawa.

1973 *Początki Polski*, B. V, Warszawa.

Makarski W.

1996 *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin.

Nalepa J.

1991 *Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie*, Onomastica 36, Wrocław, S. 5–45.

Nowakowski A.

1972 *Górne Pobuże w wiekach VIII–XI. Zagadnienia kultury*, Łódź.

Parczewski M.

1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni*, Kraków.

1997 *Przedmurze łędziańskie, czyli o Polaków pochodzeniu*, Archeologia Żywa 4 (5), S. 27–31.

Paszkiewicz H.

1954 *The Origin of Russia*, London.

1963 *The Making of the Russian Nation*, London.

1996 *Początki Rusi*, Kraków.

1998 *Powstanie narodu ruskiego*, Kraków.

Persowski F.

1962 *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X–XI w.*, Wrocław.

Sedov V. V.

1982 *Vostočnye slavjane v VI–XIII vv.*, Moskva.

Smilenko A. T., Jurenko S. P.

1990 *Vostočnye slavjane v VIII–IX vv.*, [in:] *Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period*, Kiev, S. 255–321.

Swoboda W.

1989 [Komentarze do dzieła „O rządzeniu państwem” Konstantyna Porfirogenety], [in:] *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian. Seria grecka*, H. 2, Wrocław, S. 329–353.

1995 [Komentarze do dzieła „O rządzeniu państwem” Konstantyna Porfirogenety], [in:] *Testimonia...*, H. 3, Warszawa, S. 462–477.

Szymański W.

1996 *Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie. Lata badań, lata wątpliwości*, Przegląd Archeologiczny 44, S. 75–116.

Wasilewski T.

- 1976 *Dulebowie-Lędzianie-Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku*, Przegląd Historyczny 67, S. 181–194.

Witczak K. T.

- 1992 *Z problematyki Słowiańszczyzny plemiennej, część 2: Lędzianie i Wierzbianie – dwa plemiona prapolskie na wschodnim pograniczu*, Slavia Occidentalis 48/49 (1991/1992), S. 249–260.

Marcin Wołoszyn

MIĘDZY GNIEZNEM, KRAKOWEM A KIJOWEM.
ARCHEOLOGIA O W CZESNOŚREDNIOWIECZNYCH RELACJACH POLSKO-RUSKICH
I FORMOWANIU POLSKO-RUSKIEGO POGRANICZA

ZWISCHEN GNESEN, KRAKAU UND KIEV.
ARCHÄOLOGIE ÜBER FRÜHMITTEALTERLICHE POLNISCH-ALTRUSSISCHE BEZIEHUNGEN
UND DIE GESTALTUNG DES POLNISCH-ALTRUSSISCHEN GRENZGEBIETES

Nawet mając świadomość postępującej laicyzacji społeczeństw europejskich wiemy, że różnice religijne są i raczej nadal będą ważnym czynnikiem kształtującym funkcjonowanie naszych społeczności. By się o tym przekonać, niekoniecznie czytać trzeba opasłe dzieła politologów czy religioznawców, wystarczy w miarę systematycznie oglądać wiadomości telewizyjne, donoszące o śmierci holenderskiego reżysera Theo van Gogha (2004), czy o zamieszkach we Francji w 2006 r.

Rozszerzająca się na wschód Unia Europejska w coraz większym stopniu obejmuje także kraje prawosławnej Europy, wciąż powracającym pytaniem jest kwestia włączenia do tej wspólnoty islamskiej Turcji. Rzecz jasna, problem skrajnych odłamów islamu ma się nijak do współczesnych różnic wśród wyznawców chrystianizmu i to nawet pamiętając o wielkich wojnach religijnych XVI–XVII w. Warto jednak i na przykładzie funkcjonowania średniowiecznego pogranicza polsko-ruskiego zastanowić się nad koegzystencją wyznawców różnych religii.

Dalsze rozważania rozpocząć należy od wyjaśnienia, że obszar Rzeczypospolitej Polskiej w jej obecnych granicach obejmuje także ziemie, które w X–XIII w. stanowiły zasadniczo część Rusi Kijowskiej. Przesunięcie punktu ciężkości Polski na wschód w XIV w. spowodowało, że ziemie te oraz obszary dzisiejszej zachodniej Ukrainy i Białorusi przez wiele stuleci ściśle związane były z historią Polski. W interesującym nas tu okresie wczesnego średniowiecza tereny te stanowiły jednak zachodnie rubieże Rusi.

Szczegółowy przebieg granic między monarchią Piastów i Rurykowiczów możliwy jest do odtworzenia dopiero dla XIV w., przebieg granicy polsko-ruskiej wyznaczała ówczesna wschodnia granica ziemi krakowskiej, sandomierskiej oraz Mazowsza i odpowiednio zachodnia ziem: sanockiej, przemyskiej, chełmskiej i Podlasia (ryc. 1–2).

Auch im Bewußtsein der fortschreitenden Laizisierung der europäischen Gesellschaften wissen wir, dass die Glaubensunterschiede ein bedeutender, das Funktionieren unserer Gemeinschaften gestaltender Faktor sind und weiterhin sein werden. Um sich davon zu überzeugen, braucht man keine dicken Werke von Politologen oder Religionswissenschaften zu lesen, es genügt, sich möglichst systematisch die Fernsehnachrichten anzuschauen, die über den Tod des holländischen Regisseurs Theo van Gogh (2004) oder über die Unruhen in Frankreich im Jahre 2006 berichten.

Die sich nach Osten erweiternde Europäische Union umfasst in immer größerem Maße auch russisch-orthodoxe Länder. Eine immer wieder aufkommende Frage ist die Aufnahme der islamischen Türkei in diese Gemeinschaft. Es ist klar, dass das Problem der extremen Bewegungen innerhalb des Islams in keinen Vergleich zu den gegenwärtigen Differenzen unter den Bekennern des Christentums gesetzt werden kann, selbst wenn wir an die großen Religionskriege im 16.–17. Jh. denken. Es würde dafür stehen, auch am Beispiel des polnisch-altrussischen Grenzgebietes über die Koexistenz der Bekenner verschiedener Religionen nachzudenken.

Zu Beginn der weiteren Erwägungen sollte erklärt werden, dass das Gebiet der heutigen Republik Polen innerhalb seiner gegenwärtigen Grenzen auch jene Gebiete umfasste, die im 10.–13. Jh. eigentlich einen Teil der Kiever Rus' bildeten. Die Verschiebung des Schwerpunktes Polens im 14. Jh. nach Westen verursachte, dass diese Gebiete, sowie die der heutigen Westukraine und Weißrusslands Jahrhunderte lang mit der Geschichte Polens eng verbunden waren. In dem uns interessierenden frühmittelalterlichen Zeitraum waren diese Bereiche Grenzgebiete der Rus'.

Den genauen Verlauf der Grenzen zwischen der Piasten- und Rurikiden-Monarchie zu rekonstruieren

Ryc. 1. Polska w czasach Kazimierza II Sprawiedliwego i Leszka Białego (wg Wyrozumski 1999, ryc. 80) na tle współczesnych granic Polski: a – granica państwa Kazimierza Sprawiedliwego w 1194 r.; b – zachodnia część ziemi krakowskiej przekazana Mieszkowi Piłtonogiemu w 1177 r.; c – współczesne granice Polski.

Abb. 1. Polen zur Zeit von Kasimir II. der Gerechte und Leszek der Weise (nach Wyrozumski 1999, Abb. 80) und die heutige Staatsgrenze Polens: a – Grenze des Fürstentums von Kasimir II. der Gerechte im Jahre 1194; b – westlicher Teil des Krakauer Landes, der 1177 an Mieszko I. Hg. v. Ratibor und Oppeln übergeben wurde; c – heutige Staatsgrenze Polens.

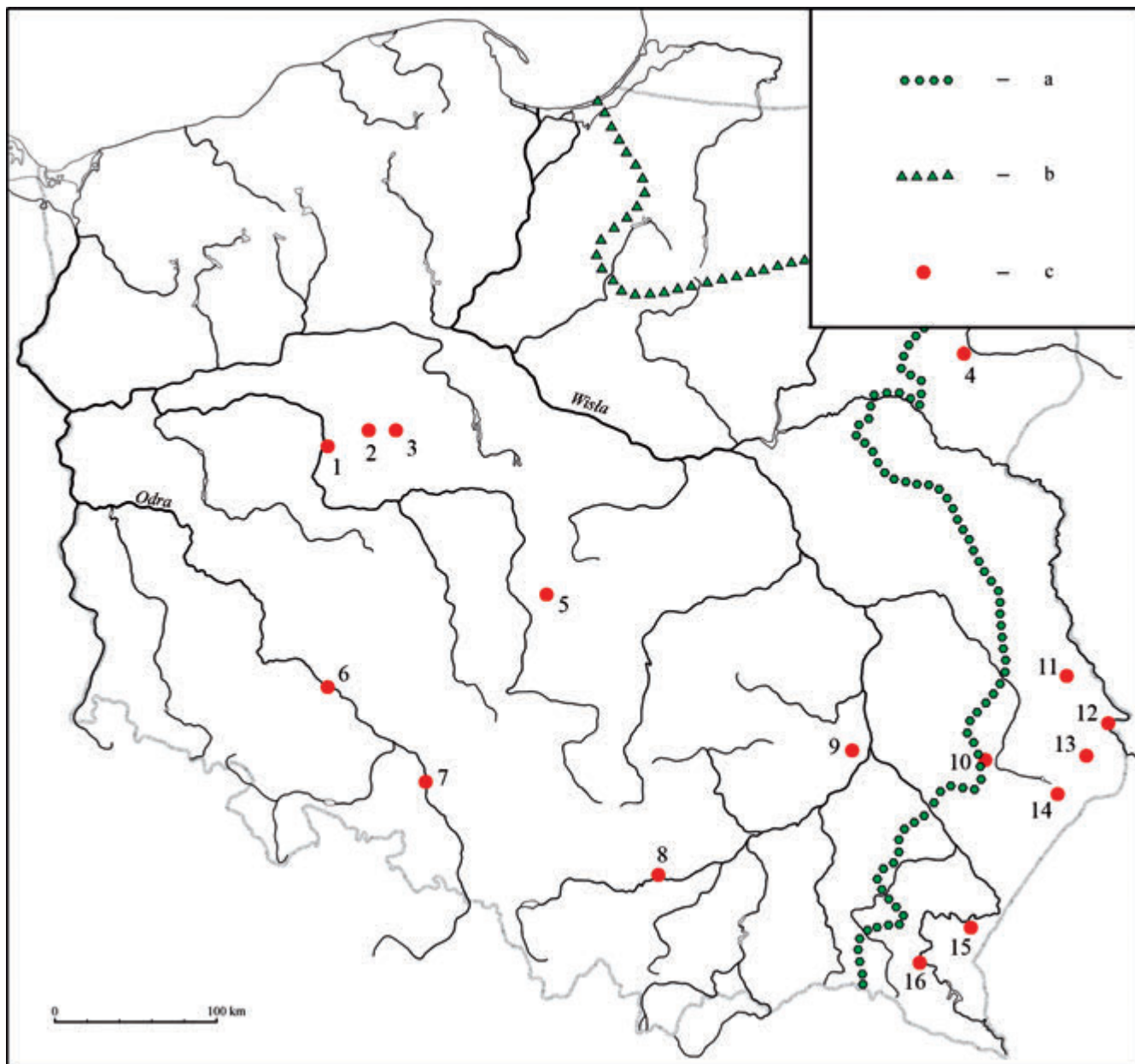
Abstrahując od ocen historyczno-politycznych takiego, a nie innego losu wschodnich obszarów dzisiejszej Polski warto podkreślić, iż ziemie te stanowią kapitalny wręcz obszar dla studiów historycznych, językoznawczych, religioznawczych, a wreszcie archeologicznych poświęconych pograniczu katolicko-prawosławnemu.

Niniejszy szkic bazować ma zasadniczo na wynikach badań archeologicznych¹, trudno jednak całkowicie pominąć przekazy pisane.

¹ W prezentowanym szkicu bazowałem na ustaleniach uzyskanych w trakcie przygotowywania pracy doktorskiej pt. Ar-

ren, ist erst für das 14. Jh. möglich. Der Verlauf der polnisch-altrussischen Grenze war durch die damalige Ostgrenze des Krakauer und Sandomierz-Landes sowie Masowiens einerseits und durch die Westgrenze des Sanok-, Przemyśl- und Chełm-Landes sowie Podlasie andererseits bestimmt (Abb. 1–2).

Von historisch-politischen Urteilen über das Schicksal der Ostgebiete des heutigen Polen abgesehen, sollte erwähnt werden, dass diese Gebiete ein ausgezeichneter Bereich für historische, sprachwissenschaftliche, religionswissenschaftliche und schließlich archäologische, dem katholisch-russisch-orthodoxen Grenzgebiet gewidmete Studien ist.

Ryc. 2. Rzeczpospolita Polska i jej współczesne granice: a – średniowieczna granica polsko-ruska (wg Makarski 1996, mapa 5); b – granica polsko-bałtyjska (wg Makarski 1996, mapa 5); c – lokalizacja miejscowości wzmiankowanych w tekście. 1. Poznań, woj. Wielkopolskie; 2. Ostrów Legnicki (Lednogóra), woj. wielkopolskie; 3. Gniezno, woj. wielkopolskie; 4. Daniłowo, woj. podlaskie; 5. Lutomiersk, woj. łódzkie; 6. Wrocław, woj. dolnośląskie; 7. Opole, woj. opolskie; 8. Kraków, woj. małopolskie; 9. Sandomierz, woj. świętokrzyskie; 10. Sądka, woj. lubelskie; 11. Chełm, woj. lubelskie; 12. Gródek, woj. lubelskie; 13. Czeremno, woj. lubelskie; 14. Bełżec, woj. lubelskie; 15. Przemyśl, woj. podkarpackie; 16. Trepca, woj. podkarpackie.

Abb. 2. Republik Polen und ihre gegenwärtige Staatsgrenzen: a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Lage, der im Text erwähnten Ortschaften. 1. Posen, Wojewodschaft wielkopolskie; 2. Ostrów Legnicki (Lednogóra), Wojewodschaft wielkopolskie; 3. Gniezno, Wojewodschaft wielkopolskie; 4. Daniłowo, Wojewodschaft podlaskie; 5. Lutomiersk, Wojewodschaft łódzkie; 6. Breslau, Wojewodschaft dolnośląskie; 7. Opeln, Wojewodschaft opolskie; 8. Krakau, Wojewodschaft małopolskie; 9. Sandomierz, Wojewodschaft świętokrzyskie; 10. Sądka, Wojewodschaft lubelskie; 11. Chełm, Wojewodschaft lubelskie; 12. Gródek, Wojewodschaft lubelskie; 13. Czeremno, Wojewodschaft lubelskie; 14. Bełżec, Wojewodschaft lubelskie; 15. Przemyśl, Wojewodschaft podkarpackie; 16. Trepca, Wojewodschaft podkarpackie.

Ryc. 3. Miniatura z kodeksu Gertrudy (XI w.) przedstawiająca Gertrudę i jej syna Jaropelka-Piotra (z małżeństwa z ruskim księciem Iziasławem) w trakcie modlitwy do św. Piotra, wg Smorąg-Różycka 2003, ryc. 5.

Abb. 3. Miniatur aus dem Codex Gertrudianus (11. Jh.): Gertrud mit ihrem Sohn Jaropolk-Peter (aus der Ehe mit altrussischem Fürstem Izjaslav), während Gebets an heiligen Petrus; nach Smorąg-Różycka 2003, Abb. 5.

Monarchie Piastów i Rurykowiczów sąsiadowały ze sobą i oczywiście już ten fakt tłumaczy intensywność wzajemnych relacji. Znaleźć można wiele przykładów na wzajemną niechęć i wrogość, wiele jest jednak przykładów współdziałania, wiele wojen, ale i wiele wspólnych biesiad podczas weselnych uczt, gdy przedstawiciele obu rodów żenili się ze sobą.

Trudno wyliczać tu większą ilość przykładów, zdecydowałem się ograniczyć do dwóch, zaczerpniętych z średniowiecznych kronik.

cheologiczne zabytki pochodzenia bizantyńskiego i ruskiego z Polski południowej z okresu od połowy X do połowy XIII w. Ogromna ilość zabytków ruskich z terenu Polski spowodowała, że w pracy uwzględniono jedynie zabytki odkryte na południe od linii równoleżnika 52 szerokości geograficznej północnej. Z tego też powodu na niektórych mapach (ryc. 6; 14–15) ograniczam się do omówienia zabytków z Polski południowej.

Dieser Beitrag soll eigentlich auf den Ergebnissen archäologischer Untersuchungen basieren¹, allerdings dürfen die schriftlichen Überlieferungen nicht ganz unbeachtet gelassen werden.

Die Monarchien der Piasten und Rurikiden waren benachbart und schon diese Tatsache erklärt die Intensität der gegenseitigen Beziehungen. Man kann viele Beispiele für den gegenseitigen Widerwillen und die Feindlichkeit finden, es gibt allerdings auch viele Beispiele für die Zusammenwirkung, viele Kriege aber auch viele gemeinsame Festmähler während der Hochzeitsschmaus, wenn die Vertreter beider Nationen sich miteinander vermählten.

Es ist hier schwer, eine größere Zahl von Beispielen anzuführen, deshalb habe ich beschlossen, mich auf zwei den mittelalterlichen Annalen entnommenen Beispielen zu beschränken.

Mitte des 12. Jh. haben der Krakauer Bischof Mathäus und der Hochadelige Peter Wlast einen Brief an den berühmten Prediger, den Begründer des Zistenzienserklosters, Bernard von Clairvoux vorbereitet. Er betraf die Möglichkeit, lateinische Missionsaktionen auf dem Gebiet der Rus' aufzunehmen. Das Problem selbst ist für uns unwichtig, aber beide Autoren des Briefes äußern sich bei dieser Gelegenheit ausführlicher über ihre östlichen Nachbarn. Unter vielen Informationen fällt die markante Bezeichnung der Rus' "[...] die ist wie eine andere Welt [...]" auf.² Braucht man einen besseren Nachweis für das Gefühl der Eigentümlichkeit, gegenseitiger Fremdheit?

Die Zweifeln kommen allerdings schon dann auf, wenn wir uns etwas näher mit der Gestalt eines der Autoren des Briefes, Peter Wlast, bekannt machen. Seine Frau war nämlich... eine Altrussin, Maria, die Tochter von Oleg Sviatoslavič, aus der Černichov-Linie der Rurikiden.

Und das zweite Beispiel, auch von der Mitte des 12. Jh. Im Kiever Latopis hat der Autor unter dem

¹ Ausgangspunkt für weitere Erörterungen stellen Ergebnisse meiner Dissertation, *Kleinfunde byzantinischer oder altrussischer Provenienz aus der Zeit von der Mitte 10. – bis Mitte 13. Jh. aus dem Gebiet Südpolens*. Das Arbeitsgebiet umfasst die Territorien südlich vom 52. nördlichen Breitengrad. Die Beschränkung auf das südliche Teil der Republik Polen ist durch eine sehr grosse Anzahl von Funde bedingt, auf die ich bei den Nachforschungen in den Museen gestossen habe. Deswegen gewisse Karten (Abb. 6; 14–15) zeigen Verbreitung altrussischer Fundstücke nur auf dem Gebiet Süd-Polens.

² *List biskupa*, 324–325. Deutsche Fassung nach der polnischen Ausgabe von B. Kürbis.

W połowie XII w. krakowski biskup Mateusz oraz polski możnowładca Piotr Włostowic przygotowali list do słynnego kaznodziei, twórcy zakonu cystersów Bernarda z Clairvoux. Dotyczył on możliwości podjęcia łacińskich akcji misyjnych na terenie Rusi. Samo zagadnienie nie jest dla nas istotne, przy okazji jednak obaj polscy autorzy listu szerzej wypowiadają się na temat swych wschodnich sąsiadów, wśród wielu informacji pada znamienne określenie Rusi „[...] która jest jak drugi świat [...]”². Czyż potrzebny lepszy dowód na poczucie całkowitej odrębności, wzajemnej obcości?

Wątpliwości pojawiają się jednak już wtedy, gdy nieco bliżej zapoznamy się z postacią jednego z autorów listu, Piotra Włostowica. Jego żoną była bowiem... Rusinka, Maria, córka Olega Światosławowicza z czernichowskiej linii Rurykowiczów.

I drugi przykład, również z połowy XII w. W *Latopisie kijowskim* pod rokiem 1149 jego autor zamieścił streszczenie listu książąt polskich Bolesława Kędzierzawego i Henryka sandomierskiego oraz króla węgierskiego Gejzy II do władców ruskich księcia rostowsko-suzdalskiego Jerzego Dołgorukiego i jego brata Wiaczesława. Celem listu było pogodzenie wymienionych właśnie książąt ruskich z Iziasławem Mściśławiczem. W liście ze strony katolickich książąt pada znamienne zdanie: „[...] my jesteśmy z woli Boga wszyscy chrześcijanie, bracia dla siebie, i nam przystoi wszystkim być ze sobą [w zgodzie]”³.

Wydaje się – zwłaszcza w zestawieniu z innymi znanymi nam faktami – że niniejszy cytat zawiera prawdziwe przesłanie, że nie jest to tylko przykład średniowiecznej retoryki.

Chciałbym jeszcze na chwilę zatrzymać się przy analizie źródeł pisanych. Im oczywiście, a nie wynikiom badań archeologicznych zawdzięczamy wiadomości o małżeństwach polsko-ruskich. Dla okresu X–XIII w. posiadamy dane o około 13 Rusinkach wydanych za władców polskich i ok. 8 Polkach wydanych za mąż na Rurykowiczów.

Małżeństwa – jak wiadomo – dzielą się przede wszystkim na udane i nieudane, warto jednak zastanowić się nad wymową małżeństw między katolickimi Piastami a prawosławnymi Rurykowiczami.

Zwłaszcza w polskiej mediewistyce (J. Kłoczowski, F. Sielicki) traktuje się polsko-ruskie małżeństwa jako

Jahr 1149 eine Zusammenfassung des Briefes der polnischen Fürsten Boleslav IV. der Kraushaare und Heinrich von Sandomierz sowie des ungarischen Königs Géza II. an die altrussischen Herrscher – den Fürsten Jurij Dolgorukij und seinen Bruder Vjačeslav gesetzt. Das Ziel des Briefes war die Versöhnung der eben genannten altrussischen Fürsten mit Izjaslav Mstislavič. In dem Brief der katholischen Fürsten fällt ein markanter Satz auf: „[...] wir alle sind von Gottes Gnade Christen, Brüder für sich, und es gehört sich uns, miteinander zu sein [in Eintracht]”³.

Es scheint, – besonders im Vergleich zu anderen uns bekannten Tatsachen – dass dieser Zitat eine wahre Botschaft enthält, dass dies nicht nur ein Beispiel der mittelalterlichen Rhetorik ist.

Ich möchte noch kurz bei der Analyse der schriftlichen Quellen bleiben. Ihnen natürlich, und nicht den Ergebnissen archäologischer Analysen verdanken wir die Informationen über die polnisch-altrussischen Ehen. Für den Zeitraum 10.–13. Jh. verfügen wir über etwa 13 den polnischen Herrschern vermählten Altrussinnen und ca. 8 Polinen, die an Rurikiden verheiratet wurden.

Die Ehen teilen sich bekanntlich in gelungene und ungelungene ein, man sollte aber die Aussprache der Ehen zwischen den katholischen Piasten und den russisch-orthodoxen Rurikiden überlegen.

Besonders in der polnischen Mediävistik (J. Kłoczowski, F. Sielicki) werden die polnisch-altrussische Ehen als Beweis für eine außergewöhnliche – vor dem europäischen Hintergrund – in mittelalterlichem mittel-östlichem Europa herrschende religiöse Toleranz.

Die Ehen zwischen den Vertretern von Piasten und Rurikiden weisen zweifellos auf das Fehlen von bedeutenderen Vorurteilen hin. Ein ausgezeichnetes Beispiel dafür ist das Schicksal von Gertrud, der Tochter des polnischen Königs, Mieszkos der II. und von Richeze, aus dem Ezzo-Haus, die um 1043 dem altrussischen Fürsten Izjaslav vermählt wurde⁴ (Abb. 3). Diese Tatsache dürfte aber nicht überschätzt, d.h. nicht als ein besonderes Merkmal der polnisch-altrussischen Beziehungen interpretiert werden. Rurikiden haben sich in der uns interessierenden Periode mit den Ehenbanden auch mit anderen Häusern lateinischen Europas, d.h. Deutschlands, Skandinaviens, Böhmens, verbunden.

³ *Latopis kijowski*, 83. Deutsche Fassung nach der polnischen Ausgabe von E. Goranin.

⁴ Poppe 2001.

² *List biskupa*, 324–325.

³ *Latopis kijowski*, 83.

dowód na wyjątkową – na tle europejskim – tolerancję religijną panującą w Europie Środkowo-Wschodniej w wiekach średnich.

Niewątpliwie małżeństwa pomiędzy przedstawicielami Piastów i Rurykowiczów dowodzą braku poważniejszych uprzedzeń, świetnym przykładem los Gertrudy (córkę króla polskiego Mieszka II i wywodzącej się z niemieckiej rodziny Ezzonów Rychczy) wydanej ok. 1043 za księcia ruskiego Izjasława⁴ (ryc. 3). Wydaje się jednak, iż faktu tego nie należy przeceniać, tzn. nie interpretować jako jakiejś szczególnej cechy relacji polsko-ruskich. Rurykowicze w interesującej nas epoce wiązali się więzami małżeńskimi także z innymi domami łacińskiej Europy, tj. Niemiec, Skandynawii, Czech.

Także małżeństwa między bizantyńskimi Paleologami a przedstawicielami łacińskich dworów były zjawiskiem dość częstym, dla XI–XIII poświadczane są także małżeństwa między „zwykłymi” „Frankami”⁵ a Bizantyńczykami. Wydaje się, iż na obszarach granicznych świata łacińskiego i prawosławnego konieczność wzajemnych kontaktów, w tym zawierania sojuszy (gwarancją trwałości których były przecież międzydynastyczne małżeństwa) wymuszała pewną tolerancję. Dobrym przykładem są XII-wieczne południowe Włochy i Sycylia, gdzie pod rządami Normanów, zwłaszcza za Rogera II, obserwujemy bardzo szeroką tolerancję religijną.

Z drugiej strony wiemy, iż małżeństwa między łacinnikami i Bizantyńczykami nie wykluczały generalnie bardzo napiętych stosunków między tymi grupami.

I wreszcie uwaga bazująca na obserwacjach dotyczących XIX i XX w. W Galicji małżeństwa katolików i grekokatolików wcale nie były nieliczne, a przecież obecność w tym czasie napięć i sporów polsko-ukraińskich nie ulega wątpliwości. Małżeństwa serbsko-chorwackie (jak i inne zawierane między prawosławnymi i katolikami) nie zapobiegły krwawemu rozpadowi Jugosławii.

Osobiście nie przeceniałbym więc znaczenia małżeństw pomiędzy Arpadami, Piastami a Rurykowiczami. Niewątpliwie były one okazją dla wzajemnego poznania kultur, mogły w pewnym stopniu hamować napięcia polityczne. Czy uznać je należy za szczególną

Eine häufige Erscheinung waren auch die Ehen zwischen den byzantinischen Paläologen und den Vertretern lateinischer Höfe. Für das 11.–13. Jh. sind auch die Ehen zwischen den ‘gewöhnlichen’ Franken⁵ und den Byzantinern bezeugt. Die Notwendigkeit gegenseitiger Kontakte, darunter auch der Bündnisse (deren Dauerhaftigkeit doch interdynastische Ehen garantierten) durfte eine gewisse Toleranz erzwungen haben. Ein gutes Beispiel sind Süditalien und Syzilien, wo unter der Regierung von Normanen, besonders unter Roger II. eine sehr breite religiöse Toleranz beobachtet wird.

Andererseits wissen wir, dass die Ehen zwischen den Lateinern und den Byzantinern sehr gespannte Beziehungen zwischen diesen Gruppen generell nicht ausschloßen.

Und schließlich eine Bemerkung, die auf den das 19. und 20. Jh. betreffenden Beobachtungen basiert. In Galizien war die Zahl der Ehen von Katholiken und Griechisch-Katholiken gar nicht gering, obwohl das Vorhandensein von polnisch-ukrainischen Spannungen und Streitigkeiten in dieser Zeit keinem Zweifel unterliegt. Die serbisch-kroatischen Ehen (ebenso wie andere zwischen den Orthodoxen und Katholiken) haben den blutigen Zerfall Jugoslawiens nicht verhindert.

Ich würde also die Bedeutung der Ehen zwischen Arpaden, Piasten und Rurikiden nicht überschätzen. Sie boten bestimmt die Gelegenheit zum Kennenlernen der Kulturen, sie konnten in gewissem Maße die politischen Spannungen hemmen. Sollten sie für ein besonderes Merkmal des slawischen Teiles Europas angesehen werden? Für die Zahl derartiger Ehen war einfach die Geographie ausschlaggebend – die Grenze der Monarchien von Rurikiden und Piasten ist die längste Grenze zwischen den katholischen und orthodoxen Gebieten damaligen Europas.

* * *

Vielleicht sollte man nicht an alle Abenteuer von Indiana Jones glauben, allerdings scheint die Arbeit des Archäologen interessanter als die des Historikers zu sein. Der Preis des letztgenannten sind Ergebnisse seiner Studien: er kann über die Untugenden der mittelalterlichen Mönche-Chronisten lachen, er kann wahre Dramen von wirklichen Leuten erleben, er braucht sie nicht an den Scherbenfragmenten, ver-

⁴ Poppe 2001.

⁵ Frankami określali Bizantyńczycy łacińskich mieszkańców wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, jacy pojawiali się tam od czasu wypraw krzyżowych.

⁵ Als Franken bezeichneten die Byzantiner die lateinischen Bewohner des Ostteils des Mittelmeerraumes, die dort seit den Kreuzzügen aufkamen.

cechę słowiańskiej części Europy? Wydaje się, iż o ilości tego typu związków zadecydowała po prostu geografia – granica monarchii Rurykowiczów i Piastów to najdłuższa granica pomiędzy obszarami katolickimi i prawosławnymi ówczesnej Europy.

* * *

Może nie warto wierzyć we wszystkie przygody Indiany Jonesa, niemniej jednak praca archeologa rzeczywiście wydaje się ciekawsza od zawodu historyka. Nagrodą dla tego ostatniego są jednak wyniki jego studiów: może śmiać się z przywar średniowiecznych mnichów-kronikarzy, może przeżywać prawdziwe dramaty prawdziwych ludzi, nie musi domyślać się ich we fragmentach skorup, pordzewiałych mieczach czy poniszczonych ozdobach.

Czy archeolog-mediewista skazany więc jest tylko na ilustrowanie wywodów historyka, czy przy studiach nad pograniczem polsko-ruskim jego rola ograniczać się musi tylko do wyboru zdjęć co efektowniejszych krzyży czy ozdób?

Podstawowym atutem źródeł archeologicznych jest ich ciągły przyrost, postęp nauki umożliwia coraz pełniejszą ich analizę, coraz lepiej wiemy, jak i z jakiego surowca, a przede wszystkim kiedy zostały wytworzone. W niniejszym tekście spróbuję pokazać, jak wyniki badań archeologicznych mogą nie tylko ilustrować, ale i wzbogacać dyskusję nad relacjami polsko-ruskimi.

Badania archeologiczne przynoszą co roku nowe odkrycia. Z tego też względu w opracowaniach bazujących na danych archeologicznych ważne jest określenie stanu badań nad danym zagadnieniem. Nieopublikowane, zalegające muzealne półki zespoły zabytkowe są zmorą tej dyscypliny!

Niestety, nasza wiedza o zabytkach ruskich z obszaru wschodniej Polski jest dalece niewystarczająca. Zagadnienie relacji polsko-ruskich czy też formowania się pogranicza polsko-ruskiego w średniowieczu nie należały do najczęściej poruszanych w okresie powojennym. Realizowany w latach 50. XX w. program badań tzw. Grodów Czerwieńskich uległ bardzo szybko załamaniu. Do dziś wyniki badań na najważniejszych z interesującego nas punktu widzenia stanowiskach (Gródek, Sąsiadka [badania z okresu międzywojennego], Czermino [badania lat 70.]) pozostają nie opublikowane. *Gross* środków przekazywanych na badania archeologiczne w latach 60., 70. XX w. kierowane było na prace związane z powstaniem Państwa Pierwszych Piastów (tzw. badania milenijne), obsza-

rosteten Schwertern oder zerstörten Schmuckstücken zu erraten.

Ist also der Archäologe-Medievalist nur auf das Illustrieren von Ausführungen des Historikers angewiesen, muss sich seine Rolle bei den Studien über das polnisch-altrussische Grenzgebiet nur auf die Auswahl von Fotos der effektivsten Kreuze oder Schmuckstücke beschränken?

Der grundlegende Vorteil der archäologischen Quellen ist deren Zuwachs. Der Fortschritt der Wissenschaft ermöglicht eine immer eingehendere Analyse, immer besser wissen wir, aus welchem Rohstoff, und vor allem wann sie hergestellt worden sind. In diesem Text werde ich versuchen darzustellen, wie die Ergebnisse der archäologischen Untersuchungen die Diskussion über die polnisch-altrussischen Beziehungen nicht nur illustrieren, sondern auch bereichern können.

Archäologische Forschungen bringen jedes Jahr neue Entdeckungen. Aus diesem Grunde ist es in den auf den archäologischen Angaben basierenden Arbeiten wichtig, den Stand der Forschungen über ein gewisses Problem zu bestimmen. Nichtveröffentlichte, auf den Museumsregalen unnütz liegende Fundkomplexe sind ein Alpdruck dieser Disziplin!

Unser Wissen über die altrussischen Funde aus dem Gebiet Ostpolens reicht bei weitem nicht aus. Das Problem der polnisch-altrussischen Beziehungen oder das der Gestaltung des polnisch-altrussischen Grenzgebietes im Mittelalter gehörten in der Nachkriegszeit nicht zu den meist berührten Fragen. Das in der 50er Jahren des 20. Jh. realisierte Untersuchungsprogramm der sog. Czerwień-Burgen brach sehr schnell zusammen, bis heute bleiben die Ergebnisse der an den von unserem Gesichtspunkt aus wichtigsten Fundstellen durchgeführten Untersuchungen (Gródek, Sąsiadka [Untersuchungen aus der Zwischenkriegszeit], Czermino [Untersuchungen in den 70er Jahren]) unveröffentlicht. Das Gros der für die archäologischen Untersuchungen in den 60er und 70er Jahren des 20. Jh. überreichten Mittel waren für die mit der Entstehung des Staates der Ersten Piasten zusammenhängenden Arbeiten (sog. Milleniumsforschungen) bestimmt, die Gebiete Ostpolens blieben in dieser Hinsicht ungenügend finanziert. Ein zusätzlicher Faktor dürften hier sowjetische, osteuropäische Quellen der kommunistischen Regierung in Polen im Zeitraum 1944–1989 gewesen sein. Nach der Wende in unserem Teil Europas im Jahre 1989 wurden die Forschungen über die Kon-

ry wschodniej Polski pozostawały pod tym względem nie doinwestowane. Wydaje się, że dodatkowym czynnikiem były radzieckie, wschodnioeuropejskie źródła rządów komunistycznych w Polsce w okresie 1944–1989. Po transformacji ustrojowej w naszej części Europy (1989) badania nad kontaktami ze wschodem uległy gwałtownemu przyspieszeniu. Symptomatyczny w tym kontekście jest fakt, że pierwsza syntetyczna praca dotycząca znalezisk prawosławnych krzyży z terenu Polski ukazała się właśnie w 1989 roku.

Decentralizacja sposobu wydawania środków publicznych po 1989 r. także przyniosła świetne efekty: najlepszym przykładem wyniki badań w Trepczy koło Sanoka (J. Ginalski) oraz w Chełmie niedaleko Lublina (zespół pod kierunkiem A. Buko).

W niniejszym tekście zdecydowano się skoncentrować nad dwoma zagadnieniami. W części pierwszej chciałbym przedstawić archeologiczne dowody na kontakty polsko-ruskie w X–XIII w., w dalszej skoncentruję się na problemie archeologicznego obrazu pogranicza polsko-ruskiego w wiekach średnich.

I

Ponad 50 lat temu słynny radziecki archeolog – mediewista B. A. Rybakov sformułował stwierdzenie, że handel tranzytowy łączący Kijów, Pragę i Ratyzbonę nie miał dla Polski większego znaczenia. Pisał on: „Bezpośrednich stosunków handlowych z Polską w najdawniejszym okresie nie znamy, kupcy ruscy przechodzili przez Kraków, nie zatrzymując się w nim i kierowali się do Pragi”⁶.

Cały szereg źródeł pisanych informuje nas o funkcjonowaniu w X–XIII w. szlaku handlowego pomiędzy Ratyzboną a Kijowem. Miasta te łączyły więzi głębsze niż tylko handlowe. Wiemy np., że między 1090 a 1122 r. książę kijowski oraz bojarzy przesłali do Niemiec kosztowne futra, zysk ze sprzedaży których posłużyć miał budowie kościoła św. Jakuba w Ratyzbonie. Warto może wspomnieć o żydowskim mieszkańcu Ratyzbony Petachja, który w latach 1175–1190 odbył podróż z Ratyzbony przez Pragę następnie Ruś, Persję, a stamtąd odwiedzając Palestynę i Grecję wrócił do swego domu.

Rzeczywiście tylko jedna wzmianka mówi wprost o obecności w Krakowie kupców ruskich przemierzających ten szlak: Ibrāhīm ibn Ja’kūb opisując Pragę stwierdza, że „Przybywają do niego [do tego miasta,

takte mit dem Osten plötzlich beschleunigt. Symptomatisch ist in diesem Kontext die Tatsache, dass die erste synthetische Arbeit über die orthodoxen Kreuze aus dem polnischen Gebiet eben im Jahre 1989 erschien.

Dezentralisierung der Vergabe von öffentlichen Mitteln nach 1989 hat ausgezeichnete Effekte gebracht: das beste Beispiel sind die Ergebnisse der Untersuchungen in Trepcza bei Sanok (J. Ginalski) sowie in Chełm unweit von Lublin (das Team unter der Leitung von A. Buko).

In diesem Text soll die Aufmerksamkeit auf zwei Fragen konzentriert werden. Im ersten Teil will ich archäologische Belege für die polnisch-alttrussischen Kontakte im 10.–13. Jh. darstellen, im zweiten werde ich mich auf das Problem des archäologischen Bildes des polnisch-alttrussischen Grenzgebietes im Mittelalter konzentrieren.

I

Vor über 50 Jahren hat der berühmte sowjetische Archäologe- Mediävist, B. A. Rybakov festgestellt, dass der Kiev, Prag und Regensburg verbindende Transit-handel für Polen keine größere Bedeutung hatte. Er schrieb: „unmittelbare Handelsbeziehungen mit Polen in der ältesten Periode sind uns unbekannt, die altrussischen Kaufleute zogen über Krakau, ohne sich in ihm aufzuhalten, und begaben sich nach Prag“⁶.

Eine ganze Reihe von schriftlichen Quellen informiert uns über das Funktionieren eines Regensburg und Kiev verbindenden Handelsweges im 10.–13. Jh. Diese Städte verbanden tiefere Bande als die Handelsbeziehungen, wir wissen z.B., dass zwischen 1090 und 1122 der Kiever Fürst und die Bojaren kostbare Pelze nach Deutschland schickten, der Gewinn von deren Verkauf sollte zum Bau der Jakob-Kirche in Regensburg gedient haben. Erwähnenswert kann auch der jüdische Einwohner (Petachja) von Regensburg sein, der in den Jahren 1175–1190 eine Reise von Regensburg über Prag und dann Rus’ zurückgelegt hat, und von dort aus Palästina und Griechenland besuchend, heimgekehrt ist.

Eigentlich nur eine Erwähnung spricht direkt von der Anwesenheit der altrussischen, diesen Weg zurücklegenden Kaufleute in Krakau; Ibrāhīm ibn Ja’kūb stellt bei der Beschreibung von Prag fest, „Es kommen

⁶ Rybakov 1948, 343.

⁶ Rybakov 1948, 343.

a

b

3 cm

c

Ryc. 4. Typowe wyroby ruskie z terenu Polski: sprzączka lirowata (b) oraz przęślik z łupku owruckiego (c), sposób używania przęślika (a); a – wg Ντεκιάστρο 1994, s. 13; b, c – fot. M. Wołoszyn.

Ab. 4. Typische, altrussische Erzeugnisse aus Polen: leierförmige Schnalle (b), Spinnwirtel aus dem Owrutscher Schiefer (c), Verwendungsweise der Spinnwirteln (a); a – nach Ντεκιάστρο 1994, S. 13; b, c – Foto M. Wołoszyn.

tj. Pragi] z miasta K^arākō (=Krakowa) Rusowie i Słowianie z towarami”⁷.

Być może więc słusznie minimalizuje się znaczenie Polski w funkcjonowaniu tego szlaku? Wprawdzie wiemy, że w Kijowie jedna z bram określana była mianem lackich wrot, zapewne w jej okolicy mieszkali polscy kupcy, jednak prawdą jest, że pierwsza wzmianka o polskim eksporcie na teren Rusi pochodzi dopiero z 1264 r.

in sie [diese Stadt, d.h. Prag] aus der Stadt K^arākō (Krakau) Altrussen und Slawen mit Waren“⁷.

Also vielleicht mit Recht wird die Bedeutung Polens im Funktionieren dieses Weges minimalisiert? Wir wissen zwar, dass eines der Tore in Kiev als *Lackie Wrota* (polnisches Tor) bezeichnet war, es konnten dort wohl polnische Kaufleute gewohnt haben, aber es ist allerdings wahr, dass die erste Erwähnung über den polnischen Export in das Gebiet von Rus’ erst aus dem Jahr 1264 stammt.

Ein neues Licht auf die Frage der Handelskontakte Polens und Rus’ kann Archäologie werfen. Aus dem Gebiet Polens, dabei auch aus seinen westlichen Teilen (Großpolen, Schlesien) ist uns eine ganze Reihe von altrussischen Erzeugnissen bekannt.

Zu nennen sind hier leierförmige Schnallen (Abb. 4:b; Abb. 5), lunulaförmige Anhänger, sowie auch Funde vom baltischen Typ, oder eher baltisch-altrussischen, d.h. Hufeisenfibeln sowie Pommelan Anhänger. Weit verbreitet waren in Polen auch glasierte Ostereier aus Ton.

Das beste Beispiel für die Intensität der polnisch-altrussischen Handelskontakte sind aber die Funde von den aus dem sog. Owrutscher-Schiefers hergestellten (Abb. 4:a, c; Abb. 6), aus Wolhynien stammenden Spinnwirteln (einfachen beim Weben benutzten Gegenständen).

Es wurden Angaben über 424 derartige Erzeugnisse aus Südpolen registriert (Abb. 6), im Maßstab des ganzen Landes ist diese Zahl auf ca. 800 zu schätzen.

Es muss auch hinzugefügt werden, dass die durchgeführten geologischen Analysen eindeutig auf die altrussische Herkunft der besprochenen Erzeugnisse hindeuten⁸.

Auf dem Gebiet von Rus’ wies die Anwendung des Owrutscher-Schiefers einen Massencharakter auf, aus ihm wurde eine ganze Reihe von Gegenständen hergestellt, von Sarkophagen oder architektonischen Elementen, über Kreuze bis auf die Spinnwirtel. Die Zahl der letztgenannten ist auf viele tausend zu schätzen, nur in einem Grabungsschnitt (*nerevski rozkop*) in Nowgorod wurden fast 800 von ihnen gefunden.

Anfänge der Produktion von Spinnwirteln aus dem Owrutscher-Schiefer fallen in die Mitte des 10. Jh., ihre Herstellung dauert grundsätzlich bis Mitte 13.

⁷ Ibrāhīm, 49. Deutsche Fassung nach der polnischen Ausgabe von T. Kowalski.

⁸ Diese Untersuchungen wurden durch das Team unter der Leitung von M. Wołoszyn (M. Michalik, S. Pavlenko, M. Paszkowski, A. P. Tomaševskij) im Rahmen des durch die Stiftung für die Polnische Wissenschaft finanzierten Projektes realisiert.

⁷ Ibrāhīm, 49.

Nowe światło na zagadnienie handlowych kontaktów Polski i Rusi rzucić może archeologia. Z obszaru Polski, w tym także z Wielkopolski, Śląska znamy cały szereg wyrobów ruskich.

Wymienić tu można sprzączki lirowate (ryc. 4:b; ryc. 5), zawieszki lunulowate, a także zabytki o charakterze bałtyjskim, czy może raczej bałtyjsko-ruskim, tj. zapinki podkowiaste oraz zawieszki dzwoneczkowate. Szeroko rozpowszechnione były w Polsce także gliniane, szklane pisanki.

Najlepszym dowodem na intensywność polsko-ruskich kontaktów handlowych są jednak znaleziska przęślików (ryc. 4: a, c; ryc. 6; prostych przedmiotów wykorzystywanych przy tkaniu) wykonanych z tzw. łupku owruckiego, pochodzących z Wołynia.

Zarejestrowano dane o 424 tego typu wyrobach z Polski południowej (ryc. 6) w skali całego kraju liczbę tych zabytków szacować należy na około 800; należy dodać, iż przeprowadzone analizy geologiczne jednoznacznie dowodzą „ruskości” omawianych wyrobów⁸.

Na terenie Rusi wykorzystywanie łupku owruckiego miało charakter masowy, wykonywano z niego cały szereg przedmiotów, od sarkofagów, czy elementów architektonicznych, poprzez krzyżyki aż po przęśliki tkackie. Liczbę tych ostatnich szacować należy na wiele tysięcy, tylko w jednym wykopie (*nerevski razkop*) w Nowogrodzie znaleziono ich blisko 800.

Początki produkcji przęślików z łupku owruckiego przypadają na połowę X w., ich produkcja trwa zasadniczo do połowy XIII w., choć znamy przedmioty (np. ikonki) wykonane z tego surowca, a datowane na XIV w.

Wspomniane 424 wyroby z Polski południowej pochodzą łącznie z 70 miejscowości. Analiza ich rozmieszczenia dowodzi, iż przęśliki były niezwykle rozpowszechnionym w Polsce wyrobem pochodzenia ruskiego. Spotykamy je nie tylko na terenach ruskich, czy polsko-ruskiego pogranicza, ale i na obszarach zdecydowanie od Rusi oddalonych, jak Śląsk, czy Wielkopolska.

Wydaje się, że zwłaszcza w wypadku zabytków w rodzaju przęślików z łupku owruckiego liczyć się należy z faktem, iż docierały one aż do Wrocławia w związku z handlem na trasie wielkiego szlaku równoleżnikowego, łączącego Kijów, Pragę i Ratyżbo-

Jh. obwohl wir auch Gegenstände (z.B. Hängeikonen) kennen, die aus diesem Rohstoff hergestellt und in das 14. Jh. datiert sind.

Die erwähnten 424 Erzeugnisse aus Südpolen stammen insgesamt aus 70 Ortschaften. Die Analyse ihrer Verbreitung zeugt davon, dass die Spinnwirtel ein in Polen sehr verbreitetes Produkt altrussischer Herkunft waren. Sie werden nicht nur auf den altrussischen Gebieten oder auf dem polnisch-altrussischen Grenzgebiet, sondern auch auf den von Rus' entlegenen Gebieten, wie Schlesien oder Großpolen, begegnet.

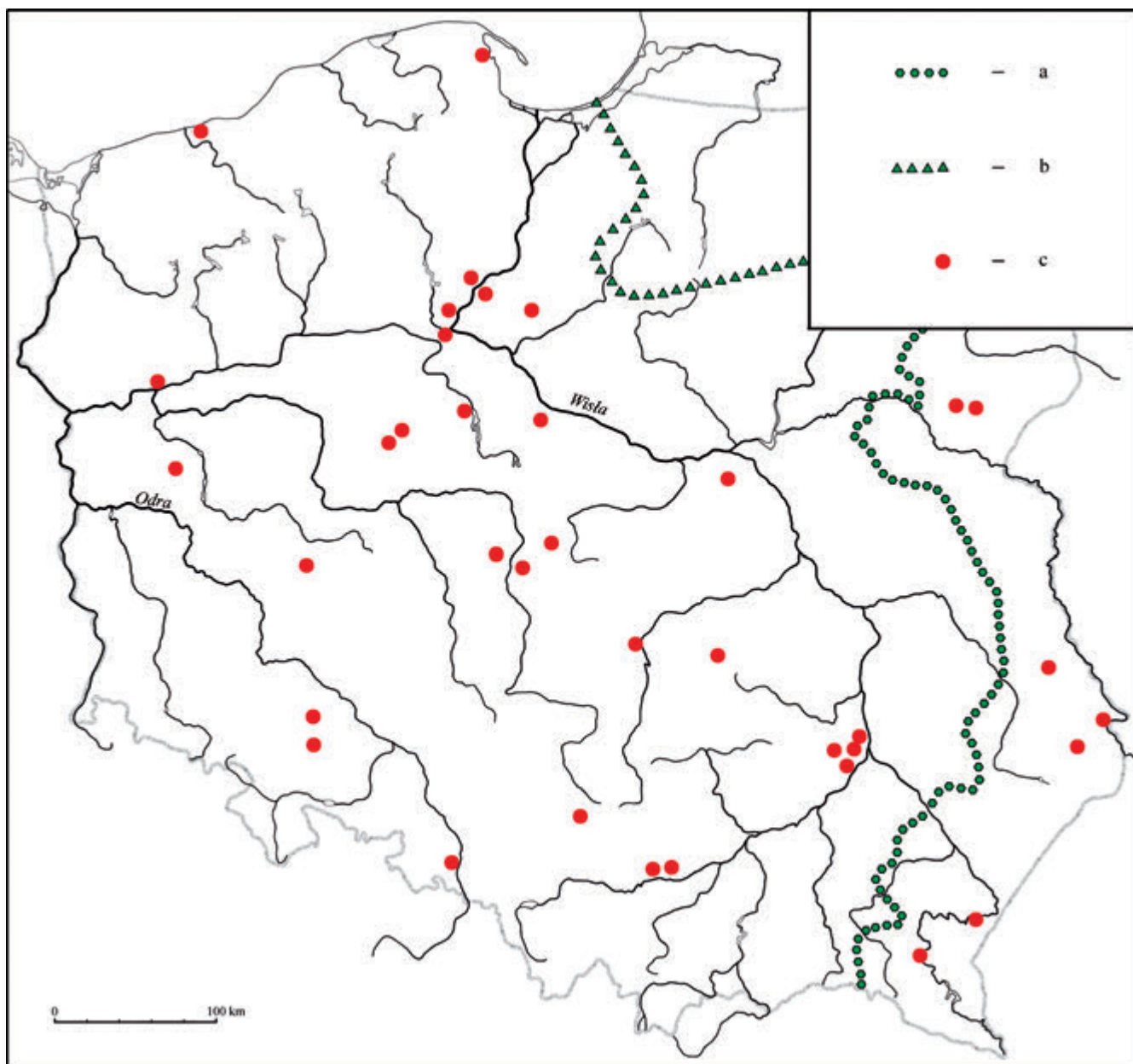
Besonders bei den Funden, wie die Spinnwirtel aus dem Owrutscher-Schiefer, müsste mit der Tatsache gerechnet werden, dass sie bis Breslau gelangten, im Zusammenhang mit dem Handel an dem großen, Kiev, Prag und Regensburg verbindenden und, worauf die der Analyse unterzogenen Funde hinweisen, über Sandomierz, Krakau, Opeln und Breslau in der Breitenkreislinie verlaufenden Handelsweg.

Von unserem Gesichtspunkt aus ist es wichtig, dass eine ganze Gruppe von Funden (leierförmigen Schnallen [Abb. 5], lunulaförmigen Anhängern, Hufeisenfibeln sowie Pommelanhängern, und vor allem Spinnwirteln aus Owrutscher-Schiefer [Abb. 6]) existiert, die darauf hindeutet, dass die Kontakte Polens mit Kiever Rus' einen regelmäßigen Charakter hatten und nicht nur die mit der Monarchie von Rurikiden grenzende Gebiete umfassten. Altrussische Erzeugnisse sind uns auch aus Schlesien oder Großpolen bekannt.

Das Mittelalter ist vor allem die Zeit der Kriege, Ritter und nicht der Kaufleute. Es ist hier schwer, polnisch-altrussische Kämpfe aus dem 10.–13. Jh. zu nennen, zum Glück können wir auch auf gemeinsame kriegerische Handlungen hinweisen: im Jahre 1076 haben die altrussischen Krieger die polnischen Truppen im Krieg gegen die Tschechen auf dem Grenzgebiet Schlesiens und Meißens unterstützt.

Aus dem polnischen Gebiet kennen wir eine ganze Reihe von Elementen der Ausrüstung altrussischer Provenienz. Die am häufigsten diskutierte Fundstelle ist wohl das Gräberfeld vom Ende des 10. Jh. bis zum ersten Viertel des 11. Jh. aus Lutomiersk bei Łódź, das in den Jahren 1941 und 1945–1955 untersucht worden ist. In der schon mehrere Jahre dauernden Diskussion wird auf äußerst verschiedenartige Anknüpfungen einzelner Funde von Westeuropa über Skandinavien, Ostseeraum, mittel- und osteuropäische Steppen, Rus' bis Westsibirien hingewiesen (Abb. 7).

⁸ Badania te wykonane zostały przez zespół pod kierunkiem M. Wołoszyna (M. Michalik, S. Pavlenko, M. Paszkowski, A. P. Tomaševskij), w ramach projektu finansowanego przez Fundację na rzecz Nauki Polskiej.

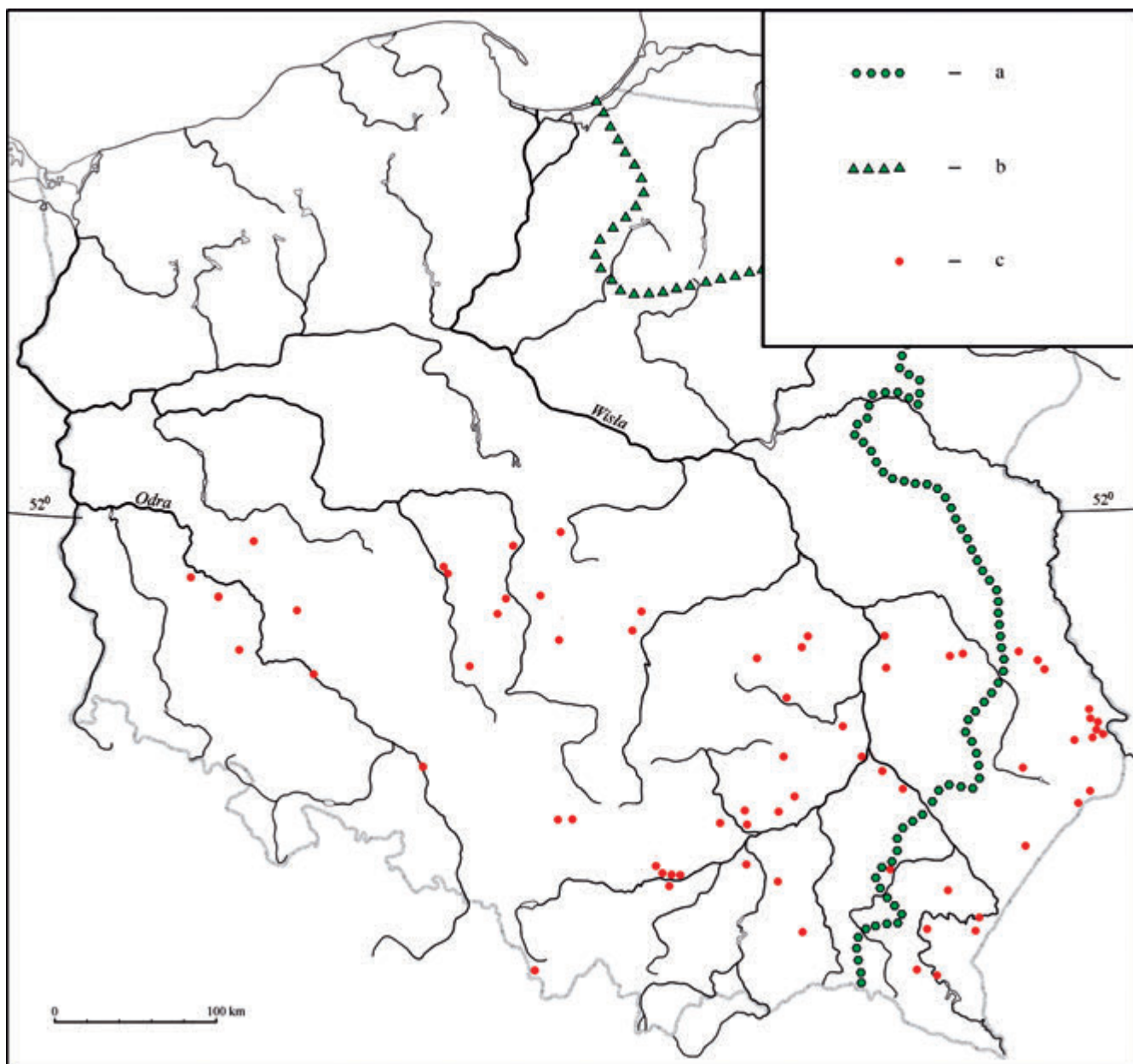
Ryc. 5. Geografia rozmieszczenia w Polsce znalezisk sprzączek lirowatych (wg Wołoszyn 2001, ryc. 13): a – średniowieczna granica polsko-ruska (wg Makarski 1996, mapa 5); b – granica polsko-baltyjska (wg Makarski 1996, mapa 5); c – znalezisko.

Abb. 5. Verbreitungskarte der Funde der leierförmigen Schnallen in Polen (nach Wołoszyn 2001, Abb. 13): a – mittelalterliche polnisch-alttrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

nę, a biegnącego, jako dowodzą zanalizowane w pracy zabytki m.in. przez Sandomierz, Kraków, Opole i Wrocław.

Z naszego punktu widzenia istotne jest, iż istnieje cała grupa zabytków (sprzączki lirowate [ryc. 5], zawieszki lunulowate, zapinki podkowiaste, zawieszki dzwoneczkowate, a przede wszystkim przęśliki z łupku owruckiego [ryc. 6]) dowodząca, iż kontakty mieszkańców Polski z Rusią miały charakter regularny, obejmowały nie tylko obszary graniczące z mo-

Vor einiger Zeit galten die in Lutomiersk bestatteten Krieger als Mitglieder der Gefolgschaft von Svjatopolk, dem vom Boleslav Chrobry unterstützten Prätendenten auf den Kiever Thron. Nach 1018 flüchtete er nach Polen und ist hier (?) gestorben. Heute wird stärker auf skandinavische Anknüpfungen der Funde von Lutomiersk verwiesen, ich bin tief davon überzeugt, dass in der Diskussion über den außergewöhnlichen Komplex noch nicht das letzte Wort gesagt worden ist.

Ryc. 6. Geografia rozmieszczenia w Polsce południowej znalezisk przęślików z łupku owruckiego (wg Wołoszyn 2003, mapa 37): a – średniowieczna granica polsko-ruska (wg Makarski 1996, mapa 5); b – granica polsko-bałtyjska (wg Makarski 1996, mapa 5); c – znalezisko.

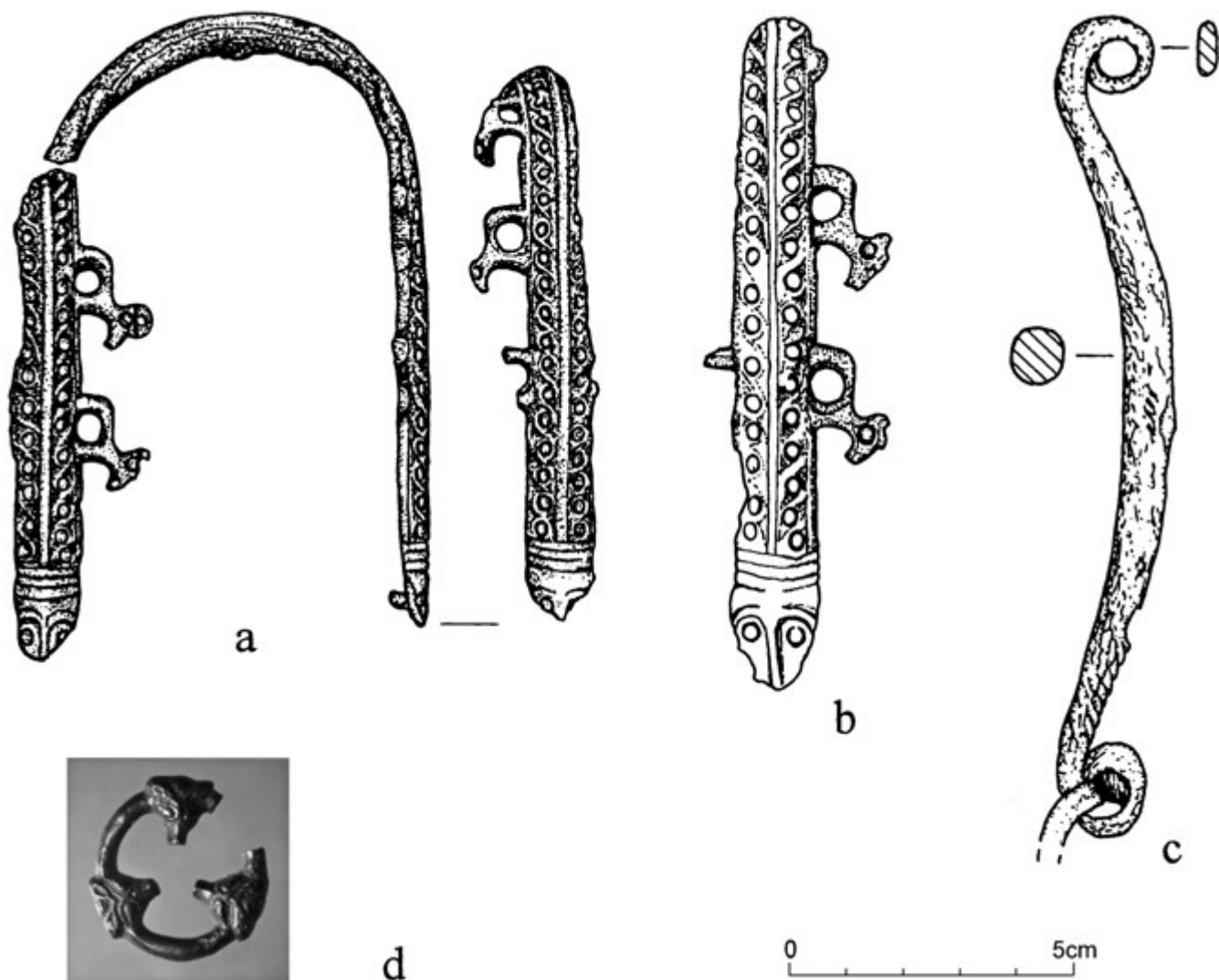
Abb. 6. Verbreitungskarte der Funde der Spinnwirteln aus owrutscher-Schiefer in Süd-Polen (nach Wołoszyn 2003, Karte 37): a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

narchią Rurykowiczów, wyroby ruskie znamy także ze Śląska czy Wielkopolski.

Średniowiecze to jednak przede wszystkim czas wojów, rycerzy, a nie kupców. Trudno tu nawet wymienić polsko-ruskie starcia zbrojne z X–XIII w., na szczęście wskazać możemy także na wspólne zbrojne przedsięwzięcia, np. w 1076 r. oddziały ruskie wspomagały polskie w wojnie z Czechami na terenie pogranicza śląskiego i Miśni.

Es ist erwähnenswert, dass wir aus dem schlesischen (Breslau) und großpolnischen Gebiet (Ostrów Lednicki) Fragmente eines Reflexbogens kennen (Abb. 8). Der Reflexbogen ist ein für die osteuropäischen Nomaden⁹ äußerst charakteristisches Ausrüstungs-

⁹ Es ist daran zu denken, dass sich der Reflexbogen auch die Ungarn bedienten, die Unterscheidung zwischen den osteuropäischen und ungarischen Exemplaren ist praktisch unmöglich.

Ryc. 7 Lutomiersk, woj. łódzkie. Wybór militariów, elementów uprząży końskiej pochodzenia wschodniego / lub północnego (wg Wołoszyn 2004).

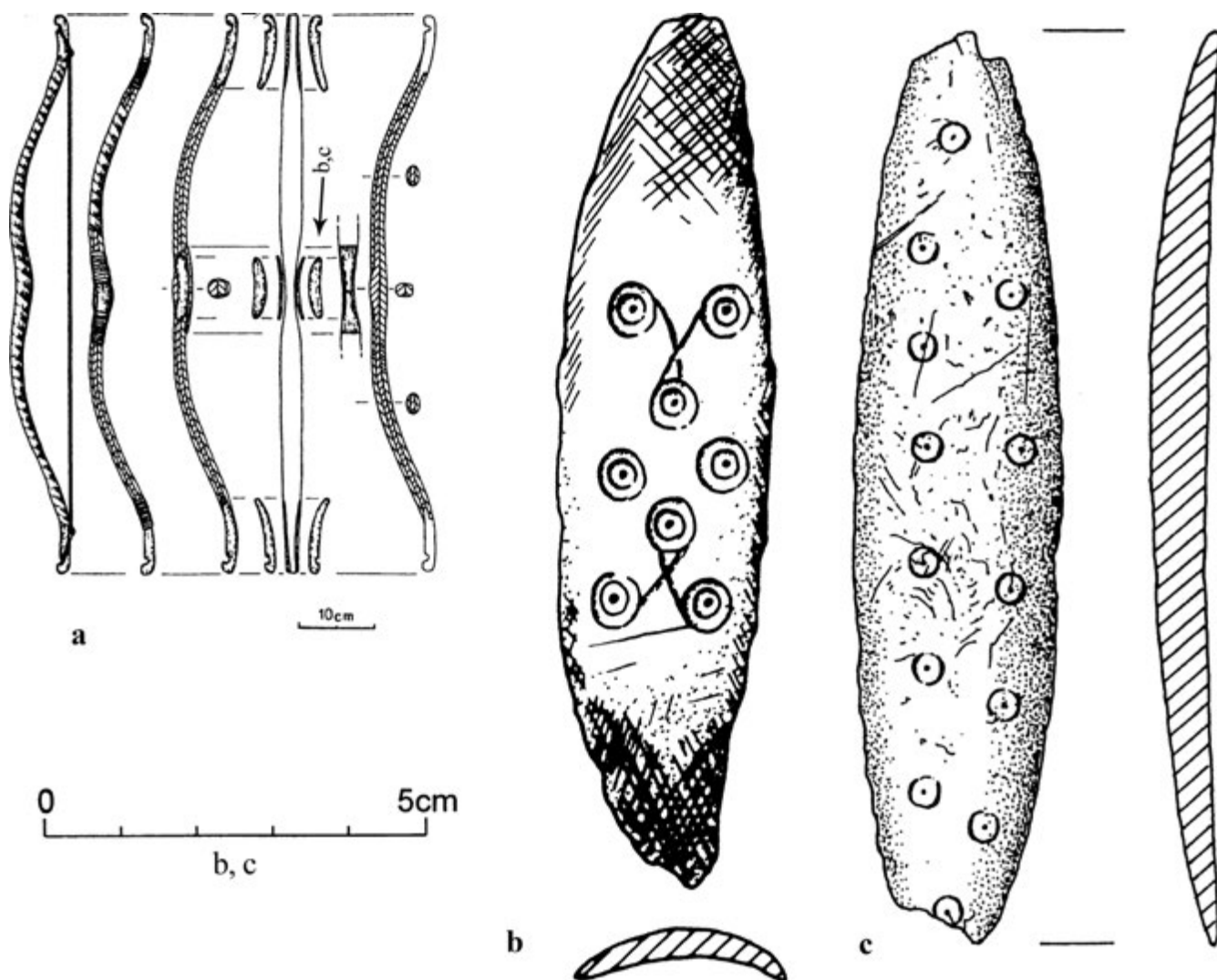
Abb. 7. Lutomiersk, Wojewodschaft Łódzkie. Auswahl der Ausrüstungs- und Pferdergeschirrelementen der östlichen bzw. nördlichen Herkunft (nach Wołoszyn 2004).

Z terenu Polski znamy cały szereg elementów uzbrojenia pochodzenia ruskiego. Chyba najczęściej dyskutowanym stanowiskiem jest cmentarzysko z końca X – pierwszej ćwierci XI w. z Lutomierska pod Łodzią, badane w latach 1941, 1949–1955. W toczącej się już wiele lat dyskusji wskazuje się na niezwykle różnorodne nawiązania poszczególnych zabytków, od Europy Zachodniej, poprzez Skandynawię, tereny bałtyjskie, stepy środkowo- i wschodnioeuropejskie, Ruś, aż po zachodnią Syberię (ryc. 7).

Swego czasu uważano, że pochowani w Lutomiersku wojowie to członkowie drużyny Światopełka, pretendenta do tronu kijowskiego, wspieranego przez Bolesława Chrobrego. Po 1018 r. zbiegł on do Polski i tutaj (?) zmarł. Obecnie wskazuje się silniej na skan-

lement. Unter dem Einfluss von Kontakten mit ihnen hat es sich auch in Rus' verbreitet. Die Funde aus Schlesien und Großpolen sind in das 11. Jh. datiert und scheinen das Vorhandensein von altrussischen (oder nomadischen) Kriegeren auf diesen Gebieten zu bezeugen.

Und schließlich die letzte Kategorie von Funden: Miniaturäxte, die grundsätzlich in das 11.–12. Jh. datiert und aus Polen, Rus' und Skandinavien bekannt sind (Abb. 9–11). Eine ganze Reihe von derartigen Funden kennen wir aus Polen, darunter aus den piastischen Gebieten, aus Großpolen und Schlesien. Sie weisen generell auf Kontakte der Piasten- und Rurikiden Monarchie hin, man kann aber auch eine breitere Interpretation wagen.

Ryc. 8. Rekonstrukcja łuku refleksyjnego (a) wg Medvedeva (1966), tab. 3:6 oraz elementy tego typu łuku odkryte (b) we Wrocławiu (wg Jaworski 1990, tab. 8, punkt 1, tab. II:t) oraz (c) na Ostrowie Lednickim (wg Dmochowski, Wrzesiński 2004, ryc. 3).

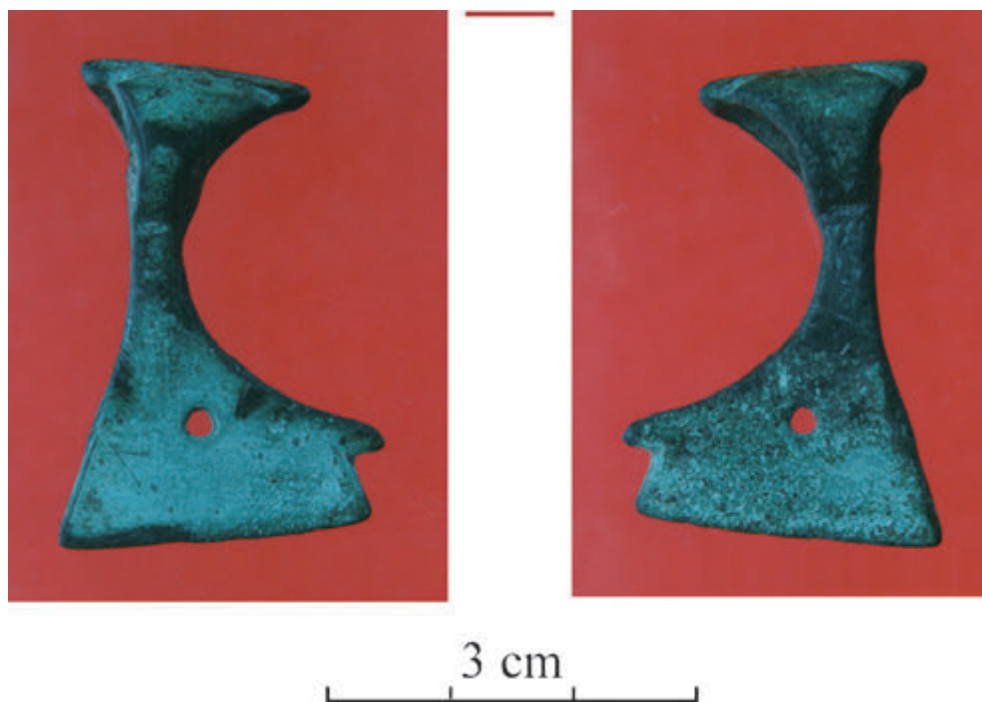
Abb. 8. Reflexbogen – eine Rekonstruktion (a); nach Medvedev (1966), Taf. 3:6; Elemente der Reflexbogen aus Polen: b – Breslau, Wojewodschaft dolnośląskie (nach Jaworski 1990, Tab. 8, Punkt 1, Taf. II:t); c – Ostrów Lednicki, Wojewodschaft wielkopolskie (nach Dmochowski, Wrzesiński 2004, Abb. 3).

dynawskie nawiązania lutomijskich zabytków, jestem jednak głęboko przekonany, że w dyskusji na temat tego fenomenalnego zespołu nie powiedziano jeszcze ostatniego słowa.

Warto zwrócić uwagę, że z terenów Śląska (Wrocław), Wielkopolski (Ostrów Lednicki) znamy przykłady fragmentów łuku refleksyjnego (ryc. 8). Łuk refleksyjny jest elementem uzbrojenia niezwykle charakterystycznym dla koczowników wschodnioeuropejskich⁹, pod wpływem kontaktów z nimi rozpowszechnił się także na Rusi. Znaleźiska ze Śląska i Wielkopolski datowane są na wiek XI. Wydaje się,

⁹ Warto pamiętać, że łukiem refleksyjnym posługiwali się także Węgrzy, w praktyce rozróżnienie wschodnioeuropejskich i węgierskich egzemplarzy łuku refleksyjnego jest niemożliwe.

Ab 10. Jh. gewinnt in Skandinavien die Axt als Ausrüstungselement an Bedeutung, zur gleichen Zeit werden in Byzanz die Mitglieder der Wareger (altrussischen) kaiserlichen Leibgarde als *πελεκυφόροι*, also „Äxte tragende“, bezeichnet. Anscheinend konnte die Autorität von Byzanz dazu beigetragen haben, dass die Axt weiter an Bedeutung gewann und auch dazu, das ihr eine symbolische Bedeutung verliehen worden ist. Die ost-, nord- aber auch mitteleuropäischen Miniaturäxte könnten als Symbol professioneller Krieger, Mitglieder der fürstlichen Gefolgschaften angesehen werden. Das Vorhandensein von derartigen Gegenständen in der Ausrüstung polnischer Krieger mag ein Beleg für eine gemeinsame Idee sein: eine ähnliche Identifizierungsweise einer bestimmten ge-

Ryc. 9. Gródek, woj. lubelskie – miniaturowy toporek pochodzenia ruskiego (Fot. M. Wołoszyn).

Abb. 9. Gródek, Wojewodschaft lubelskie – die altrussische Miniaturaxt (Foto M. Wołoszyn).

że dowodzą one obecności ruskich (lub koczowniczych) wojów na tych terenach.

I wreszcie ostatnia kategoria zabytków: miniaturowe toporki, datowane zasadniczo na XI–XII w. i znane z Polski, Rusi oraz Skandynawii (ryc. 9–11). Cały szereg tego typu zabytków znamy z Polski, w tym z terenów piastowskich, z Wielkopolski, Śląska. Generalnie dowodzą one kontaktów monarchii Piastów i Rurykowiczów, można jednak pokusić się o szerszą interpretację.

Od X w. wzrasta znaczenie topora jako elementu uzbrojenia na terenie Skandynawii, w tym czasie w Bizancjum członkowie wareskiej (ruskiej) przybocznej gwardii cesarskiej określani są mianem πελεκυφόροι, a więc noszący topory. Autorytet Bizancjum mógł przyczynić się do dalszego wzrostu znaczenia topora, w tym także do nadania mu znaczenia symbolicznego. Wydaje się, że wschodnio-, północno- ale i środkowoeuropejskie miniaturki toporków uznać można za symbol profesjonalnych wojów, członków książęcych drużyn. Być może więc obecność tego typu przedmiotów także na wyposażeniu polskich wojów dowodzi pewnej wspólnoty idei: podobnego sposobu identyfikacji określonej grupy społecznej – zawodowych wojowników, drużynników?

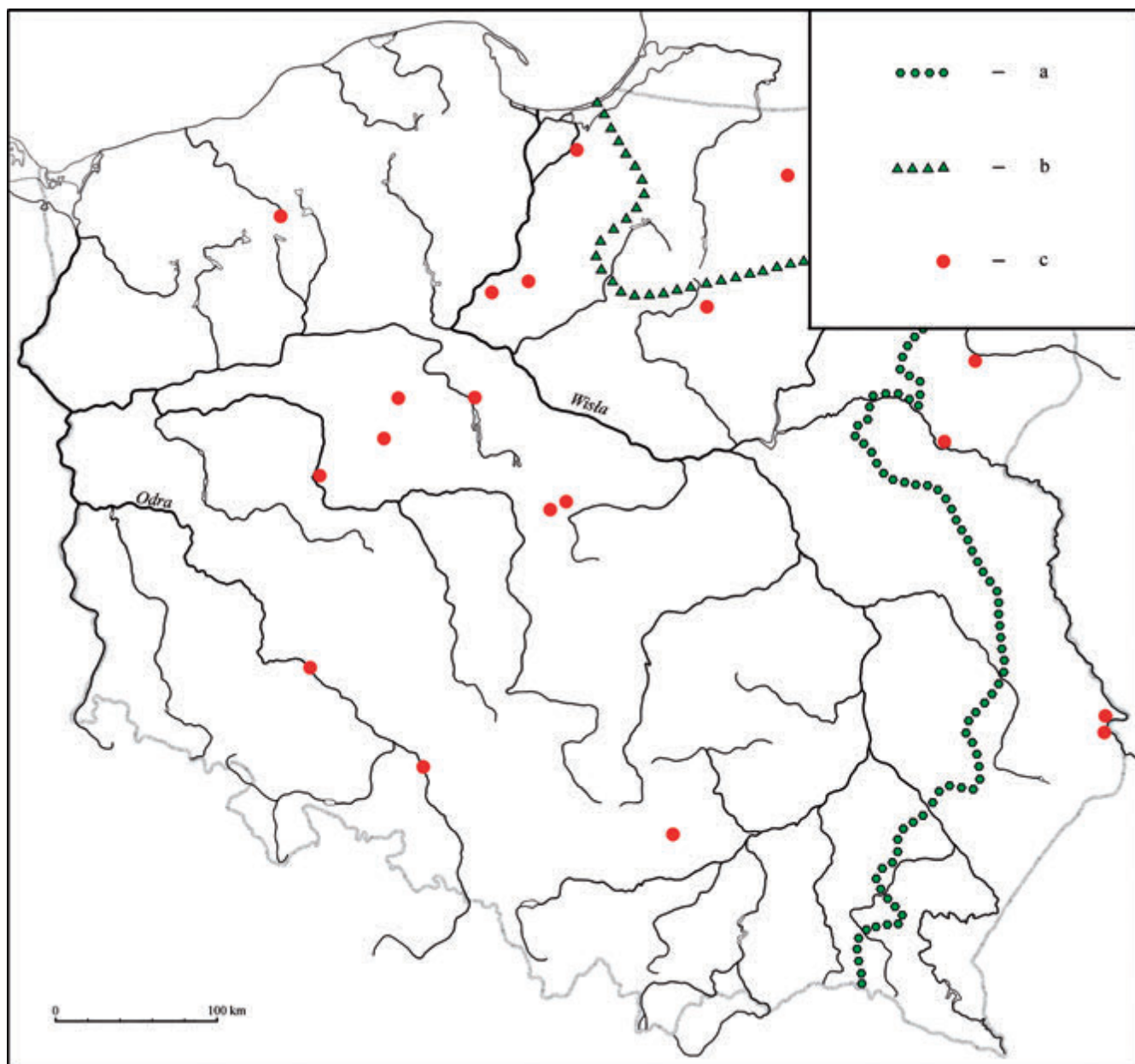
sellschaftlichen Gruppe – der professionellen Krieger, Gefolgsleute.

II

Die bisher angeführten Beispiele bezeugen die Intensität gegenseitiger Kontakte Polens und Rus'. Sie weisen auf das Durchdringen von Gegenständen, aber auch zusammen mit ihnen sicherlich von Leuten oder Ideen durch die Grenze zwischen beiden Monarchien hin.

Wie schon erwähnt, ist uns der Verlauf der polnisch-altrussischen Grenze dank der Schriftquellen sehr gut bekannt. Diese Grenze bemerken wir auch beim Kartieren des östlichen Verbreitungsgebietes der romanischen und gotischen Kirchen. Ist diese Grenze im Lichte der Analyse von „einfachen“ archäologischen Funden überhaupt sichtbar?

Es muss mit dem Hinweis auf den Beitrag der Archäologie zur Diskussion über die Anfänge der Slawen in Mitteleuropa begonnen werden. Theoretisch konnte die Anwesenheit von Slawen auf dem polnischen Gebiet in der Zeit starker und deutlicher Auswirkungen der römischen Zivilisation im 1.–4./5. Jh. u.Z. die Übernahme durch dieses von Archäologen als mitteleuropaisches *Barbaricum* bezeichnete Gebiet von spezifischen, es dauerhaft von den uk-

Ryc. 10. Geografia rozmieszczenia w Polsce znalezisk miniaturowych toporków (wg Wołoszyn 2006): a – średniowieczna granica polsko-ruska (wg Makarski 1996, mapa 5); b – granica polsko-bałtyjska (wg Makarski 1996, mapa 5); c – miejscowość.

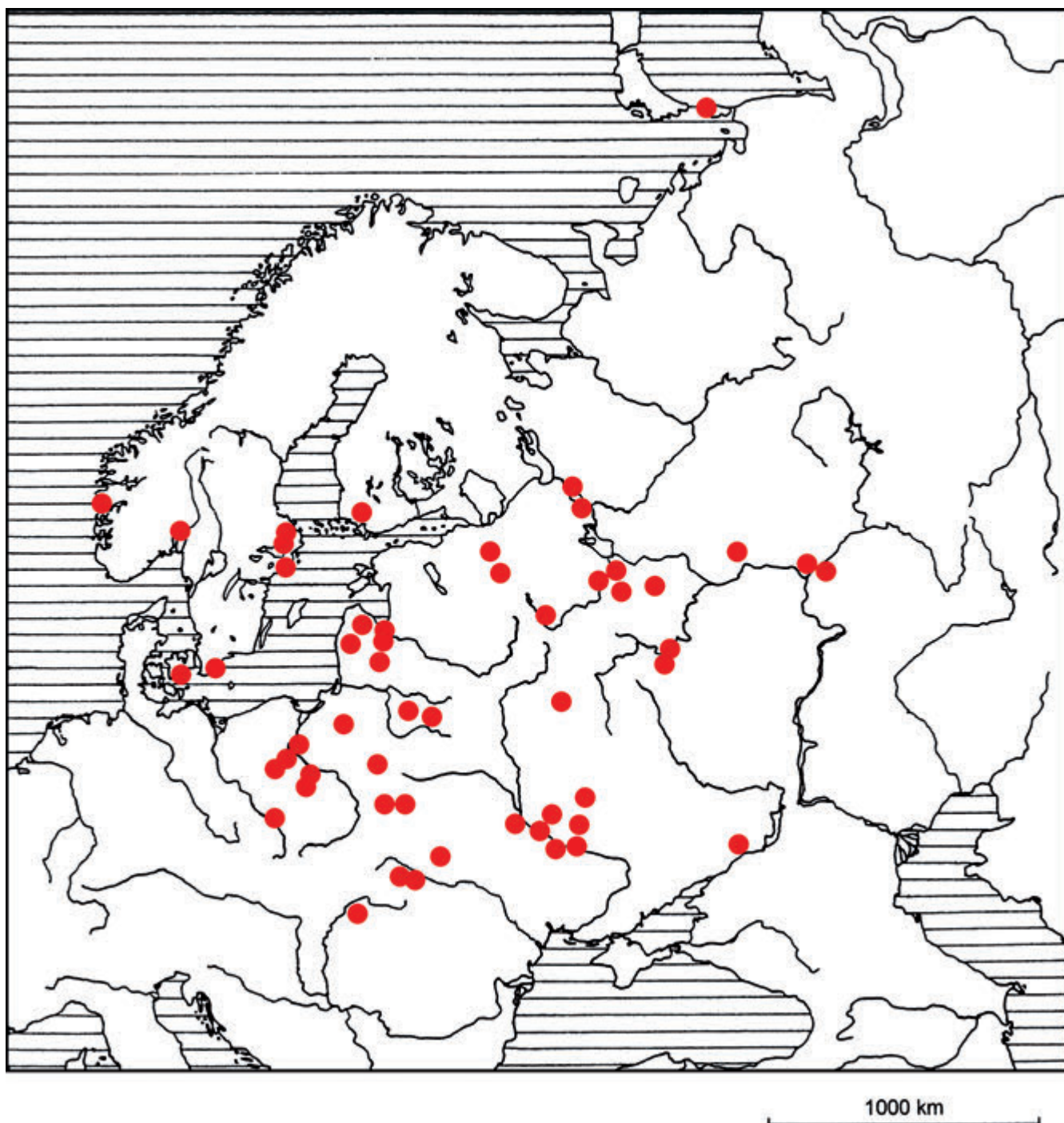
Abb. 10. Verbreitungskarte der Funde der Miniaturäxten in Polen (nach Wołoszyn 2006): a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

II

Przedstawione dotychczas przykłady dowodzą intensywności wzajemnych kontaktów Polski i Rusi. Dowodzą one przenikania przez granicę dzielącą obie monarchie przedmiotów, ale zapewne wraz z nimi ludzi czy idei.

Jak już wspomniano, przebieg granicy polsko-ruskiej świetnie znamy jest nam dzięki źródłom pisanim. Granicę tę dostrzegamy także kartując wschodni kres rozprzestrzenienia kościołów romańskich

rainischen und besonders weißrussischen Gebieten unterscheidenden Merkmalen zur Folge haben. Diese Gebiete waren viel weniger von den Einflüssen der Mittelmeerkultur betroffen. Der wesentlich verkürzte Vorhandensein von Slawen in Mitteleuropa, wo sie im Lichte der neuesten archäologischen Festlegungen sicherlich erst an der Wende des 5./6. Jh. aufkommen, beschränkt in bedeutendem Maße die Bedeutung der römischen Einflüsse auf die Herausbildung des westlichen und östlichen Slawentums.

Ryc. 11. Geografia rozmieszczenia w Europie znalezisk miniaturowych toporków pochodzenia ruskiego (wg Panasiewicz, Wołoszyn 2002).

Abb. 11. Verbreitungskarte der Funde der altrussischen Miniaturäxten in Europa (nach Panasiewicz, Wołoszyn 2002).

czy gotyckich. Czy granica ta w ogóle widoczna jest w świetle analizy „zwykłych” zabytków archeologicznych?

Rozpocząć należy od zwrócenia uwagi na wkład archeologii w dyskusję na temat początków Słowian w Europie Środkowej. Teoretycznie obecność Słowian na terenie Polski w okresie silnych i wyraźnych od-

Gegenwärtig werden in der polnischen archäologischen Literatur gemeinsame Merkmale der slawischen Kultur in der Stammeszeit (6.–10. Jh.) entschieden hervorgehoben, wobei der Sinn der Anwendung von Bezeichnungen – östliches oder westliches Slawentum – negiert oder in Frage gestellt wird. Dafür sprechen Beobachtungen sowohl zur materiellen Kul-

działań cywilizacji rzymskiej w I–IV/V w. n.e. mogłaby zaowocować nabraniem przez ten obszar, określany przez archeologów jako środkowoeuropejskie *Barbaricum* cech specyficznych, trwale odróżniających go od ziem Ukrainy czy zwłaszcza Białorusi, daleko mniej poddanych wpływom cywilizacji *Mediterraneum*. Poważne skrócenie obecności Słowian w Europie Środkowej, gdzie – w świetle najnowszych ustaleń archeologii – pojawiają się zapewne dopiero na przełomie V i VI w. w znacznym stopniu ogranicza znaczenie oddziaływań rzymskich na formowanie się Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej.

Obecnie w polskiej literaturze archeologicznej zdecydowanie podkreśla się cechy wspólne kultury słowiańskiej w okresie plemiennym, negując, czy poważnie poddając w wątpliwość sens stosowania odnośnie do VI–X w. określeń Słowiańszczyzna wschodnia czy zachodnia. Za takim rozwiązaniem przemawiają zarówno obserwacje dotyczące kultury materialnej, obrządku pogrzebowego, jak i przemian osadniczych.

W gruncie rzeczy dla VIII–X w. brak istotnych różnic w kulturze materialnej Słowian zamieszkujących ziemie od Łaby po Dniepr.

Trudno także mówić o zachodnio- czy wschodniosłowiańskich zwyczajach pogrzebowych, były one po prostu słowiańskie. Pojawiające się cechy lokalne wynikają z oddziaływania sąsiednich ludów koczowniców (np. Awarzy) czy Waregów. Istotne przemiany przynosi dopiero chrystianizacja. Cechą cmentarzysk ruskich jest znacznie dłuższe niż w Polsce, czy Czechach trwanie różnorodnych przeżytków pogaństwa: palenia ciał zmarłych, sypania kopców i wreszcie bogatszego wyposażania zmarłych w dary grobowe. Wymienione zwyczaje (ciałopalenie, sypanie kurhanów, wyposażanie w dary grobowe) nie były nieznane Słowianom zachodnim okresu plemiennego. W istocie różnica widoczna od X/XI w. nie jest więc różnicą dowodzącą odmienności Słowian (zachodnich i wschodnich), a ukazującą odmienności ośrodków chrystianizujących – Rzymu i Konstantynopola. Ten drugi cechowała swego rodzaju „tolerancja” wobec pogańskich tradycji.

Tradycyjne wyobrażenia sugerują, że granice między średniowiecznymi monarchiami wytyczane były wzdłuż pustek osadniczych oddzielających – w okresie przedpaństwowym – siedziby poszczególnych plemion. W polskiej historiografii opisującej politykę Mieszka I wielokrotnie używano określenia „podbój wewnętrzny” sugerując, że pierwszy historyczny

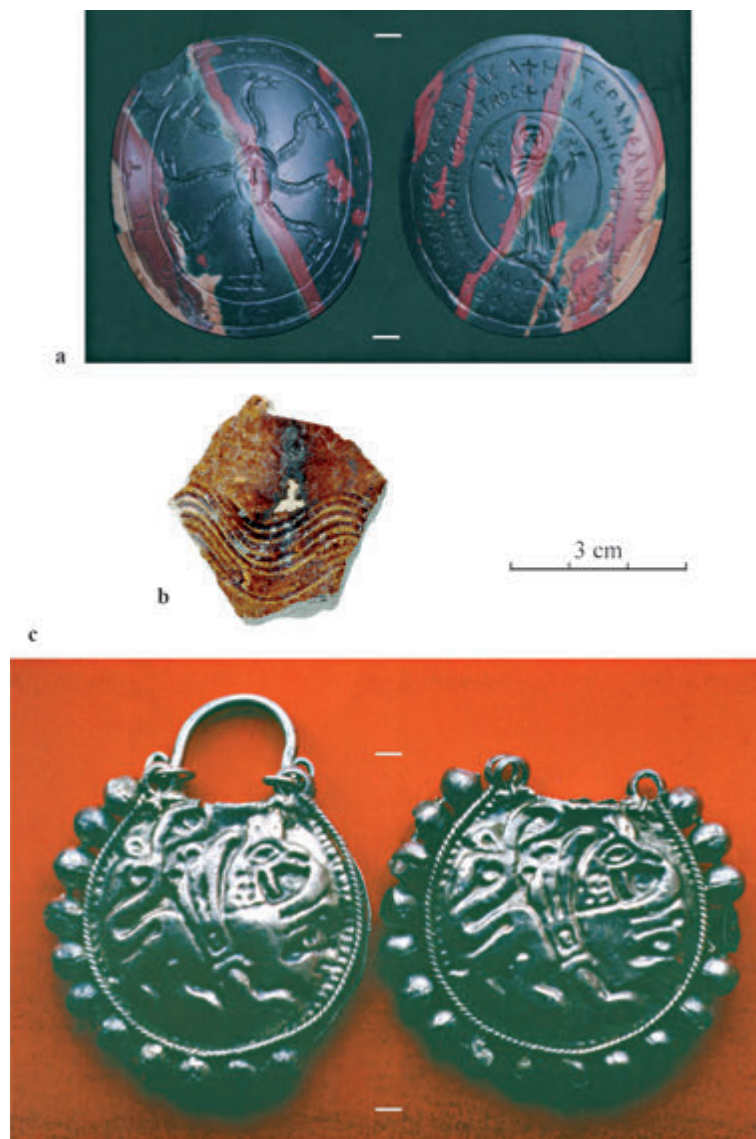
tur, zum Bestattungsritus oder zu den Besiedlungswandlungen.

Im Grunde genommen fehlen für das 8.–10. Jh. wesentliche Differenzen in der materiellen Kultur der die Gebiete von der Elbe bis zum Dnjepr bewohnenden Slawen.

Es fällt auch schwer, von den west- oder ostslawischen Bestattungssitten zu sprechen, sie waren einfach slawisch. Die lokalen Merkmale ergeben sich aus den Auswirkungen nomadischer Nachbarvölker (z.B. Awaren) oder Waräger. Bedeutende Änderungen werden erst durch die Christianisierung gebracht. Das Merkmal der altrussischen Gräberfelder ist eine längere Dauer von heidnischen Relikten: Leichenverbrennung, Schüttung von Hügeln und schließlich eine reichere Ausstattung der Verstorbenen mit Beigaben. Die genannten Bräuche (Leichenverbrennung, Schüttung von Hügeln und Ausstattung mit Beigaben) waren den Westslawen der Stammeszeit nicht unbekannt. Der ab dem 10./11. Jh. sichtbare Unterschied weist also nicht auf die Andersartigkeiten der West- und Ostslawen hin, sondern auf die Verschiedenheiten der christianisierenden Zentren- Roms und Konstantinopels. Das letztgenannte kennzeichnete sich durch eine Art „Toleranz“ den heidnischen Traditionen gegenüber.

Traditionelle Vorstellungen suggerieren, dass die Grenzen zwischen den mittelalterlichen Monarchien längs der besiedlungsleeren Bereichen, die in der vorstaatlichen Zeit die Sitze der einzelnen Stämme voneinander trennten, bestimmt waren. In der polnischen, die Politik Mieszko I. beschreibenden Geschichtsschreibung wurde mehrmals die Bezeichnung „die innere Eroberung“ benutzt mit dem Hinweis darauf, dass der erste historische Herrscher Polens sich auf die Ausdehnung seiner Macht auf „urpolnische“ Stämme begrenzt hat.

Diese Vorstellungen zerstören in großem Maße die Ergebnisse der Studien über die Besiedlung. Sie zeugen davon, dass die Grenze zwischen den sich entwickelnden Monarchien von Piasten und Rurikiden nicht durch wüste Gegenden und das Ödland verlief, sondern die in der Stammeszeit (8.–10. Jh.) funktionierenden Besiedlungszentren durchquerte. Die Einteilung in das Altrussische und das Polnische erfolgte erst im 10.–11. Jh. infolge der Kämpfe und diplomatischer Gespräche, ohne die Verbreitung der „protoaltrussische“ oder „protopolnische“ Stämme zu berücksichtigen, weil es sie einfach nicht gegeben hat.

Ryc. 12. Wyroby bizantyńskie/ruskie z Polski: a – Przemyśl, woj. podkarpackie – gemma magiczna (wg Koperski 2004, fot. M. Horwat); b – Chełm, woj. lubelskie, fragm. ceramiki szklawionej (fot. M. Auch); c – Trepcza koło Sanoka, woj. podkarpackie – para srebrnych koltów (wg Ginalski 2001).

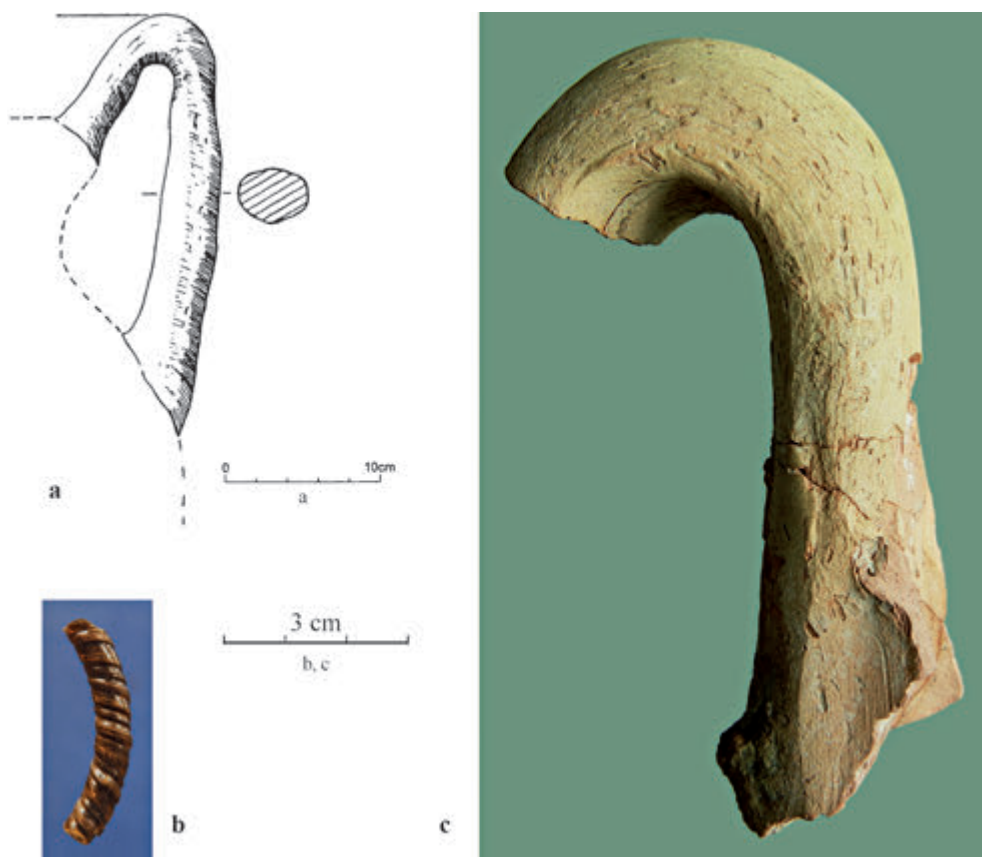
Abb. 12. Ausgewählte Beispiele der byzantinischen bzw. altrussischen Erzeugnissen in Polen: a – Przemyśl, Wojewodschaft podkarpackie, magische Gemme (nach Koperski 2004, Foto M. Horwat); b – Chełm, Wojewodschaft lubelskie, glasierte Keramik (Foto M. Auch); c – Trepcza bei Sanok, Wojewodschaft podkarpackie – ein Paar von silberner Kopfschmuck (sog. Kolt-Anhänger); (nach Ginalski 2001).

władca Polski koncentrował się na rozciągnięciu swej władzy na plemiona „prapolskie”.

Wyobrażenia te w dużym stopniu burzą wyniki studiów osadniczych. Dowodzą one, że granica pomiędzy kształtującymi się monarchiami Piastów i Rurykowiczów biegła nie pustkami i nieużytkami, a przecinała funkcjonujące w okresie plemiennym (VIII–X w.) centra osadnicze. Podział na to co ruskie

Aus den obigen Bemerkungen geht hervor, dass es schwer fällt, für die Stammeszeit von einer Grenze zwischen dem Westlichen und dem Östlichen zu sprechen, diese Situation änderte sich erst nach der Entstehung der Monarchien von Piasten und Rurikiden.

Aus dem ostpolnischen Gebiet ist uns eine Reihe von äußerst interessanten, evident im altrussischen

Ryc. 13. Wyroby bizantyńskie / ruskie z Polski: a – Sandomierz, woj. świętokrzyskie, fragm. korczagi (wg Gąssowska 1965, ryc. 12); b – Pełnatycze, woj. podkarpackie, fragm. bransolety szklanej (wg Rokitowska, Wołoszyn 2001, ryc. 4); c – Przemyśl, woj. podkarpackie, fragm. korczagi (Fot. M. Wołoszyn).

Abb. 13. Ausgewählte Beispiele der byzantinischen bzw. altrussischen Erzeugnissen in Polen: a – Sandomierz, Wojewodschaft świętokrzyskie, Fragment der Weinamphore (sog. Korčaga) (nach Gąssowska 1965, Abb. 12); b – Pełnatycze, Wojewodschaft podkarpackie, Fragment des Glasarmringes (nach Rokitowska, Wołoszyn 2001, Abb. 4); c – Przemyśl, wojewodschaft podkarpackie, Fragment der Weinamphore (sog. Korčaga); (Foto M. Wołoszyn).

i polskie został wytyczony dopiero w X–XI w. w wyniku walk i rozmów dyplomatycznych, nie uwzględniał zasięgu plemion „protoruskich” czy „protopolskich” bo takich... po prostu nie było.

Z powyższych uwag wynika, że dla okresu plemiennego trudno mówić o granicy między tym co wschodnie i zachodnie, sytuacja ta ulega zmianie dopiero po powstaniu monarchii Piastów i Rurykowiczów.

Z terenu wschodniej Polski znamy cały szereg niezwykle interesujących przedmiotów ewidentnie powstałych w ruskim, czy szerzej bizantyńsko-ruskim kręgu kulturowym.

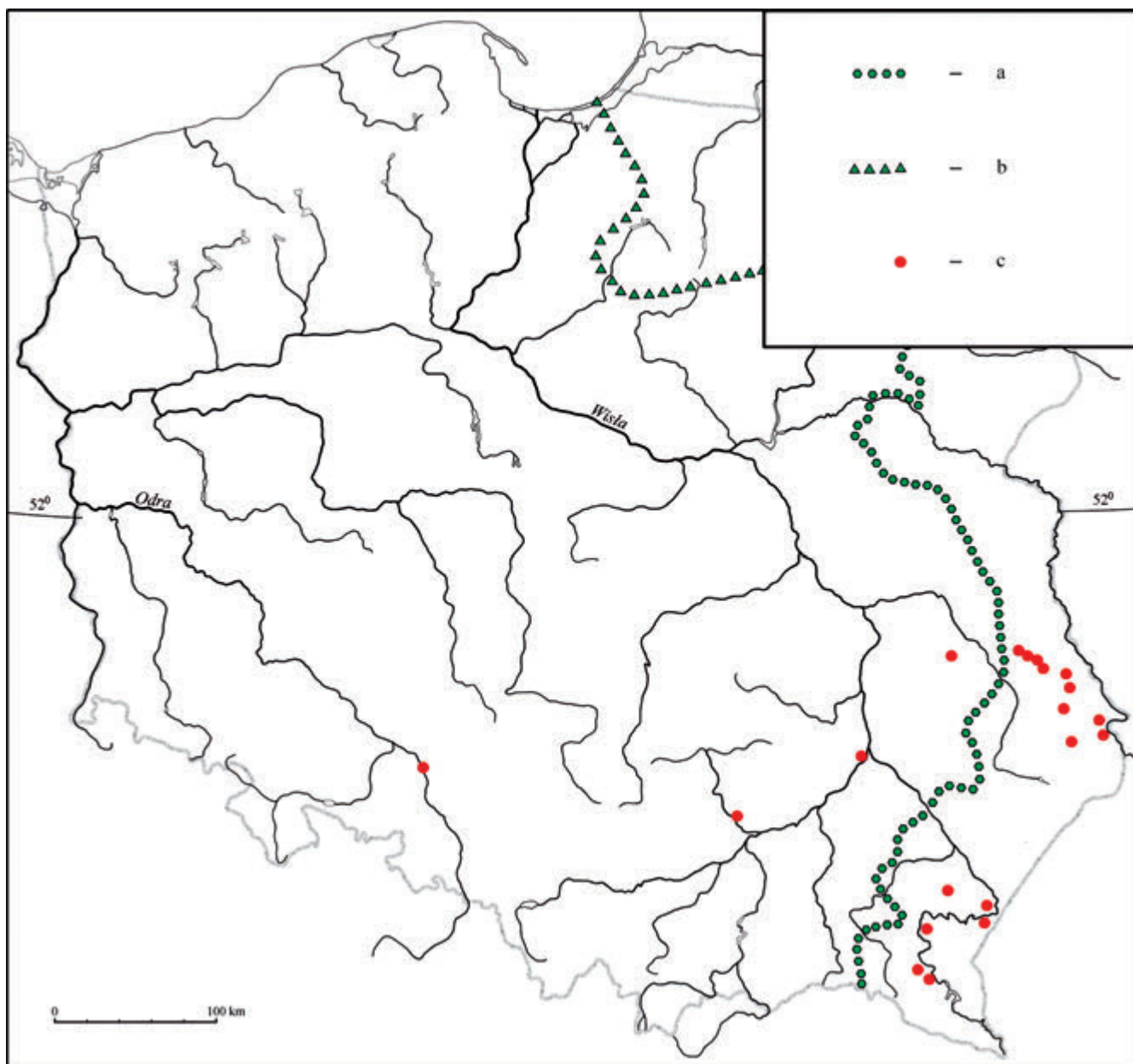
Tytułem przykładu wskazać można na bizantyńską gemmę z Przemyśla, srebrne ozdoby głowy (tzw. kołty) z Trepczy koło Sanoka, szklioną ceramikę z Chełma niedaleko Lublina (ryc. 12).

oder breiter gefasst byzantinisch-altrussischen Kulturkreis entstandenen Gegenständen bekannt.

Als Beispiel können hier die byzantinische Gemme aus Przemyśl, silberner Kopfschmuck (die sog. Koltanhänger) aus Trepcza bei Sanok, glasierte Keramik aus Chełm unweit von Lublin gelten (Abb. 12).

Diese Funde sind zwar visuell attraktiv, aber in gewissem Maße bilden sie einfach eine Illustration einer uns dank der schriftlichen Überlieferungen bekannten Erscheinung. Altrussischer Charakter von Przemyśl oder Chełm ist hier selbstverständlich, die erwähnte Erzeugnisse sind lediglich weitere Belege für die Ergebnisse der Analyse der Schriftquellen.

Für unsere Überlegungen ist es wichtig, auf solche Fundkategorien hinzuweisen, die wegen ihres relativ

Ryc. 14. Geografia rozmieszczenia w Polsce południowej znalezisk bransolet szklanych (wg Wołoszyn 2003, mapa 67).

Abb. 14. Verbreitungskarte der Funde der Glasarmringe in Süd-Polen (nach Wołoszyn 2003, Karte 67): a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

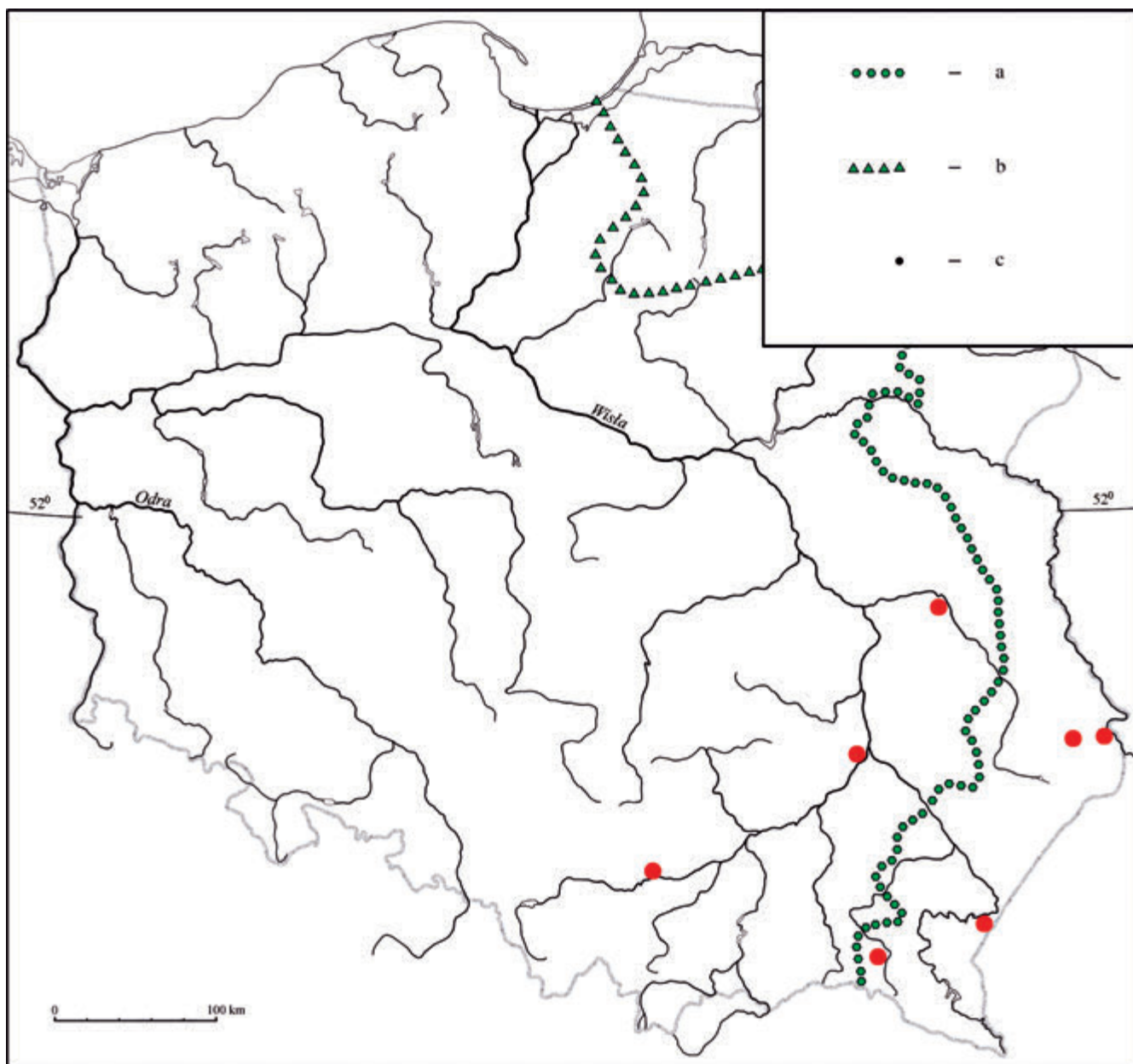
Zabytki te – choć bardzo atrakcyjne wizualnie – w pewnym stopniu stanowią po prostu ilustrację zjawiska znanego nam dzięki przekazom pisany. Ru-ski charakter Przemyśla, czy Chełma jest oczywisty, wspomniane przedmioty są tylko kolejnym potwierdzeniem wyników analizy źródeł pisanych.

Dla naszych rozważań istotne jest wskazanie takich kategorii zabytków, które ze względu na swój stosunkowo masowy charakter stanowić mogą coś więcej niż tylko ilustrację dla tez historyków.

massenhaften Charakters etwas mehr als nur Illustrationen für Historiker bilden können.

Ich möchte hier drei Beispiele anführen und die Geographie der Verbreitung von Glasarmringen, Weinamphoren sowie orthodoxen Devotionalien in Polen analysieren.

Aus Südpolen stammen ca. 440 Glasarmringe, oder eher ihre Fragmente, ziemlich sicher können wir sie als altrussischer, ev. byzantinischer Provenienz anerkennen (Abb. 13:b). Die Glasarmringe sind ein in

Ryc. 15. Geografia rozmieszczenia w Polsce południowej znalezisk fragmentów korczag (wg Wołoszyn 2003, mapa 45).

Abb. 15. Verbreitungskarte der Funde der Korčagi (Weinamphoren) in Polen (nach Wołoszyn 2003, karte 45): a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

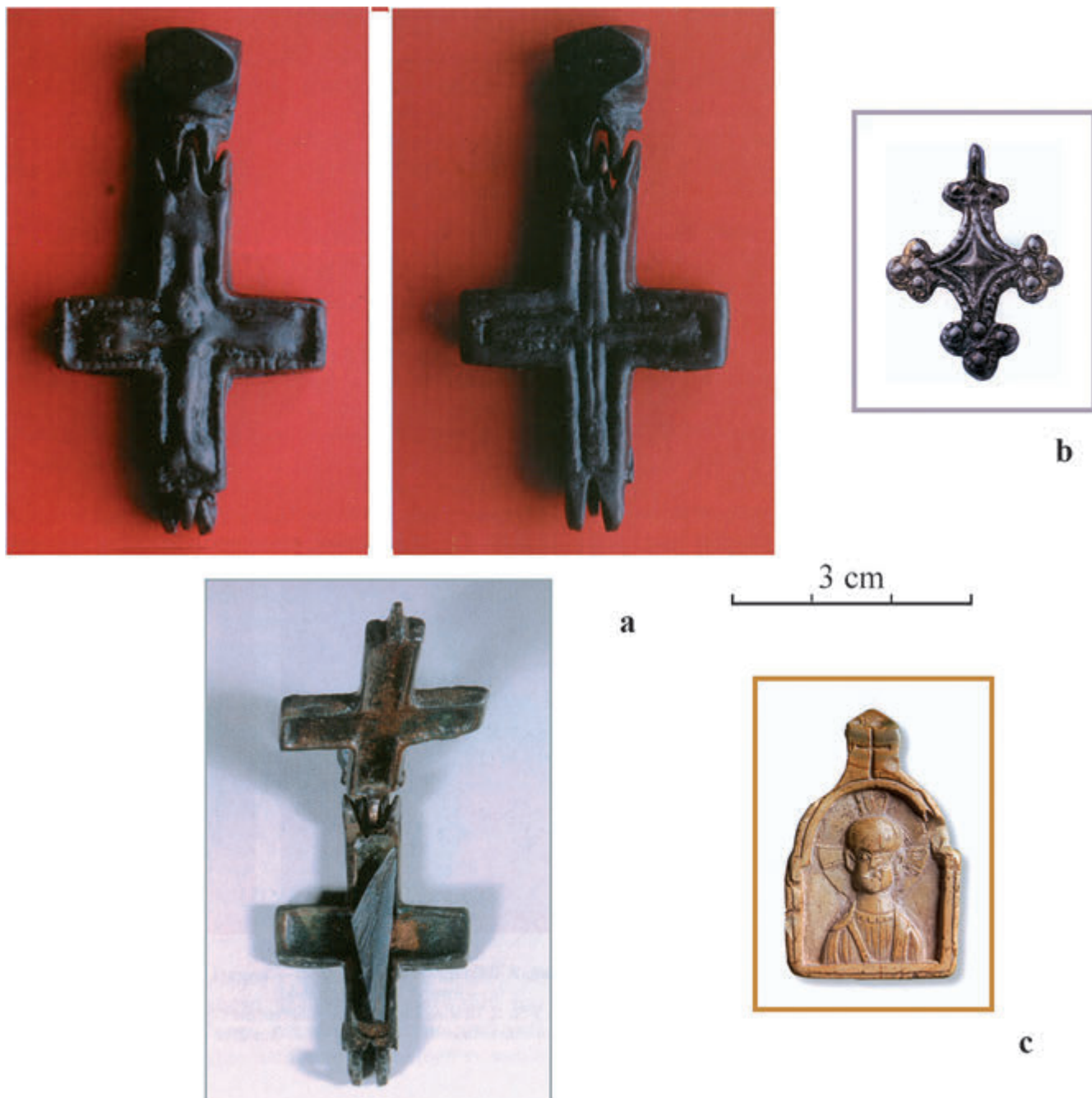
Chciałbym tu podać trzy przykłady i przeanalizować geografię rozmieszczenia w Polsce szklanych bransolet, amfor na wino oraz prawosławnych dewocjonaliów.

Z Polski południowej pochodzi około 440 bransolet szklanych, a raczej ich fragmentów, dość pewnie możemy je uznać za pochodzenia ruskiego, ewentualnie bizantyńskiego (ryc. 13:b). Bransolety szklane są wytworem spotykanym w Europie Wschodniej bardzo często. Ju. L. Ščapova¹⁰ w monografii tej katego-

¹⁰ Ščapova 1972.

Osteuropa sehr oft vorkommendes Erzeugnis. Ju. L. Ščapova¹⁰ erwähnt in ihrer Monographie dieser Fundkategorie über 30 000 Fragmente von Armringen aus dem altrussischen Gebiet. Die meisten von ihnen wurden an Ort und Stelle produziert, wir unterscheiden auch Importe, besonders die byzantinischen. Die Glasarmringe waren in Rus' schon zu Beginn des 11. Jh. bekannt, es werden selten ältere Exemplare begegnet. Massenhaft wurden sie seit dem ersten Viertel des 12. Jh. hergestellt, im zweiten Viertel des 13.

¹⁰ Ščapova 1972.

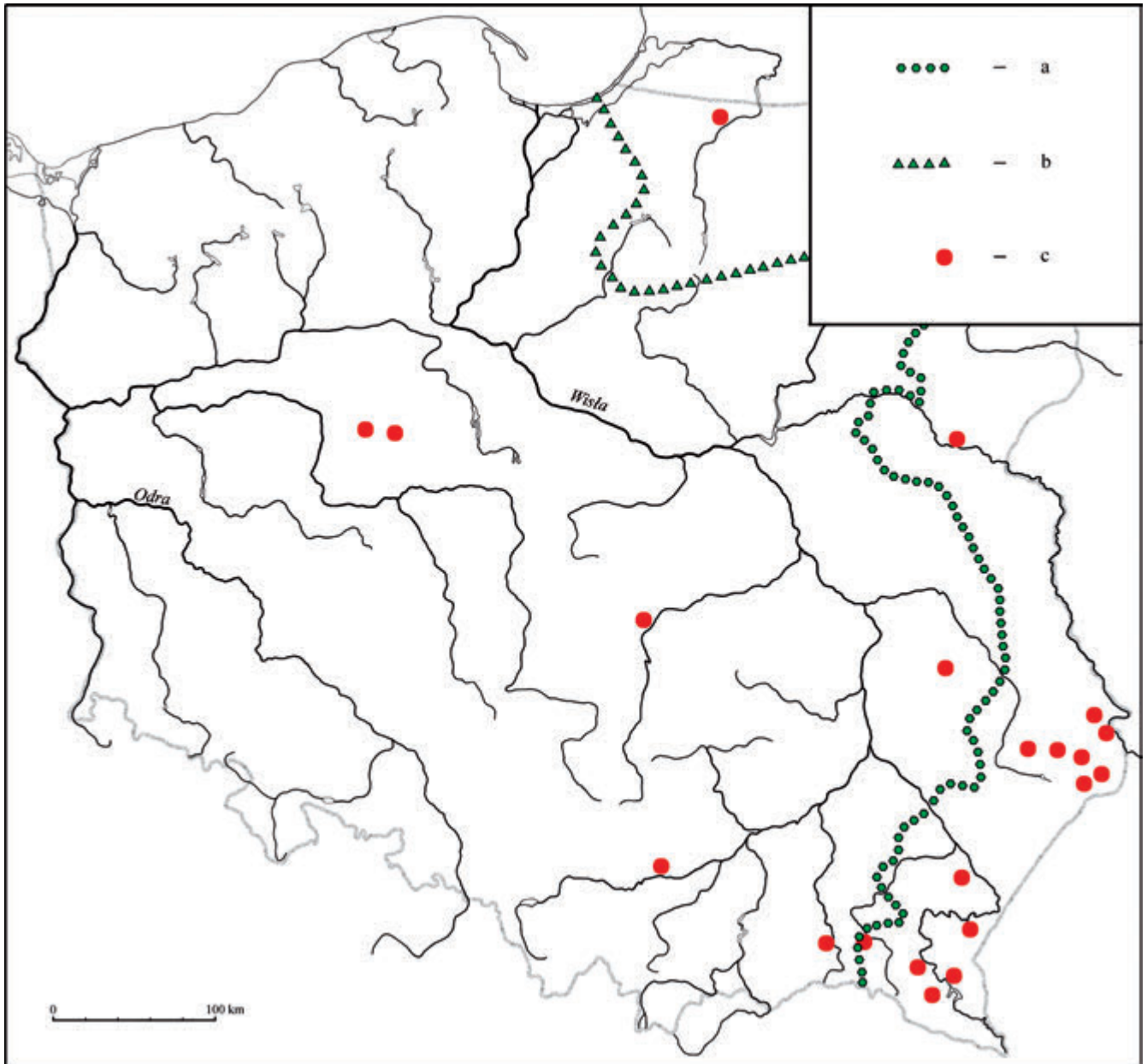
Ryc. 16. Wybrane dewocjonalia prawosławne z Polski: a – Trepcza, woj. podkarpackie, enkolpion z fragmentem meteorytu jako relikwią (wg Ginalska 2000, ryc. 7); b – Daniłowo, woj. podlaskie, krzyżyk – zawieszka (wg Krasnodębski 1998, ryc. 145); c – Bełżec, woj. lubelskie, kamienna (steatyt) ikona zawieszka (wg Wołoszyn 2001, tab. 1).

Abb. 16. Ausgewählte Beispiele der orthodoxen Devotionalien in Polen: a – Trepcza, Wojewodschaft podkarpackie, ein Enkolpion mit dem erhaltenen Fragment des Meteorits als Reliquie (nach Ginalska 2000, Abb. 7); b – Daniłowo, Wojewodschaft podlaskie, Kreuz-Anhänger (nach Krasnodębski 1998, Abb. 145); c – Bełżec, Wojewodschaft lubelskie, Anhängelikone aus Steatit (nach Wołoszyn 2001, Taf. 1).

rii zabytków wspomina o ponad 30 000 fragmentach bransolet z terenu Rusi. Większość z nich produkowano na miejscu, wyróżniamy też importy, zwłaszcza bizantyńskie. Bransolety szklane znane były na Rusi już w początku XI w., rzadko spotykamy egzemplarze starsze. Masowy rozwój ich produkcji nastąpił w pierwszej ćwierci XII w., osiągając apogeum w dru-

Jh. erreichte deren Produktion ihren Höhepunkt. Es wird angenommen, dass sich die Produktion von Armringen anfangs in Kiev konzentrierte, ab Mitte des 12. Jh. begann man sie auch in anderen Zentren anzufertigen.

Über 400 Funde aus dem polnischen Gebiet stammt aus insgesamt 20 Ortschaften, die fast aus-

Ryc. 17. Geografia rozmieszczenia w Polsce znalezisk prawosławnych dewocjonałów (enkolpiony), (wg Wołoszyn 200): a – średnio-wieczna granica polsko-ruska (wg Makarski 1996, mapa 5); b – granica polsko-bałtyjska (wg Makarski 1996, mapa 5); c – miejscowość.

Abb. 17. Verbreitungskarte der orthodoxen Devotionalien (enkolpia) in Polen (nach Wołoszyn 2001): a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

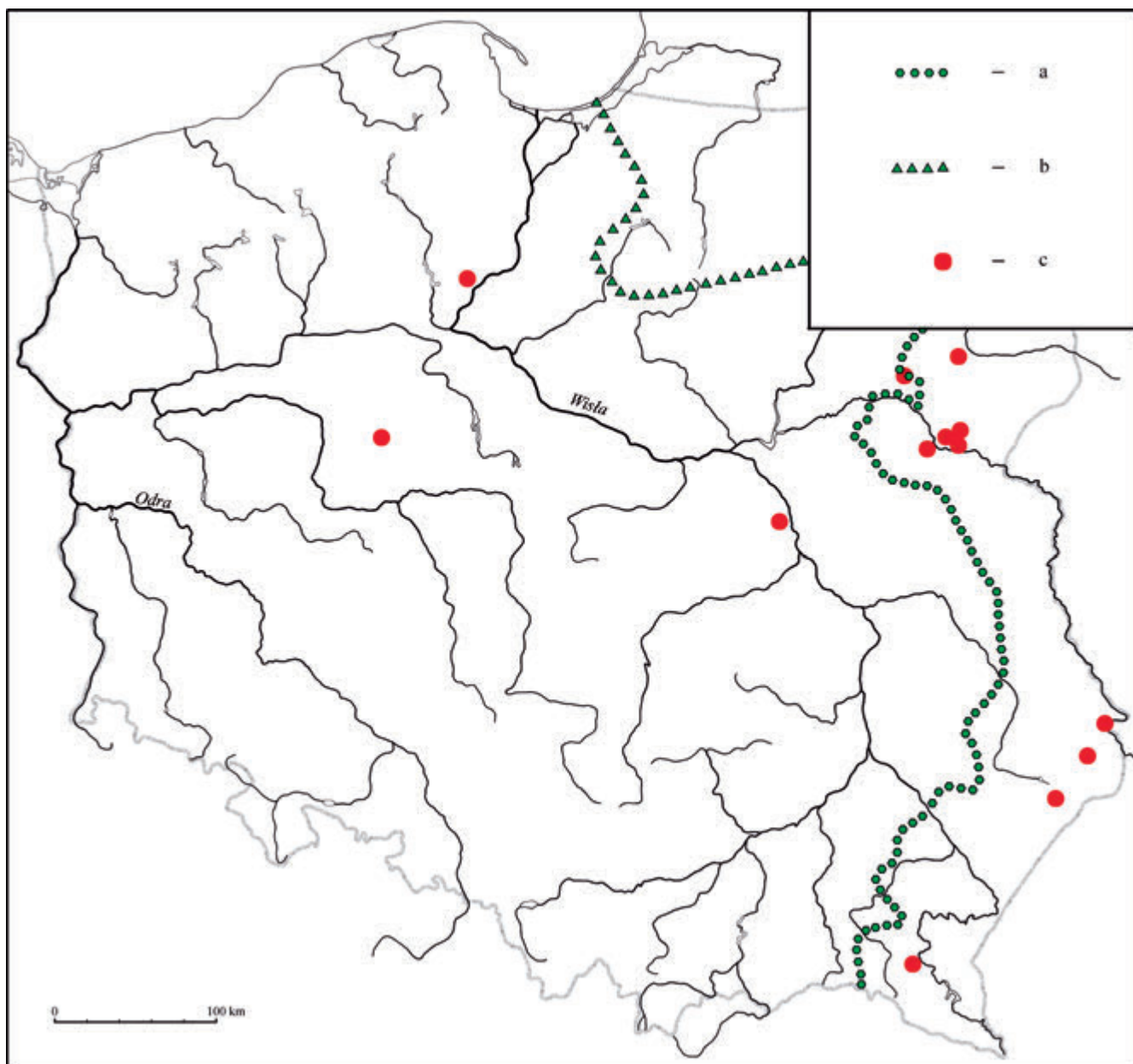
giej ćwierci XIII w. Uznaje się, iż początkowo produkcja bransolet koncentrowała się w Kijowie, od połowy XII w. wytwarzać zaczęto je także w innych ośrodkach.

Ponad 400 znalezisk z terenu Polski pochodzi łącznie z 20 miejscowości, zlokalizowanych niemal wyłącznie na obszarze zasiedlonym w interesującym nas okresie przez ludność ruską (ryc. 14).

Na fakt niewielkiego rozprzestrzenienia bransolet na terenach zachodniosłowiańskich zwracano

schließlich auf dem in der uns interessierenden Periode von altrussischer Bevölkerung besiedelten Gebiet lagen (Abb. 14).

Es wurde schon auf die geringe Verbreitung von Armringen auf den westslawischen Gebieten hingewiesen, die prasentierten Festlegungen werden in Anlehnung an die Analyse einer bedeutenden Zahl von Funden gemacht. In diesem Artikel fehlt Platz für eingehende Überlegungen über die Ursachen einer

Ryc. 18. Geografia rozmieszczenia w Polsce znalezisk prawosławnych dewocjonałów (krzyże-zawieszki; kamienne ikonki-zawieszki) (wg Wołoszyn 2001): a – średniowieczna granica polsko-ruska (wg Makarski 1996, mapa 5); b – granica polsko-bałtyjska (wg Makarski 1996, mapa 5); c – miejscowość.

Abb. 18. Verbreitungskarte der orthodoxen Devotionalien (Kreuz-Anhänger, steinerne Anhängeikonen) in Polen (nach Wołoszyn 2001): a – mittelalterliche polnisch-altrussische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); b – mittelalterliche polnisch-baltische Grenze (nach Makarski 1996, Karte 5); c – Fundstelle.

już uwagę, prezentowane ustalenia czynione są jednak w oparciu o analizę poważnej liczby znalezisk. W niniejszym artykule brak miejsca dla szczegółowych rozważań nad przyczynami takiego, a nie innego ograniczenia występowania bransolet szklanych na terenach słowiańskich. Ważne jednak, iż zabytki te w sposób wyraźny wskazują zachodni zasięg osadnictwa ruskiego, czy też ogólniej cywilizacji bizantyńsko-ruskiej.

solchen und nicht anderen Beschränkung des Vorkommens von Glasarmringen auf den slawischen Gebieten. Es ist aber wichtig, dass diese Funde deutlich auf die westliche Verbreitung der altrussischen Besiedlung, oder im allgemeinen der byzantinisch-altrussischen Zivilisation hinweisen.

Eine weitere Gruppe von Funden, der ich etwas Aufmerksamkeit widmen möchte, sind die sog. Korčagi, so werden die Amphoren bezeichnet, die zum Transport,

Kolejna grupa zabytków, której chciałbym poświęcić nieco uwagi to tzw. korczagi, mianem tym określa się amfory służące transportowi, głównie wina, oliwy (ryc. 13:a, 13:c). Wyroby te uznawano za pochodzenia ruskiego, w najnowszych opracowaniach rosyjskich amfory z terenu Rusi uznaje się za wyroby bizantyńskie.

Nie rozstrzygając w tym miejscu kwestii genezy korczag (bizantyńskiej lub ruskiej) stwierdzić wypada, iż znaleziska z terenu Polski uznać należy za wyroby XI–XIII-wieczne, nawet jeśli są to wyroby bizantyńskie, dotarły one do Polski za pośrednictwem ruskim. Niestety, wszystkie znaleziska amfor z Polski południowej to egzemplarze zachowane bardzo fragmentarycznie, co m.in. utrudnia ich datowanie.

Z Polski południowej pochodzi około 137 fragmentów interesujących nas naczyń. Znamy je z około 8 miejscowości. Jako pewne uznać należy znaleziska z Czerмна, Gródka, Krakowa-Wawelu, Przemyśla, Sandomierza. Na 137 fragmentów korczag ponad 90% odkryto na terenach ruskich (ryc. 15).

Jak już wspomniano, korczagi służyły głównie do transportu wina. Tym samym poświadczają one konsumpcję tego trunku. W Polsce Piastowskiej X–XIII w. zdecydowanie dominowało spożycie piwa. Dotyczy to także elity społecznej, o czym świadczy słynne zdanie Leszka Białego tłumaczącego niemożność udziału w wyprawie krzyżowej brakiem piwa na terenie Ziemi Świętej¹¹.

I wreszcie sakralia. Wśród wczesnośredniowiecznych dewocjonałów z terenu Europy Wschodniej wyróżnia się krzyże – relikwiarze (otwierane, służące do przechowywania relikwii), zwykłe krzyże – zawieszki oraz kamienne, zawieszane ikonki (ryc. 16). Z terenu dzisiejszej Polski z okresu X–XIII w. znamy ponad 70 enkolpionów (ryc. 17), ponad 100 krzyżyków oraz 4 kamienne ikonki (ryc. 18). Są wśród nich zabytki niezwykle intrygujące: jak np. enkolpion z Trepczy, w którym jako relikwię drzewa Krzyża umieszczono... meteoryt, proste srebrne krzyżyki, jak te z Daniłowa, i wreszcie niezwykle cenne jak steatytowa ikonka z Bełżca.

Zabytki te znajduwane są niemal wyłącznie w strefie ruskiej. Do nielicznych wyjątków należy XIII-wieczny enkolpion z Gniezna. Odpowiedź na pytanie, dlaczego brak na terenach piastowskich prawosławnych enkolpionów nie jest łatwa. Wyniki analizy źródeł pisanych pozwalają z pewnością wykluczyć, by fakt ten traktować można było jako dowód na wza-

hauptlich von Wein und Ölgedient haben (Abb. 13:a; Abb. 13:c). Diese Erzeugnisse galten als altrussischer Provenienz, in den neuesten russischen Bearbeitungen werden die Amphoren aus dem altrussischen Gebiet als byzantinische Produkte angesehen.

Ohne an dieser Stelle über die Frage der Genese von Korčagi (byzantinische oder altrussische) zu entscheiden, sollte festgestellt werden, dass die Funde aus dem polnischen Gebiet für Erzeugnisse aus dem 11.–13. Jh. anzusehen sind; auch wenn es sich um byzantinische Produkte handelt, die mit altrussischer Vermittlung nach Polen gelangten. Bei allen Amphorenfunden aus Südpolen handelt es sich leider um sehr fragmentarisch erhaltene Exemplare, was u.a. ihre Datierung erschwert.

Aus Südpolen, aus etwa 8 Ortschaften, stammen etwa 137 Fragmente von den uns interessierenden Gefäßen, von denen die Funde aus Czermnno, Gródek, Krakau-Wawel, Przemyśl, Sandomierz als sichere Funde anzusehen sind. Von 137 Fragmenten der Korčagi wurden über 90% auf den altrussischen Gebieten entdeckt (Abb. 15).

Wie es schon erwähnt wurde, haben die Korčagi hauptsächlich zum Weintransport gedient. Dadurch bezeugen sie den Konsum dieses Getränkes. In Polen der Piasten war im 10.–13. Jh. der Bierkonsum entschieden dominant. Dies betrifft auch die gesellschaftliche Elite, wovon der berühmte Satz von Leszek der Weisse zeugt, als dieser seine unmögliche Teilnahme an dem Kreuzzug mit dem Fehlen von Bier im Heiligen Land erklärte¹¹.

Und schließlich Sakralgegenstände. Unter den frühmittelalterlichen Devotionalien aus dem osteuropäischen Gebiet unterscheidet man Kreuze-Reliquiare (aufschließbare, zur Aufbewahrung von Reliquien), einfache Kreuze-Anhänger sowie Anhängelikonen aus Stein. Es gibt unter ihnen äußerst interessante Funde, wie z.B. ein Enkolpion aus Trepca, in dem als Reliquie des Heiligen Kreuzes... ein Meteorit untergebracht wurde, einfache kleine, silberne Kreuze, wie die aus Daniłów, und schließlich die besonders wertvollen, wie die Ikone aus Steatit aus Bełżec (Abb. 16). Aus dem heutigen polnischen Gebiet kennen wir aus dem Zeitraum vom 10.–13. Jh. über 70 Enkolpiona (Abb. 17), über 100 kleine Kreuze und 4 Steinikonen (Abb. 18).

Diese Funde wurden fast ausschließlich in der altrussischen Zone gefunden. Zu den wenigen Ausnahmen gehört das Enkolpion aus dem 13. Jh. aus Gne-

¹¹ Por. *Kodeks*, Dokument nr 260, s. 19.

¹¹ Vgl. *Kodeks*, Dokument Nr 260, S. 19.

jemną niechęć na tle wyznaniowym. Tej niechęci po prostu nie było, dwukrotnie przekazy pisane poświadczają, że piastowscy i ruscy książęta składali przysięgę z tzw. całowaniem krzyża. Taka forma przysięgi rozpowszechniła się na Rusi pod wpływem bizantyńskim, możemy więc z dużym prawdopodobieństwem zakładać, że krzyż, na który składali przysięgę władcy polscy był prawosławny.

Wyjaśnienie przyczyn, dla których brak w Polsce piastowskiej prawosławnych dewocjonalii wymaga dalszych badań. Z Krakowa, Wrocławia czy Poznania generalnie znamy niewielką ilość krzyżyków, jest ich mniej nie tylko niż w Kijowie, ale i Pradze. Być może nad Odrą i Wisłą obowiązywały odmienne formy manifestowania religijności i stąd brak zainteresowania wśród poddanych Piastów ruskimi dewocjonaliami.

Ze względu na temat niniejszego szkicu istotne jest, że także sakralia prawosławne wyraźnie markują przebieg granicy polsko-ruskiej w X–XIII w.

Przedstawione wyżej przykłady dowodzą, że granica polsko-ruska widoczna jest przez pryzmat zupełnie „zwykłej”, codziennej kultury materialnej (bransolety szklane), kultury dworskiej (korczagi) i wreszcie kultury duchowej (sakralia).

Z naszego punktu widzenia ważnym jest, że także archeologia, zupełnie „zwykłe” zabytki potrafią ilustrować przebieg granicy polsko-ruskiej w X–XIII w., a zarazem dowodzić ruskiego charakteru obszaru dzisiejszej wschodniej Polski.

Najważniejsze dla przyszłych badań jest precyzyjne rozpoznanie sytuacji na pograniczu polsko-ruskim w IX–XI w., a więc w czasie, gdy kształtowanie się ruskości i polskości dopiero zaczynało się.

sen. Die Antwort auf die Frage, warum auf den piastischen Gebieten orthodoxe Enkolpia fehlen, ist nicht einfach. Die Ergebnisse der Analyse von Schriftquellen lassen ganz sicher ausschließen, sie als Belege für den gegenseitigen Widerwillen aus religiösen Gründen zu betrachten. Einen solchen Widerwillen gab es einfach nicht, in zwei Fällen bezeugen die Schriftquellen, dass die piastischen und altrussischen Fürsten den Eid mit dem sog. Kuss des Kreuzes ablegten. Diese Eidart hat sich in Rus' unter dem byzantinischen Einfluss verbreitet, wir können deshalb mit einem großen Wahrscheinlichkeitsgrad annehmen, dass das Kreuz, auf das die polnischen Herrscher geschwört haben, ein orthodoxes Kreuz gewesen sein musste.

Die Klärung von Ursachen, für die in piastischem Polen orthodoxe Devotionalien fehlen, bedarf weiterer Untersuchungen. Aus Krakau, Breslau oder Posen ist uns nur geringe Zahl von kleinen Kreuzen bekannt, es gibt sie hier weniger nicht nur als in Kiev, sondern auch in Prag. An der Oder und Weichsel mögen andere Bekundungsformen der Religiosität gegolten haben und deshalb fehlt das Interesse an altrussischen Devotionalien unter den piastischen Untertanen.

In Hinblick auf das Thema dieses Grundrisses ist es wichtig, dass die orthodoxen Sakralgegenstände ganz deutlich den Verlauf der polnisch-altrussischen Grenze im 10.–13. Jh. markieren.

Die oben angeführten Beispiele weisen darauf hin, dass die polnisch-altrussische Grenze unter dem Gesichtspunkt einer ganz „einfachen“ materiellen Alltagskultur (Glasarmringe), der Hofkultur (Korčagi) und schließlich der Geisteskultur (Sakralgegenstände) sichtbar ist.

Aus unserem archäologischen Gesichtspunkt ist es wichtig, dass ganz „einfache“ Funde den Verlauf der polnisch-altrussischen Grenze im 10.–13. Jh. illustrieren können und gleichzeitig auf den altrussischen Charakter des heutigen ostpolnischen Gebietes hinweisen.

Am wichtigsten für die künftigen Untersuchungen ist die präzise Erkennung der Situation auf dem polnisch-altrussischen Grenzgebiet im 9.–11. Jh., also in der Zeit, als sich das Altrussentum und das Polentum herauszubilden begannen.

* * *

* * *

Jak już wspomniano okoliczności historyczne spowodowały, że dzisiejszy stan badań nad pograniczem polsko-ruskim nie jest najlepszy. Wydarzenia 1989 r. i lat następnych wiele zmieniły w polskiej archeologii, wiele dobrego wniosły one także do relacji polsko-ukraińskich. Można mieć więc nadzieję, że badania nad tym kręgiem zagadnień ulegną ożywieniu i że będą one realizowane wspólnie przez badaczy polskich i ukraińskich.

Wie es schon erwähnt wurde, haben die historischen Umstände verursacht, dass der heutige Stand der Forschungen über das polnisch-altrussische Grenzgebiet nicht am besten ist. Die Ereignisse des Jahres 1989 und in den darauf folgenden Jahren haben viel in der polnischen Archäologie geändert und viel in die polnisch-ukrainischen Beziehungen eingebracht. Man kann also die Hoffnung darauf setzen, dass die Forschungen über diese Problematik wiederbelebt und gemeinsam durch polnische und ukrainische Forscher geführt werden.

BIBLIOGRAPHIE

Einführende Literatur (Auswahl)

- 2001 *Byzantium and East Central Europe*, G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson, (Hrsg.). Kraków.
- 1999 *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies*, Copenhagen 1996, G. Prinzing, M. Salamon, (Hrsg.), Wiesbaden.
- Franklin S., Shepard J.
- 1996 *The Emergence of Rus 750–1200*, London–New York.
- Gródek-Kciuk E.
- 1989 *Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów*, Przegląd Archeologiczny 36, S. 97–134.
- Kłoczowski J.
- 1994 *Młodsza Europa*, Warszawa.
- Lübke Ch.
- 2003 *Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa: Expansion und Hegemonie am Beispiel Polens und des Landes Halič-Volyn' (bis 1387)*, [in:] T. Wunsch, A. Patschovsky (Hrsg.), *Das Reich und Polen. Parallelen, Interaktionen und Formen der Akkulturation im hohen und späten Mittelalter*, Sigmaringen, s. 21–58.
- 2004 *Das östliche Europa*, München.
- Müller-Wille M., (Hrsg.)
- 1997 *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhundert*, I, Mainz-Stuttgart.
- 1998 *Rom und Byzanz im Norden. Mission und Glaubenswechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhundert*, II, Mainz-Stuttgart.
- Parczewski M.
- 1991 *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłamy wschodni i zachodni*, Kraków.
- Parczewski M., Czopek S. (Hrsg.)
- 1996 *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów.
- Sielicki F.
- 1997 *Polsko-ruskie stosunki kulturalne do końca XV wieku*, Wrocław.
- Zoll-Adamikowa H.
- 1996 *Wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy a różnicowanie etniczne na pograniczu polsko-ruskim*, [in:] M. Parczewski, S. Czopek (Hrsg.), *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*, Rzeszów, S. 81–90.
- Zitierte Literatur**
- Ibrāhīm ibn Ja' k'ūb
- Relacja Ibrāhīma ibn Ja' k'ūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al.-Bekriego*, wydał, wstępem, komentarzem i przekładem opatrzył T. Kowalski, Kraków 1946.
- Kodeks
- Kodeks dyplomatyczny Śląska*, K. Maleczyński (Hrsg.), Wrocław 1964, B. III.

Latopis kijowski

- Latopis kijowski 1118–1158*, przełożył i komentarzami opatrzył E. Goranin, Wrocław 1995.
- List biskupa**
- B. Kürbis, *List biskupa Mateusza do Bernarda opata Clairvaux*, [in:] *Cystersi w kulturze polskiego średniowiecza. Trzy świadectwa z XII wieku*, [in:] *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, J. Strzelczyk, (Hrsg.), Poznań 1987, S. 321–342.
- Dmochowski P., Wrzesiński J.
- 2004 *W poszukiwaniu łuku refleksyjnego – możliwości interpretacji na przykładzie znaleziska z Ostrowa Lednickiego*, [in:] S. Moździoch (Hrsg.), *Wędrownia rzeczy i idei w średniowieczu*, Spotkania Bytomskie, B. 5, Wrocław, S. 313–333.
- Gąssowska E.
- 1965 *Znaleziska ruskich korczag w Sandomierzu*, WA 30 3/4 (1964), S. 322–325.
- Ginalski J.
- 2000 *Enkolpiony z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy koło Sanoka*, AAC 35 (1999–2000), S. 211–262.
- 2001a *Para srebrnych ozdób kobiecego nakrycia głowy, tzw. kołtów, z grodziska „Horodyszcze” w Trepczy, gmina Sanok, stanowisko 2*, AAC 36, S. 133–148.
- Jaworski K.
- 1990 *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*, Wrocław–Warszawa.
- Koperski A.
- 2004 *Dzieje Przemysła*, B. I (Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne), T. 2 (Analiza źródeł i synteza), Przemysł.
- Krasnodębski D.
- 1998 *Średniowieczni mieszkańcy pogranicza*, [in:] M. Chłodnicki, L. Krzyżaniak, (Hrsg.), *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*, Poznań, S. 95–109.
- Makarski W.
- 1996 *Pogranicze polsko-ruskie do połowy wieku XIV. Studium językowo-etniczne*, Lublin.
- Medvedev A. F.
- 1966 *Ručnoe metatel'noe orużie (luk i strely, samostrel) VIII–XIV vv.*, Moskva.
- Ντεκάστρο Μ.
- 1994 *Λαϊκή Τέχνη*, Αθήνα
- Panasiewicz W., Wołoszyn M.
- 2002 *Staroruskie miniaturowe toporki z Gródka, pow. Hrubieszów*, APolski 47/1–2, S. 245–286.
- Poppe A.
- 2001 *Getruda-Olisawa, regina Russorum. Materiały do życiorysu*, [in:] D. Zydorek (Hrsg.), *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, Poznań, S. 575–591.
- Rokitowska B., Wołoszyn M.
- 2001 *Wczesnośredniowieczne zabytki pochodzenia wschodniego z wykopalisk w Pełnatyczach, pow. Przeworsk, RPrzemyski 37/1*, S. 43–59.

Rybakov B. A.

- 1948 *Torgovlja i trgovye puti*, [in:] N. Y. Voronin, M. K. Karger, M. A. Tichonov (Hrsg.), *Istorija Kul'tury Drevnej Rusi. Domongol'skij period*, B. 1, *Material'naja Kul'tura*, Moskva, S. 315-369.

Ščapova Ju. L.

- 1971 *Steklo Kievskoj Rusi*, Moskva.

Smorąg-Różycka M.

- 2003 *Bizantyńsko-ruskie miniatury kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku*, Kraków 2003.

Wołoszyn M.

- 2001 *Archeologiczne zabytki sakralne pochodzenia wschodniego w Polsce w X–XIII w., wybrane przykłady*, [in:] *Cerkiew –*

wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich, Gniezno, S. 25–45.

- 2003 *Archeologiczne zabytki pochodzenia bizantyńskiego i ruskiego z Polski południowej z okresu od połowy X do połowy XIII w.* [Manuskrypt der Dissertation].

- 2004 *Obecność ruska i skandynawska w Polsce w X–XII w. – wybrane problemy*, [in:] M. Salamon, J. Strzelczyk (Hrsg.), *Wędrowka i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*, Kraków 2004, S. 245–276.

Wyrozumski J.

- 1999 *Dzieje Polski piastowskiej (VIII wiek – 1370)*, Kraków.

INSTYTUT ARCHEOLOGII UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO

Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego powstał w 1999 r. Instytut koncentruje swą aktywność wokół programu „Wschodnia rubież środkowoeuropejska prowincji kulturowej w pradziejach i wczesnym średniowieczu”, który jest realizowany we współpracy z archeologami ukraińskimi, słowackimi i czeskimi. Poza tym badania (zarówno terenowe, jak i studialne oraz gabinetowe) dotyczą różnych aspektów pradziejów, wczesnego i późnego średniowiecza Polski południowo-wschodniej. W 2001 r. Instytut Archeologii otrzymał prawo uruchomienia studiów magisterskich, a w roku 2005 prawo doktoryzowania. Od roku 2006 Instytut posiada Certyfikat Jakości Kształcenia nadany przez Uniwersytecką Komisję Akredytacyjną.

Instytut prowadzi współpracę międzynarodową z Instytutem Ukrainoznawstwa NAN Ukrainy we Lwowie, Archeologicznym Centrum w Ołomuńcu, Uniwersytetem w Wiedniu i Archeologicznym Centrum w Bibracte we Francji.

Instytut Archeologii mieści się w centrum Rzeszowa przy ul. Hoffmanowej 8.

W ramach Instytutu działają cztery zakłady:

1. Zakład Archeologii Epoki Kamienia,
2. Zakład Archeologii Protohistorycznej,
3. Zakład Archeologii Średniowiecza,
4. Zakład Metodologii i Historii Archeologii.

Obecnie w Instytucie zatrudnionych jest 20 pracowników naukowych, w tym 4 z tytułem profesora (prof. Sylwester Czopek, prof. Sławomir Kadrow, prof. Jan Machnik, prof. Michał Parczewski), 5 z tytułem doktora habilitowanego (dr hab. Irena Kutyłowska, dr hab. Andrzej Pelisiak, dr hab. Zbigniew Pianowski, dr hab. Małgorzata Rybicka, dr hab. Oleksandr Sytnyk), 9 z tytułem doktora (dr Grażyna Bąkowska, dr Tomasz Bochnak, dr Aleksander Dzbyński, dr Maciej Karwowski, dr Marta Połtowicz-Bobak, dr Krzysztof Ruszel, dr Joanna Trąbska, dr Marcin Wołoszyn, dr Renata Zych) i 2 z tytułem magistra (mgr Krzysztof Ormian, mgr Agnieszka Reszczyńska).

Przy Instytucie istnieje również biblioteka. Od samego początku ma charakter ściśle naukowy i ukierunkowana jest na gromadzenie specjalistycznej literatury z zakresu archeologii z terenu Polski i Europy, jak i dziedzin pokrewnych: antropologia, geologia, historia sztuki, etnologia, architektura. W zbiorach bibliotecznych zgromadzone są również specjalistyczne czasopisma krajowe i zagraniczne. Dzięki prowadzonej wymianie wydawniczej mamy dostęp na bieżąco do nowości wydawniczych innych Instytutów Archeologii i Muzeów. Zbiory w ilości ok. 10 000 woluminów udostępniane są przez cały rok akademicki pracownikom i studentom naszego Instytutu.

Obecnie na kierunku Archeologia studiuje ok. 130 studentów na studiach:

- 5-letnich magisterskich,
- 4-letnich III stopnia – doktoranckich,
- 3-letnich I stopnia.

Absolwenci tego kierunku po zakończeniu nauki teoretycznej jak również po zaliczeniu obowiązkowych praktyk śródrocznych i wykopaliskowych mogą znaleźć zatrudnienie w oddziałach służb ochrony zabytków w całej Polsce, w muzeach lub instytucjach pokrewnych, w prywatnych firmach archeologicznych prowadzących nadzory i badania wykopaliskowe, bądź pracować naukowo na wyższych uczelniach i w instytucjach badawczych.

Przy Instytucie działa także Studenckie Koło Naukowe Archeologów powstałe zaraz po utworzeniu Instytutu Archeologii. Funkcję opiekuna SKNA pełni dr Marcin Wołoszyn. Członkowie Koła czynnie uczestniczą w konferencjach organizowanych przez Studenckie Koła Naukowe Archeologów z innych ośrodków naukowych w Polsce. Członkowie Koła Naukowego są także współorganizatorami Pikniku Archeologicznego poświęconego okresowi świetności starożytnego hutnictwa świętokrzyskiego „Żelazne korzenie”.

Studenci mają możliwość uczestniczenia w badaniach archeologicznych na terenie Polski jak również za granicą (Czechy – okolice Ołomuńca, Dolna Austria – Oberleiserberg, Francja – Bibracte, Ukraina – Jezupol).

Joanna Berdowska

INSTITUT FÜR ARCHÄOLOGIE DER UNIVERSITÄT ZU RZESZÓW

Das Institut für Archäologie der Universität zu Rzeszów wurde 1999 gegründet. Der Schwerpunkt seiner Aktivitäten ist das Forschungsprogramm „Die östliche Grenzregion der mitteleuropäischen Kulturprovinz in der Vorgeschichte und im frühen Mittelalter“, das in Zusammenarbeit mit ukrainischen, slowakischen und tschechischen Archäologen durchgeführt wird. Weitere Forschungen – Geländearbeiten, Literatur- und Archivstudien – betreffen unterschiedliche Aspekte der Vor- und Frühgeschichte sowie des Früh- bis Spätmittelalters im südöstlichen Polen. Im Jahre 2001 wurde dem Institut für Archäologie das Recht verliehen, Studien mit Magisterabschluss durchzuführen; 2005 wurde es möglich, in Rzeszów den Dokortitel zu erwerben, und 2006 erhielt das Institut das von der Universitären Akkreditierungskommission vergebene Zertifikat für Bildungsqualität.

Die Rzeszower Einrichtung kooperiert auf internationaler Ebene mit dem Institut für Ukrainekunde der NAN zu Lemberg (Ukraine), mit dem Archäologischen Zentrum in Olomouc (Tschechien), der Universität Wien (Österreich) und dem Archäologischen Zentrum von Bibracte (Frankreich).

Das Institut für Archäologie hat seinen Sitz im Zentrum von Rzeszów, in der Hoffmanowa-Straße 8. Es ist in vier Abteilungen gegliedert:

1. Abteilung für die Archäologie der Steinzeit,
2. Abteilung für die Archäologie der Frühgeschichte,
3. Abteilung für die Archäologie des Mittelalters,
4. Abteilung für Methodologie und die Geschichte der Archäologie.

Derzeit sind am Institut 20 wissenschaftliche Mitarbeiter beschäftigt, darunter vier Professoren (Prof. Sylwester Czopek, Prof. Sławomir Kadrow, Prof. Jan Machnik, Prof. Michał Parczewski), fünf Privatdozenten (Dr. habil. Irena Kutyłowska, Dr. habil. Andrzej Pelisiak, Dr. habil. Zbigniew Pianowski, Dr. habil. Małgorzata Rybicka, Dr. habil. Oleksandr Sytnyk), neun Doktoren (Dr. Grażyna Bąkowska, Dr. Tomasz Bochnak, Dr. Aleksander Dzbyński, Dr. Maciej Karwowski, Dr. Marta Połtowicz-Bobak, Dr. Krzysztof Ruszel, Dr. Joanna Trąbska, Dr. Marcin Wołoszyn, Dr. Renata Zych) und zwei Magister (Mag. Krzysztof Ormian, Mag. Agnieszka Reszczyńska).

Das Institut hat eine eigene Bibliothek. Von Anfang an trägt sie einen strikt wissenschaftlichen Charakter. Das Sammelgebiet ist die Fachliteratur zur Archäologie Polens und des weiteren Europas sowie der verwandten Disziplinen wie Anthropologie, Geologie, Kunstgeschichte und Architektur. Die Bibliotheksbestände umfassen auch Fachzeitschriften aus dem In- und Ausland. Infolge eines regen Schriftentauschs haben wir laufend Zugang zu den neuesten Publikationen anderer Archäologischer Institute und Museen. Die Bestände umfassen rund 10 000 Bände und sind den Mitarbeitern und Studierenden über das ganze akademische Jahr zugänglich.

Archäologie studieren derzeit ca. 130 Personen im Rahmen eines fünfjährigen Magisterstudiums, eines vierjährigen Promotionsstudiums (dritten Grades) oder eines dreijährigen Studiums (ersten Grades).

Die Absolventen sind nach Abschluss der theoretischen Ausbildung und der Absolvierung diverser Praktika im Laufe des Studienjahres, zu denen auch Ausgrabungen zählen, für Arbeitsstellen in ganz Polen qualifiziert: in Denkmalämtern, Museen oder verwandten Einrichtungen, in privaten Grabungsbüros oder an Hochschulen und anderen Forschungseinrichtungen.

Am Institut wirkt auch ein studentischer Archäologenkreis, der bald nach der Institutsgründung ins Leben gerufen wurde, und von Dr. Marcin Wołoszyn betreut wird. Die Mitglieder des Kreises beteiligen sich aktiv an den von vergleichbaren Gruppierungen anderer wissenschaftlicher Zentren Polens veranstalteten Konferenzen. Sie sind auch alljährlich Mitveranstalter des „Archäologischen Picknicks“, einer der Blütezeit des frühgeschichtlichen Eisenverhüttungszentrums im Heilig-Kreuz-Gebirge gewidmeten Veranstaltung unter freiem Himmel, die den Namen „Eiserne Wurzeln“ trägt.

Die Studierenden haben die Möglichkeit, an den archäologischen Forschungen im In- und Ausland (in der Tschechischen Republik bei Olomouc, in Niederösterreich bei Oberleiserberg, in Frankreich in Bibracte, in der Ukraine bei Jezupol) teilzunehmen.

Joanna Berdowska

WYKAZ SKRÓTÓW

ABKÜRZUNGENVERZEICHNISS

AAC	– Acta Archaeologica Carphatica, Kraków.
APolski	– Archeologia Polski, Warszawa.
APŚ	– Archeologia Polski Środkowowschodniej, Lublin.
BPS	– Baltic-Pontic Studies, Poznań.
MSROA	– Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Rzeszów.
RPrzemyski	– Rocznik Przemyski, Przemyśl.
Spraw. Arch.	– Sprawozdania Archeologiczne, Kraków.
WA	– Wiadomości Archeologiczne, Warszawa.
<i>Environment and...</i>	– K. Harmata, J. Machnik, L. Starkel (Hrsg.), <i>Environment and Men at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period</i> , Prace Komisji Prehistorii Karpat, B. 3, Kraków 2006.
<i>Epoka brązu...</i>	– J. Gancarski (Hrsg.), <i>Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich</i> , Krosno 2003.
<i>Nomadyzm...</i>	– A. Koško, M. Szmyt (Hrsg.), <i>Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu)</i> , Poznań 2004.
<i>Okres lateński...</i>	– J. Gancarski (Hrsg.), <i>Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich</i> , Krosno 2003.
<i>Prehistoric Steppe...</i>	– M. Levine, C. Renfrew, C. Boyle (Hrsg.), <i>Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse</i> , Cambridge 2003.
<i>Problemy ...</i>	– S. Czopek (Hrsg.), <i>Problemy kultury wysockiej</i> , Rzeszów 2005.

